

రాజమహేంద్రవరమున

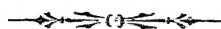
శ్రీ కొండపల్లి ముద్రాశాలయందు

ముద్రింపఁబడియె.

శ్రీ హయగ్రీవాయ నమః

రఘువంశమహాకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే

ప్రథమసర్గప్రారంభః

వ్యాఖ్యానపీఠికా

- శ్లో. మాతాపితృభ్యాం జగతో నమో వామార్థజానయే,
సద్యో దక్షిణద్వక్వాతసంకుచద్వామద్వప్తయే. 1
- అంతరాయ తిమిరోపశాంతయే, శాంతపావన మచింత్యవైభవమ్,
తం నరం వపుషి కుంజరం ముఖే, మన్మతే కిమపి తుందిలం మహః. 2
- శరణం కరవాణి శర్మదం తే, చరణం వాణి! చరాచరోపజీవ్యమ్,
కరుణామస్పృశైః కటాక్షపాతైః, కరు మామంబకృతార్థసార్థవాహమ్. 3
- వాణీం కాణభుజీ మజీగణదవాసాసీచ్ఛ వైయాసికీ
మంత్రస్తంత్రమరంస్త పన్నగగపీగుంభేషు చాజాగరిత్,
వాచా మాకలయద్రహస్యమఖిలం యశ్చాక్షపాదస్ఫురాం
లోకేఽభూ ద్యదుపజ్ఞమేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః. 4
- మల్లినాథః కవి స్సోఽయం మందాత్మానుజిఘృతయా,
వ్యాచప్తే కాళిదాసీయం కావ్యత్రయ మనాటలమ్. 5
- కాళిదాసగిరాం సారం కాళిదాస స్సరస్వతీ,
చతుర్ముఖోఽథవా సాక్షా ద్విదు ర్నాఽన్యేతు మాదృశాః. 6
- తథాపి దక్షిణావర్తనాథాద్యైః తుణ్ణవర్తనైః,
వయం చ కాళిదాసోక్తి వ్యవకాశం లభేమహి. 7
- భారతీ కాళిదాసస్య దుర్వాభ్యాఖ్యావిషమూర్ఛితా,
ఏషా సంజీవినీ టీకా తా మద్యోజ్జీవయిష్యతి. 8
- ఇహోన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యానయతే మయా,
నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నాఽనపేక్షితముచ్యతే. 9

ఇహ ఖిలు సకలకవికులశిరోమణిః కాళిదాసః—

“కావ్యం యశనేఽర్థకృతే వ్యవహరవిదే శివేతరక్షతయే,
సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితయోపదేశయుజే.”

ఇత్యాంకారికవచన ప్రామాణ్య తావ్యస్యాఽనేకశ్రేయస్సాధనతాం
 “కావ్యాలాపాంశ్చ వజ్రయే” ఇతి నిషేధకాస్త్రస్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ
 పశ్యన్ రఘువంశాఖ్యం మహాకావ్యం చిక్షేః చిక్షేః తార్కావిఘ్నపరిసమాప్తి సంప్ర
 దాయావిచ్ఛేదలక్షణఫలసాధనభూతవిశిష్టేష్టదేవతానమస్కారస్య శిష్టాచారపరి
 ప్రాప్తత్వాత్, “ఆకిర్నమస్మి” యవస్తునిచ్చోవాపి తస్మఖి” మిత్యాశిరాద్య
 న్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్చ కావ్యనిర్మాణస్య విశిష్టశబ్దార్థప్రతిపత్తి
 మూలత్వేన విశిష్టశబ్దార్థయోశ్చ, “శబ్దకాస్త్రమశేషం తు ధత్తేశ్వరస్య వల్లభా,
 ఆరస్యరూప మఖిలం దత్తే ముఖ్యం ముఖేభరః” ఇతి వాయుసంహితావచనబలేన
 పార్వతీపరమేశ్వరాయత్వద్వర్జనాత్తత్పరిశీత్యయా తావేవాభివాదయతే.

వాగ్ధావివ సంపృక్తా వాగర్థప్రతిపత్తయే,

జగతః పితరా వస్తే పార్వతీపరిమేశ్వరా.

1

వ్యాఖ్యానం :— వాగ్ధావివేతి. వాగ్ధావివేత్యేకం పదం, ఇవేన సహ
 సమాసే విభక్తిలోపశ్చ పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం చేతి వక్తవాత్, ఏవ మన్య
 త్రాపి ద్రష్టవ్యం, యద్యపేతద్వాస్త్రస్య విభాషాకారాత్పూర్వం పతితత్వా
 నిత్యతా వ్యవహితే తథాపి సహసు పేత్యేవ నిధే పునర్వచనసామర్థ్యాత్కావ్య
 చిత్రతా ఆశ్రయతే, లేన ‘ఉద్వాహురివ వామన’ ఇత్యాదౌ వ్యస్తప్రయోగోఽపి
 సాధురేవ. ప్రకృతేతు భిన్నపదత్వేఽపి న కశ్చన దోష ఇత్యాస్తాం తావత్.
 వాగ్ధావివ శబ్దార్థావివ, సంపృక్తా, నిత్యసంబంధా విత్యర్థః. నిత్యసంబంధయోశ్చబ్దా
 రయోరుపమానత్వేనోపాదానాత్ ‘నిత్యశ్చబ్దార్థసంబంధ’ ఇతి మీమాంసకాః.
 జగతః లోకస్య పితరా, మాతాచ, పితా చ పితరా. నూ. ‘పితా మాత్రే’ తి
 ద్వంద్వైకశేషః, “మాతా పితరా పితరా మాతర పితరా ప్రనూజనయితారా”
 విత్యమరః. ఏతేన శివయో స్సర్వజగజ్జనకతయా వైశిష్ట్యం ఇష్టార్థప్రధానశక్తిః.
 పరమకారుణికత్వం చ నూచితం. పర్వతస్యాపత్యం స్త్రీ పార్వతీ, తస్యాపత్య
 మిత్యో ప్రత్యయః. ‘టిథాణఖి’ త్యాదినా జీప్, యద్వా, ‘ఆతఇఖి’ తి ఇఖో
 ‘ఇతో’ మమష్యజాతే’ తి జీప్, పార్వతీ చ పరమేశ్వరశ్చ పార్వతీ పరమేశ్వరా
 పరమశబ్దస్సర్వోత్తమత్వబోధనార్థః. మాతరభ్యర్చితత్వాదల్పాచేతరత్వాచ్చ
 పార్వతీశబ్దస్య పూర్వనిపాతః, వాగర్థప్రతిపత్తయే శబ్దార్థయోగస్యమ్యక్ జ్ఞానార్థం,
 వందే ఆభివాదయే. ఆత్రోపమాలంకారః స్ఫుటవచ. తథోక్తం— “స్వతస్సిద్ధేన
 భిష్యేన సమృతేన చ భర్తృత్వం, సామ్యమస్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చేదేకదోషమే”తి

ప్రాయశ్చిత్తము మలంకారః కాళిదాసోక్తిః. అదౌ భూదేవతాకన్య సర్వ
గురో ర్మగణస్య ప్రయోగాచ్చభలాభమనన్యతే. తదుక్తం — ‘శుభవోమో
భూమిమయ’ ఇతి తత్రాద్యవకారస్యామృతజీవత్వాత్ప్రచయగమనసిద్ధిః.

క్వ సూర్యప్రభవో వంశః? క్వచాల్పనిషయా మతిః?

తిత్తిర్దుర్దుస్తరం మోహో దుమపే నాస్మి సాగరమ్.

2

సంప్రతి కవిః స్వాహంకారం పరిహరతి క్వసూర్యేత్యాదిశ్లోకద్వయేన—
ప్రభవ త్యస్మాదితి ప్రభవః కారణం “ఋగ్వేదోఽకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయాః”
మితి సాధుః. సూర్య ఏవ ప్రభవో యస్య సః సూర్యప్రభవః. వంశః, క్వ? అలాపి
విషయో క్షేయాన్యో యస్యాస్మా మే మతిః ప్రజ్ఞా చ, క్వ? ద్వౌ క్వశబ్దౌ మహా
దంతరం సూచయతః. సూర్యవంశం జ్ఞాతుం న శక్నోమిత్వర్థః. తథా చ తద్వి
షయ ప్రబంధనిర్మాణం తు దూరాపాస్తమితి భావః, తథాపి దుస్తరం తరితు
మశక్యం. ఈషదిత్యాది నా ఖల్పత్వయః. సాగరం మోహో దజ్ఞానాత్ ఉడుపేన
ప్లవేన, “ఉడుపంతు ప్లవః శోల” ఇత్యమరః. అథవా చర్మావనధేన యానపా
త్రేణ, “చర్మావనద్ధ ముడుపం ప్లవః క్వాకరండకః” ఇతి సజ్జనః. తిత్తిర్దుః తరితు
మిచ్ఛః అస్మి, శరతే స్సన్నంతామప్రత్యయః. అల్పసాధనైరధికారంభోన సుకర
ఇతి భావః. ఇదం వక్ష్యోత్కర్షకఫలం స్వప్రబంధమహత్వకథనార్థ మేవ.
తదుక్తం—“ప్రతిపాద్య మహిమ్నా చ ప్రబంధోఽపి మహత్తర” ఇతి.

మందః కవియశః ప్రార్థి గమిష్యా మ్యపహాన్యతామ్.

ప్రాంశులభ్యే ఫలే లోభా దుద్బాహు రివ వామసః.

3

మందశ్చేత్తర్హి త్యజ్యతామయమవ్యోగ ఇత్యత్రాహ—మంద ఇతి. కించ,
మందః మూఢః, ని. “మూఢాలృపతునిర్భాగ్యా మందా” ఇత్యమరః. తథాపి
కవియశః ప్రార్థి, కవీనాం యద్యశః కావ్యనిర్మాణేన, తత్ప్రార్థనాశీలః అహం,
ప్రాంశునా ఉన్నతపురుషేణ, లభ్యే ప్రాప్యే, ఫలే ఫలవిషయే, లోభాత్,
ఉద్బాహుః ఫలగ్రహణాయ ఉచ్చితహస్తః, వామనో హ్రస్వ ఇవ. ని. “భిగోష్ఠ
హ్రస్వశ్చ వామన” ఇత్యమరః. అపహాన్యతా అపహానవిషయతాం, సూ. “ఋహ
లోర్ణ్యత్” ఇతిణ్యత్ప్రత్యయః. గమిష్యామి ప్రాప్స్యామి.

అథవా కృతవాగ్ద్వారే వంశేఽస్మి నూర్వసూర్భిః,

మణౌ వజ్రసముత్క్లిష్టే సూత్రస్యేవాస్తి మే గతిః.

4

అథేతి. అథవా పక్షంతరే, పూర్వే నూర్భి ర్వాల్మీకిప్రముఖైః కృతవా
గ్ద్వారే, కృతా, రామాయణాది ప్రబంధరూపా యా వాక్ సైవ ద్వారం ప్రవేశో

సాయో యస్య తస్మిన్, సూర్యప్రదశే, మంజీ కలే, జన్మనైకలక్షణస్సంతానో
 మంజీ. చక్రేణ మణిశేఖరమణివత్పేదం. ని. “వజ్రం త్వస్త్రిన్త్రీ మలితవస్త్రయోః,
 మణిశేఖో రత్నశేఖః” ఇతి శేఖరుః. సముత్క్లిష్టే విభే, మంజీ రత్నే, సూత్రస్యేవ,
 మే, గతి స్సంచాతోఽస్తి, వ్యసయే రఘువంశే మమ వాక్పూసాతోఽస్తిత్వర్థః.

సోఽహ మా జన్మ సుధానా మాఫలోదయకర్మణామ్,

ఆసముద్రక్షితీశానా మానాకరథవర్తునామ్.

5

ఏవం రఘువంశే లబ్ధప్రదేశ స్తద్వర్ణనాం ప్రతిజానీతే సోహమిత్యాదిభిః
 పంచభిః మతలేన—సోఽహం రఘూజామన్వయం వత్స ఇత్యుత్తరత్రసంబంధః.
 కింవిధానాం రఘూజామిత్యుత్తరాణి విశేషజాని యోజ్యాని, ఆజన్మనః జన్మా
 రక్షేత్వర్థః, ‘ఆజ్మర్యాదాశీః’ త్వవ్యయాభావః, తస్య శుద్ధానామిత్యనేన
 సహసుప్నువేతి సమాసః. ఏవముత్తరత్రాశి ద్రష్టవ్యం. ఆజన్మశుద్ధానాం నిషేకాది
 సర్వసంస్కారసంపన్నానామిత్యర్థః. అభిలాషయసిద్ధిః కర్మయేషాం తేతథోక్తాః,
 తేషాం ప్రారబ్ధాంతగామినా మిత్యర్థః, ఆసముద్రక్షితీశానాం సార్వభౌమానా
 మిత్యర్థః. ఆనాకం రథవర్తుయేషాం తేషాం, ఇంద్రసహకారిణామిత్యర్థః. అత్ర
 సర్వత్ర ఆఖోఽభివిధ్యర్థత్వం ద్రష్టవ్యం. అన్యథా మర్యాదార్థత్వే జన్మాదిషు
 శుద్ధ్యభావ ప్రసంగాత్.

యథావిధిమతాన్యథానాం యథాకామార్చితార్చినామ్,

యథాపరాధదణ్డానాం యథాకాల ప్రబోధినామ్.

6

యథావిధీతి. విధిమతానిక్రమ్య యథావిధి. అవ్యయం విభక్తి త్యాదినా ఇత్య
 న్యయాభావః, తతో మాతశ్చైవ సుప్నువేతి సమాసః. ఏవం యథాకామార్చితార్చి
 నా మిత్యాదీనామపి ద్రష్టవ్యం. యథావిధి మతా అగ్నయో యై స్తేషాం యథా
 కామం అభిలాషమనతిక్రమ్య, ఆర్చితార్చినాం సత్పుత్రార్చినాం యథాపరాధ
 దండానాం అపరాధమనతిక్రమ్య దంక్షోయేషాం తేషాం, యథాకాలప్రబోధి
 నాం కాలమనతిక్రమ్య ప్రబోధకీలానాం. చతుర్భిర్విశేషజ్ఞైర్దేవతాయజ్ఞాతిధి
 సత్కారయథార్హ దండధర్తవ్య ప్రజాపాలనమయజ్ఞగరూకత్వాని వివక్షితాని.

త్యాగాయ సంభృతార్థానాం సత్యాయ మితభాషిణామ్,

యశసే విజిగీషూణాం ప్రజాయై గృహమేధినామ్.

7

త్యాగాయేతి. త్యాగాయ సత్పాత్రవినియోగాయ, సంభృతార్థానాం సం
 చిత ధనానాం. స తు దుర్వ్యయాయ, సత్యాయ, మితభాషిణాం మితభాషణ
 కీలానాం స తు ప్రాధవాయ, యశసే, విజిగీషూణాం విజేతుమిచ్ఛానాం, సత్వర్థ

సంగ్రహాయ, ప్రజాయై సంతానాయ, గృహమేధి నాం దారపరిగ్రహణాం, న తు
కామోప భోగాయ; అత్ర త్యాగాయైత్యాదిషు, తాదృశ్యే చతుర్థీత్యాదినా తదన్తః
చతుర్థీసమాస విధానజ్ఞాపకాచ్చతుర్థి, గృహైః దాన్తైః మేధంతే సంగచ్ఛత ఇతి
గృహమేధినిః, ని. “జాయాచగృహిణీగృహే” ఇతి హలాయుధః. మేధ్యసంగమ
ఇతి ధాతోర్నినిః, ఏభి ర్విశేషణైః పరోపకారిత్వం, సత్యవచనతాత్పర్యం, యశః
పరత్వం పితౄణా మాన్యవ్యక్త్యా చ వివక్షితా.

శైశవేభ్యస్తవిద్యానాం యోవనే విషయైషిణామ్,

వార్ధకే మునివృత్తీనాం యోగేనాస్తే తనుత్యజామ్. 8

శైశవఇతి. శిశోర్ధాన్తవృత్తేశవం బాల్యం, ని. “శిశుత్వం శైశవం బాల్యం”
మి త్యమరః. ‘ప్రాణిభృజ్జాతివయో వచనే’ త్యాదినా అన్యుత్వయః. తస్మిన్వ
యసి, అభ్యస్త విద్యానాం ఏతేన బ్రహ్మచర్యాశ్రమో వివక్షితః. యూనోభావః
యోవనం, యువాది త్వాదౌ ప్రత్యయః, తస్మిన్వయసి, విషయైషిణాం సంభోగా
భిలాషిణాం, ఏతేన, గృహస్థాశ్రమో వివక్షితః. వృద్ధస్య భావః వార్ధకం వృద్ధ
త్వమ్, ద్వంద్వమనోజ్ఞాదిభ్య శ్చేతి పుష్పాన్త్యయః. ని. “వార్ధకం వృద్ధసం
ఘాతే వృద్ధత్వే వృద్ధకర్మ” ఇతి విశ్వప్రకాశః. సంఘాతాదేషు, వృద్ధాఇతి చక
వ్యత్వాత్సమూహితోపుష్పో, తస్మిన్ వార్ధకే వయసి. మునీనాం వృత్తిరివ వృత్తి
శ్యేషం తేనాం, ఏతేన వానప్రస్థాశ్రమో వివక్షితః. అంతే శరీరత్యాగకాతే,
యోగేన పరమాత్మధ్యానేన, ని. “యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుకి”
స్విత్వమరః. తనం త్యజంతీతి తనుత్యజః, అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత ఇతి క్విప్,
తేషాం దేహత్యాగినాం ఏతేన మోక్షభావో వివక్షితః

రఘూణా మన్వయం వత్సే తనువాగ్విభవోఽపి సన్,

తద్గుణైః కర్ణ మాగత్య చాపలాయ ప్రచోదితః. 9

రఘూణామితి. సోఽహం లబ్ధప్రవేశోఽహం, తనువాగ్విభవోఽల్పవాణీ
ప్రసారోఽపిసన్, తద్గుణైః తేషాం రఘూణాం గుణైః, అజన్మశుద్ధాదిభిః కర్తృభిః
కర్ణం మమ శ్రోత్రం ఆగత్య, చాపలాయ, యువాది త్వార్కర్మణ్యజ్, చాపలం
చపలకర్మ అవిమృశ్యకరణరూపం కర్మ కర్తుం, క్రియాగోపపదేత్యాదినా చతుర్థి.
ప్రచోదితః ప్రేరితస్సన్, రఘూణాం, అన్వయం అన్వయవిషయప్రబంధం, వత్సే.

తం సన్తః శ్రోతు మర్హన్తి సదసద్వ్యక్తి హేతవః,

హేమనః సంలక్ష్యతే హ్యగ్నో విశుద్ధిః శ్యామికాపి వా. 10

సంప్రతి స్వప్రబంధపరిక్షారం సతః ప్రారయతే—తమితి. తం రఘువంశా
ఖ్యం ప్రబంధం, సదసతోః గుణదోషయోః, వ్యక్తాహేతవః కర్తారః, సంతః,

శ్రోతుమర్హంతి, తథాహి, యేషుః విశుద్ధైః నిర్దోషస్వరూపం, శ్యామికాపివా. లోహంతర సంస్కరాది దోహా వా, అగ్నౌ సంలక్ష్మ్యతే, నాన్యత్ర, తద్వదత్రాపి సంత ఏవ గుణ దోషవివేకాధికారిణః, నాన్య ఇతి భోవః.

జైవస్వతో మనుర్నామ మానసియో మనీషిణామ్,

అసీన్మహీక్షితా మాద్యః ప్రణవ శ్చంద్రసా మివ 11

వస్త్వం వస్తూపక్షపతి—జైవస్వత ఇతి. మనస ఈషిణోమనీషిణః, ధీరాః విద్వాంస ఇతియావత్, పృథాదరాదిత్వాత్సామః. తేహం, మానసియః పూజ్యః, ఛందసాం జేదానాం “ఛందః పక్ష్యే చ జేదేచే”తి విశ్వః. ప్రణవ ఇవ ఓంకార ఇవ, మహీం క్షయంతి ఈశంత ఇతి మహీక్షితః క్షితీశ్వరాః, క్షిధాతోరైశ్వర్యాత్థాత్ క్షిప్, తుగాగమశ్చ తేహమాద్యః అవిభాతః, వివస్వతస్సూర్యస్యాపత్యం పుమాన్ జైవస్వతో నామ జైవస్వత ఇతి ప్రసిద్ధః, మమః, అసీత్.

తదన్వయే శుద్ధిమతి ప్రసూతః శుద్ధిమత్తరః,

దిలీప ఇతి రాజేన్దు రిన్దుః క్షీరనిధావివ. 12

తదన్వయఇతి. శుద్ధిరన్యాస్తీతి శుద్ధిమాన్, తస్మిన్ శుద్ధిమతి నిర్దోషే, తదన్వయే తస్య మనోః అన్వయే కలే, ని. “అన్వయాయోఽన్వయో వంశో గోత్రం చాభిజనం కుల” మితి హలాయుధః. అతిశయేన శుద్ధిమాన్ శుద్ధిమత్తరః, ‘ద్వివ చనవిభక్ష్యే’ త్యాదినా తరచే. దిలీప ఇతి ప్రసిద్ధః. రాజా ఇందురివ రాజేన్దుః రాజశ్రేష్ఠః, ‘ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి’ రిత్యాదినా సమాసః. క్షీరనిధే ఇందురివ ప్రసూతో జాతః.

ప్ర్యాఘోరస్కో వృషస్కంధః సాలప్రాంశు ర్మహాభుజః,

ఆత్మకర్మ క్షమం దేహం క్షాత్రో ధర్మ ఇవాశ్రితః. 13

ప్ర్యాఘోరస్కోఽప్రిభిః క్షోకైర్దిలీపం విశిష్య. ప్ర్యాఘం విపులం ఉగ్రో యస్యసః ప్ర్యాఘోరస్కః ‘ఉరః ప్రభృతిభ్యః కచి’ తికవ, ని. “ప్ర్యాఘం విపులం భద్రం స్ఫిరం సమంవరిష్ఠంచే”తి యాదవః. వృషస్య స్కంధ ఇవ స్కంధో యస్యసః వృషస్కంధః. సప్తమ్యుపమానేత్యాదినా ఉత్తరపదలోపిబహుప్రీహిః, సాలో వృక్ష ఇవప్రాంశు రున్నత స్సాలప్రాంశుః, ని. “ప్రాకారవృక్షయోస్సాల స్సాలస్పర్జితయ స్త్పుత” ఇతి యాదవః. మహాభుజో మహాబాహుః, ఆత్మకర్మ క్షమం స్వవ్యాపారానురూపం, దేహం ఆశ్రితః ప్రాప్తః, క్షాత్రం క్షత్రసంబంధీ ధర్మ ఇవ స్థితః మూర్తిమాన్సరాక్రమ ఇవ స్థితః ఇత్యుక్తేప్రితా.

సర్వాతిరిక్తవాచేణ సర్వతేజోభిభావినా.

సితః సర్వాన్న తే నోర్ధ్వం క్రాన్త్వా మేఘ రివాత్మనా. 14

సర్వాతిరిక్తేతి. సర్వాతిరిక్తవాచేణ సర్వేభ్యో భూణ్యేభ్యైకవలేన, సర్వాణి భూతాని తేజసా ఆభిభవతితి సర్వతేజోభిభావీ; తేజ సర్వేభ్య ఉన్న తేన, అత్మనా శరీరేణ; ని. “అత్మా జీవే భృతాజీవో స్సభాజే పరమాత్మనీ”తి విశ్వః, మేఘదివ ఉర్ధ్వం క్రాంత్యా ఆక్రమ్య, సితః మేఘదపి విశేషణాని కుల్యాని. త్వా. అష్టభేత్స సుద్రాణాం మాత్రాభిర్నిర్మితో వృషః, తస్మాదభేదవత్స్వేష సర్వభూతాని తేజసే తిమనువచనాత్ రాజస్సర్వతేజోభిభావిత్యం విజ్ఞేయమ్.

అకారసదృశ ప్రజ్ఞః ప్రజ్ఞయా సదృశాగమః,

అగమైః సదృశారమ్య ఆరమ్యసదృశోదయః. 15

అకారేతి. అకారేణ యాక్త్యా సదృశే ప్రజ్ఞా యస్య సః, ప్రజ్ఞయా సదృశా గమః ప్రజ్ఞానురూపశాస్త్రసరిక్రమః, అగమైః సదృశః, అరంభః కర్మ యస్యస తతోక్తః, ప్రారంభత ఇతి ప్రారంభః కర్మ, తత్సదృశ ఉదయః ఫలసిద్ధిర్యస్య స తతోక్తః.

భీమకాన్తై ర్మృగగుణైః స బభూ వోపజేనామ్,

అశ్మష్యశ్చాభిగన్యత్స యాదోరక్తై రివాత్మనః. 16

భీమేతి. భీమత్స కాంతైశ్చ, మృగగుణైః రాజగుణైః తేజః ప్రతాప ప్రభావా దిభిః, కలకలదాక్షిణ్యాదిభిశ్చ స దిలీపః. ఉపజేవి నా మాత్రతానాం, యాదోభిః జలగ్రాహైః; ని. “యాదాంసి జుజుతమ్” ఇత్యమరః. రత్నైశ్చ అర్ణవ ఇవ, అశ్మష్యశ్చ అనభిభవనీయశ్చ, అభిగన్యత్స ఆశ్రయజీయశ్చ, బభూవ.

రేఖామాత్రమపి క్షుణ్ణా దామసోంస్వర్తనః పరమ్,

న వ్యతీయః ప్రజాస్తస్య కయన్తు క్షేమివృత్తయః. 17

రేఖామాత్రమేతి. నియంతు శ్చిక్షకస్య సారథేశ్చ, తస్య దిలీపస్య, సంబంధి న్యః, నేమీనాం చక్రధారాణాం పృథ్విరప వృత్తిర్వాతసారో యాసాంతాః, ని. “చక్రధారా ప్రక్షేమి”రితి యదవ. “చక్రం రథాంగం తస్యాంతే నేమిః స్త్రీస్యాత్పృథ్విమ”నిత్యమిరశ్చ. ప్రజాః ఆమసో మను మారభ్యేత్యవిధిః పద ద్వయంచైతత్, సమాసస్య వైభాషికత్వాత్, క్షుణ్ణాదభ్యస్తాత్ ప్రహతాచ్చ, వర్తనః ఆచారపద్ధతేః అభ్యసర్చ, పదం అధికం, ఇతస్తత ఇత్యర్థః. రేఖా ప్రమాణస్యేతి రేఖామాత్రం రేఖా ప్రమాణం, ఈషదపీత్యర్థః. ‘ప్రమాణేద్వ యస’ జిత్యాదినా మాత్రచ్చుత్వము. పరశబ్దవిశేషణం చైతత్. న వ్యతీయః

నాతిక్రాంతవత్స్యః, కుశలసారథిక్రేషితా రణసేమయ ఇవ తస్య ప్రజాః పూర్వ
క్షుణ్ణహార్దం న జహు రిత్వర్థః.

ప్రజానామేవ భూత్స్యర్థం స తాభ్యో బలి మగ్రహీత్,

సహస్రగుణముత్సృష్టు మాదత్తే హి రసం రవిః.

18

ప్రజానామితి. సరాజా, ప్రజానాం, భూత్స్యర్థం వృద్ధ్యర్థమేవ, అర్థేనసహ
నిత్యసమాసస్సర్వలింగతాచేతి వక్తవ్యమితి వచనాత్, గ్రహణక్రియావిశేషణం
చైతత్. తాభ్యః ప్రజాభ్యః, బలిం వస్తాంశరూపం కరం, అగ్రహీత్, ని. “భాగ
ధేయః కహో బలి” ఇత్యమరః. తథాహి. రవిః సూర్యః, సహస్రం గుణాః యస్మి
స్మర్యణి తద్వ్యాఖ్యానవతి తథా సహస్రధా, ఉత్సర్జనక్రియావిశేషణం చైతత్.
ఉత్సృష్టుం హేతుం, రసం అంబు, ఆదత్తే గృహ్యతి; ని. “రసో గంధేరసే స్వాదే
తిక్తాదౌ విషరాగయోః, శృంగారాదౌ ద్రవే విశ్యే దేహధాత్వంబుపారద” ఇతి
విశ్యే.

సేనా పరిచ్ఛద స్తస్య ద్వయమేవార్ధసాధనమ్,

తాస్త్రే వ్యక్త్యతా బుద్ధి ర్భూర్వి ధనుషి చాతతా.

19

సంప్రతి బుద్ధికౌర్యసంపన్నస్య తస్య అర్థసాధనేషు పరానపేక్షత్వమాహ.
సేనేతి. తస్య రాజ్యః, సేనా చతురంగబలం, పరిచ్ఛద్యతేన సేనేతి పరిచ్ఛదః
ఉపకరణం బభూవ. ఉత్రచామరాదితుల్య మభూ దిత్వర్థః. పుంసినంజ్ఞాయాం ఘః
ప్రాయేణేతి ఘప్రత్యయః. ఛాదేచ్ఛేదద్వయపసర్గ స్వేతుప్రధాప్రాప్త్యః, అర్థస్య
ప్రయోజనస్య, సాధనంతు ద్వయ మేవ, తాస్త్రే వ్యవ్యాహతా అకుంతితా, బుద్ధిః
అవ్యాపుతేత్యపిపాతః; ధనుషి ఆతతా ఆరోపితా, మార్వి జ్యాచ; ని. “మార్వి
జ్యా కింజినీ గుణ” ఇత్యమరః. సీతిపురస్సరమేవ కౌర్యం తస్యాభూ దితి భావః.

తస్య సంవృతమన్త్రస్య గూఢాకారేణ్నితస్య చ,

ఫలానుమేనూః ప్రారమ్భాః సంస్కారాః ప్రాక్తనా ఇవ.

20

రాజ్యమాలమంత్ర సంరక్షణమపి తస్మాస్తీత్యాహ-తస్యేతి. సంవృతమం
త్రస్య గుప్తవిచారస్య; ని. “వేదభేదే గుప్తవాదే మంత్ర” ఇత్యమరః. శోకహ
రాదిహుచకో భ్రువతీముఖరాగాది రాకారః. ఇంగితం చేష్టితం, హృద్గతవికా
రోహ; ని. ఇంగితం హృద్గతోభావో బహిరాకార ఆకృతి, రితి సజ్జనః. గూఢే.
ఆకారేంగిదే యస్యతస్య స్వవాక్యాపలాదాప పరంపరయా ముఖరాగాదిలింగైర్వా.
అతృతీయగామిమంత్రస్యతస్య ప్రారభ్యంత ఇతి ప్రారంభాః సామాద్యుపాయ
ప్రయోగాః, ప్రాగిత్యవ్యయేన పూర్వజన్మోచ్యతే, తత్రభవాః ప్రాక్తనాః,
సాయంచరేత్వాదినా ట్యుప్రత్యయః. సంస్కారాః పూర్వజన్మవాసనా ఇవ

ప్రథమ స్కంధః

ఫలేన కార్యేణ అమమేయాః అమయామౌ యోగ్యాః, ఆనన్, అమయోగ్యః వల్క్యః, శ్లో. “మంత్రమూలం యతో రాజ్య మతో మంత్రం సురక్షితం, కర్మాద్యథాన్యే న విదుః కర్మణామాఫలాదయా”దితి.

జుగో పాత్మాన.వ.త్రస్తో భేజే ధర్మ మనాతురః,

అగ్రస్తు రాదదే సోఽర్థ మసక స్సుఖ మన్వభూత్. 21

సంప్రతి త్రాసామ్యుపాధీన్ వినైవ ఆత్మరక్షణాదికం కృతవానిత్యాహ.- జుగోపేతి. సః, ఆత్రస్తః అభీతస్సన్ త్రాసాపాశమంతరేణైవ, త్రివర్ణసిద్ధేః ప్రథమ సాధనత్వాదేవ, ఆత్మానం శరీరం, జుగోప సంరక్షితవాన్. అనాతురః అయగ్ర ఏవ, ధర్మం సుకృతం, భేజే ఆర్జితవానిత్యర్థః. అగ్రస్తుః అగ్రవశీలవత్, కాంత్యై రహిత ఏవేత్యర్థః. ఆరమాదదే స్వీకృతవాన్. త్రనిగృహ్యపిక్షి పేక్షురితి క్షుప్రత్యయః. అసక్తః ఆసక్తిరహితవీవ, సుఖ మన్వభూత్.

జ్ఞానే మానం త్తమా శక్తా త్యాగే శ్లాఘావిపర్యయః,

గుణా గుణానుబద్ధిత్వా తస్య సప్రసవా ఇవ. 22

పరస్పరవిరుద్ధానామపి గుణానాం తత్ర సాహచర్యమాసీదిత్యాహ.-జ్ఞాన ఇతి. జ్ఞానే పరవృత్తాంతపరిజ్ఞానే సత్యపి. మానం వాఙ్మయము. యథాహ కామందకః, శ్లో. “నాన్యోపతాపివచనం మాన వ్రతమిహోచ్యత” ఇతి. శక్తా ప్రతీకార సామర్థ్యే సత్యపి త్తమా అపకారసహనం. అత్ర చాణక్యః “శక్తానాం భూషణం త్తమే”తి. త్యాగే వితరణే సతి. శ్లాఘాయాః వికల్పసస్య. విపర్యయః అభావః తత్రమనుః “నదత్వా పరికీర్తయే”దితి. ఇత్థం, తస్య గుణాః జ్ఞానాదయః, గుణైర్విరుద్ధః మానాదిభిః, అనుబంధిత్వాత్ సహచారిత్వాత్, సహప్రసవో జన్మ యేషాంతే సప్రసవాః, సోదరా ఇవ అభూవన్ విరుద్ధా అపి గుణా స్తస్మిన్నవిరో ధేనైవ సితా ఇత్యర్థః.

అనాకృష్టస్య విషయై ర్విద్యానాం పారదృశ్యనః.

తస్య ధర్మం తే రాసీ ద్వృద్ధత్వం జరసా వినా. 23

ద్వివిధం వృద్ధత్వం, జ్ఞానతో వయసాచ. తత్ర తస్యరాజ్ఞః జ్ఞానవృద్ధత్వ మాహ-అనాకృష్టస్యేతి. విషయైశ్చబ్దాదిభిః అనాకృష్టస్య అవశీకృతస్య, విద్యా నాం వేద వేదాంగాదీనాం, పారదృశ్యనః, పార మంతం, దృష్టవతః దృశే క్వనివ్, ధర్మే రతిర్యస్య తస్య రాజ్ఞః. జరసా జరయా వినా. ని. “పలితంజరసా శౌక్ల్యం కేశాదౌవిప్రసాజరే” త్యమరః, పిష్టిదాదిభ్యోఽజిత్యక్ ప్రత్యయః. జరాయా జరసన్యతరస్యామితి జరసాదేశః. వృద్ధత్వం వార్ధకం, ఆసీత్, తస్య

యూనోఽపి విషయజైరాన్యాదిజ్ఞానతో వృద్ధత్వమాసీతిత్యర్థః. నాథస్తు చతుర్విధం వృద్ధత్వమితి తత్పత్త్యా. తత్ర అనాత్మప్రసేత్యాదినా విశేషణత్రయేణ వైరాగ్యవిద్యాజ్ఞానవృద్ధత్వామన్వితాసత్వబోధకత్వం.

ప్రజానాం విషయాధానా దక్షిణా ద్దురగాదపి.

స పితా పితృవ్రాతాం కేవలం జన్మ సోతమః.

24

ప్ర - జానతి. ప్రాయంత ఇతి ప్రజాజనాః, ఉపసర్గచ సంజ్ఞాయామితి డప్రత్యయః. దా - , విషయస్య తేషామూః, అథానాత్ కరణాత్. సన్మార్గ ప్రవర్తనాది విషయే, కక్షణాత్ భయపాతుభ్యస్తానాదాపన్నివారణాది విషయే, భూతాత్. అన్నవానాదిభిః, నోషణాత్, అపిస్సముచ్చయే. స రాజా, పితా అథూత్. వ్రాతాం పితృస్తు కేవలం జన్మ సోతమః జన్మమాత్రకర్తారః, కేవల ముత్పాదకా నిచ అభూవత్. జనన మాత్రమేన పితృవ్రాతా వ్యాపారః, క్షిప్రా రక్షణాదిః. య స విషయకగోత్రేతి అస్మిత్ పితృత్వవ్యుపదేశః. అథూచ్ఛ. “స పితా యస్తు బోధక” ఇతి.

స్థిత్యై దండయతో దండ్యా స్మరిణేతుః ప్రసూతయే,

అప్యర్థకాచనా తిన్యాస్తాం ధర్మాయైవ నునీషిణః.

25

స్థిత్యాది. దండ మన్వంతీతి దండ్యాః, దండవిభ్యో యదితి యత్రప్రత్యయః, స్థిత్యై. “అదండ్యా దండయ గ్రాహదండ్యాంత్వైవాప్యదండయన్”, అయశో మహదాప్నోతి నరకం చాగ్రగచ్ఛ” టీతి కాస్త్రవచనాత్, దండ్యా నేవస్థిత్యైలోక ప్రతిష్ఠాయై, దండయతిశ్చక్షయతః, ప్రసూతయే సంతానాయ, పరిణేతుః దారా స్మరిగృహతః; మనీషిణో విదుషః, తస్య, అరకామా వపి, ధర్మాయైవాసాం బాతా, అస్తేరత్. అరకామ సాధనయోః, దండవివాహయోః లోకసాపన ప్రజోత్పాదనరూపధర్మార్థైవామపానాత్, అరకామయోరపి ధర్మవిశేషతా మాపాదయన్, స రాజా ధర్మోత్తరోఽభూదిత్యర్థః. అపాచ గాతమః “యథా శక్తి ధర్మార్థకామేష్వభ్యస్తేషు ధర్మోత్తరస్సాన్” ఇతి.

దుదోహ గాం స యజ్ఞాయ సస్యాయ ముఘవా దివమ్.

సంపద్వినిమయే నోభా దధతు ద్భువనద్వయమ్.

26

దుదోహేతి. స రాజా, యజ్ఞాయ యజ్ఞం కర్తుం, గాం భువం దుదోహ కరగ్రహణేనైవరిక్తాం చకారేత్యర్థః. ముఘవాశక్రః, సస్యాయ సస్యం వర్ధయితుం దివం స్వర్గం దుదోహ, ద్యులోకాద్భూలోకే వృష్టిమత్పాదయామాసేత్యర్థః. క్రియాశోపపదసేత్యాదినా యజ్ఞసస్య శబ్దాభ్యాం చతుర్థీ, ఏవముఖా, సంపదో ర్వినిమయేన పరస్పరమాదాన ప్రతిదానాభ్యాం, భువనద్వయం, దధతుః పుపు

మతుః. రాజా యజ్ఞైః ఇంద్రలోక మింద్రశ్చ వృష్ట్యై భూలోకం పుషాషేత్యర్థః. ఉక్తం చ దండనీతా. ఇతి. “రాజా త్వర్ణా త్వహూహృత్య కుర్యాదింద్రమహో త్వహమ, ప్రీతితో మేఘవాహస్త మహతీం వృష్టిమావ హే” ఇతి.

న కిలానుయయు స్తస్య రాజానో రక్షితు ర్యశః,

వ్యావృత్తా యత్పరస్వేభ్యః శ్రుతౌ తస్మరతా సి తా. 27

నకిలేతి. రాజానః అస్యే నృపాః, రక్షితుః భయేభ్యస్తామః తస్యరాజ్ఞః, యశోనానుయయుః కిల నానుచక్రఃఖలు, మతః, యవ్యన్యత్కారణాత్, తస్మరతా చార్యం, పరస్వేభ్యః పరధనేభ్యః, స్వవిషయభూతేభ్యః, వ్యావృత్తా నివృత్తాసతీ, శ్రుతౌవాచకశబ్దే, సి తా ప్రవృత్తా, అపహర్యాంతరాభావాత్, తస్మరశబ్ద ఏవాపహృత ఇత్యర్థః. అథవా, అత్యంతాపత్యపుష్కలం శబ్దః కరోతీతి న్యాయేన శబ్దేసి తా మ్మరితా న స్వహుపతోఽస్తీత్యర్థః.

ద్వేష్యోఽపి సమ్మత శ్చిష్ట స్తస్మాత్తస్య యథౌషధమ్,

త్యాజ్యో దుష్టః ప్రియోఽచ్యుసీ దంగుళీ వోరగక్షతా. 28

ద్వేష్యఇతి. శిష్టో జనో ద్వేష్యశ్చతురపి, ఆర్తస్య రోగిణః, ఔషధం యథా ఔషధమివ, తస్య, సమ్మతోఽనుమత ఆసీత్, దుష్టో జనః, ప్రియోఽపి ప్రేమాస్పదీ భూతోఽపి, ఉరగక్షతా నృపదస్తా, అంగుళీవ, త్యాజ్యః, ఆసీత్. తస్య శిష్టవీవ బంధుః దుష్ట ఏవ శత్రు రిత్యర్థః.

తం వేధా విదధే నూనం మహాభూతసమాధినా.

తథాహి సర్వే తస్మాత్ పరాధైకఫలా గుణాః. 29

తస్య పరోపకారిత్వమాహ-త మితి. వేధాః స్రష్టా ని. “స్రష్టాప్రజాపతి ర్వేధా” ఇత్యమరః. తం దీలీపం, సమాధీయత ఇతి సమాధిః కారణసామగ్రి, మహాభూతానాం యస్సమాధిస్తేన, విదధే ససర్జ, నూనం ద్రువ మిత్యుత్ప్రేక్షా. తథాహి, తస్య రాజ్ఞః, సర్వే గుణాః, యాపరసాదిమహాభూతగుణవదేవ, పరారం పరప్రయోజనమేవ ఏకం ముఖ్యం ఫలం యేషాం తే తపోక్తాః, ఆసన్, మహా భూతగుణోపమానేన కారణగుణాః కార్యే సంక్రామంతీతి న్యాయన్ముచితః.

స వేలావప్రవలయాం పరిభిక్తతినాగరామ్,

అనన్యశాసనా ముర్ఖ్యం శశా నైకపురీ మివ. 30

నఇతి. వేలాస్సముద్రకూలాని, ని. “వేలాకూలేఽపివారిధే” ఇతి. విశ్వః శాసన వప్రవలయాః ప్రాకారవేష్టనాని యస్యాస్తాం. ని. “స్వాచ్ఛయోవప్రవ

స్త్రీయామ్, ప్రాకారోపరణస్సాలః ప్రాచీనం ప్రాంతతోవృత్తి" రిత్యమరః. పరితః
ఖాతం పరిఖా దుర్గవేష్టనం, ని. "భేయంతు పరిభే" త్యమరః. నూ. అన్వేష్యసి
దృశ్యత ఇత్యపిశబ్దాత్తేదప్రత్యయః. అపరిఖాః పరిఖాస్సంపద్యమానాః కృతాః
పరిభీకృతాః సాగరాః యస్యాస్తాం అభూతతద్భావే చ్ఛ్వి, అనిద్యమానం అన్యస్య
రాజ్య శ్వాసనం యస్యాస్తాం అనన్యశాసనామర్విం ఏక పురీమివ శశాస అనాయా
సేష శాసితవానిత్యర్థః.

తస్య దాక్షిణ్యరూఢేన నామ్నా మగధవంశజా

పత్నీ సుదక్షిణే త్యాసీ దధ్వరిస్తేన దక్షిణా.

31

తస్యేతి. తస్య రాజ్యః మగధవంశే జాతా మగధవంశజా నూ. సప్తమ్యాం
జనేర్ద ఇతి దప్రత్యయః. ఏతే నాభిజాత్యముక్తం. దాక్షిణ్యం పరచ్ఛందానువర్త
నం, ని. "దక్షిణస్సరిణో దారపరచ్ఛందానువర్తి" ష్వితి శాశ్వతః. తేన, రూఢం
ప్రసిద్ధం, తేన, నామ్నా, సుదక్షిణేతిప్రసిద్ధా, పత్నీ. అధ్వరస్య, యజ్ఞస్య,
దక్షిణా దక్షిణాఖ్యాపత్నీ వాసీత్, ఆత్ర శ్రుతిః. "యజ్ఞో గంధర్వస్తస్య దక్షిణా
అప్సరస" ఇతి, దక్షిణాయాదాక్షిణ్యం నామ ఋత్విజాం దక్షిణత్వప్రాపకత్వం,
శ్రు. "తే దక్షంతే దక్షిణాం ప్రలిగృహ్యే"తి శ్రుతేః.

కళత్రవంత మాత్మాన మవరోధే మహాత్మసి,

తయా మేనే మనస్విన్యా లక్ష్మ్య చ వసుధాధిపః.

32

కళత్రవంతమితి. వసుధాధిపః అవరోధే అంతఃపురే, మహతి సత్యసి, మన
స్విన్యాదృఢచిత్తయా, పతిచిత్తానువృత్త్యాదినిర్బంధక్షమయేత్యర్థః. తయా సుద
క్షిణాయాలక్ష్మ్యచ ఆత్మానం, కళత్రవంతం భార్యావంతం, మేనే; ని. "కళత్రం
శ్రోణిభార్యయో" రిత్యమరః. వసుధాధిప ఇత్యనేన, వసుధయా చేతి గమ్యతే.

తస్యా మాత్మానురూపాయా మాత్మజన్మసముత్సుకః,

విలంబితఫలైః కాలం స నినాయ మనోరథైః.

33

తస్యామితి. స దిలీపః. ఆత్మానురూపాయాం తస్యాం, ఆత్మనో జన్మ
యస్యసః ఆత్మజన్మా పుత్రః, తస్మిన్ సముత్సుకః, యద్వా, ఆత్మనః జన్మని
పుత్రరూపేణోత్పత్తౌ సముత్సుకస్యన్, శ్రు. "ఆత్మజైపుత్రనామా" సీతిశ్రుతేః,
విలంబితం ఫలం పుత్రప్రాప్తిరూపం, యేషాం తైః, మనోరథైః, కదా మే పుత్రో
భవేదిత్యాశాః, కాలం, నినాయ యాపయామాస.

సంతానారాధయ నిధయే స్వభుజా దవతారితా,

తేన ధూర్జగతో గుర్వి సచివేషు నిచిక్షిపే.

34

సంతానేతి. తేన దిలీపేన, సంతానమరః ప్రయోజనం తస్య తస్మై సంతానారాయ, విధయే అనుష్ఠానాయ, స్వభుజాత్, అవతారితా అవరోపితా, జగతః, గుర్వీ, ధూర్భరః, సచివేభు మంత్రిభు, నిచిక్షిపే నిక్షిప్తా.

అథాఽశ్వర్యచిధాతారం ప్రయతో పుత్రకామ్యయా,

తౌ దంపతీ వసిష్ఠస్య గురోర్జగ్గుతు రాశ్రమమ్. 35

అథేతి. అథ జగద్భారావతరణానంతరం, పుత్రకామ్యయా ఆత్మనః పుత్రే చ్చయా, నూ. “కామ్యచ్చే”తి పుత్రశబ్దాత్కామ్యచ్ ప్రత్యయః, ఆప్రత్యయా దితి పుత్రకామ్యధాతోరకారప్రత్యయః, తత్తస్మాత్ తయా, తౌ దంపతీ, జాయా పతీ, నూ. రాజవంశాదిభు జాయాశబ్దస్య దంభావనిపాతనాత్సామ్యః. ప్రయతో నియతో భూతో, విధాతారం బ్రహ్మాణం, అభ్యర్చ్య, సంఖలు పుత్రార్థిభిరుపాస్యత ఇతి మాంత్రికాః. గురోః కులగురోః వసిష్ఠస్య ఆశ్రమం, జగ్గుతుః పుత్రప్రాప్త్యపాయాపేక్షయేతిశేషః.

స్నిగ్ధగంభీరనిరోష మేకస్యందన మాస్థితౌ,

ప్రావృషేణ్యం పయోవాహం విద్యుదైరావతావివ. 36

స్నిగ్ధగంభీరేతి. స్నిగ్ధో మధురః, గంభీరో నిగోహో యస్య సః ఏవమేవ, స్వందనం రథం, ప్రావృషి భవః ప్రావృషేణ్యః నూ. ప్రావృష ఏణ్య ఇతి ఏణ్యప్రత్యయః. తం ప్రావృషేణ్యం, పయోవాహం మేఘం, విద్యుదైరావతావివ, అస్థితౌ ఆరూఢౌ, జగ్గుతురితి పూర్వేణ సంబంధః. ఇరాః ఆపః, ని. “ఇరాభూవాక్సురాపుస్యా” దిత్యమరః. ఇరావాంత్సముద్రః తత్ర భవః విరావతః, ని. “విరావతోఽభ్రమాతంగై రావణాభ్రమువల్లభా” ఇత్యమరః. అభ్రమాతంగత్వం చాస్య అభ్రస్థితత్వాదభ్రరూపత్వాద్వేతి క్షీరస్వామి. అతఏవ మేఘాగోహణం విద్యుత్సాహచర్యంచ ఘటతే, కించ, విద్యుతః విరావతసాహచర్యాదేవ, విరావతీ సంజ్ఞాసి, విరావతస్య స్త్రీ విరావతీతి క్షీరస్వామి. తస్మాత్సృష్టాక్తం, విద్యుదైరావతావివేతి. ఏకరధాగోహణోక్త్యా కార్యసిద్ధి ర్విజం దంపత్యోరత్యంత సామనస్యం చ నూచయతి.

మాభూ దాశ్రమవీడేతి పరిమేయపురస్సరౌ.

అనుభావవిశేషాత్తు సేనాపరివృతా వివ. 37

మేతి. పునః కథం భూతో దంపతీ, ఆశ్రమవీడా, మాభూత్ మాస్త్వితి హేతోః, నూ. మాజీలుజిత్యాశీరకేలుక్, నమాక్ యోగఇత్యడాగమప్రతిషేధః. పరిమేయపురస్సరౌ పరిమితపరివార్థౌ, అనుభావవిశేషాత్తు తేజోవిశేషాత్, సేనాభిః, పరివృతావివస్థితౌ.

న్నమితాననా, ని. “సారసో మైథువ కామీ గోనర్దః పుష్కరాహ్వయ” ఇతి
యాదవః.

పవన స్యానుకూలత్వా త్ప్రీత్యానాసిద్ధిశంసినః,

రజోభి స్తురగోత్కిణై రస్పృష్టాలక వేష్టనా.

42

పవనస్యేతి. ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః. అనుకూలత్వాదేవ మనోరథసిద్ధిసూచ
కస్య పవనస్య అనుకూలత్వాత్ గతవ్యదిగభిముఖత్వాత్, తురగోత్కిణై రజో
భిః ఆస్పృష్టా ఆలకా దేవ్యాః వేష్టనం ఉన్న్యాయో రాక్షో యయోస్తా, శిరసా
వేష్టనశోభినా సుతా (8. 12) ఇతి వత్స్యతి చ.

సరసీ వ్యరవిందానాం వీచివిత్తోభశీతలమ్,

ఆమోద ముపజిఘంతౌ స్వసిశ్వాసానుకారిణమ్

43

సరసీస్వీతి. సరసీషు. వీచివిత్తోభశీతలం ఉర్విసంఘటనశీతలం, స్వసిశ్వాస
మనుకర్తుం శీల మస్యేతి స్వసిశ్వాసానుకారిణం; ఏతేనతయో రుత్కృష్టప్రీతి
జాతిత్వ ముక్తం. ఆరవిందానాం, ఆమోదం పరిమళం, ఉపజిఘంతౌ ప్రూణేన
గృహ్ణంతౌ.

గ్రామే హ్వాత్మ విసృష్టేషు యూపచిహ్నేషు యజ్వనామ్,

అమోఘాః ప్రతిగృహ్ణంతౌ వర్షానుపద మాశిషః.

44

గ్రామేస్వీతి, ఆత్మవిసృష్టేషు స్వదత్తేషు, యూపో నామ యజ్ఞేయపశు
బంధన దారుణిశేషః. యూపా ఏవ చిహ్నాని యేనాం తేషు, గ్రామేషు, అమో
ఘాః సఫలాః, యజ్వనాం విధిశేష్టవతాం, ని. “యజ్వాతు విధిశేష్టవా” నిత్య
మరః. నూ. “సుయజ్ఞోర్జ్వనిభి”తి జ్వనిపుత్రయః. ఆశిషః ఆశిర్వాదాన్.
అర్ఘ్యః పూజావిధిః చతుర్థం ద్రవ్యసుర్భుం, నూ. “పాదారాభ్యాం చే”తి యత్
ప్రత్యయః. ని. “పట్నత్రివ్యర్ణ మర్హరే పాద్యం పాదాయ వారిణీ” త్యమరః.
అర్ఘ్యస్య, అనుపద మన్యక్, అర్ఘ్యస్వీకారానంతర మిత్యర్ఘ్యః. ప్రతిగృహ్ణంతౌ,
స్వీకర్తృంతౌ పదస్య పశ్చాదనుపదం, నూ. “పశ్చాదరేవవ్యయాభావః” ని.
“అన్యగవృక్షమను కేననుపదం క్లీబమవ్యయ” మిత్యమరః.

హైయంగవీన మాదాయ ఘోషవృద్ధా నుపసితాన్,

నామధేయాని పృచ్ఛంతౌ వన్యానాం మార్గ శాఖనామ్.

45

హైయంగవీన మితి. హృస్తనగోదోహోద్భవం ఘృతం హైయంగవీనం,
హ్యః పూర్వేద్యుః భవం, ని. “తత్తు హైయంగవీనం యథ్యోగోదోహోద్భవం
ఘృత” మిత్యమరః. నూ. “హైయంగవం సంజాయామి”తి నిపాతః. తత్సద్యో

ఘృతమాదాయ, ఉపస్థితాన్ ప్రాప్తాన్ ఘోషేషు వృద్ధాన్; ని. “ఘోష అభీర పల్లి స్యా” దిత్యమరః. వన్యానాం వనోద్భవానాం, మార్గశాఖినాం, నామధేయాని, పృచ్ఛంతౌ, నూ. “దుహ్య” జిత్వాదిసా పృచ్ఛతేర్వికర్మకత్వమ్.

కా పృభీఖ్యా తయో రాసీ ద్వైజతో శ్శుద్ధవేషయోః,

హిమనిర్ముక్తయో ర్యోగే చిత్రాచంద్రమసో రివ. 46

కాశీతి. ప్రజతోః గచ్ఛతోః, శుద్ధవేషయో రుజ్జ్వలనైపథ్యయోః, తయో స్సుదక్షిణాదిలిపయోః; హిమనిర్ముక్తయోః-హిమేన తుహి నేన నిర్ముక్తయోః, చిత్రాచంద్రమసో రివ, యోగేనతిఃపక్వ సానవిద్యమానయో స్సతో రిత్యర్థః. కాప్య నిర్వాచ్యాభీఖ్యా శోభా అసీత్: ని. “అభీఖ్యా నామశోభయో” రిత్యమరశా శ్వతవిశ్వప్రకాశాః. నూ. “ఆతశోపసర్గ” ఇత్యక్ష ప్రత్యయః. చిత్రా నక్షత్ర శేషః, శశిరాపగమే చైత్ర్యాం, చిత్రాపూర్ణచంద్రమసోరి వేత్త్యర్థః.

తత్తద్భూమిపటేః పత్నైస్త్వ దర్శయ నిప్రియదర్శనః,

అపి లంఘితమధ్యానం బుబుధే న బుధోపమః. 47

తత్తదితి. ప్రియం దర్శనం స్వకర్మకం యస్యాసా ప్రియదర్శనః, దర్శనియ ఇత్యర్థః, భూమిపటేః, పత్నైస్త్వ, తత్తదస్మృతం వస్తుదర్శయన్, లంఘితమపి వాహితమపి, అధ్యానం, న బుబుధే న బుధావహన్, బుధస్సామ్యః ఉపమా ఉపమానం యస్యేతి విగ్రహః. ఇదం విశేషణం తత్తద్దర్శయ నిత్యత్రోపయోగితయైవాస్య జ్ఞాతృత్వ సూచనార్థం.

స దుష్ప్రిపయశాః ప్రాప దాశ్రమం శ్రాంతవాహనః,

సాయం సంయమిన స్తస్య మహాచే ర్మహిషీసఖః. 48

స ఇతి. దుష్ప్రిపయశాః దుష్ప్రిపమన్యదుర్లభం యశో యస్య స తథోక్తః, శ్రాంతవాహనః దూరమార్గగమనాత్ శ్రాంతయుగ్యః, మహిష్యాః సఖా మహిషీసఖః. నూ. “రాజానాస్సఖిభ్యష్ట” జితి టచ్ ప్రత్యయః. సహాయాంతర నిరపేక్ష ఇతి భావః. స రాజా సాయం సాయంకాలే, సంయమినో నియమవత స్తస్య మహాచే ర్మహిషీస్య, ఆశ్రమం, ప్రాపత్ ప్రాప్తః. నూ. పుషాదిత్వాదక్ష.

వనాంతరా దుపావృత్తై సమిత్కుశ ఫలాహరైః,

పూర్వమాణ మదృశ్యాగ్నిప్రత్యుద్యాతై స్తపస్విభిః. 49

తమాశ్రమం విశిష్యతి, — వనాంతరాదితి. వనాంతరాదన్యస్మాద్వనాత్, ఉపావృత్తైః ప్రత్యాగతైః, సమిధశ్చ కశాశ్చ ఫలాని చ ఆహరం శీల మేషా

మితి సమిత్కుశఫలాహరాః, తైః, సూ. “ఆజీ తాచ్ఛీల్య” ఇతి హరతేరాక్ష
పూర్వాదన్ ప్రత్యయః. అద్యత్వైర్దర్శనాయోగైః, అగ్నిభిర్వైతానితైః, ప్రత్యు
ద్యాతాః ప్రత్యుద్దతాః, తైః తపస్విభిః, పూర్వమాణం వ్యాప్యమానం ప్రోష్య
గచ్ఛతా మాహితాగ్నినాం అగ్ని ప్రత్యుద్యానం శ్రుతిప్రసిద్ధమేవ.

ఆకీర్ణమృషిపత్నీనా ముటజద్వారగోధభిః.

అపత్యై రివ నీవారభాగధేయోచితై ర్గృహైః.

50

ఆకీర్ణమితి. నీవారాణాం తృణధాన్యానాం, భాగ ఏవ భాగధేయ మంశః,
“భాగరూపమనాభ్యో ధేయప్రత్యయో వక్తవ్య” ఇతి స్వాధ్యే ధేయప్రత్యయం.
తస్యో చితైః అత ఏన, ఉటజానాం పర్ణశాలానాం, ద్వారగోధభిః ద్వారావగో
ధకైః, మృగైః, ఋషిపత్నీనాం, అపత్యై రివ, ఆకీర్ణం వ్యాప్తమ్.

సేకాంతే మునికన్యాభి స్తత్త్వణోజితవృక్షకమ్

విస్రంభాయ విహంగానా మాలవాలాంబుపాయినామ్.

51

సేకాంత ఇతి. సేకాంతే వృక్షమూలసేచనావసానే, మునికన్యాభిః సేక్రీ
భిః, ఆలవాలేషు జలావాపవలయేషు, యదంబు, తత్పాయినాం; ని. “స్యాదాల
వాల మావాలమావాప” ఇత్యమరః. విహంగానాం పక్షిణాం, విస్రంభాయ
విశ్వాసాయ; ని. “సహ విస్రంభవిశ్వాసా” విత్యమరః. తత్త్వణే, సేచనక్షణే,
ఉజ్జితాః వృక్షకాః బాలవృక్షాః యస్మిన్ తం, సూ. అల్పార్థే క ప్రత్యయః.

ఆతపత్యయసంక్షిప్త నీవారాసు నిషాదిభిః,

మృగై ర్వర్తితగోమంథ ముటజాంగణభూమిషు.

52

ఆతపేతి. ఆతపస్యాత్యయే అపగమే సతి, సంక్షిప్తాః రాశీకృతాః నీవా
రాః తృణధాన్యాని యాసు తాసు; ని. “తృణధాన్యాని నీవార” ఇత్యమరః.
ఉటజానాం పర్ణశాలానాం, అంగణభూమిషు చత్వరభాగేషు; ని. పర్ణశాలా
టజోఽస్త్రియమ్” “అంగణం చత్వరాజరే” ఇతిచామరః. నిషాదిభిరుపవిష్టైః
మృగైః వర్తితో నిషాదితో గోమంథశ్చర్వితచర్వణం యస్మిన్నాశ్రమే తం.

అభ్యుత్థితాగ్నివిశునై రతిథీ నాశ్రమోన్ముఖాన్,

పునానం పవనోద్ధూతై ర్ధూమై రాహుతిగఢభిః.

53

అభ్యుత్థతేతి. అభ్యుత్థితాః ప్రజ్వలితాః, హోమయోగ్యా ఇత్యర్థః. శ్రు.
“సమిధేఽగ్నా వాహుతింజహో” తీతి శ్రుతేః, తేహమగ్నినాం. విశునై స్సూచకైః

పవనోన్మాదైః వాయుక్షౌభ్రైః, ఆహుతీనాం సంధః ఏషా మస్తీత్యాహుతీగంధః,
తైః ఘామైః, అశ్రమోమృణా నతిథిన్ పునాకం పవిత్రీశర్వాణమ్.

అథ యాతార మూడిత్యధుర్యా స్విత్రామయేతి సః.

తా మహాగోపయత్పత్నీం రథా వచనతాం చ

54

అథేతి. అథ ఆశ్రమసాప్యవంతర్లి, స గాజా, యంతారం సారథిం,
భురం వహంతీతి ధుర్యః యుగ్యాః, మా. “ఘోరో యగ్ధకా” నితి యత్ ప్రత్య
యః. ని. “ఘోర్వహే ధుర్యభా రేయ నిరీశాశ్చ గోరంధరా” ఇత్యుమరః.
ధుర్యాన్ రథాన్ రథాన్ విక్రమయ వివితశ్ర హను, స్వేతి, ఆగిశ్చ అజ్ఞాప్య, తాం
పత్నీం, రథా దహాగోపయత్ అనతారితవాన్, స్వయం చావతతంగ.

త్సైస్త్వై సభ్యా సభార్యాయ గోప్తే గుప్తతమేంద్రియాః,

అర్హణా మర్హ తే చక్ర ర్మునయోనయచక్షుషే.

55

తస్మా ఇతి. సభాయాం సాధవః సభ్యాః; మా. “సభాయా యః” ఇతి
యత్ ప్రత్యయః. గుప్తతమేంద్రియాః, అత్యంతనిమిత్తేంద్రియాః, మునయః సభా
ర్యాయ గోప్తే) రక్షకాయ, న.యః జాన్య, మేన చక్షుః తత్త్వావేదకం ప్రమాణం
యస్య తస్మై నయచక్షుషే, అతి ఏవ అర్హతే స్రోతస్థాయ; పూజ్యామేత్యర్థః. మా.
“అర్హప్రశంసాయా” నితి ఘోరోశ్చ త్ప్రప్త్యయః. తస్మై రాజ్య, అర్హణాం
పూజాం, చక్రః. ని. “పూజా నమస్తాపచితిస్సపర్యారాప్త్యాహుస్సహ”
ఇత్యుమరః.

విధే స్సాయంతనస్య సాయంభవస్య, స దదర్శ తపోనిధిమ్,

అన్వాసికమరుగధ త్యా స్వాహాయేవ హనిర్భుజమ్.

56

విధేతి. సాయంతనస్య సాయంభవస్య! మా. “సాయంచర” మిత్యాది
నాట్యప్రత్యయః. విధేః జపహోమాద్యమంత్రనస్య, అంతే అనసానే ఆరుంధత్యా
అన్వాసితం, పశ్చాదుపవేశనేన ఉపాసితం; మా. “కర్మణి క్త్వ” ఉపసర్గవహాత్పు
కర్మకత్వం అన్వాస్త్యైవమిత్యాదివదుపపద్యతే, తపోనిధిం వసిష్ఠం, స్వాహాయా
స్వాహాజేవ్యా; ని. “అథాగ్నాయా స్వాహా న హుతభుక్తియే” త్యుమరః.
అన్వాసితం హవిర్భుజమ, దదర్శ; శ్లో. “సమిత్పుష్పకుశాగ్నైంబుమృదన్నా
క్షరపాణికః, జపం హోమం చ కర్మాణో నాభివాహ్యో ద్విజో భవేత్.” ఇత్యు
మంత్రమధ్యేతిభివాదననిషేధాత్ విధేరంతే దదర్శేత్పుక్తం. అన్వాసనం
చాత్ర పతిత్రతాధర్మత్యేవోక్తం, న తు కర్మాంగత్యేన విధేరంత ఇతి కర్మణస్స
మాప్త్యభిధానాత్.

తయోర్జగృహణః పాదౌ రాజా రాజ్ఞీ చ మాగధీ,

తౌ గురు ర్గురుపత్నీ చ ప్రీత్యా ప్రతిననందతుః

57

తయోరితి. మాగధీ మగధరాజపుత్రీ రాజ్ఞీ సుదక్షిణా, రాజా దిలీపశ్చ, తయో రరుంధతీవస్థియోః, పాదౌ జగృహతుః, పాదగ్రహణ మభివాదనం, కృత వంతౌ, గురుపత్నీ చ గురుశ్చ, కర్తారౌ, సా చ స చ తౌ సుదక్షిణాదిలీపౌ, కర్మభూతౌ, ప్రీత్యాహర్షేణ, ప్రతిననందతుః. ఆశీర్వాదాపిభి స్సంభావయాం చక్రతు రిత్యర్థః.

త మాతిథ్యక్రియాశాతరథక్షిభపరిశ్రమమ్.

పప్రచ్ఛ కుశలం రాజ్యే రాజ్యాశ్రమమునిం మునిః

58

తమితి. మునిః, అతిథ్యరమాతిథ్యం; స్త్రీ. “అతిథేర్ణ్య” ఇతి ణ్యప్రత్య యః. అతిథ్యస్య క్రియా, తయో శాంతో రథక్షిభేణ యః పరిశ్రమస్స యస్య తం తథోక్తం రాజ్యమేవాశ్రమః, తత్ర మునిం మునితుల్యమిత్యర్థః. తం దిలీపం, రాజ్యేన కుశలం పప్రచ్ఛ; నూ. “పృచ్ఛ తేర్దికర్మకత్వ” మిత్యుక్తం, యద్యపి రాజ్యశబ్దః, పురోహితానివృత్తర్థత్వా ద్రాజకర్మవచనః, తథాప్యత్ర సహంగ వచనః; ‘ఉపపన్నం ననుశివం సప్తస్యం గేహ యస్య మే’ ఇత్యుత్త రానురోధాత్. తథాహ మనుః. స్తో. “స్వామ్యమాత్యో పురం రాష్ట్రం కోశదండౌ తథా సుహృత్, సప్తైతాని సమస్తాని లోకేఽస్మిర్రాజ్యముచ్యతే” ఇతి. సద; స్తో. “బ్రాహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేత్తత్రబంధు మనామయమ్, వైశ్యం డేవం సుహృ గమ్య శూద్రమాగోగ్యమేవ” చేతి మనువచనే సత్యసి, తస్య రాజ్ఞీ మహాను భావత్వాద్బ్రాహ్మణోచితః కుశలప్రశ్న ఏవ కృత ఇత్యను సంధేయః. అత ఏవో క్తం, ‘రాజ్యాశ్రమమునిం ముని’ రితి.

అథాధర్వనిధేస్తస్య విజితారిపురః పురః.

అర్థ్యా మర్థపతిర్వాచ మాదదే వదతాం ఏరః.

59

అథేతి. అథ, విజితారిపురః నిర్జితశత్రునగరః, వదతాం వక్తృజాం; పురః; నూ. “యతశ్చ నిర్ధారణ” మితి షష్ఠీ. అర్థపతిః రాజా అధర్వణః అధ ర్వాఖ్యవేదస్య, నిధేస్తస్య మునేః పురః అగ్రే, అర్థ్యాం అర్ధాదనశీతాం; నూ. “ధర్మపథ్యర్థన్యాయా దనశీత” ఇతియత్ ప్రత్యయః. వాచ మాదదే, వక్తృ ముప త్రాంతవా నిత్యర్థః. అధర్వనిధే రిత్యనేన పురోహితకృతాభిజ్ఞాత్వాత్ ప్రకృత కార్యనిర్వాహకత్వం మునే రస్తీతి నూచ్యతే. యథాహ కామందకః. స్తో. “త్రయ్యాం చ దండనీత్యాం చ కుశలస్సృ త్పురోహితః, అధర్వవిహితం కత్యా నిర్మత్తం శాంతికపాప్తికే” ఇతి.

ఉపపన్నం నను శివం సప్త స్వంగేషు యస్య మే,

దైవీనాం మానషీణాం చ ప్రతికర్తా త్వమాపదామ్. 60

ఉపపన్నమిత. హేనుగో సప్త స్వంగేషు స్వామ్యమాత్మాదిభిః; “స్వామ్య మాత్మసుహృతో శరాస్త్రిదుర్గబలాని చ, రాజ్యాంగానీ” త్యమరః. శివం కుశలం ఉపపన్నం నను యుక్తమేవ. నన్యవధారణే. ని. “ప్రకాశవధారణానుజ్ఞానన యామంత్రణేన” నిర్వృత్యమరః. కథమిత్యత్రాహ. —యస్య మే, దైవీనాం దేవేభ్య ఆగతానాం దుర్భిక్షాదీనాం, మానషీణాం మనుష్యేభ్య ఆగతానాం చోరభయా దీనాం, ఉభయత్రాపి; నూ. “తత ఆగత ఇత్యన్” “టిడాణ” ఇత్యాదినా జీవే. ఆపదాం వ్యసనానాం, త్వం, ప్రతికర్తా నివారయితో, అసి. అత్రాహ కామందకః. —శ్లో. “హుతాశనో జలం వ్యాధిదుర్భిక్షం మరణం తథా, ఇతి పంచ విధం దైవం వ్యసనం మానుషం పరమ్. ఆయుధేభ్యశ్చ చోరేభ్యః పరేభ్యో రాజ వల్లభాత్. పృథివీపతిలోభాచ్చ నరాణాం పంచ ధా భయమ్.

తవ మంత్రకృతో మంత్రైర్దూరాత్ప్రీశమితారిభిః,

ప్రత్యాదిశ్యంత ఇవ మే దృష్టలక్ష్మ్యభిద శ్శరాః. 61

తత్ర మానుషీణాం తావత్ ప్రతికారమాహ. —తవేతి. దూరాత్ పరోక్ష ఏవ, ప్రశమితారిభిః, మంత్రాన్ కృతవాన్ మంత్రకృత్; నూ. “సుకర్మ పాప మంత్ర పుణ్యేషు కృషి” ఇతి క్విప్ ప్రత్యయః. తస్య, మంత్రాణాం ద్రష్టాః ప్రయోక్తర్వా తవ మంత్రైః కర్తుభిః, దృష్టం ప్రత్యక్షం, యల్లక్ష్మ్యం తస్మాత్త్రం భిదంతీతి దృష్టలక్ష్మ్యభిదః, మే శరాః. ప్రత్యాదిశ్యంత ఇవ, వయమేవ సమరాః, కిమేభిః పిష్ట పేషకైరితి నిరాక్రియంత ఇవేత్యుత్పేక్షా; ని. “ప్రత్యాదిష్టానిర స్తస్యాస్త్రిప్రత్యాభ్యాతో నిరాకృత” ఇత్యమరః. త్వన్మంత్ర సామర్థ్యాదైవ నః పౌరుషం ఫలతీతి భావః.

హవి రావరితం హోత స్వయా విధివ దగ్నిషు,

వృష్టి ర్భవతి సస్యానా మనగ్రహవిశోషిణామ్. 62

సంప్రతి దైవీనా మాపదాం ప్రతికారమాహ. —హవిరితి. హేహోతః, త్వయా, విధివదగ్నిషు ఆవరితం ప్రక్షిప్తం హవిరాజ్యాదికం కర్తృ, అవగ్రహః వరప్రతి బంధః; నూ. “అవగ్రహో వర్షప్రతిబంధ” ఇత్యన్ ప్రత్యయః తేన విశోషిణాం విశుష్యతాం, సస్యానాం, వృష్టిర్భవతి, వృష్టిరూపేణ సస్యా నుజ్జీవయతీతి భావః. అత్ర మనుః. —శ్లో. “అగ్నే దత్తాహుతిస్సమ్య గాదిత్య ముపతిష్ఠతే, ఆదిత్యా జ్ఞాయతే వృష్టిర్వృష్టిరన్నం తతః ప్రజా” ఇతి.

పురుషాయుషజీవినో నిరాతింకా నిరీతయః,

యన్మదీయాః ప్రహ స్తస్య హేతు స్త్వద్భ్రహ్మవర్చసమ్. 63

పురుషేతి. ఆయుః జీవితకాలః, పురుషస్య ఆయుః పురుషాయుషం శత
వర మిత్యురః. శ్రు. “శతాయుః పురుష” ఇతి శ్రుతేః. సూ. “అనతురాదినూత్రే
ణాచ ప్రత్యాయంతో నిపాతః.” మదీయాః ప్రజాః పురుషాయుష జీవన్యః, నిరా
తంకాః నిర్భయాః ని. “అతంకో భయమాశంకీ”తి హలాయుధః. నిరీతయః. అతి
వృష్ట్యాదిరహితా ఇతి యత్ తస్య సర్వస్య త్వద్వృహ్నవర్చసంతవ వ్రతాధ్యయన
సంపత్తిరేవ, హేతుః; ని. “వ్రతాధ్యయనసంపత్తిరిత్యేతద్వృహ్నవర్చస” మితి
హలాయుధః. బ్రహ్మణో వర్హో బ్రహ్మవర్చసం. సూ. “బ్రహ్మహస్తిభ్యాం
వర్చస” ఇత్యచ్ ప్రత్యయః. శ్లో. “అతివృష్టినావృష్టిశ్శలభా మూషికాన్సు
కాః, అత్యాసన్నాన్చరాజానష్ణడేతా ఈతయః స్ఫుతా” ఇతి కానుండకః.

త్వయేనం చింత్యమానస్య గురుణా బ్రహ్మయోసినా,

సానుబంధాః కథం న స్యు స్సంపదో మే నిరాపదః. 64

త్వయేతి. బ్రహ్మయోసిః కారణం యస్య తేన బ్రహ్మపుత్రేణ గురుణా
త్వయా, ఏవముక్త ప్రకారేణ, చింత్యమాన స్యానుభూయమానస్య, అత ఏవ,
నిరాపదః వ్యసన రోగతస్య మే సంపదః, సానుబంధాః అనుస్యూతాః, అవి
చ్ఛిన్నా ఇతి యావత్. కథం న స్యుః? స్యురేవేత్యుక్తః.

కిం తు ఏధ్యాం తవైతస్యా మదృష్టసదృశప్రజమ్,

న మామవతీ సద్వీపా రత్నసూరీ మేదిసి. 65

సంప్రత్యాగమనప్రయోజన మాహ. — కింత్యతి. కిం తు తవ, ఏతస్యాం
వధ్యాం స్తుపాయాం, ని. “వధూర్దాయాస్తుపాస్త్రేచ్ఛే” త్యమగః. అదృష్టా,
సదృశీ అనురూపా, ప్రజా సంతతిర్యేన తం మాం సద్వీపా, రత్నాని సూయత
ఇతి రత్నసూరీ; సూ. “సత్సుద్విషే” త్యాదినా క్రియ. మేదిసి, నావతి న
ప్రీణాతి. అవధాతోః రక్షణగతి ప్రీత్యాద్యర్థే షూపణేశాత్. రత్నసూరీ త్యనేన
సర్వరత్నేభ్యః పుత్రరత్నమేవ క్లాఘ్యమితి సూచితమ్.

నూనం మత్తః పరం వంశ్యాః పిండవిచ్ఛేదదర్శినః,

న ప్రకామభుజ శ్శ్రద్ధాన్వగాసంగహతత్పరాః, 66

తదేవ ప్రతిపాదయతి. — నూనమితి. మత్తః పరం మదనంతరం; సూ.
“పంచమ్యాస్తసిల్” పిండదానవిచ్ఛేదనర్శినః పిండదానవిచ్ఛేదముత్పేక్షమా
ణాః, వంశే భవాః కంశ్యాః పితరః, స్వభేత్యవ్యయం పితృభోజ్యే వర్తతే. తస్య
సంగ్రహే, తత్పరాః అసక్తాస్సంతః శ్రద్ధాన్వే పితృకర్మణి; ని. “పితృదానం నివా
పస్యాచ్ఛ్రద్ధం తత్కర్మశాస్త్రత” ఇత్యమరః. ప్రకామభుజః పరాశ్శ్రద్ధాభోజినః,
న భవంతి; ని, “కామంప్రకామం పశ్యాత్” మిత్యమరః. నిర్ధనో హ్యపధనం
కియదపి సంగృహ్యతీతి భావః.

మత్పరం దుర్లభం మత్త్వా నూన మావర్జితం మయా,

పయః పూర్వైః సస్నిశ్వానైః కవోష్ణ ముపభుజ్యతే. 67

మత్పరమితి. మత్ మత్తః, పర మనంతరం; నూ. “అన్యారాదిత” కేత్యా దినా మదితి పంచమీ, దుర్లభ మలభ్యం, మత్త్వా, మయా, ఆవర్జితం దత్తం పయః పూర్వైః పితృభిః, సస్నిశ్వానైః దుఃఖజైః, కవోష్ణ మీషదుష్టం యథా, భవతి తథా, ఉపభుజ్యతే ఉపభోజ్యతే; నూ. “కవోష్ణమితి కుశబ్దస్య కవాదేశః” ని. “కోష్ణం కవోష్ణం మందోష్ణం కదుష్ణం త్రిషు తద్వత్” త్యమరః.

సోఽహ మిజ్యావిశుద్ధాత్మా ప్రజాలోపనిమిలితః,

ప్రకాశశ్చప్రకాశశ్చ లోకాలోక ఇవ చలః, 68

సోఽహమితి. ఇజ్యా యాగః. నూ. “వ్రజయయోర్భావే క్య” బితి క్యప్. ఇజ్యయా, విశుద్ధాత్మా విశుద్ధచేతనః, ప్రజాలోపేన సంతత్యభావేన నిమిలితః కృతనిమిలనః, సోఽహం, లోక్యత ఇతి లోకః, న లోక్యత ఇత్యలోకః, లోక శ్చాసా వలోకశ్చ లోకాలోకః, చక్రవాళించల ఇవ; ని. “లోకాలోకశ్చక్రవాళ” ఇత్యమరః. ప్రకాశత ఇతి ప్రకాశః. దేవభుజావిమోచనాత్; న ప్రకాశత ఇత్యప్రకాశశ్చ, విశ్చభుజావిమోచనాత్; నూ. “పచావ్యచ” అస్మితి శేషః, లోకాలోకోఽస్యంతః సూర్యసంపర్కాద్భూతమోవాప్త్యా చ ప్రకాశశ్చేతి మంతవ్యమ్.

లోకాంతరసుఖం పుణ్యం తపోదాససముద్భవమ్,

సంతతి శ్శుద్ధ వంశ్యాశు పరత్రేహ చ శర్మణే. 69

నను తవ తపోదానాదిసంపన్నస్య కి మప త్యేనేత్యత ఆహ—లోకాంతరేతి. సముద్భవత్యస్మాదితి సముద్భవః కారణం, తపోదానే సముద్భవో యస్య తత్తపోదాన సముద్భవం, యత్పుణ్యం తత్, లోకాంతరే పరలోకే, సుఖం సుఖకరం, శుద్ధవంశే భవా శుద్ధవంశ్యా, సంతతిస్తు, పరత్ర పరలోకే, ఇహ చ అముత్రలోకేచ, శర్మణే సుఖాయ; ని. “శర్మ శాతసుఖాని చే” త్యమరః. భవతితి శేషః.

తయా హీనం విధాత రాం కథం పశ్యన్న దూయసే,

సిక్తం స్వయమివ స్నేహోద్వంధ్య మాశ్రమవృక్షకమ్. 70

తయేతి. హీ విధాతః స్రవ్యః, తయా సంతత్యా, హీన మనపత్యమిత్యర్థః, మాం స్నేహాత్, ప్రేమా, స్వయమేవ, సిక్తం జలసేకేన వర్ధితం, వంధ్యం అశ

లం; ని. “వంధ్యోఽఫలోఽవకేషి చే” త్యమరః. ఆశ్రమే, వృక్షకం వృక్షపోత
మివ, పశ్యన్, కథం, న దూయసే న పరితప్యసే? విధాతరిత్య నేన సమర్థోఽపున్
పేక్షస ఇతి గమ్యతే.

అసహ్యపీడం భగవ న్నృణమంత్య మవేహి మే,

అరుంతుద మివాలాననునిర్వాణస్య దంతినః.

71

అసహ్యతి. హే భగవాన్, మే, అంత్యమృణం మైతృకమృణం, అనిర్వా
ణస్య మజ్జనరహితస్య, ని. “నిర్వాణో నిర్వృత్త మోక్షే వినయే గజమజ్జన” ఇతి
యాదవః. దంతినో గజస్య, అరుం వ్రణం తుదతీత్యరుంతుదం. మర్మస్పృగి; ని.
“వ్రణోఽస్త్రియామిర్మమరుః అరుంతదస్తు మర్మస్పృగి” తి చామరః; సూ.
“విధ్వరహస్తద” ఇతి ఖచ్ ప్రత్యయః. అరుర్ద్విపదిత్యాదినా ముమాగమః ఆలా
నాం గజబంధనస్తంభమివ, ని. “ఆలానం గజబంధన” మిత్యమరః. అసహ్య
సోఢుమతశ్శా, పీడా దుఃఖా, యస్మిన్ తత్, అవేహి దుస్సహదుఃఖజనకంవిధీత్య
ర్థః. ‘నిర్వాణోత్థానశయనాని త్రీణి గజకర్మా’ ణీతి బాలకావ్యే.

తస్మా న్మచ్చ్యే యథా తాత సంవిధాతుం త్వ మర్హ సి.

ఇత్వోకూణాం దురాపేఽర్థే త్వదధీనా హి సిద్ధయః.

72

తస్మాదితి. హే తాత, తస్మాత్, మైతృకాత్, ఋణాత్, యథా మచ్చ్యే
ముక్తోభవామి; సూ. “కర్మణిలబ్” తథా, సంవిధాతుం కర్తం, త్వం అర్హసి,
హి యస్మాత్కారణాత్, ఇత్వోకూణామిత్వోకువంశ్యానాం; సూ. “తవ్రాజక
త్వాద్భవమప్యణోలుక్” దురాపే దుష్ప్రాపే ఆగే, సిద్ధయః, త్వదధీనాః త్వదా
యతాః; సూ. “ఇత్వోకూణామి”తి శేషే షష్ఠీ. “న లోకే” త్యాదినా కృద్యోగ
షష్ఠీనిషేధాత్.

ఇతి విజ్ఞాపితో రాజ్ఞా ధ్యానస్తిమితలోచనః,

క్షణమాత్రమృషి స్తస్మా సుప్తమీన ఇవ హ్రదః.

73

ఇతీతి, ఇతీత్యం, రాజ్ఞా విజ్ఞాపితః, ఋషిర్వసిష్ఠః, ధ్యానేన స్తిమితే లోచనే
యస్య స ధ్యానస్తిమితలోచనః. నిశ్చలాక్షస్సన్, క్షణమాత్రమిషన్మాత్రం, సుప్త
మీనో హ్రద ఇవ తస్మా.

సోఽవశ్యత్ప్రణిధానేన సంతతిస్తంభ కారణమ్,

భావితాత్మా భువో భర్తు ర్భైరం ప్రత్యభోధయత్.

74

స ఇతి. స మునిః, ప్రణిధానేన చిత్తైకాగ్ర్యేణ, భావితాత్మా, భావితః,
యథాస్వరూపం బుద్ధః, ఆత్మా తేత్రజ్ఞః యేన స తథోక్తస్సన్, భువో భర్తుః

నృపస్య, సంతతే స్తంభకారణం సంతాన ప్రతిబంధకారణం, అపశ్యత్. అథా నంతరం, ఏనం నృపం, ప్రత్యబోధయత్, స్వదృష్టం జ్ఞాపితవానిత్యర్థః. ఏన మిత్యత్ర; సూ. “గతి బుద్ధి” త్యాదినా కర్తుః కర్మత్వం.

పురా శక్ర ముపస్థాయ తవోర్విం ప్రతి యాస్యతః,

ఆసీ త్కల్పితరుచ్చాయా మాశ్రితా సురభిః పథి.

75

పురేతి. పురా పూర్వం, శక్రం ఇంద్రం, ఉపస్థాయ సంసేవ్య, ఉర్విం ప్రతి భువముద్దిశ్య, యాస్యతః అగమిష్యతః, తవ, పథి కల్పితరుచ్చాయామాశ్రితా సురభిః కామధేనుః. ఆసీత్; తత్ర నిత్యేత్యర్థః.

ధర్మలోపభయా ద్రాజ్ఞీమృతుస్నాతా మనుస్మరన్,

ప్రదక్షిణ క్రియార్హాయాం తస్యాం త్వం సాధు నాచరః.

76

తతః కిమిత్యత ఆహ—ధర్మలోపేతి. ఋతుః పుష్పం, రజ ఇతి యావత్; ని. “ఋతు స్త్రీసమేపిచే” త్యమరః ఋతునా నిమిత్తేన, స్నాతాం. రాజ్ఞీం సుదక్షిణాం, ధర్మస్య ఋత్వభిగమనలక్షణస్య, లోపాత్ భ్రంశాత్, యద్భయం తస్మాత్, అనుస్మరన్ ధ్యాయన్, శ్లో. “మృదంగం దైవతం విప్రం ఘృతం మధు సతుష్పథమ్, ప్రదక్షిణాని కుర్వీత ప్రఖ్యాతాంశ్చ వనస్పతి” నితి నీలిశాస్త్రాత్, ప్రదక్షిణ క్రియార్హాయాం ప్రదక్షిణీకరణయోగ్యాయాం, తస్యాం ధేన్వాం త్వం, సాధు ప్రదక్షిణాది సత్కారం. నాచరః నాచరితవానసి; స్త్రీవ్యాసక్తా హి విస్మరంతీతి భావః. ఋతుకాలాభిగమనే మనుః; శ్లో. “ఋతు కాలాభిగామి స్యా తస్విదారనిరత స్స జే”తి అకరణే దోషమాహ పరాశరః— శ్లో. “ఋతుస్నాతాం తు యో భార్యాం స్వస్థస్య న్నాధిగచ్ఛతి, బాలగోఘ్నా పరాధేన యుజ్యతే నాత్ర సంశయ” ఇతి.

అవజానాసి మాం యస్మా త్తతస్తే న భవిష్యతి,

మత్ప్రసూతిమనారాధ్య ప్రజేతి త్వాం శశాప సా.

77

అవజానాసీతి. యస్మాత్కారణాత్, మాం, అవజానాసి తిరస్కరోషి, అతః కారణా నృత్ప్రసూతిం మమ సంతతి మనారాధ్య అసేవయిత్వా. తే తవ, ప్రజా న భవిష్యతీతి సా సురభిః, త్వాం శశాప; సూ. “శప ఆక్రోశే”

స శాపో న త్వయా రాజ న్న చ సారథినా శ్రుతః,

నద త్యాకాశగంగాయాస్సోతస్యద్దామదిగ్గజే.

78

స ఇతి. ఉద్దామద్విగ్రజే మత్తద్విగ్రజే. ఆకాశగంగాయాః ప్రోతసి ప్రవాహే చ, నదతి సతి, హే రాజన్, స కాపః త్వయా న శ్రుతః, సారథినా చ, న శ్రుతః.

ఈస్సితం తదవజ్ఞానా ద్విద్ధి సార్గళ మాత్మనః,

ప్రతిబద్ధాతి హి శ్రేయః పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః.

79

అస్తు ప్రస్తుతే కి మాయాతమి త్యత్రాహ — ఈస్సితమితి. తదవజ్ఞానాత్, తస్యాః ధేనోః. అవజ్ఞానా దవమానాత్, ఆత్మనస్తవ, ఆప్తువిష్టమిస్సితం మనోరథం; నూ. అహ్ని తేస్సన్నంతాత్మః ఈకారశ్చ, సార్గళం సప్రతిబంధం, విద్ధి జానీహి. తథాహి పూజ్యస్య పూజాయాః, వ్యతిక్రమః అతిక్రమణం, శ్రేయః, ప్రతిబద్ధాతి హి ఫలస్య విఘ్నం కరోత్యేవేత్యర్థః.

హవిషే ద్విరసత్రస్య సా చేదానీం ప్రచేతనః,

భుజంగపిహితద్వారం పాతాళ మధితివృత్తి.

80

అర్చిత్యా తామారాధయామి సా వాకథంచిదాగమిష్యతీత్యాశా న కర్తవ్యేత్యాహ. — హవిష ఇతి. సా సురభిః, ఇదానీం, దీర్ఘం సత్రం చిరకాల సాధ్యోయాగవిశేషో యస్య తస్య, ప్రచేతనః, హవిషే ధధ్యావ్యాదిహవిరర్థం, భుజంగపిహిత ద్వారం భుజగావరుద్ధద్వారం, తతో దుష్ప్రవేశం, పాతాళమధితివృత్తి; పాతాళే లిప్తతీత్యర్థః. నూ. “అధిశిత్ స్థానం కర్మ”తి కర్మత్వం.

సుతాం. తదీయాం సురభేః కృత్వా ప్రతినిధిం శుచిః,

ఆరాధయ సపత్నీకః శ్రీతా కామదుఘా హి సా.

81

తర్హి కాగతి రిత్యత్రాహ. — సుతామితి. తస్యాస్సురభే రియం తదీయా, తాం సుతాం సురభేః. ప్రతినిధిం కృత్వా, శుచిః శుద్ధచిత్తస్సన్, పత్నీ సహ వర్తత ఇతి సపత్నీకస్సన్; నూ. “నద్యతశ్చే”తి కప్రత్యయః, ఆరాధయ. హి యాస్మా త్కారణాత్, సా, శ్రీతా తుష్టా సతీ, కామాన్ దోగ్ధీతి కామదుఘా, భవతీతి శేషః. నూ. “దుహః కబ్జ శ్చే”తి కప్రత్యయో ఘాదేశశ్చ.

ఇతి వాదిన ఏవాస్య హోతు రాహుతిసాధనమ్,

అనింద్యా నందినీ నామ ధేను రావవృతే వనాత్.

82

ఇతితి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ, వాదినో వదత ఏవ, హోతు ర్వావనశీలస్య; నూ. ‘తృన్ని’తి తృన్ప్రకృత్యయః. అస్య మునేః ఆహుతీనాం సాధనం కరణం. నందయతీతి వ్యుత్పత్త్యా నందినీ నామ, అనింద్యా ఆగర్హ్యై; ప్రశస్తా, ధేనుః.

వనాత్, అవస్థితే ప్రత్యాగతా. శ్లో. “అవ్యాజేహ భవిష్యంత్యాః కార్య సిద్ధర్హి లక్షణమితి న్యానాదితి భావః.

లలాటోదయ మాభుగ్నం పల్లవస్నిగ్ధపాటలా,

బిభ్రతీ శ్వేతరోమాంశం సంధ్యేవ శశినం నవమ్. 83

సంప్రతి ధేమం విశిష్యతి. — లలాటేతి. పల్లవవత్, స్నిగ్ధా, పాటలా చ, సంధ్యానామ ప్యేతద్విశేషణం యోజ్యం, లలాటే ఉదయో యస్య సః లలాటోదయస్తం, అభుగ్నమిషద్వక్రం; సూ. ఓదితశ్చేతి నిసానత్వం; ని. “అవిద్ధం కటిలం భుగ్నం నేలితం వక్రమత్యపీ” త్యమరః. శ్వేతరోమాణ్యేవ అంకస్తం బిభ్రతీ, నవం శశినం బిభ్రతీ, సంధ్యేవ నిత్యత్వం.

భవం కోష్ఠేన కుంఠోద్ధీ మేధ్యేనా వభృథాదపి,

ప్రస్రవే గాభివర్షంతీ వత్సాలోకప్రీవర్తినా. 84

భవమితి. కోష్ఠేన కుంఠితుస్తేన; సూ. ‘కవందోష్ఠ’ ఇతి చకారాల్పాదేశః. అవభృథాదపి అవభృథస్సానాదపి, మేధ్యేన పవిత్రేణ, ని. “పూతం పవిత్రం మేధ్యం చే” త్యమరః. వత్సస్యాలోక సన దర్శనేన, ప్రవర్తినా, ప్రస్రవే వేద గాభివర్షంతీ ప్రస్రవంతీ నీతి గూఢత్, భవభవభవంతీ, సింధునీతి, కుంఠమివ ఉద్యో ఆపీనం, మస్యాస్సా కుంఠోద్ధీ; ని. “ఉద్యోమ కీలయాపీనమి” త్యమరః. అత్ర, సూ. “ఉద్యోమోదనజీ” త్యవజాదేశః. “భవోమప్రీవేయా ధనా జీ” పితి జీవః,

రజఃకణ్ఠైః ఘరోద్ధూతైః స్పృశద్భిర్గాత్రమంతికాత్,

తీర్థాభిషేకజాం శుద్ధి మాదధానా మహీక్షితః. 85

రజ ఇతి. ఘరోద్ధూతైః. అంతికాత్సమీపే, గాత్రం స్పృశద్భిః. సూ. “దూరాంతికేభ్యో ద్వితీయా చే” తి చకారాత్పంచమి. రజసాం, కణ్ఠైః, మహీం క్షీయతే ఈష్ట ఇతి మహీక్షితః, తస్య తీర్థాభిషేకేణ జాతం తీర్థాభిషేకజాం, శుద్ధిం ఆదధా నా కూర్వాణా, ఏతేన వాయవ్యస్నాన ముక్త తయ్యం మనుషా శ్లో. “అగ్నేయం భస్మనా స్నాన” మవగాహ్య తు వాయవ్యం, ఆపోహిష్ఠేతి చ బ్రాహ్మం వాయవ్యం గోరజస్మన్పితమితి.

తాం పుణ్యదర్శనాం దృష్ట్వా నిమిత్తజ్ఞస్తపోనిధిః,

యాజ్ఞ మాశంసి తావధ్యప్రార్థనం పునర బ్రవీత్. 86

తామితి. నిమిత్తజ్ఞశ్శుకనజ్ఞః, తపోనిధిర్వసిష్ఠః; పుణ్యం దర్శనం యస్యా స్తాం పుణ్యదర్శనం, తాం ధేమం, దృష్ట్వా, ఆశంసితం మనోరథః; సూ. నపుం

సకే భావేక్షః. తత్ర అపంధ్యా సఫలా, ప్రార్థనా యస్యతం ఆశంసితాపంధ్య ప్రార్థనం; అపంధ్య మనోరథ మిత్యర్థః. యాజయితుం యోగ్యం యాజ్యం పార్థివం, పునరబ్రవీత్.

అదూరవర్తినీం సిద్ధిం రాజన్విగణ యాత్మనః

ఉపస్థితేయం కల్యాణీ నామ్ని కీర్తిత ఏవ యత్. 87

అదూరేతి. హే రాజన్, ఆత్మనః సిద్ధిం కార్యస్య, అదూరవర్తినీం శీఘ్ర భావినీం, విగణయ విద్ధి, యద్యతః కారణాత్, కల్యాణీ మంగళమూర్తిః; నూ. “బహ్విదిభ్యశ్చేతి జీష్ఠీ,” ఇయం ధేనుః, నామ్ని నామధేయే, కీర్తితే కథిత ఏవ. ఉపస్థితా ఆగతా.

వన్యవృత్తిరిమాం శశ్వదాత్మానుగమనేన గామ్,

విద్యా మభ్యసనేనేవ ప్రసాదయితు మర్హసి. 88

వన్యవృత్తిరితి. వనే భవం వన్యం కందమూలఫలాదికం, వృత్తిరావగో యస్యసః తథా భూతస్సన్; ని. “వృత్తిర్వర్తనజీవనే” త్యమరః. ఇమాం గాం శశ్వత్సదా; ఆప్రాసాదమవిచ్ఛేదనేత్యర్థః. ఆత్మనస్తవ కర్తుః అనుగమనేన అనుసరణేన, అభ్యసనేన అనుష్ఠాతురభ్యాసేన, విద్యామివ, ప్రసాదయితుం ప్రసన్నాం కర్తుం అర్హసి.

ప్రస్థితాయాం ప్రతిష్ఠేధాః స్థితాయాం స్థితి మాచర,

నిష్ణాయాం నిష్ఠేదాస్యాం పీతాంభసి పిబే రపః, 89

గవామసురణప్రకార మాహ. — ప్రస్థితాయామితి. అస్యాం ధేన్వాం, ప్రస్థితాయాం సత్యాం. ప్రతిష్ఠేధాః ప్రయాహి; నూ. “సమవప్రవిభ్యస్థ” ఇత్యాత్మనే పదం, స్థితాయాం నివృత్తగతికాయాం, స్థితిమాచర స్థితిం వదు, తిష్ఠేత్యర్థః, నిష్ణాయా ముపవిష్టాయాం నిష్ఠేద ఉపవిశ; నూ. “విభ్యశే లోబ్,” పీతియంభాయయా తస్యాం పీతాంభసి సత్యాం, అపః. పిబేః పిబ.

వధూర్భక్తి మతీ చైనామర్చితామాతపోవనాత్,

ప్రయతా పాతరస్వేతు సాయం ప్రత్యుద్వృజీదపి. 90

వధూరితి. వధూః జాయా, భక్తిమతీ సతీ, ప్రయతా నియతదిత్తా సతీ, గంధాదిభిరర్చితాం ఏనాం గాం, ప్రాతః, ఆతపోవనాదస్వేతు అనుగచ్ఛతు. ఆజ్ఞార్యాదాయాం, పదద్వయం చైతత్. సాయమపి, ప్రత్యుద్వృజేత్ ప్రత్యుద్గచ్ఛేత్. నూ. “విభ్యశే లిక్.”

ఇత్యాప్రిసాదాదస్యాస్త్యం పరిచర్యాపరో భవ,
అవిఘ్నమస్తు తే స్థేయాః పితౌ ధురి పుత్రిణామ్.

91

ఇతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ త్వం, ఆప్రిసాదాత్ ప్రసాదపర్యంతం; నూ
“అబ్జర్యాదాభివిధ్యో” రిత్యస్య వైభాషికత్వాత్సమాసత్వం. అస్యాః ధేనోః, పరి
చర్యాపరః శుశ్రూషాపరో భవ. తే తవ. అవిఘ్నం విఘ్నాభావః, అస్తు. నూ.
“అవ్యయం విభక్తి” త్యాదినా అర్థాభావేనవ్యయాభావః. పితౌ పుత్రిణాం
సత్పుత్రవతాం. నూ. “ప్రశంసాయామి” నిప్రత్యయః. ధుర్యగ్రే, స్థేయాః; తిష్ఠే
త్యాశీరశేలిజ్. తత ఏకారాదేశః. త్వత్సద్భవ ఏవ తే పుత్రోన్యైవైతి భావః.

తథేతి పృతిజగ్రాహ పీతిమాంతుపరిగ్రహః,

ఆదేశం దేశకాలజ్ఞాభ్యవ్యన్యానితురానతః.

92

తథేతి. దేశకాలజ్ఞః, దేశోన్యైస్సన్నిధిః, కాలోన్యైస్సహాత్రావసాన
కాలః. విశిష్టదేశకాలోత్పన్నమారజానమవ్యాహతమితి జానన్, తత ఏవ పీతి
మాన్. శిష్యః, అంతేవాసీ. ని “ఘోత్రాంతేవాసినా శిష్య” ఇత్యమరః. స రాజా
సపరిగ్రహః సపత్నీకస్సన్. ని. “పత్నీపరిజనాదానమూలకాపాః పరిగ్రహః”
ఇత్యమరః. ఆనతః వినయనమ్రస్సన్నిత్యర్థః. కానితురాదేశితుః గురోర్వసిష్టస్య,
ఆదేశమాజ్ఞాం, తథేతి, ప్రతిజగ్రాహః; యశోద్విష్టం తథైవ కరోమిత్యంగీకృత
వానిత్యర్థః.

అథ ప్రదోషే దోషజ్ఞస్సంవేశాయ పితౌపత్రిణ్,

సూను సూనృతవాక్ సప్త్యౌససర్జ్యోర్జిత శ్రియమ్.

93

అథేతి. అథ, ప్రదోషే రజనీయభి; ని. “ప్రదోషో రజనీయభి” మిత్య
మరః. దోషజ్ఞః విద్వాన్; ని, “విద్వాన్విపశ్చిద్దోషజ్ఞ” ఇత్యమరః. సూనృతవాక్
సత్యప్రియవాక్; ని, “ప్రియం సత్యం చ సూనృత మి” తి హలాయుధః, సప్త్య
సూనుః బ్రహ్మపుత్రః మునిః; అనేన ప్రకృతకార్యనిర్వాహకత్వం సూచితం.
ఊర్జితశ్రియం, విశాంపతిం మనుజేశ్వరం; ని. “ద్వా విశౌ శైశ్వమనుజావి”త్యమరః
సంవేశాయ నిద్రాయై, విససర్జ ఆజ్ఞాపయామాస. ని. “స్యాన్నిద్రాశయనం స్వాప
స్సృష్టస్సంవేశ ఇత్యపి” త్యమరః.

సత్యామపి తపస్సిద్ధౌ నియమాపేక్షయా మునిః,

కల్పవిత్కల్పయామాస వన్యామే వాస్య సంవిధామ్.

94

సత్యామితి. కల్పవిత్ ప్రతచర్యాప్రయోగాభిజ్ఞః మునిః, తపస్సిద్ధౌ సత్యా
మపి, తపసైవ రాజయోగ్యాహారసంపాదనసామర్థ్యే సత్యసీత్యర్థః. నియమాపేక్ష

యా తదాప్రభృత్యేవ వ్రతచర్యాపేక్షయా, అస్మ్యైరాజ్ఞః, వన్యామేవ, సంవిధి
యతే అనయేతి సంవిధా కుశాదిశయనసామగ్రీ, తాం, సూ. “అతశ్చోపసర్గ”
ఇత్యాజ్ఞో ప్రత్యయః. “అకర్తరి చ కారకే సంజాయామి”తి కర్మాంత్యం. కల్ప
యామాస సంపాదయామాస.

నిరిష్టాం కులపతినా స పర్ణశాలా
మధ్యాస్య ప్రియతపరిగ్రహద్వితీయః,
తచ్చిష్యాధ్యయసనివేదితావసానాం
సంవిష్టః కుశశయనే నిశాం నినాయ.

95

ఇతి శ్రీమత్కాళిదాసకృతౌ, రఘువంశే, మహాకావ్యే. ప్రథమస్కంధః.

నిరిష్టామితి. స రాజా, కులపతినా మునికులేశ్వరేణ వస్థిష్ఠేన నిరిష్టాం పర్ణ
శాలాం, అధ్యాస్య అభిష్టాయ, తస్యామధిష్ఠానం కృత్యేత్వత్కం. సూ. “అభిశిక్షో
స్థాసాంకర్మే” త్యాదినా ఆధారస్య కర్మత్వే ద్వితీయా. ప్రయతో నియతః. పరి
గ్రహః పత్నీ. ద్వితీయా యస్య స తథోక్తః. కుశానాం శయనే సంవిష్టః ముష్ట
స్సన్, తస్యవశిష్ట్య, శిష్యాణాం, అధ్యయనేన అపరరాత్రవేదపఠనేన నివేదితః
ఆవసానోయస్యాస్తాం, నిశాం నినాయ గమయామాస. అపరరాత్రాధ్యయనే
మనుః. —శ్లో. “న నిశాంతే పరిశ్రాంతో బ్రహ్మాధీత్య పునస్స్వపేత్,” గాత
మశ్చ. “న చాప్యపర రాత్రాదావధీత్య హి పునస్స్వపే ది”తి. ప్రహర్షణీవృత్త
మేతత్, ఉక్తం చ: —శ్లో. “మాజ్రాగస్త్రీ దశయతిః ప్రహర్షణీయమి”తి.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహాపాధ్యాయ
కోలాచలమల్లి నాథ నూరి విరచితాయాం సంజీవినిసమాఖ్యాయాం
రఘువంశవాఖ్యాయాం ప్రథమస్కంధః

శ్రీః

(శ్రీ)రామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః

రఘువంశమహాకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే

ద్వితీయ సర్గ ప్రారంభః

అథ ప్రజానా మధిపః ప్రభాతే

జాయాప్రతిగ్రాహితగంధమాల్వామ్,

ననాయ పీతప్రతిబద్ధచత్నామ్

యశోధనోధేను మృషే, యునోచ.

1

అథేతి. అథ నిశాపనయనానంతరం, యశ ఏవ భనం యస్య సయశోధనః-
 కీర్తి సంపన్నః, ప్రజానా మధిపో దిలీపః, ప్రభాతే ప్రాతఃకాలే, జాయయా సుదక్షి
 ణయా, ప్రతిగ్రాహితే స్వీకారితే. గంధమాల్వే. యయా సా జాయాప్రతిగ్రాహిత
 గంధమాల్వ్యా, తాం, పీతం పానమస్యాస్తీతి పీతః; పీతవానిత్యర్థః. నూ. “అర్చ
 ఆదిభ్యోజ” త్యచప్రత్యయః. పీతా గావో భుక్తా బ్రాహ్మణా ఇతి మహాభాష్య
 ప్రయోగదర్శనాత్, పీతః, ప్రతిబద్ధః, వత్సో యస్యాస్తాం, ఋషేర్ధేనుం, వనాయ
 వనంగంతుం, యమోచ; నూ. “క్రియాగోపపదే” త్యాదినా చతుర్థీ, జాయాపద
 సామర్థ్యాత్సుదక్షిణాయాః పుత్రజననయోగ్యత్వనుస్తీతి సూచితం. తథాచ శ్రుతిః
 “పతిష్టాయాం ప్రవిశతి గర్భో భూత్వా సమాతరం, తస్యాం పునర్నవో భూత్వా
 దశమే మాసి జాయతే, తజ్జాతూ జాయా భవతి యదస్యాం జాయతే పున”రితి.
 యశోధన ఇత్యనేన పుత్రవత్తాకీర్తిలోభాద్రాజానస్తైఽపి గోరక్షణే ప్రవృత్త ఇతి
 గమ్యతే. అస్మింత్యగ్రే వృత్త ముపజాతిః; త్లో. “స్యాదింద్రవజ్రా యది తౌ జగౌ
 గః, ఉపేంద్రవజ్రాజతజాస్తతోగౌ” ఇత్యుక్తోక్తం కేదారేణ. “అనంతనాదిరిత
 లక్ష్మభాజః పాదా యదీయా పుపజాతయస్తా” ఇతి.

తస్యాః ఖురత్యాసపవిత్రపాంసు

మపాంసులానాం ధురి కీర్తనీయాం,

మార్గం మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ

శ్రుతేవార్థం స్మృతిరన్వగచ్ఛత్.

2

తస్యా ఇతి. పాంసవో చోసా ఆసాం సంతీతి పాంసులూః స్వరిణ్యః; ని. “స్వరిణీ పాంసులే” త్యమరః. నూ. “సిద్ధాదిభ్యశ్చే” చిలత్ ప్రత్యయః. తా న భవం తీత్యపాంసులూః తా సాం. ధురి అగ్రే, కీర్తనీయా పరిగణనీయా, మను ష్యేత్వరధర్మపత్నీ దిలపధర్మపత్నీ సుదక్షిణా, ఖురన్యాపైః పవిత్రపాంసుం. తస్యాః ధేనోః, మార్గం స్మృతిః మన్వాదివాక్యం, శ్రుతేర్వేదవాక్యస్య, అర్థ మభి ధేయమివ, అన్యగచ్ఛత్ అనుసృతవతీ. యథా స్మృతిః శ్రుతిక్షుణ్ణమేవారణమన రతి, తథా సాపి గోఖురక్షుణ్ణమేవ మార్గమనుససారేత్వరః. ధర్మపత్నీత్యత్ర ఆశ్వ ఘాసాదివత్తాదర్శ్యపక్షీసమాసః ప్రకృతివికారాభావాత్. పాంసులపదవ్యావృత్త్యా అపాంసులేతి విగోధాలంకారో ధ్వన్యతే.

నివర్త్య రాజా దయతాం దయాళు

స్తాం సారథేయాం సురభిర్య శోభిః,

పయోధరీభూతచతుస్సముద్రాం

జుగోప గోరూపధరామి వోర్విమ్.

3

నివర్త్యేతి. దయాళుః కారుణికః; ని. “స్వాదయాళుః కారుణిక” ఇత్య మరః. నూ. “స్పృహిగృహీ” త్యాదినా ఆకుచ్ ప్రత్యయః. యశోభిః, సురభిః మనోజ్ఞః; ని. “సురభిస్సాన్మనోజ్ఞేఽపీ”తి శాశ్వతః. స రాజా, దయతాం, నివర్త్య, సారథేయాం కామధేనుసతాం, నందినీం. ధరంతీతి ధరాః. నూ. పచా ద్యచ్. పయసాం ధరాః పయోధరాః స్తనాః. ని. “స్త్రీస్తనాభౌపయోధరా” విత్తమరః. అపయోధరాః పయోధరాస్సంపద్యమానాభూతాః పయోధరీభూ తాః, నూ. అభూతతద్భావే చ్విః, ‘కుగతిప్రదయ’ ఇతి సమాసః. పయోధరీ భూతాశ్చత్వారస్సముద్రాయస్యాస్తాం. నూ. “అనేకమన్యపదార్థ” ఇత్య నేకపద గ్రహణసామర్థ్యాత్ త్రిపదో బహువ్రీహిః. గోరూపస్య ధరాం ఉర్విం వసుధా మివ; ని. “వసుధోర్వి వసుంథరే” త్యమరః. జుగోప రరక్ష; భూరక్షణప్రయత్నే నైవ రరక్షేతిభావః. నూ. “గుఘా రక్షణ” ఇతి ధాతోః కర్తరిలిట్.

వ్రతాయ తే నానుచరేణ ధేనో

ర్యషేధి శేషోఽప్యనుయాయీవరః,

న చాన్యత స్తస్య శరీరతా

స్యవీర్యకుప్తాహి మనోఃప్రసూనిః.

4

వ్రతాయేతి. వ్రతాయ ధేనో రనుచరేణ; న తు జీవనాయేతి భావః. తేన దిలీపేన, శేషోఽప్యవశిష్టోఽపి, అనుయాయీవరః అనుచరసమూహః, న్యషేధి

నివర్తితః; శేషత్వం సుదక్షిణాపేక్షయా. కథం తద్వ్యాత్మరక్షణమిత్యత ఆహ —
న చేతి. తస్య దీప్తిస్య, శరీరకాచ, అన్యతః పురుషాంతరాత్, న చ, హి
యస్మాత్, మర్యాద, ప్రమాదుత ఇతి ప్రమాది సంతతిః, స్వవీర్యగుస్తా స్వపరా
క్రమేణ రక్షితా; నహి స్వపరాక్రమ విర్వాహకస్య పరాపేక్షేతి భావః.

ఆస్వాదవద్భిః కబళై స్త్రుణానాం

కంఠూయనై ర్దశనివారజైశ్చ.

అవ్యాహతై స్తైస్త్విరగతైశ్చ తస్యా

స్సమ్రాడ్సమారాధనతిత్పిరోఽభూత్.

5

ఆస్వాదవద్భిరితి. సమ్రాట్ మండలేశ్వరః; ని. “యే శేష్టం రాజనూయేన
మండలస్యేశ్వరశ్చ యః, శాస్తి యశ్చాజ్ఞయా రాజస్ససమ్రాడి” త్యమరః. స
రాజా, ఆస్వాదవద్భిః రసవద్భిః; త్పణానాం కబళైః గ్రాసైః. కంఠూయనైః,
దంశానాం వనమక్షికాజాం, నివారజైశ్చ; ని. “దంశన్తు వనమక్షికే” త్యమరః.
అవ్యాహతై రప్రతిహతైః, స్త్విరగతైః స్వచ్ఛందగమనైశ్చ తస్యా ధేన్వాః,
సమారాధనతత్పరః, శుశ్రూషా సకః అభూత్. తదేవ పరం ప్రధానం యస్య
తత్పరః; ని. “తత్పరే ప్రసితాసక్తా” విత్యమరః.

స్థితః స్థితా ముచ్చలితః స్రయాతాం

నిషేదుషీ మాసనబంధధీరః,

జలాభిలాషీ జల మాదధానాం

ఛాయేన తాం భూపతి రన్యగచ్ఛత్.

6

స్థిత ఇతి. భూపతిః దిలీపః, తాం గాం. స్థితాం సతీం స్థితస్సన్, స్థితిరూ
ర్ధ్వావస్థానం ప్రయాతాం ప్రసితాం సతీం. ఉచ్చలితః ప్రస్థితస్థిన్, నిషేదుషీం
నిషణ్ణాం సతీం, ఉపవిష్టామిత్యీరః; నూ. “భూషాయాం సదవసక్రవ” ఇతి క్వుసు
ప్రత్యయః. ‘ఉగితశ్చ’తి జీవే. ఆసనస్య బంధే ఉపవేశనే, ధీరః స్థిరః, ఉప
విష్టస్సన్నిత్యర్థః. జలం ఆదధానాం పిబంతీం సతీం జలాభిలాషీ సన్; పిబన్నిత్య
ర్థః; ఇత్థం, ఛాయేన, అన్యగచ్ఛత్ అనుసృతవాన్.

స న్యస్తచిహ్నమపి రాజ్యలక్ష్మిం

తేజోవిశేషానుమితాం దధానః,

ఆసీ దనావిష్కృతదానరాజి

రంతర్దదావస్థ ఇవ ద్విపేంద్రః.

7

స ఇతి. న్యస్తాని పరిహృతాని, చిహ్నాని ఛత్రచామరాదీని, యస్మాస్తాం,
తథా భూతామపి, తేజోవిశేషేణ ప్రభాతిశయేన, అనుమితాం, సర్వథా రాజై

వాయం భవేదిత్యభూహితాం, రాజ్యలక్ష్మీం దధానః. స రాజా, అనావిష్కృత దానరాజిః. బహిరప్రకటితమదరేఖః. అంతర్గతా మదావస్థా యస్య స తథాభూ తః, ద్విపేంద్ర ఇవ, ఆనీత్,

లతాప్రతానోద్గ్రధితై స్స కేతై

రధిజ్యధన్వా వినచార దావమ్,

రక్షాపదేశాన్మనిహోమధేనో

ర్వన్యా నివసేష్యన్నివ దుష్టసత్వాన్ .

8

లతేతి. లతానాం వలీనాం; ని. “వలీతు వ్రతతిరతే” త్యమరః. తానాం వ్రతానైః కటిలతంతుభిః, ఉత్ ఉన్నమయ్య, గ్రధితాః బద్ధాః యే కేశాః, తెరుపలక్ష్మితః; నూ. “ఇత్యం భూతలక్షణ” ఇతి తృతీయా. స రాజా, అధిజ్య మారోపితమార్వికం, ధనుర్విస్య సోఽజ్యధన్వా సన్; నూ. “ధనుషశ్చే”త్యన జాదేశః. మని హోమధేనో, రక్షాపదేశాత్ రక్షణవ్యాజాత్, వన్యాన్ వనే భవాన్, దుష్టసత్వాన్ దుష్టజంతూన్, ని. “ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్వమస్త్రి తు జంతుస్వి” త్యమరః. విసేష్యన్ శిక్షయిష్యన్నివ, దావం వనం వినచార; ని. “వనే చ వనవహ్నా చ దవోదావ ఇహేష్యత” ఇతి యాదవః. వనే సంచరా రేత్స్యరః. నూ. “దేశకాలాధ్వగంతవ్యాః కర్మసంజ్ఞాహ్యకర్మణామి”తి. దావస్య కర్మత్వమ్.

విస్మష్టపార్శ్వానుచరిస్య తస్య

పార్శ్వద్రుమాః పాశభృతా సమస్య,

ఉదీరయామాసురివోన్మదానా

మూలోకశబ్దం వయసాం విరాజైః.

9

‘విస్మష్టే’త్యాదిభిష్షడ్భిః స్లోకైస్తస్య మహామహిమతయా ద్రుమాదయోఽపి రాజోపచారం చక్రరిత్యాహ. — విస్మష్టేతి. విస్మష్టాః పార్శ్వానుచరాః పార్శ్వ వరి నో జనాః యేన తస్య, పాశభృతా మరుణేన, సమస్య తుల్యస్య; అనేన అను భావ స్సూచితః. తస్య రాజ్ఞః, పార్శ్వద్రుమాః, ఉన్నదానా ముత్కటమదానాం వయసాం ఖగానాం. ని. “ఖగ బాల్యాదిసోర్వయ”, ఇత్యమరః. విరాజైః. ఆలోక శబ్దం ఆలోకస్య వాచకశబ్దం; ఆలోకయేతి శబ్దమత్యర్థి. ఉదీరయామాసురివ ఆపదన్నివేత్సుప్రేక్షా.

మరుత్ప్రియుక్తాశ్చ మరుత్సఖాభం

త మర్చ్య మారాదభివర్తమానమ్,

అవారిరన్బాలలతాః ప్రసూనై

రాచారలాజైరివ పౌరకన్యాః,

మరుదితి. మరుత్స్పృయుక్తాః వాయునా ప్రేరితాః, చాలలతాః, అరాత్
మీషే అభివృత్తమానం; ని. “అరాహ్మరసమీషయో” రిత్యమరః. మరుతః వాయో
స్సఖా మరుత్సఖః అగ్నిః, స ఇవ. ఆభాతీతి మరుత్సఖాభః. నూ. “ఆతశ్చోప
స్థ” ఇతి కప్రత్యయః. అప్యం పూజ్యం, తం దిలీపం, ప్రసూనైః పుష్పైః,
పౌరక న్యాః, పౌర్యశ్చతాః కన్యాశ్చ పౌరక న్యాః, ఆచారా న్ధర్మాజైః ఆచారలా
జైరవ. అవాకిరన్. తస్యోపరినిక్షిప్తవత్య ఇత్యర్థః. సఖా హి సఖాయ మాగత
హిపచరతీతి భావః.

ధనుర్భుతోఽప్యస్య దయాద్రిభావ

మాఖ్యాత మంతఃకరణై ర్విశంకైః,

విచోకయంత్యో వపు రాపు రిత్థాం.

ప్రకామవిస్తారఫలం హరిణ్యః.

11

ధనుర్భుత ఇతి. ధనుర్భుతోఽప్యస్య రాజ్య, ఏతేనభయసంభావనాదర్శితా,
కథాపి విశంకైః, నిర్భీకైః, అంతఃకరణైః కర్ష్యభిః, దయయా కృపారసేన,
ఆర్ద్రః సిక్తః భావోఽభిప్రాయో యస్య తత్ దయాద్రిభావం తదాఖ్యాతం
దయాద్రిభావ మేతదిత్యాఖ్యాతమిత్యర్థః; ని. “భావస్సత్తాస్యభావాభిప్రాయ
చేష్టాత్మజన్మస్వి” త్యమరః. తథావిధం, వపుః విచోకయంత్యః హరిణ్యః, అత్థాం,
ప్రకామవిస్తార స్వాత్వంతవికాలతాయాః, ఫలం హేతుకృతం; ని. “సన్యే హేతు
కృతే ఫలయ” త్యమరః. ఆపుః. “విమలం కలుషీభవన్ చేతః కథయత్యేవ
హితేషిణం రిపుం” వేతి న్యాయేన స్వాంతఃకరణవృత్తిప్రాయాన్యాదేవ విస్రబ్ధం
దదృశురిత్యర్థః.

స కీచకై ర్నామహపూర్ణరంధ్రైః

కూజద్భి రావాదితపంతకృత్యమ్.

శుశ్రావ కుంజేషు యశ స్స్వ ముచ్చై

రుద్ధీయమానం వనదేవతాభిః.

12

స ఇతి. స దిలీపః, మారుతేన వాయునా, పూర్ణాని పూరితాని రంధ్రాణి
యేషాం తైస్సభోక్తైః, అత ఏవ, కూజద్భిః, స్వనద్భిః, కీచకైః వేణువిశేషైః; ని.
“వేణవః కీచకాస్తే స్యుర్యే స్వనంత్యనిలోద్ధతా” ఇత్యమరః. వంశః సుషిరవాద్య
విశేషః; ని. “వంశాదికం తు సుషిరమి” త్యమరః. ఉచ్చైః ఆహవతం సంపా
దితం. వంశస్యకృత్యం కార్యం, యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతి తథా, కుంజేషు
లతాగృహేషు; “నికుంజకుంజౌ వాక్తీజే లతాదివిహితోదర” ఇత్యమరః. వనదేవ
తాభిః, ఉద్ధీయమానం ఉచ్చైర్ధీయమానం, స్వం స్వకీయం, యశః కీర్తిం, శుశ్రావ
శ్రుతవాన్.

పుక్తస్థుషారై రిసి రరాణా
మనోకహాకంపితపుష్పగంధీ,

త మాతపక్లాంత మనాతపత్ర

మాచారపూతం పవన స్సిషేవే.

18

పుక్త ఇతి. గిరిషు నిర్ఘరాణాం శైలనదీప్రవాహాణాం; ని. “ప్రవాహా నిర్ఘరా యుర” ఇత్యమరః. తుషారైః శీకరైః; ని. “తుషారౌ హిమశీకరావి”తి శాశ్వతః. పుక్తస్థంపుక్తః, అనోకహానాం వృక్షాణాం, ఆకంపితాని ఈషత్కం పితాని, యాని, పుష్పాణి తేషాం యో గంధః, సోఽస్యాస్తీతి తథోక్తం, ఈషత్కంపిత పుష్పగంధవాన్, ఏవం శీతమందసురభిః; పవనః వాయుః, అనాతపత్రం, వ్రతార్థం పరిహృతచ్ఛత్రం, అతఏవ, ఆతపక్లాంతం—ఆతపేన సూర్య తేజసా, క్లాంతం భిన్నం, ఆచారపూతం ఆచారశుద్ధం, తం దిలీపం, సిషేవే, ఆచారపూతత్వాత్స రాజాజగత్పావనస్యాపి పవనస్య సేవ్య ఆసీదితి భావః.

శశామ వృష్ట్యాపి వినా దవాగ్ని
రాసీ ద్యౌశేషా ఫలపుష్పనృద్ధిః,

ఊనం న సత్వేష్యధికో బభాధే

తస్మిన్యనం గోప్తరి గాహమానే

14

శశామేతి. గోప్తరి రక్షకే తస్మిన్నాశ్చి, వనం గాహమానే ప్రవిశతి సతి, వృష్ట్యా వినాపి, దవాగ్నిః, వవాగ్నిః, శశామ శాంతిం ప్రాప, ఫలానాం పుష్పాణాం, వృద్ధిః, విశిష్యత ఇతి విశేషా అతిశయితా, ఆసీత్; సూ. కర్మాశ్చేషుజ్ఞో ప్రత్యయః, సత్వేషు జంతుషు, మధ్యే. సూ. యతశ్చ, నిర్ధారణుతి సప్తమీ, అధికః ప్రబలః వ్యాఘ్రాదిః ఊనం దుర్బలం హరిణాదికం, న బభాధే న హి నస్తీస్మ.

సంచారపూతాని దిగంతరాణి

కృత్వా దినాంతే నిలయామ గంఠమ్.

ప్రచక్రమే పల్లవరాగతామ్రా

ప్రభా పతంగస్య మునేశ్చ ధేనుః.

15

సంచారేతి. పల్లవస్య రాగో వర్ణః పల్లవరాగః, ని. “రాగోఽనురాగే మా త్సర్వేకేకాదౌ లోహితాదిష్వి”తి శాశ్వతః. స ఇవ తామ్రా, పల్లవరాగతామ్రా, పతంగస్య సూర్యస్య, ప్రభాకాంతిః, ని. “పతంగః పక్షీ సూర్యయో” రితి శాశ్వతః. మునేశ్చ ధేనుశ్చ దిగంతరాణి దిశామవకాశాన్; ని. “అంతరమవకాశావధిపరి

ధానాంతరిభేదతాదర్శ్య” ఇత్యమరః. సంచారేణ, పూతాని శుద్ధాని, కృత్వా, దినాంతే సాయంకాలే, నిలగూయ అస్థమయాయ, భేనుపక్షే, ఆలయాయ చ, గంతుం, ప్రచక్ర మే.

తాం దేవతాపితృభిక్రియాధా

మన్వగన్తయా మధ్యమలోకపాలః

బభౌ చ సా తేన సతాం మతేన

శ్రద్ధేన సా తౌ ద్విధినోపపన్నా.

16

తామితి. మధ్యమలోకపాలః భూపాలో దివీపః, దేవతాపితృతీర్థినాం, క్రియాః యాగశ్రాద్ధదానాని, తావేవ, అర్థః స్రవోజనం, యస్యాస్తాం భేనుం, అన్వక్ అనుపదం, యయా, సతాం మతేన సద్విధిః సమ్మాన్యయా నేన, సూ. “మతిబుద్ధి” త్యాదినా వర మా నేకః; కన్య చ వర మాన ఇతి షష్ఠీ, తేనరాజా ఉపపన్నాయుక్తా, సా భేనుః, సతాం మతేన, విధిగా అనుష్ఠానేన, ఉపపన్నా, సాక్షాత్ ప్రత్యక్షౌ, శ్రద్ధా ఆస్తికృబుద్ధిరివ, బభౌ.

స పల్వలోక్తీర వరాహాయూథా

న్యవాసవృక్షోన్ముచబర్హిణాని,

యయా మృగాధ్యాసితశాద్వలాని

శ్యామాయమానాని వహాని పశ్యన్.

17

స ఇతి. స రాజా, పల్వలేభ్యః ఆల్పజలాశయేభ్యః ఉత్తీరాని నిరతాని, వరాహాణాం, యూథాని కులాని, యేషాం తాని. బర్హాణ్యేషాం సంఘీర్ణి బర్హిణాః మయుర్యా; ని. “మయుర్యో బర్హిణ్యో బర్హి” త్యమరః సూ. ఫలబర్హాభ్యా మినజ్వక్తవ్యః, ఆవాసవృక్షోన్ముఖాః బర్హిణాః యేషాం తాని శాదాః బాలతృణాని యేషాం సంఘీర్ణి శాద్వలాః, శష్పశ్యామా దేశాః; ని. “శాద్వలశ్యాదహరిత” ఇత్యమరః. “శాదకర్దమశష్పయో” రితి నిశ్చయః. సూ. “నడశాదాభ్యోంవలజి” తి వలచ ప్రత్యయః, మృగైరధ్యాసితౌ అగ్నితౌ, శాద్వలా యేషాం తాని, శ్యామా యయానాని, వరాహబర్హిణాధిక్యమహిమ్నా శ్యామాని భవంతి; సూ. “లోఽహి తాదిభ్యఃకృషి” తికృష్ ప్రత్యయః, వాక్యేష ఇత్యాత్మనేపదే శానచ, తాని వహాని, పశ్యన్, యయా.

ఆవీనభారోద్వహన ప్రయత్నా

ద్భృష్టి ర్గురుత్వా ద్వపుషో నగేంద్రః,

ఉభా వలంచక్రతు రంచితాభ్యాం

తపోవనావృత్తిపథం గతాభ్యామ్.

18

ఆపీనేతి. గృప్తిః సకృత్ప్రసూతా గౌః, ని. “సకృత్ ప్రసూతా గౌర్గృప్తి” రితి హలాయుధః. నరేంద్రశ్చ, ఉభౌ యథాక్రమం, ఆపీనమాధః; ని “ఉగ్రస్త్వీ బమాపీన” ఇత్యమరః. తద్భారోద్వహనే, ప్రయాసాత్. కపుమో గురుత్వాచ్చ, అంచితాభ్యాం చారుభ్యాం తాభ్యాం గమనాభ్యాం, తపోవనా వృత్తేః, పంథానం తపోవనావృత్తిపథం వనాదాగమనమార్గం; సూ. “ఋక్పూర్ణబూ” రిత్యాదినా అకార ప్రత్యయస్సమాసాంతః, అలంచక్రతుః భూషితవంతౌ.

వసిష్ఠధేనో రనుయాయినం త

మావర్తమానం వనితా వనాంతాత్,

పపా నిమేసాలసపక్షృపక్షి-

రుపోషితాభ్యామివ లోచనాభ్యామ్,

19)

వసిష్ఠేతి. వసిష్ఠధేనోర్నందిన్యాః, అనుయాయిన మనుచరం, వనాంతాత్, ఆవర్తమానం ప్రత్యాగచ్ఛంతం, తం దిలీపం, వనితా జనితాత్వంతానురాగా సుదక్షిణా; ని. “వనితా జనితాత్వరానురాగానాం స యోషితీ” త్యమరః. నిమేషేణ, అలసామిందా పక్షృణాం పక్షిర్వస్యాస్స, నిమేషరహితా సతీ త్యర్థః, లోచనాభ్యాం కరణాభ్యాం, ఉపోషితాభ్యామివ, ఉపవాసో భోజన నివృత్తిః, తం కృతవద్భ్యామివ; సూ. వసతేః కర్తరిక్తః, పపా, యథా ఉపోషితోఽతి తృప్తయో జలాదికమధికం పిబతి. తద్వదతితృప్తయో సా సుదక్షిణా దిలీప మధికం వ్యలోకయ దిత్వర్థః.

పురస్కృతా వర్తన్తని పార్థివేన

ప్రత్యుద్గతా పార్థివ ధర్మపత్న్యై,

తదంతరే సా విరరాజ ధేను

ర్దినక్షపామధ్యగతేవ సంధ్యా.

20

పురస్కృతేతి. వర్తన్తని మార్గే, పార్థివేన పృథివ్యా ఈశ్వరేణ దిలీపేన; సూ. తస్యేశ్వర ఇత్యజ్ఞో ప్రత్యయః పురస్కృతా అగ్రతఃకృతా, ధర్మస్య పత్ని ధర్మపత్ని ధర్మార్థా పత్నీత్యర్థః, అశ్వసూసాదివత్తాదర్శ్యే షస్త్రిసమాసః. తయా, పార్థివస్య ధర్మపత్న్యై. ప్రత్యుద్గతా అభిముఖీకృతా, సా ధేనుః తదంతరే తయోర్దంపతోన్మర్మధ్యే దినక్షపయోః దినరాత్ర్యోః, మధ్యగతా, సంధ్యేవ, విరరాజ, పూర్వార్ధేనైవ తదంతరవర్తిత్యే సిద్ధే, పునస్తదంతర ఇతి గ్రహణమత్రోప మేయోపమానయోః క్రమావస్థానమాత్రసాదృశ్యవివక్షార్థమితి మంతవ్యమ్.

ప్రదక్షిణీకృత్య పయస్వినిం తాం

సుదక్షిణా సాక్షతపాత్రహస్తా,

ప్రణమ్య చానర్చ విశాల మస్యాః

శృంగాంతరం ద్వారమి వార్ధసిద్ధేః.

21

ప్రదక్షిణీకృత్యేతి. అక్షతానాం పాత్రేణ సహ వర్తత ఇతి సాక్షతపాత్రః తాదృశో హస్తోయస్యాస్య, సుదక్షిణా, పయస్వినిం ప్రభూతక్షిరాం, తాం ధేనుం, ప్రదక్షిణీకృత్య ప్రణమ్య చ, అస్యాః ధేనోః విశాలం, శృంగాంతరం శృంగమధ్యం, అర్ధసిద్ధేః, ద్వారం ప్రవేశమార్గమివ, ఆనర్చ అర్చయమానః నూ. “అర్చమానాయాం” అర్చితేర్థావాదికాల్లిట్, అజాదేస్తు ద్వితీయస్యేతి ద్విర్భావః, తస్మా న్నుజితి మదాగమః.

వత్సోత్సుకాపి స్తిమితా సపర్యాం

ప్రత్యగ్రహీతేనీ ననందతు స్తా,

భక్తోపపన్నేషు హి తద్విధానాం

ప్రసాదచిహ్నాని పురఃఫలాని.

22

వత్సేతి. సా ధేనుః, వత్సోత్సుకాపి వత్సే ఉత్కంఠితాపి, స్తిమితా నిశ్చలాసతీ, సపర్యాం పూజాం; ని. “పూజానమస్యాపచితిస్సపర్యారాచ్చత్తా స్సయా” ఇత్యుపరః. ప్రత్యగ్రహీత్, ఇతి హేతోః, తా దంపతీ, ననందతుః, పూజాస్వీకరణస్యా నందహేతుత్వమాహ-భక్త్యేతి. పూజ్యేష్వసురాగో భక్తిః, తయా ఉపపన్నేషు యుక్తేషు విషయే తద్విధానాం, తస్యాః ధేనోః, విధేవ విధా ప్రకారో యేషాం తేషాం. మనతామిత్యర్థః, ప్రసాదస్య, చిహ్నాని లింగాని, పూజాస్వీకారాదీని, పురః ఫలాని పురోగతాని ప్రత్యాసన్నాని ఫలాని యేషాం తాని హి, ఆవిలంబితఫలసూచకలింగదర్శనాదానందో యుజ్యత ఇతి భావః.

గురో స్సదారస్య నివీడ్య పాదా

సమాప్య సాంధ్యం చ విధిం దిలీపః,

దోహవసానే పునరేవ దోగ్ధీం

భేజే భుజోచ్చిన్నరిపు ర్నిషణ్ణమ్.

23

గురోరితి. భుజోచ్చిన్నరిపుః భుజాభ్యాం వాన్యేన సహయేన, ఉచ్చిన్నాః ఉత్కర్షేణ చిన్నాః నిశ్శేషితా రిపవ శ్శత్రవః యేన సతథోక్తః, దిలీపః సదారస్య

దాతై రయంధత్యాసహవర్తమానస్య, గుగోః, ఉభయోరపీత్యర్థః. పాదౌ, నిపీడ్య
అభివాద్య, సాంధ్యం సంధ్యాయాం విహితం, విధి మనుష్టానం చ. సమాప్య,
దోహవసానే, నిషణ్ణామాసీనాం దోగ్ధీమేవ దోహనశీలాం ధేనుమేవ; సూ.
తృన్నితి తృన్వృత్యయః, పునః భేజే సేవితవాన్; సూ “భజసేవానూ” మిత్య
స్థాల్లిట. భుజోచ్చిన్నరిపురి త్యసే వాస్య నిర్భీకత్వం సూచితం. దోగ్ధీతి నిరుప
పదప్రయోగా దస్యాః కామఘుక్త్యం గమ్యతే. అవధారణార్థకోఽయమేవకా
రోఽస్య కర్మాంతరప్రవృత్త్యభావం బోధయతి.

తా మంతికన్యస్త బలిప్రదీపా

మన్వాస్య గోష్టా గృహీణీసహాయః,

క్రమేణ సుప్తా మనుసంవివేశ

సుప్తోత్థితాం ప్రాత రనూదతిష్ఠత్,

24

తామితి. గోష్టా రక్షకః, సః, గృహీణీసహాయః పత్నీద్వితీయస్సన్, ఉభావ
పీత్యర్థః. అంతికే న్యస్తాః బలయః ప్రదీపాశ్చ యస్యాస్తాం తథోక్తా; ని. “కగోప
హారయోః పుంసి బలిః ప్రాణ్యంగజే స్త్రియా” మిత్యమరః. తాం పూర్వోక్తాం,
నిషణ్ణాం ధేనుం, అన్వాస్య అనూపవిశ్య, క్రమేణ, సుప్తాం, అన్వసంతరం, సం
వివేశ సుప్తాప, ప్రాతః సుప్తోత్థితాం సుప్తా చ సా ఉత్థితా చ, తాం అనూదతి
ష్ఠత్ ఉత్థితవాన్. అత్ర అనుశబ్దేన ధేనురాజవ్యాపారయోః పౌర్వాపర్యముచ్యతే,
క్రమశబ్దేన తు ధేను వ్యాపారాణామితి న పౌనరుక్త్యం; సూ. కర్మప్రవచనీయ
యక్తే ద్వితీయా,

ఇతం వ్రతం ధారయతః ప్రజార్థం

సమం మహిష్యా మహనీయకీర్తేః,

సప్త వ్యతీయు ప్రైగుణాని తస్య

దినాని దీనోద్ధరణోచితస్య.

25

ఇతమితి. ఇత మనేన ప్రకారేణ, ప్రజార్థం సంతానాయ, మహిష్యాసమం
అభిషిక్తపత్న్యా సహ; ని. “కృతాభిషేకా మహిషీ” త్యమరః. వ్రతం ధార
యతః, మహనీయా వూజ్యా కీర్తిర్యస్య తస్య, దినానా ముదరణే దైన్యవిమోచనే,
ఉచితస్య పరిచితస్య, తస్య స్వపస్య, త్రయో గుణాః ఆవృత్తయో యేషాం తాని
ప్రైగుణాని, ప్రైగుణ్యాని, ప్రైగుణితాని సప్తదినాని, ఏకవింశతిదినానీత్యర్థః.
వ్యతీయుః.

అన్యేద్యు రాత్మానుచరస్య భావం

జిజ్ఞాసమానా మునిహోమధేనుః,

గంగా ప్రపాతాంశనిగూఢఘాసం

గౌరీగురో గ్రహ్వర మావివేశ.

26

అశ్వమృతి. అశ్వమృతస్యస్మిన్ దినే ద్వావింశద్దిన ఇత్యర్థః. సూ. “సద్యః పరుత్పరే” త్యాదినా నిపాతనాదవ్యయత్వం. ని. “అద్యాత్రాహ్నవిభావార్యేఽహ్ని త్యాదౌ పూర్వోత్తరాపరాత్. తథాధరాన్యాన్యతరేతరాత్పూర్వే ద్యురాదయ” ఇత్యమరః. మునిహోమధేనుః. ఆత్మానుచరస్య నృపస్య, భావమభిప్రాయం. దృఢభక్తిత్వం; ని. “అకృతిర్మతఃసూక్తం భావోఽభిప్రాయ ఆశయ” ఇతి యాదవః. జిజ్ఞాసమానా జ్ఞాతుమిచ్ఛంతీ. సూ. “జ్ఞాత్రుస్త్వద్భావంసన” ఇత్యాత్మ నేపదం; తస్మాచ్ఛానచ్ఛత్రయః. ప్రపతత్యస్మిన్నితి ప్రపాతః, పతనప్రదేశః, గంగాయాః ప్రపాతః తస్య అంతే సమీపే; నిరూఢాః జాతాః, ఘాతాః బాలతృణాని, యస్మిన్ తత్, ని. “శష్టం బాలతృణం ఘాతా” ఇత్యమరః. గౌరీగురోః పార్వతీపితృర్హి మవతః, గహ్వరం గుహం, అవివేశ.

సా దుష్ప్రధర్మా మనసాపి హింసై

రిత్యద్రిశోభాప్రహితేక్షణేన,

అలక్షితాభ్యుత్పతనో నృపేణ

ప్రసహ్య సింహః కిల తాం చకర్.

27

సేతి. సా ధేనుః, హింసైః వ్యాఘ్రాదిభిర్భూతుకజంతుభిః; మనసాపి, దుష్ప్రధర్మా దుర్ధర్మైః పాతాః, అద్రిశోభాయాం, ప్రహితేక్షణేన తత్తదృష్టినా, నృపేణ, అలక్షితం. అభ్యుత్పతనం ఆభిముఖ్యేనోత్పత్త్య పతనం యస్య సః. సింహః తాంధేనుం ప్రసహ్య హతాత్; ని. ప్రసహ్యతు “హతార్థక” మిత్యమరః. చకర్ కిల, కిలేత్యభిశే.

తదీయ మాక్రందిత మార్తసాధో

గ్రహనిబద్ధప్రతిశబ్దదీర్ఘమ్,

రశ్మిష్వి వాదాయ సగేంద్రసక్తాం

నివర్తయామాస నృపస్య దృష్టిమ్.

28

తదీయమితి. గుహనిబద్ధేన ప్రతిశబ్దేన ప్రతిధ్వనినా. దీర్ఘం తస్యా ఇదం తదీయం, ఆక్రందితమార్తఘోషం, ఆర్తేష్వాపన్నేషు సాధోరితకారిణి, నృపస్య దీర్ఘస్య సగేంద్రసక్తాం దృష్టిం, రశ్మిషు ప్రగ్రహేషు, ని. “కిరణప్రగ్రహకారశ్చ” ఇత్యమరః. ఆదాయేవ గృహీత్వేవ, నివర్తయామాస.

స పాటలాయాం గవి తస్థివాంసం
 ధనుర్ధరః కేసరిణా దదర్శ,
 అధిత్యకాయామివ ధాతుమయ్యాం

లోద్ర ద్రుమం సానుమతః ప్రఫుల్లమ్.

29

స ఇతి. ధనుర్ధరః ధన్వీ, స నృపః పాటలాయాం రక్తవర్ణాయాం, గవి ధేన్వాం. తస్థివాంసం సంస్థితం. నూ. క్వసుశ్చేతి క్వసుప్రత్యయః, కేసరా అస్య సంతీతి కేసరీ, తం సింహం, సానుమతః అద్రేః, ధాతవః ధైరికాదయః తేషాం వికారో ధాతుమయీ తస్యాం, అధిత్యకాయాం, ఊర్ధ్వభూమా; ని. “ఉపత్యకాద్రే రాసన్నా భూమిర్ధువధిత్యకే” త్యమరః. నూ. “ఉపాధిభ్యాంత్యకన్నాసన్నా రూఢయోరి” త్యకన్ ప్రత్యయః. తస్థివాంసం, ప్రఫుల్లం వికసితం “ఫుల్లవికసన” ఇతి ధాతోః పచాద్యచ్. లోద్రాఖ్యం ద్రుమమివ, దదర్శ, ప్రఫుల్లమిత్యకారసాతే; నూ. “జిఘలావిశరణ” ఇతి ధాతోః కర్తరిక్తః, ఉత్తరస్యాత ఇత్యకారాదేశః. ధవళ కేసరత్వాత్సింహలోద్ర ద్రుమయోస్సాదృశ్యమ్.

తతో మృగేంద్రస్య మృగేంద్రగామీ
 వధాయ వధ్యస్య శరం శరణ్యః,
 జాతాభిషంగో నృపతి ర్నిషంగా

దుద్ధర్తు మైచ్చ త్ప్రసభోద్ధృతారిః.

30

తత ఇతి. తతస్సింహదర్శనానంతరం, మృగేంద్రగామీ సింహగామీ, శరణం రక్షణం; ని. “శరణం గృహరక్షిత్రో” రిత్యమరః. “శరణం గృహ” ఇతి యాదవశ్చ, శరణే సాధుశ్శరణ్యః. తత్ర సాధురితి యత్ ప్రత్యయః. ప్రసభేన బలాత్కారేణ, ఉద్భృతాః హతాః ఆరయో వైరిణో యేన సః నృపతిః దిలీపః, జాతాభిషంగః జాతపరాభవస్సన్; ని. “అభిషంగః పరాభవ” ఇత్యమరః. వధ్యస్య వధార్హస్య; నూ. “దండాధిభ్యో య” దితి యత్ ప్రత్యయః. మృగేంద్రస్య సింహస్య, వధాయ హననాయ నిషంగాత్తూణీరాత్; ని. “తూణీపాసంగతూణీర నిషంగా ఇషుధిర్వయో” రిత్యమరః. శరం ఉద్ధర్తుం ఐచ్చత్ ఇయేష.

వామేతర స్తస్య కరః ప్రహర్తు
 ర్నఖప్రభారూషితకంకపత్రే,

సక్తాంగుళి స్సాయకపుంఖ ఏవ

చిత్రార్పితారంభ ఇ వావతస్థే.

31

వామేతి. ప్రహర్యః ప్రహరణశీలస్య, తస్య, వామేతరః దక్షిణః కరః, నఖప్రభాభిః, యాపితాని చురుతాని, కంకస్య పక్షివిశేషస్య, పత్రాణి, యస్య తస్మిన్; ని. “కంకస్తు కర్మటస్కంధః ప్రకటః కమలచ్ఛదః, కంకః పక్షివిశేషే స్యాద్భుష్టాకారే యుధిష్ఠిర” ఇతి యాదవవిశ్వా. సాయకస్య, పుంఖ ఏవ. కర ర్యాభ్యో మూల ప్రదేశే; ని. “కర రీపుంఖ” ఇతి యాదవః. సకాంగుళిస్సన్, చిత్రార్పితారంభ ఇవ చిత్రలిఖితశఙ్ఖోద్ధరణోచ్ఛ్వాగ ఇవ, అవతస్థి సితః.

బాహుప్రతిష్ఠంభవివృద్ధమన్యు
రభ్యర్ణమాగస్కృతమస్పృశద్భిః,
రాజా స్వతేజోభిరదహ్యతాంత
రోగీవ మంత్రోషధయద్ధనీర్యః.

32

బాహ్వేతి. బాహ్వోః, ప్రతిష్ఠంభేన ప్రతిబంధేన, వివృద్ధమన్యుః ప్రవృద్ధ కోపః, రాజా మంత్రోషధాభ్యాం, యద్ధవీర్యః ప్రతిబద్ధశక్తిః, భోగీవ సర్ప ఇవ, ని. “భోగీ రాజభుజంగయోరి”తి శాశ్వతః. అభ్యర్ణమాసన్నం, ఆగస్కృతమ పరాధకారిణం, అస్పృశద్భిః. స్వతేజోభిః, అంతః అదహ్యత; ని. “అధిక్షేపా ద్యసహనం తేజఃప్రాజాత్యయేష్యపీ”తి యాదవః.

త మార్యగృహ్యం నిగృహీతధేను
ర్మనుష్యవాచా మనువంశ కేతుమ్,
విస్మయయ స్విస్మిత మాత్మనృత్తై

సింహోటసత్త్వం నిజగాద సింహః.

33

తమితి. నిగృహీతా పీడితా, ధేనుర్యేన సః, సింహః, ఆర్యాణాం సతాం, గృహ్యం పక్ష్యం; నూ. “పదాస్త్వరిబాహ్యసత్తేషు”చేతి క్లిప్త. మనువంశస్య, కేతుం చిహ్నం, కేతువద్వాన్వరక్తం, సింహ ఇవ, ఆరుసత్త్వః మహాబలః, తం, ఆత్మనో, వృత్తై, బాహుస్తంభనరూపవ్యాపారే, ఆధూతపూర్వత్వాన్విస్మితం, కర్తరికః. తం దిలీపం, మనుష్యవాచా, కరణేన, పునర్విస్మాయయన్ విస్మయ మాశ్చర్యం ప్రాపయన్, నిజగాద; నూ. “ప్రిక్తో ఈషదసన” ఇతి ధాతోర్ణిచి వృద్ధౌ ఆయాదేశేకత్వప్రత్యయే సతి విస్మయయన్నితి రూపం సిద్ధం, విస్మయ యన్నితి సాతే తు పుగాగమమాత్రం వక్తవ్యం, తచ్చ నిత్యం స్మయతేరితిశేతు భయవివక్షయామేవేతి భీష్మోర్ధ్వై తుభయ ఇత్యాత్మనేపదే విస్మయయామాసేతి స్యాత్, యద్వా-మనుష్యవాక్ ప్రయోజ్యకర్తృ విస్మయయతే, తయా సింహో విస్మయయన్నితి ణ్యంతాద్వారూపమత్రేతి వ్యాఖ్యాతమ్.

అలం మహీపాల తవ శ్రమేణ

ప్రయక్త మప్యస్త్ర మితో వృథా స్యాత్.

న పాదపోన్మూలనశక్తి రహా

శ్శిలోచ్చయే మూర్ఛతి మారుతస్య.

34

అలమితి. హే మహీపాల, తవ శ్రమేణ అలం, సాధ్యాభావాచ్చమో న కర్తవ్య ఇత్యర్థః. ని. “అలం భూషణపర్యాప్తి శక్తి వారణవాచక” మిత్యమరః. అత్రగమ్యమానసాధనక్రియాపేక్షయా శ్రమస్య కరణత్వాత్ప్రతీయా. ఇతోఽస్మి న్మయి; నూ. సార్వవిభక్తికస్తసిః, ప్రయుక్తమపి, అస్త్రం, వృథా స్యాత్. తథా హి, పాదపోన్మూలనేశక్తిర్యస్యతపోక్తం. మారుతస్య. రంహః వేగః, శిలోచ్చయే పర్వతే, న మూర్ఛతి న ప్రసరతి.

కైలాసగౌరం వృష మారురుక్షః

పాదార్పణానుగ్రహపూతపుష్పమ్,

అవేహి మాం కింకర మష్టమూరైః

కుంభోదరం నామ నికుంభతుల్యమ్.

35

కైలాసేతి. కైలాసశివగౌరం, శుభ్రం వృషం, ఆరురుక్షః ఆరోఢుమిచ్ఛః; ని. “చామికరం చ శుభ్రం చ గౌర మాహు ర్మనీషిణ” ఇతి శాశ్వతః, అష్ట మూర్తయో యస్య తస్య అష్టమూరైశ్శివస్య, పాదార్పణం పాదన్యాసః, తదేవ, అనుగ్రహః ప్రసాదః, తేన, పూతం పుష్టం యస్య తం తపోక్తం, శివస్వస్యోపరి పాదం నిక్షిప్త్య పుషపాకోహతీతి భావః. నికుంభతుల్యం నికుంభసదృశం, కుంభో దరం నామ, కింకరం మాం. అవేహి విడ్మి; శ్లో. పృథివీ సలిలం తేజో వాయురా కాశమేవచ, సూర్యాచంద్రమసౌ సోమయాజీ చేత్యష్టమూర్తయ” ఇతి.

అముం పురః పశ్యసి దేవదారుం

పుత్రీకృతోఽసౌ వృషభధ్వజేన,

యో హేమకుంభస్తననిస్సృతానాం

స్కందస్య మాతుః పయసాం రసజ్ఞః,

36

అముమితి. పురః అగ్రతః నితం, అముం దేవదారుం, పశ్యసితి కాకుః, అసౌదేవదారుః, వృషభః ధ్వజః యస్య తేన శివేన, పుత్రీకృతః పుత్రత్వేన స్వీకృతః; నూ. “అభూతతదాభివేచ్ఛిః,” యో దేవదారుః, స్కందస్య మాతు ర్గౌర్యః, హేముః కుంభ ఏవ. స్తనః తస్మాత్, నిస్సృతానాం, పయసా మంబూ నాం, రసజ్ఞః. స్కందపతే, హేమకుంభ ఇవస్తన ఇతి విగ్రహః పయసాంక్షీరాణాం; ని. “పయః క్షీరం పయోంబుచే” త్యమరః. స్కందసమానప్రేమాస్పద మితి భావః.

కంఠాయమానేన కటం కదాచి

ద్వన్వద్వి పీనోన్మథితా త్వగస్య.

అద్భుత మిదే స్తస్మాదా శుశోచ

సేనాన్యనూలీధ మివాసురాస్త్రైః.

37

కంఠాయమానేనేతి. కదాచిత్, కటం కపోలం, కంఠాయమానేన కర్తా; నా. “కంఠాద్విభోయక్” తత్త్వానన్. వనద్విజేన, ఆస్య దేవదా రోః, త్వక్. ఉన్మథితా, అథ, అద్రేస్తనయాశారీ, అసురాస్త్రైః ఆలీధం తుతం, సేనాం నయతీతి సేనానీః స్కందః; ని. “పార్వతీనందనస్కుందస్సేనానీ రగ్ని భూర్జహ” ఇత్యమరః. నా. సత్సద్విశ్లేత్యాది నా క్లిప్. తమివ, ఏనం దేవదా యం, శుశోచ.

తదా ప్రభృత్యేవ వనద్విపానాం

త్రాసార్థ మస్మిన్నహ ముద్రికుత్సే,

వ్యాపారిత శ్శూలభృతా విధాయ

సింహత్వ మంకాగతసత్వవృత్తిః

38

తదేతి. తదా తత్కాలః ప్రభృతిరాదిః యస్మిన్ కర్మణి తద్వభాభవతి తథా, తదా ప్రభృత్యేవ, వనద్విపానాం, త్రాసార్థం భయరం, శూలభృతా శివేన, అంకం సమీపం, అంకతాః ప్రాప్తాః, సత్త్వాః ప్రాణినః, వృత్తిరాహారః యస్మిన్ తత్; ని. “అంకస్సమీప ఉత్సం గే చిహ్నో స్థానాపరాధయో” రితి కేశ వః. సింహత్వం, విధాయ, అస్మిన్నుద్రికుత్సే గుహయాం అహం వ్యాపారితో నియుక్తః.

త స్యాలమేషా యుధితస్య తృప్త్యై

ప్రదిష్ట కాలా పరమేశ్వరేణ.

ఉపస్థితా శోణితపారణా మే

సురద్విషశ్చాంద్రమసీ సుధేవ.

39

తస్యేతి. పరమేశ్వరేణ ప్రదిష్ట నిర్దిష్ట కాలా భోజనవేళా యస్యాస్మా, ఉపస్థితా ప్రాప్తా, ఏషా గోరూపా శోణితపారణా, సురద్విషః రాహూః, చంద్ర మస ఇయం చాంద్రమసీ, సుధేవ, యుధితస్య బుభుక్షితస్య, తస్య మే తృప్త్యై, అలంపర్యాప్తా. నా. నమస్స్వస్తీ త్యాది నా చతుర్థి.

స త్వం నివర్తస్య విహాయ లజ్జాం

గురౌ ర్భవాత్ దర్శితశివ్యభక్తిః,

దినావసానోత్సుక బాలవత్సా

విస్మయతాం ధేను రియం మహర్షేః.

45

స ఇతి. సః అంకాగతసత్సవృత్తిః త్వం, మదీయేన, దేహీన, శరీరవృత్తిం జీవనం, నిర్వర్తయితుం. ప్రసీద. దినావసానే సాయంకాలే ఉత్సుకో మమ మాతా ఆగమిష్యతీ త్యుత్క్రంతిః, బాలవత్సో యస్యాస్సా, మహర్షే రియం ధేనుః, విస్మయతామ్.

అథాంధకారం గిరిగహ్వరాణాం

దంష్ట్రామయూతై శ్శకలాని కుర్వన్.

భూయ స్స భూతేశ్వరపార్శ్వవర్తీ

కించి ద్విహ స్యార్థపతిం బభాషే.

46

అథేతి. అథ, భూతేశ్వరస్య పార్శ్వవర్తీకింకర సింహః, గిరేః, గహ్వరాణాం గుహానాం; ని. “దేవఖాతబితే గుహా గహ్వర” మిత్యమరః. అంధకారం ధ్వంతం, దంష్ట్రాయోర్మయూతైః కాంతిభిః, శకలాని ఖండాని కుర్వన్; నిరస్యన్నిత్యర్థః. కించిత్, విహస్య అర్థపతిం సృపం, భూయః, బభాషే. హాసకారణం, ‘అల్పస్య హేతో ర్భవం హతు మిచ్ఛ’న్నిత్యాదికం వత్సమాణంద్రప్రవృత్తిమ్.

ఏకాతపత్రం జగతః ప్రభుత్వం

నవం వయః కాంత మిదంవపుశ్చ,

అల్పస్య హేతో ర్భవం హతు మిచ్ఛ

న్విచారమూఢః ప్రతిభాసి మే త్వమ్.

47

ఏకాతపత్ర మితి. ఏకాతపత్ర మేకచ్ఛత్రం, జగతః ప్రభుత్వంస్వామిత్వం, నవం వయః యౌవనం ఇదం కాంతం రమణీయం, వపుశ్చేత్యేవం బహు, అల్పస్య హేతోః అల్పకారజేన; అల్పఫలాయేత్యర్థః; సూ. “షష్ఠీ హేతుప్రయోగ” ఇతి షష్ఠీ. హతుం త్యక్తుం, ఇచ్ఛన్, త్వం, మే, విచారే కార్యాకార్యపరామర్శే, మూఢః మందః, ప్రతిభాసి.

భూతానుకంపా తవ చేదియం గౌ

రేకా భవేత్స్వస్తిమతీత్వదంతే.

జీవన్మున శ్శశ్వదుపప్లవేభ్యః

ప్రజాః ప్రజానాథ పితేవ పాసి,

48

భూతేతి. తన, భూతేతి. అనుకంపా కృపించేత్; ని. “కృపాదయాను కంపాసా” దిత్వమరః. కృపేవ వర్తతే చ దిత్వరః. తర్హ త్వదంతే తన నావే సతి, ఇయమేకా గాః, స్వస్తి త్తేమిచ స్యా అస్తితి స్వస్తిమతి భవేత్; జీవేదిత్వ రః. ని. “స్వస్థాశీః త్తేమిచ స్యాదా” విత్వమరః. హా ప్రజానాథ. జీవన్మునః, పితేవ, ప్రజాః, ఉపస్థ వభ్యో వివద్భ్యః, శశ్వత్సదా; ని. “పునస్పదారయోశ్వశ్వ” దిత్వమరః. పాసి రత్సః; స్వప్రాణవ్యయేన సకథేమరత్నణాద్వరం. జీవితేనైవ శశ్వదఖిలజగత్సామిత్వరః.

అథైక ధేనో రపరాధచండా

ద్గుః కృశానుప్రతిమా ద్విధేసి,

శక్తోఽస్య మన్యు ర్భవితా విసేతుం

గాః కోటిశ స్పర్శయతా ఘటోద్ధీః.

49

న ధర్మలోపాదేవం ప్రవృత్తః కీంతు గురుభయాదిత్వత్రాహ. — అథేతి. అథ, పతంతి; ఏకా ధేను ర్భవత్యత్సత్త్వే, అయం కోపకారణోపన్యాస ఇతి విజేయం. అత ఏవ అపరాధే గృహోపేక్షితత్వేన సతి, చండాదతికోపనాత్; ని. “సంధస్వత్యంత కోపన” ఇత్వమరః. “త ఏవ, కృశానుః ప్రతిమా ఉపమానం యస్య తస్మాదగ్నికల్యాత్, గుగ్గోః, నిభేషీతి కాకుః. నూ. “భీత్రారానాం భయ హేతు” రిత్వపాదానా త్వంసమి. అల్పవిత్వస్య ధనహనిర్దుస్సహేతి భావః. అస్య గుగ్గోః, మన్యుః క్రోధః; ని. “మన్యుః క్రోధే క్రతా క్రధి” త్వమరః. ఘటా ఇవ ఉద్ధాంసి యాసాంతాః ఘటోద్ధీః; నూ. “ఉద్ధస్సానజి” త్వనజాదేశః; “బహుప్రి హేయాధనోజీవ” ఇతి శీఘ్ర; ని. “ఉద్ధస్స కీబమాపీన” మిత్వమరః. కోటిశః, గాః, స్పర్శయతా ప్రతిపాదయతా; ని. “విక్రాణనం వితరణం స్పర్శ నం ప్రతిపాదన” మిత్వమరః. భవతా, విసేతుం పరిహర్తుం శక్యః.

తద్రక్ష కల్యాణపరంపరాణాం

భోక్తార మూర్జస్వల మాత్మదేహమ్,

మహీతలస్పర్శనమాత్రభిన్న

మృద్ధం హి రాజ్యం పద మైంద్రమాహుః.

50

తదితి. తత్ స్యాత్కారణాత్, కల్యాణపరంపరాణాం భోక్తారం, కర్మణి షష్ఠీ, ఉద్ధోబలమస్యా స్థిత్యుద్భవస్వలం; నూ. “స్థిత్యాన్నతమిద్రే” త్యాదినా వలచ ప్రత్యయాంభో నిపాతః. ఆత్మదేహం రత్న. నను గా ముపేక్ష్య ఆత్మదేహ రత్ననే స్పర్శనసాన్నిధిత్వత్రాహ. — మహీతలేతి. ఋద్ధం సమృద్ధం, రాజ్యం మహీతలస్పర్శనమాత్రేణ భూతలసంబంధమాత్రేణ, భిన్నం, వింద్రమింద్రసంబంధి, పదం సానం, ఆహుః, స్వర్గాన్నభిద్యత ఇత్వరః.

ఏతావ దుక్త్వా విరతే మృగేంద్రచే

ప్రతిస్వనే నాస్య గుహాగతేన.

శిలోచ్చయోఽసి క్షితిపాల ముచ్చైః

ప్రీత్యా త మేవార్థ మభాషతేన,

51

ఏతావదితి. మృగేంద్రచే సింహే, ఏతావదుక్త్వా, విరతే సతి, గుహాగతేన, అస్య సింహస్య, ప్రతిస్వనేన, శిలోచ్చయః శైలోఽపి, ప్రీత్యా క్షితిపాలః, తమేవార్థం, ఉచ్చైః, అభాషతేవేత్యత్ప్రేతా, నూ. భాషిరిత్యయం బ్రూహ్ ధాతోస్సమాసార్థకత్వాద్వికర్మకః, బ్రూహ్ ధాతు స్తు ద్వికర్మకేషు పరితః, తదుక్తం. — “నుహ్యచ్చచ్ గండ్రుధిపుచ్చిక్షిచిష్ బ్రూహ్ శాస జిమిష్మ షమ్, కర్మయుక్త్యాదకథితం తథా న్యాన్విహృకృష్వహా” మితి.

నిశమ్య దేవానుచరస్య వాచం

మనుష్యదేవః పునర ప్యువాచ,

ధేన్వా తదధ్యాసితకాతరాక్ష్య

నిరీక్ష్యమాణ స్సుతరాం దయాభుః.

52

నిశమ్యేతి. దేవానుచరస్య ఈశ్వరకింకరస్య సింహస్య వాచం, నిశమ్య, మనుష్యదేవో రాజా, పునర ప్యువాచ, కిం భూతస్ససి, తేన సింహేన, యదధ్యాసితం ఆక్రమణం. నూ. నపుంసకే భావేక్తః, తేన కాతరే అక్షిణీ యస్యాస్తయా; నూ. “బహువ్రీహా సక్యజ్ఞేస్సాన్యంగాత్పచ్, పిద్యారాదిభ్య” శ్చేతి జీష్. కింవా వక్ష్యతీతి భీతయేవ నితయేత్వర్థః, ధేన్వా, నిరీక్ష్యమాణః, అతఏవ సుతరాం, దయాభుస్సన్, సుతరా మిత్యత్ర. నూ. “ద్వివచనవిభజ్యే” త్యాదినా సుశబ్దాత్ రప్, “కిమేత్తిజవ్యయే” త్యాదినా ఆప్ప్రత్యయః, “తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తి” రిత్యవ్యయసంజ్ఞా.

క్షతాత్కిల త్రాయత ఇహ్యదగః

క్షత్రిస్య శబ్దో భువనేషు రూఢః,

రాజ్యేన కిం తద్విపరీతవృత్తేః

ప్రాణై రుపగ్రోశమలీమనై ర్వా.

53

కిమవాచేత్యత్రాహ — క్షతాదితి. నూ. “క్షణుహింసాయా” మితి ధాతో స్సంపదాదిత్వాత్ క్షిప్, గమాదినామితి వక్తవ్యాదనునాసికలోపే తుగాగమే చ సతి క్షదితిరూపం సిద్ధం క్షతో నాకాత్ప్రాయత ఇతి క్షత్రిం; నూ. “సుప్” తి

యోగవిభాగాత్కాశ్రయః. తామేతాం వ్యుత్పత్తిం కవిరతతోఽనుక్రామతి, త్కతాదిత్యాదినా, ఉదగ్రఃఉన్నతఃక్షత్రస్యక్షత్రవర్తస్యశబ్దోవాచకః;క్షత్రశబ్ద ఇత్యర్థః, సోఽయం, త్కతాత్, త్రయత ఇతి వ్యుత్పత్తిత్వాత్, భువనేషు, రూఢః కిల ప్రసిద్ధః ఖలు. నాశ్యకర్తాదివత్ప్రేవలరూఢః, కిం తు పంకజాదివద్యోగరూఢ ఇత్యర్థః, అతః కిమిత్యత ఆహ—తస్య క్షత్రశబ్దస్య విపరీతవృత్తేర్విరుద్ధవ్యాపారస్య, క్షతాత్కాశ్రయమకుర్వతః పుంసః, రాజ్యేన కిం, ఉపక్రాశమలిసుస్థేర్నిందా మలివైః; ని. “ఉపక్రాశోజగుప్సా చ కుత్సా నిందా చ గర్హణ” ఇత్యమరః; నూ. “జ్యోత్స్నాత్సుతే” త్యాదినా మలీనుశబ్దో నిపాతితః. తేః ప్రాణైర్వా కిం; నిందితస్య సర్వం వ్యర్థమిత్యర్థః ఏతేన ఏకాతీపత్రమిత్యాదిశ్లోకద్వయోక్తం దత్తోత్తరమితి వేదితవ్యమ్;

కథం ను శక్యోఽనునయో మహాగౌ

ర్విశ్రాణనా దన్యపయస్విసీనామ్,

ఇమా మనూనాః సురభే రవేహి

రుద్రాజనా తు ప్రహృతం త్వయా న్యామ్.

౩4

అథాకధేనోరిత్యత్రోత్తరమాహ—కథమితి. అనునయః క్రోధాపనయః, సుకారో వాకారాః, మహాభీరునయో నా, అన్యాసాం, పయస్విసీనాం, బోగ్గీణాం, గవాం, విశ్రాణనాద్దానాత్; ని. “విశ్రాణనం వితరణం స్ఫుర్జనం ప్రతిపాదన” మిత్యమరః, కథం శక్యః, నశక్య ఇత్యర్థః, అత్ర హేతు మాహ.— ఇమాం గాం, సురభేః కామధేనోః; నూ. “పంచమీవిభక్తే”రితి పంచమీ, అనూ నా మన్యాసాం అవేహి. తర్హి కథమయం పరిభవోఽస్యా ఇత్యత్రాహ.— రుద్రేతి. అస్యాం గవి, త్వయాకర్త్యా ప్రహృతం తు ప్రహరస్సు; నూ. నపుంసకే భావేకః; రుద్రాజనా ఈశ్వర సామర్థ్యవః; న తు తవేత్యర్థః; నూ. “సప్తమ్యథి కరణేచే” తి సప్తమీ.

సేయం స్వదేహార్పణనిష్క్రయేణ

న్యాయ్యా మయా మోచయితుం భవత్తః,

ని పారణా న్యాద్విహతా త్వవేవం

భవే దలుప్తశ్చ మునేః క్రియార్థః.

౩5

తర్హి కిం చిక్షీర్షితమత ఆహ.—సేయమితి. సేయం గౌః మయానిష్క్రయతే, ప్రత్యాప్రియతే అనేన పరిగృహీత మితి నిష్క్రయః, ప్రతిచిక్షీర్షకం; నూ. “ఏరజ” త్యచ్ ప్రత్యయః, స్వదేహార్పణమేవ నిష్క్రయః తేన, భవత్తః త్వత్తః, నూ. “పంచమ్యాస్తసి” మోచయితుం, న్యాయా న్యాయా దనవేతాయుక్తేత్యర్థః; నూ. “ధర్మపథ్యశ్చే”త్యాదినా యత్ప్రీత్యయః, ఏవం సతి, తవ

పారణా భోజనం, విహతా, నస్యాత్ మునేః క్రియా హోమాదిః, సైవారః
ప్రయోజనం, స చాల్పా భవేత్, స్వప్రాణాత్మయేనాపి స్వామిగురుభనం సం
రక్ష్యమితి భావః.

భవానపీదం పరవా నవైతి

మహాన్ హి యత్న స్తవ దేవదారా.

సాతుం నియోక్తు ర్నహి శక్య మగ్రే

వినాశ్య రక్ష్యం స్వయమ త్న తేన.

56

అత్రభవానేవ ప్రమాణమిత్యాహ. — భవానితి. పరవాన్ స్వామిపరతం
త్రః, భవానపి, ఇదం వక్ష్యమాణం, అవైతి వేత్తి; నా. “శేషప్రథమ” ఇతి
ప్రథమ పురుషః. భవతా అనుభూయత ఏవేత్యర్థః. కథమిత్యత్రాహ — హి
యస్మాత్కారణాత్; ని. “హి హేతూః కథారణ” ఇత్యమర్థః. తవ. దేవదారా
విషయే, మహాన్, అధికః యత్నః, మహతా ప్రయత్నేన రక్షస ఇత్యర్థః, ఇదం
శబ్దోక్తమర్థం దర్శయతి-సాతుమితి. రక్ష్యం వస్తు వినాశ్య నాశం గమయిత్వా,
స్వయ మత్న తేన అగ్రణేన, సంయతేనేతి శేషః, నియోక్తు స్వామినః, అగ్రే
సాతుం న శక్యం, సర్వథా రక్ష్యం వస్తు భేనుయాపమవినాశ్యమేవేతి భావః.

కిమప్యహింస్యస్తవ చేన్మతోఽహం

యశశ్శరీరే భవ మే దయాళుః,

ఏకాంతవిధ్వంసిషు మద్విధానాం

పిండేష్వనాస్థా ఖలు భౌతికేషు.

57

సర్వథా చైతదపరిహార్యమేవేత్యాహ. — మితి, కిమపి కిం వా, అహం,
తవ అహింస్యః అవభోధ్య మతశ్చేత్, తర్హి, మే, యశఏవ శరీరం తస్మిన్, దయా
ళుః భవ. నను ముఖ్య ముపేక్ష్య అమఖ్యశరీరే కోఽభినివేశ్యః ఇత్యత్రాహ. —
ఏకాంతేతి. మద్విధానాం మాదృశానాం వివేకినాం, ఏకాంతవిధ్వంసిషు, అవశ్య
వినాశిషు, భౌతికేషు పృథివ్యాదిభూతవికారేషు, పిండేషు శరీరేషు, అనాస్థా
అనపేక్షా ఖలు; ని. “అస్థాత్వాఽంబనాస్థానయత్నా పేక్షాసు కథ్యత” ఇతి విశ్వః.

సంబంధ మాభాషణపూర్వమాహు

ర్వత్తస్య నౌ సంగతయో ర్వనాంతే,

తద్భూతనాథానుగ నార్హ సి త్వం

సంబంధినో మే ప్రణయం విహంతుమ్.

58

సాహార్ద్రా దహ మనుసరణీయోఽస్మీత్యాహ. — సంబంధమితి. సంబంధం సఖ్యం ఆభాషణమాలాపః పూర్వం కారణం యస్య తం, ఆహుః; ని. “స్యాదా భాషణమాలాప” ఇత్యనుగః. స. తాదృక్సంబంధః, వనాంతే, సంగతయోః. నా ఆవయోః, వృత్తః, జాతిః. తత్తత్తః, హే భూతనాథామీగ శివానుచర, ఏతేన తస్య మహత్త్వం నూచయతి, అతఏవ సంబంధిణః మిత్రస్య, మే. ప్రణయం యాచ్ఛాం; ని. “ప్రణయః స్యాత్పరిచయే యాచ్ఛాయాం సౌహృదేఽపి చే”తి యాదవః. “ప్రణయాస్త్యమి విస్రంభ యాచ్ఛాప్రేమాణ” ఇత్యమరశ్చ, విహంతుం నార్హసి.

తథేతి గాం ముక్తవతే దిలీప

సద్యః ప్రతిష్ఠంభవిముక్తబాహుః,
సన్న్యస్తశస్త్రీ) హరయే స్వదేహ

ముపానయ త్సిండమి వామిషస్య.

59

తథేతి. గాం ముక్తవతే త్యక్తవతే, హరయే సింహయ; ని. “కపా సింహే చ సావర్ణే వర్ణే విష్ణో హరిం విను”రితి శాశ్వతః. సద్యః తత్తతే, ప్రతిష్ఠంభా నిర్బంధాత్, విముక్తబాహుః ముక్తహస్తః, దిలీపః, సన్న్యస్తశస్త్రీః త్యక్తాయుధస్సక్, స్వదేహం, అమిషస్య మాంసస్య; ని. “పలలం క్రవ్యమామిష” మిత్యర్థః. సిండం కబళమివ, ఉపానయత్ సమర్పితవాన్, ఏతేన నిర్మమత్వ ముక్తమ్.

తస్మిన్ ట్తతే పాలయితుః ప్రజానా

ముత్పిశ్యత సింహనిపాత ముగ్రమ్,

అవాఙ్ముఖసోపరి పుష్పవృష్టిః

పపాత విద్యాధరహస్తముక్తా.

60

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ ట్తతే. ఉగ్రసింహనిపాతం, ఉత్పిశ్యతః ఉత్పేక్ష్య మాణస్య, తర్క్మయత ఇత్యర్థః. అవాఙ్ముఖసృ అఘోముఖస్య ప్రజానాం పాలయితుః రాజ్యః, ఉపరి ఉపరిష్టాత్. నూ. “ఉపయ్యపరిష్టా”దితి నిపాతః. విద్యాధర రాణాం దేవతావిశేషాణాం, హస్తైః ముక్తా, పుష్పవృష్టిః పపాత అపరత్.

ఉ త్తిష్ఠ వ శ్చ త్యయృతాయమాసం

వచో నిశ మ్యాత్థిత ముత్థితస్సన్,

దదర్శ రాజా జననీమివ స్వాం

గా ముగ్రతః ప్రస్రవణీం న సింహమ్.

61

ఉత్తిష్టేతి. రాజా దిలీపః, అమృతవదాచరతీత్యమృతాయమానం; నూ, “ఉపమానాదాచారాశ్చక్యో”, తతశ్చానచ్, ఉత్తితముత్పన్నం, హే వత్స ఉత్తిష్టేతి, వచో నిశమ్య శ్రుత్వా, ఉత్తితస్సన్ అగ్రతః. అగ్రే, ప్రస్రవః క్షీర స్రావోఽస్య అస్తీతి ప్రస్రవణీ, తాం, గాం స్వాం జననీమివ, దదర్శ, సింహం తు న దదర్శ.

తం విస్మితం ధేను రువాచ సాధో

మాయాం మయోద్భావ్య పరీక్షితోఽసి,

ఋషిప్రభావా న్మయి నాంతకోఽసి

ప్రభుః ప్రహర్తుం కిముతాఽన్యహింసాః?

62

తమితి. విస్మితం ఆశ్చర్యగతం; నూ. “కర్తరి” క్తః, తం నిలీపం, ధేను రువాచ, కిం? తత్రాహ—హేసాధో, మయా, మాయాం, ఉద్భావ్య కల్పయి త్వాః పరీక్షితోఽసి, ఋషిప్రభావాత్, అంతకోఽసి, మయి. ప్రహర్తుం న ప్రభుః న సమర్థః, అన్యే హింసాః ఘాతుకాః; ని. “శరాయధాతుకోహింస” ఇత్యమరః. నూ. “నమికంపీ” త్యాదినా రప్రత్యయః, కిముత సుష్టు, న ప్రభవ ఇతి యోజ్యం. ని. “బలవత్సుష్టు కిముత స్వత్యతీవ చ నిర్భర” ఇత్యమరః.

భక్త్యా గురౌ మయ్యనుకంపయా చ

ప్రీతాస్మి తే పుత్ర వరం వృణీష్వ,

న కేవలనాం పయసాం ప్రసూతి

మవేహి మాం కామదుఘాం ప్రసన్నామ్.

63

భక్త్యేతి. హే పుత్ర, గురౌ భక్త్యా, మయి అనుకంపయా చ, తే తుభ్యం, ప్రీతాస్మి; నూ. క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్య”మితి చతుర్థి, వరం దేవేభ్యో వరణీయ మర్థం. ని. “దేవాద్వృతే వరః శ్రేష్ఠే త్రిషు క్షేచే మనాశ్చియ” ఇత్యమరః. వృణీష్వ స్వీకరు, తథాహి—మాం, కేవలనాం పయసాం, ప్రసూతిం కారణం నావేహినవిద్ధి, కిం తు ప్రసన్నాం మాం; కామాన్దోగీతి కామదుఘా తాం, ఆవేహి విద్ధి.

తత సమాసీయ స మానితార్థీ

హస్తా స్వహస్తార్జితవీరశబ్దః,

వంశస్య కర్తార మనంతకీర్తిం

సుదక్షిణాయాం తనయం యయాచే.

తత ఇతి. మానితార్థే పూజితార్థి, స్వహస్తార్థితో పీఠ ఇతి శబ్దో యేన సః, ఏతేన చాత్మత్వం దైన్యరాహిత్యం చోక్తం, సరాజా, హస్తా సమానీయ సంధాయ, అంజలిం బద్ధేత్సర్గః. పంశస్య కర్తారం వ్రవర్తయితారం, అత ఏవ రఘు కలమితి ప్రసిద్ధిః. అనంతశీర్షిం స్థిరయశసం, తనయం సుదక్షిణాయాం. యయాచే.

సంతానకామాయ సాధేతి కామం

రాజ్ఞే ప్రతిశ్రుత్య పయస్వినీ సా,

దుగ్ధ్యా పయః పత్రపుటే మదీయం

పుత్రోపభుక్త్యేత్వేతి త మాది దేశ.

65

సంతానేతి. సా పయస్వినీ గాః; సంతానం కామయత ఇతి సంతాన కామః, తస్మై రాజ్ఞే, తథేతి. కామ్యత ఇతి కామో వరః, తం, ప్రతిశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాయ, పో పుత్ర, మదీయం పయః, పత్రపుటే పత్రనిర్మితే పాత్రే దుగ్ధ్యా, ఉపభుక్త్య పితేతి, తం వృషం, ఆదిదేశ ఆజ్ఞాపితవతి.

వత్సస్య హోమార్థసంధేశ్చ శేషః.

గురో రనుజ్ఞా మధగమ్య మాతః,

ఉధస్య ముచ్చామి తనోపభోక్తుం

షష్ఠాంశ ముర్వాస్య ఇన రక్షితాయాః.

66

వత్సస్యేతి. పో మాతః, వత్సస్యవత్ససీతస్య శేషం, వత్ససీతావశ్య మిత్యర్థః. హోమ ఏవార్థ స్తస్య, విధి రనుష్ఠానం తస్య చ శేషం మాతావశ్యమిత్యర్థః, తవ, ఉధసి భవం ఉధస్యం, క్షీరం, నూ. 'శరీరావయవాశ్చేతి యత్ ప్రత్యయః; రక్షితాయాః ఉర్వాస్య వసుధానూః, ని. "వసుధోర్వీ వసుంధరే"త్యమరః. షష్ఠాంశం షష్ఠభాగమివ; ఋషే రనుజ్ఞాం అధగమ్యాపగమ్య, ఉపభోక్తుమిచ్చామి.

ఇతం క్షీరీశేన వసిష్ఠధేను

ర్విజ్ఞాపితా ప్రీతతరా బభూవ,

తదన్వితా హైమవతాచ్చ కుత్యేః

ప్రత్యాయయా వాశ్రమ మశ్రమేణ.

67

ఇతమితి. ఇతం, క్షీరేశేన దిలీపేన, విజ్ఞాపితా, వసిష్ఠధేనుః నందినీ ప్రీత తరా పూర్వం శుక్రాషయా ప్రీతా, సంప్రత్యనయా విజ్ఞాపనయా ప్రీతతరా, అతి సేతుస్తా, బభూవ, తదన్వితా తేన దిలీపేన యుక్తా హైమవతాత్ హిమవత్సం

బంధినః, కుక్షేః గుహాయాః, సకాశాత్, అశ్రమేణ అనాయాసేన, అశ్రమం ప్రత్యా
యయా అగతా.

తస్యాః ప్రసన్నేందుముఖః ప్రసాదం
గురుర్నృపాణాం గురవే నివేద్య,

ప్రహర్షచిహ్నుమితం ప్రియాయై

శశంస వాచా పునరుక్త మేవ.

68

తస్యా ఇతి. ప్రసన్నం ఇందురివ ముఖంయస్య సః. నృపాణాం గురు ర్దీపః,
ప్రహర్ష చిహ్నైః ముఖరాగాదిభిః, అనుమితం అభ్యూహితం, తస్యాః ధేనోః,
ప్రసాద మనుగ్రహం, ప్రహర్షచిహ్నైరేవ జ్ఞాతత్వాత్, పునరుక్తమేవ, వాచాం
గురవే, నివేద్య విజ్ఞాప్య, పశ్చాత్ ప్రియాయై, శశంస కథితవాన్, కథితస్యైవ
కథనం పునరుక్తిః సచేహ తదస్మి. కింతు చిహ్నైః కథితప్రాయత్వా త్పునరుక్త
మివ స్థితమిత్య తేప్రితా.

స నందినీస్తస్య మనిందితాత్మా

సద్యత్సలో వత్సహుతావశేషమ్,

పపౌ వసిష్ఠేన కృతాభ్యనుజ్ఞ

శ్శుభ్రం యశో మూర్తమి వాతిత్వమ్.

69

స ఇతి. అనిందితాత్మా అగర్హితస్వభావః, సత్పు వత్సలః శ్రేమహాన్ సద్య
త్సలః; నూ. “వత్సాంసాభ్యాం కామబల” ఇతి లచ్ ప్రత్యయః. స దీపీపః, పసి
ష్ఠేన, కృతాభ్యనుజ్ఞః కృతానుమతి స్సన్, వత్సస్య హుతిస్య చ, అవశేషం పీత
హుతావశిష్టం, నందిన్యా స్తవ్యం క్షీరం, శుభ్రం మూర్తం పరిచ్ఛిన్నం, యశ
ఇవ అతిత్వస్సన్, పపౌ.

ప్రాత ర్యథోక్తవ్రతపారణాం తే

ప్రాస్థానికం స్వస్త్వయసం ప్రయుజ్య,

తౌ దంపతీ స్యాం ప్రతి రాజధానీం

ప్రసాపయామాస వశీ వసిష్ఠః.

70

ప్రాతరితి. వశీ జితేంద్రియః. వసిష్ఠః, ప్రాతః యథోక్తస్య పూర్వోక్తస్య,
వ్రతస్య గోసేవారూపస్య అంగభూతా, యా పారణా తస్యా అంతే, ప్రాస్థా
నికం ప్రసానకాలే భవం, తత్కాలోచితమిత్యర్థః; నూ. “కాలాట్” ఇతి రచ్ఛ

ప్రత్యయః. యథా కథంచితౌ గుణవృత్త్యా కాలే వర్తమానాత్ ప్రత్యయ ఇవ్యతే ఇతి వృత్తికాగోష్ఠిః. యథా తే ప్రాప్య తే అనేనే త్యయనం, స్వస్త్వయనం శుభా వమా మాఙ్గిర్వాదం, ప్రముఖ్య తా దంపతీ సుదక్షిణాదిలీపా స్వాం రాజధానీం పురీం ప్రతి, ప్రస్థాపయామాస.

ప్రదక్షిణీకృత్య హుతం హుతాశ

మనంతరం భర్తు రరుంధతీం చ,

ధేనుం సవత్సాం చ నృపః ప్రతస్థే

సన్మంగళోదగ్రతరప్రభావః.

71

ప్రదక్షిణీకృత్యేతి. నృపః, హుతం హవిషా ప్రజ్వలితం, హుత మక్షాతీతి హుతాశః అగ్నిః, తం; నూ. కర్మణ్యుక్, భర్తు యుక్తేః, అనంతరం ప్రదక్షిణానం తర మిత్యర్థః, అరుంధతీం చ, సవత్సాం ధేనుం చ, ప్రదక్షిణీకృత్య ప్రగతో దక్షిణం ప్రదక్షిణం; నూ. “లిప్తగుప్రభృతీనిచే” త్యవ్యయాభావః, తతశ్చిప్రత్యయః, అప్రదక్షిణం ప్రదక్షిణం సంపద్యమానం కృత్వా. ప్రదక్షిణీకృత్య, సద్భి ర్మంగళైః ప్రదక్షిణాదిభి ర్మంగళాచరణైః, ఉదగ్రతరప్రభావస్సక్, ప్రతస్థే,

శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా రథేన

స ధర్మపత్నీసహిత స్సహిష్ణుః,

యయా వనుద్ధాతసుభేన మాగ్నే

స్వేనేవ పూర్ణేన మనోరథేన.

72

శ్రోత్రాభిరామేతి. ధర్మపత్నీసహితః, సహిష్ణుః ప్రతాదినుఃఖసహనశీలః. స నృపః, శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా, శ్రవణోత్సవస్వనేన, మాగ్నే అనుద్ధాతేన పాపాణాద్యప్రతిఘాతేన సుఖస్సుఖకరః. తేన రథేన పూర్ణేన సఫలేన, మనో రథేన, యయా, మనోరథపత్నీ, ధ్వనిః శ్రుతిః అనుద్ధాతః ప్రతిబంధనివృత్తిః.

త మాహితౌత్సుక్య మదర్శనేన

ప్రజాః ప్రజార్థవ్రతకర్పితాంగమ్,

నేత్రైః పపు స్తృప్తి మనాఘ్నవద్భి

ర్నవోదయం నాథమి వౌషధీనామ్.

73

తమితి. అదర్శనేన ప్రవాసనిమిత్తేన, ఆహితౌత్సుక్యం జనితదర్శనోత్కంఠం, ప్రజార్థేన సంతానార్థేన, వ్రతేన, నియమేన, కర్పితం అంగం యస్య తం,

నవోదయం నవాభ్యుదయం తం దిలీపం, ప్రజాః, తృప్తిం అనాశ్చవన్ధి రతిగృ
 ఘ్నభిః, నేత్రైః, ఓషధీనాం నాశం చంద్రమివ పపుః, అత్యాశయా దదృశు రిత్వ
 రః, చంద్రపతే, అదర్శనం కలాక్షయనిమిత్తం ప్రజారం, లోకహితారం, వ్రతం
 దేవతాభ్యః కళాదాననియమః. శ్లో. “తం చ సోమం పపు న్దేవాః పర్యాయేణాను
 పూర్వశ” ఇతి వ్యాసః, ఉదయః ఆవిర్భావః, అన్య త్సమానమ్.

పురందరశ్రీః పుర ముత్పతాకం

ప్రవిశ్య పౌరై రభినంద్యమానః,

భుజే భుజం గేంద్రసమానసారే

భూయ స్స భూమే ధృర మాససజ్జ.

74

పురందరేతి. పురం పురీ మసురాణాం దారయతీతి పురందరః వక్రః; ని.
 “పురుహూతః పురందర” ఇత్యమరః. నూ. “పూస్సర్వయోద్ధారిసహూ” రితిఖచ్
 వాచం యమపురందరాచేతియమాగమనిపాతః, తస్య శ్రీరివ శ్రీర్యస్య స నృపః,
 పౌరై రభినంద్యమానః ఉత్పతాక ముచ్చితధ్వజం; ని. “పతాకా వైజయంతీ
 స్యాత్కేతనం ధ్వజమస్త్రీయా” మిత్యమరః. పురం, ప్రవిశ్య భుజం గేంద్రేణ,
 సమానసారే తుల్యబలే; ని. “సాగో బలే స్థిరాంశే చ న్యాయే క్లిబవరే త్రి”
 ప్విత్యమరః. భుజే. భూయః భూమే ధృరం ఆససజ్జ అర్పితవాన్.

అథ నయనసముత్థం జ్యోతి రత్రేరివ ద్యౌ

స్ఫురసిదివ తేజో వహ్నినిష్ఠ్యాత మైశమ్,

నరపతికులభూత్యై గర్భ మాధత్త రాజ్ఞే

గురుభిరభినివిష్టం లోకపాలానుభావైః.

75

అథేతి, అథ ద్యౌస్ఫురవర్త్తు; ని. “ద్యౌః స్వర్గం సురవర్త్తునో” రితి
 విశ్వః, అత్రే ర్మహర్షే, నయనాభ్యాం సముత్థముత్పన్నం; నూ. “ఆతశ్చోపసర్గ”
 ఇతి కప్ ప్రత్యయః, తజ్జ్యోతిరివ, చంద్రమివ; ని. “ఋక్షేశస్సాన్య దత్రి నేత్ర
 ప్రసూత” ఇతి హలాయుధః, చంద్రస్యాత్రి నేత్రోద్భూతత్వముక్తం హరివంశే.
 శ్లో. “నేత్రాభ్యాం పరిసుస్రావ దశధా చ్యోతయద్విశః, తం గర్భం దశధా
 హృష్టా దిశో దేవ్యో దధు స్తతః.” ఇత్యాదికంతత్ర ద్రవ్యవ్యం. సురసరిత్, గంగా,
 వహ్నినా, నిష్ఠ్యాతం క్షిప్తం; ని. “మత్త మున్నాత్త నిష్ఠ్యాతవిద్యక్షి పేరితాస్సమా”
 ఇత్యమరః. విశం తేజస్సున్నమివ అత్రరామాయణం. శ్లో. “తేగత్వా పర్వతం
 రామ కేవలం ధాతుమండితం, అగ్నిం సంయోజయామాసుః పుత్రార్థం సర్వదేవ

తాః. దేవకార్య మిదం దేవ సమాధత్స్వి హుతాశన, శైలపుత్ర్యా మహాతేజో
 గంగాయాం తేజ ఉత్సృజ, దేవతానాం ప్రతిజ్ఞాయ గంగా మభ్యేత్య పావకః.
 గర్భం ధారయ వై దేవి దేవతానామిదం ప్రియం. ఇత్యేత ద్వదశం శ్రుత్వా
 దివ్యం రూప మధారయత్, స తస్యా మహిమాం దృష్ట్వా సమంతా దవశీర్యత.
 సమంతతస్తదా దేవీసుభ్యషించతి పావకః, సర్వస్రొతాంసి ఘోరాని గంగాయాం
 రఘునందనే"త్యాది. రాక్షా సుదక్షిణా, నరపతే రిశీపస్య కులభూత్యై సంతతి
 లక్షణాయై, గురుభిగ్మహద్భిః. లోకపాలా నామసుభావై స్తేజోభిః, అభినివిష్టమను
 ప్రవిష్టం, గర్భం ఆధత్త దధావిత్యర్థః, అత్రమనుః. శ్లో. "అస్తానాం లోకపాలా
 నాం వపుర్ధారయతే నృప" ఇతి. అత్ర, ఆధత్తేత్యనేన స్త్రీకర్తృకం ధారణము
 చ్యతే తథా మంత్రే చ దృశ్యతే; శ్రు. "యథేయం పృథివీమహి త్రిష్వంతీ గర్భమా
 దధే, ఏవం గర్భహాధత్స్వి దశమే మాసి షూతవ" ఇతి. మాలినీవృత్త మేతత్.
 తదుక్తం. శ్లో. "ననసు యయయతేయం మాలినీ భోగిలోక్త" రితి.

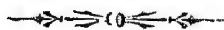
ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రసూనపారావారపారీణ, మహామహాపాథాయ
 కోలాచలముల్లి నాథ సూరివిగ చిత్ గంగా, సంజీవినీ సమాఖ్యాయాం
 రఘువంశవ్యాఖ్యానాం ద్వితీయస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః

రఘువంశమహాకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే

శృ తీ య స ర్గ ప్రా రం భః

అథేష్పితం భర్తృ దుపస్థితోదయం
 సఖీజనోద్వీక్షణకాముదీముఖమ్,
 నిదాన మిత్థోకుకులస్య సంతతే
 స్సుదక్షిణా దౌహృదలక్షణం దధౌ.

1

రాజ్ఞీ గర్భమాభతేత్యుక్తం; సంప్రతి గర్భలక్షణాని వర్ణయితుం ప్రస్తాతి. అథేతి. అథగర్భధారణానంతరం, సుదక్షిణా ఉపస్థితోదయం ప్రాప్తఫలం. భర్తృ రీష్పితం మనోరథం; నూ. “నపుంసకేభావేక్షః” సఖీజనస్య. ఉద్వీక్షణానాం దృష్టినాం, కాముదీముఖం చంద్రికాప్రాదుర్భావం, యద్వా కాముదీనామ దీప్తి త్వః, తదుక్తం భవిష్యోత్తరపురాణే. శ్లో. “కాముదంతిజనా యస్మాత్తేనాసౌ కాముదీ మతే”తి. తస్యాః ముఖం ప్రారంభః, అత్రకేచిత్, కాముదీమహమితి, అపరే కాముదీసుఖమితి చ పాఠం పఠంతి, ఇత్థోకుకులస్య సంతతే రవిచ్ఛేదస్య నిదానం మూలకారణం; ని. “నిదానంత్యాది కారణమి”త్యమరః. ఏవం విధం. దౌహృదలక్షణం గర్భచిహ్నం వక్ష్యమాణం, దధౌ, గర్భస్థితిశిశుహృదయేన స్వహృదయేన చ ద్విహృదయా గర్భిణీ, యథాహ బాహుటః. శ్లో. “మాతృ జన్యస్య హృదయం మాతుశ్చ హృదయేన తత్, సంబద్ధం తేనగర్భిణ్యానేష్టం శ్రద్ధావమానన”మితి, తత్సంబంధిత్యా ద్దర్శో దౌహృద ముచ్యతే, సా చ తవ్యోగా ద్దౌహృదినితి; తదుక్తం సంగ్రహే, “ద్విహృదయాం నారీం దౌహృదినిమాచక్షత” ఇతి; అత్ర, దౌహృదలక్షణస్య ఈప్సితత్వేన కాముదీ ముఖత్వేన చ నిరూపణా ద్రూపకాలంకారః, అస్మిన్ సర్గే వంశస్థవృత్తం. శ్లో. “జతౌతు వంశస్థముదీరతం జరా”వితీ లక్షణాత్.

శరీరసాదా దసమగ్రభూషణా

ముఖేన సా లక్ష్మ్యతే లోద్రపాండునా,

తనుప్రకాశేన విచేయతారకా

ప్రభాతకల్పా శశినేవ శర్వరీ.

2

సంప్రతి ఊమతాఖ్యం గర్భలక్షణం వర్ణయతి-శరీరేతి. శరీరస్య సాదాత్మ్యాత్ అసమగ్రభూషణా పరిమితభూషణా, లోద్రపుష్పవత్పాండునా, ముఖేన ఉపలక్షితా, సా సుదక్షిణా, విచేయాః మృగ్యాః తారకాః యస్యాస్యా తపోక్తా విరళనక్షత్రేత్యర్థః, తనుప్రకాశేన అల్పకాంతి నా, శశినోపలక్షితా. ఈషదసమాప్తా ప్రభాతా ప్రభాతకల్పా; సూ. “తస్మిలాదిష్టా కృత్వసున” ఇతి ప్రభాతశబ్దస్య పుంవద్భావః, శర్వరీవ, అలక్ష్యత, శరీరసాదాదిగర్భలక్షణే, బాహుః—స్థో. “ఊమతా గరిమా కుక్షేయూర్భా ఛర్దిరరోచకం, జృంభాప్రసేకస్థలనం రోమ రాజ్యాః ప్రకాశన”మితి.

తదాననం మృత్సురభి క్షీతీశ్వరో

రహ స్యపాప్రూయ న తృప్తి మాయురూతా,

కరీవ సిక్తం పృషత్తైః పయోముచాం

శుచివ్యపాయే వనరాజిపల్వలమ్.

3

తదాననమితి. క్షీతీశ్వరో దిగీపః, రహసి, మృత్సురభి మృదా సుగంధి తస్యాః సుదక్షిణాయాః ఆననం ముఖం ఉపాప్రూయ, తృప్తిం, నాయయా కథ మివ, శుచివ్యపాయే గ్రీష్మానసానే; ని. “శుచిశ్శుద్ధేనపహతే శృంగారాషాఢ యోస్మితే, గ్రీష్మేహుతవహేనైవ స్యా”దితి విశ్వః. పయోముచాం మేఘానాం, పృషత్తైః బిందుభిః; ని. “పృషంతిబిందుఃపుషతా” విత్యనురః, సిక్తం ఉక్షితం, వనరాజే, పల్వల మల్పనరః ఉపాప్రూయ, కరీవ, అత్ర కరివనరాజిపల్వలానాం కాంతకామినివదనసమాధి రనుసంధేయః. గర్భిణీనాం మృద్భక్షణం లోకప్రసిద్ధ మేవ, ఏతేన దోహదాఖ్యం గర్భలక్షణం నూచ్యతే.

దివం మరుత్వానివ భోక్త్యతే భువం

దిగంతవిశ్రాంతరథో హి తత్సుతః,

అతోఽభిలాషే ప్రథమం తథావిధే

మనో బబు ధాన్యరసా నిలంఘ్య సా.

4

దాహృదహేతుక మృద్భక్షణే హేత్వంతరముత్సేక్షితే—దినమితి. హి యస్మాత్కారణాత్, దిగంతవిశ్రాంతరథః చక్రవర్తి; తస్మాన్సుతస్తత్సుతః,

మరుత్వానింద్రః; ని. “ఇంద్రో మరుత్వాన్మఘవా”నిత్యమరః. దివం స్వర్గమివ, భువం, భోక్తృ తే. నూ. “భుజోఽనవన” ఇత్యాత్మ నేపదం, అతః ప్రథమం, సా సుదక్షిణా. తథా విధే, భూవికారే మృద్రూపే, ఆభిలష్యత ఇత్యభిలాషో భోగ్యవస్తు, తస్మిన్, నూ. “కర్మాధేసు ఘోష” ప్రత్యయః, రస్యంతే ఆస్వా ద్యంత ఇతి రసాః భోగ్యాత్మాః ఆస్యే చ తే రసాశ్చ, తాన్, విలంఘ్య విహాయ మనః, బబంధ, దధావిత్యర్థః, దౌహృద హేతుకస్య మృద్భక్షణస్య పుత్రభోగ సూచనార్థత్వ ముత్పేక్షితమ్.

న మే హియా శంసతి కించిదీప్సితుం

స్పృహోవతీ వస్తుషు కేషు మాగధి,

ఇతి స్మ పృచ్ఛత్యనువేలమాదృతః

ప్రియాసఖీ రుత్తరకోసలేశ్వరః.

౪

నేతి. మగధస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీమాగధి సుదక్షిణా. నూ. “ద్వ్యభో మగధ కళింగశూరమసాదణి”త్యన్, హియా, లజ్జయా కించి త్కిమపి, ఈప్సిత మభీష్టం, మే మహ్యం, న శంసతినాచప్తే, కేషు వస్తుషు స్పృహోవతీ ఇతి అనువేల మనుక్షణం, ఆదృతః ఆదృతవాన్. నూ. “కర్మరిక్తః.” ని. “ఆదృతా సాదరా ర్పితా”నిత్యమరః ప్రియాయాః ప్రేయస్యాః, సఖీస్సహచరీః, ఉత్తరకోసలేశ్వరో దిలీపః. పృచ్ఛతి స్మప్రప్చ్ఛ. నూ. “లట్ఠన్.” ఇతి భూతార్థేలట్, సఖీనాం విప్రసంభూమిత్యాదితిభావః.

ఉపేత్య సా దోహదదుఃఖశీలతాం

యదేవ వ్రవే త దపశ్య దాహృతమ్,

సహీష్ట మస్య త్రిదివేఽపి భూపతే

రభూ దనాసాద్యమధిజ్యధన్వనః.

6

ఉపేత్యేతి. దోహదం గర్భిణీమనోరథః. ని. “దోహదం దోహలం శ్రద్ధా లాలసంచ సమంమత” మితి హలాయుధః. సా సుదక్షిణా, దోహదేన దుఃఖశీల తాం దుఃఖస్వభావతాం, ఉపేత్యప్రాప్య, యద్వస్తువ్రవే ఆచకాంతే. తద్వస్తు. ఆహృతమానీతం. భక్త్యైతిశేషః అపశ్యదేవ అలభతేత్యర్థః, కతః. హి యస్మా త్కూరణాత్. అస్య భూపతేః, ఇష్టం వస్తు. త్రిదివే స్వర్గేపి, అనాసాద్య మప్రా ప్యం నాభూత్. కిం యాచనయా నేత్యాహ, అధిజ్యధన్వన ఇతి న హి వీరపత్నీ నా మలభ్యం కించిదస్తీతి భావః. అత్రబాహుటః. శ్లో. “సాదశోఽహ విదాహశ్చ శ్రద్ధా చ వివిధాత్మికే”ని. ఏతచ్చ పత్నీమనోరథపూరణం, అకరణే దృష్టదోష

సంభవాత్, న తు రాజః స్త్రీతాల్యాత్ తనుక్తం. “దేయమ ప్యహితం తస్యై హితోపహిత మల్పకం, శ్రద్ధావిఘాతా ద్దర్భస్య వికృతి శుష్పితి శేషవా” అన్యచ్ఛ.- “దోహద స్యాద్రదాసేన గర్భో దోష మవాప్నుయా” డితి.

క్రమేణ నిస్తీర్య చ దోహదవ్యథాం

ప్రచీయమానావయవా రరాజ సా,

పురాణప్రతాపగమా దనంతరం

లతేవ సన్నద్ధమనోజ్వలవా.

7

క్రమేణేతి. సా సుదక్షిణా క్రమేణ దోహదవ్యథాం చ నిస్తీర్య, ప్రచీయ మానావయవాపుష్కరాజావయవా సతీ, పురాణప్రతాపా మపగమా న్నాకాదనం తరం సన్నద్ధా స్సంజాతాః, ప్రత్యగ్రత్వా నృనోజ్ఞాః పల్లవాః యస్యాస్మా లతేవ రరాజ.

లక్షణాంతరం వర్ణయతి:—

ది నేషు గచ్ఛత్స్స నితా లతీవరం

తదీయ మానీలముఖం స్తనద్వయమ్,

తిరశ్చకార భ్రమరాభీనయో

సుజాతయోః పంకజకోశయో స్త్రియమ్

8

ది నేష్యితి. ది నేషు దోహదది నేషు గచ్ఛత్స్స సత్స్స, నితాంతవరం అతిమూలం, అనంతాన్నిలే ముఖే మాచుకే యస్య తత్, తదీయం సుదక్షిణాసంబంధి, స్తనద్వయం, భ్రమరై రభీనయోః అభివ్యాప్తయోః, సుజాతయో స్సందరయోః పంకజకోశయోః పద్మముకులయోః, శ్రియం తిరశ్చకార. అత్ర బాహుః— “అప్లేష్టతా స్తసా పీనా సుందరా కృష్ణమాచుకా” డితి.

నిధానగర్భామివ సాగరాంబరాం

శమీమీవాఽవాభ్యంతరలీనసావకామ్,

నదీమివాఽంతస్సలిలాం సరస్వతీం

నృప సస్సత్వాం మహిషీ మమస్యత.

9

నిధానేతి. నృపః, సస్సత్వాం అపన్నసత్వాం; గర్భామిత్యర్థః, మహిషీం కృతాభిషేకాం. “కృతాభిషేకా మహిషీ” త్యమరః. నిధానం నిధిః గర్భయస్యా సాం, సాగరః అంబరం వస్త్రం యస్యా స్తాం; సముద్రవసనామిత్యర్థః. “అంబరం వ్యోమ్ని చాసమీ” త్యమరః. భవమివ, అభ్యంతరే నీనః పావకో యస్యాస్తాం శమీమివ, శమీతరా వహ్నిరశీ త్యత్ర లింగం. “శమీగర్భా దగ్నిం మంథ” డితి శ్రుతిః. అంతస్సలిలా మంతరతసలిలాం, సరస్వతీం నదీమివ. అమస్యత. ఏతేన గర్భస్య భాగ్యతత్త్వే తేజస్వీత్వే సావనత్వాని, వివక్షితాని.

ప్రియానురాగస్య మన స్సమున్నతే
 భృజారిజ్జతానాం చ దిగంతసంపదామ్,

యథాక్రమం పుంసవనాదికాః క్రియాః

భృతేశ్చ ధీర స్సద్భూతీ ర్వ్యధత్త సః.

10

ప్రియేతి. ధీరః స రాజా ప్రియాయాం అనురాగస్య స్నేహస్య, మనస్సమున్నతేరాదార్యస్య, భుజేన భుజబలేన, ఆర్జితానాం స తు వాణిజ్యాదినా, దిగంతేషు సంపదాం భృతేః పుత్రో మే భవిష్యతీతి సంతోష్య చ “భృతిగోళాంతరే ధైర్యేధారణాధ్వరతుష్టి” స్వీతి విశ్వః. సద్భూతీః అనుయాపాః, పుమాన్ సూయతే అనేనేతి పుంసవనం, తదాదిర్యాసాం తాః క్రియాః యథాక్రమం, వ్యధత్త కృతవాన్. ఆదికల్పేన అనవలోభనసీమంతోన్నయనే గృహ్యేతే అత్ర “మాసి ద్వితీయే తృతీయే వా పుంసవనం యదా పుంసా నక్షత్రేణచంద్రమాయుక్తస్యా”దితి పారస్కరః. “చ తు రేవవలోభన” మిత్యాశ్వలాయనః. “షష్ఠేష్టమే వా సీమంతోన్నయన” మితీ యాజ్ఞ వల్క్యః.

సురేంద్రమాత్రాశ్రితగర్భగౌరవా

త్రైయత్నముక్తాసనయా గృహగతిః,

తయోపచారాంజలిఖన్నహస్తయా

ననంద పారిప్లవనేత్రయా నృపః.

11

సురేంద్రేతి. గృహగతిః నృపః, సురేంద్రాణాం లోకపాలానాం, మాత్రాభిరంశైః, ఆశ్రితస్య అను ప్రవిష్టస్య, గర్భస్య గౌరవాత్, ప్రయత్నేన ముక్తాసనయా-ఆసనాదుతితయేత్వరః. ఉపచారస్యాంజలా అంజలికరణే, భిన్నహస్తయా, పారిప్లవనేత్రయా తదిత్యాదుః. “చంచలం తరళంచైవ పారిప్లవవిసృజే” ఇత్యమరః తయా సుదక్షిణయా, ననంద సంతోషితవాన్. “సురేంద్రమాత్రాశ్రితే”త్యత్ర మనుః. — “అష్టాభిశ్చ సురేంద్రాణాం మాత్రాభిర్నిర్మితో నృపః” ఇతి.

కమారభృత్యాకశలై రనుష్ఠితే

భిషగ్భి రాష్ట్రై రిథ గర్భభర్మణి,

పతిః ప్రతీతిః ప్రసవోన్ముఖం ప్రియాం

దదర్శ కాలే దిన మభితా మివ.

12

కమారేతి. అథ కమారభృత్యా బాలచికిత్సా, “సంజ్ఞాయాంసమజనిషదే” త్యాది నాకల్పవృత్తస్యాం కుశలైః, ఆపై ర్నిత్యైః, భిషగ్భి నైవద్యైః, గర్భస్య భర్మణి భరణే పోషణే, క్షీణే హేమ్నిభృతో భిర్యే”తి కాశ్యపః. భృతోమనిస్సృత్యయః

అనుష్ఠితే కృతే సతి, కాలే దశమే మాసి, అన్యత్ర గ్రీష్మావసానే, ప్రసవస్య గర్భ మోచనస్య, ఉన్మథీమాసన్న ప్రసవమిత్యర్థః. “స్వాదుత్పదే ఖలే పుష్పే ప్రసవో గర్భమోచన” ఇత్యమర్థః. ప్రియాం సుదక్షిణాం, అభ్రాణ్యస్వాస్యజాతా న్యభితా తాం తదస్య సంజాతం, “తారకాదిభ్య ఇతచ్” ఇతి ఇతచ్. దిశ మివ పతిః భర్తా, ప్రతీతస్తుష్టస్యన్. “భ్యాతే తుష్టి ప్రతీత” ఇత్యమర్థః. దదర్శ దృష్ట వాన్. గర్భకర్మణీతి పాలే గర్భాధానప్రతితానోచిత్యభంగః.

గ్రహై స్తతః పంచభిరుచ్చసంస్థితే

రసూర్వ్యైః స్పృశితభాగ్యసంపదయే,

అసూత పుత్రం సమయే శచీనమా

త్రిసాధనాశక్తిరివార్థ మక్షయమ్.

13

గ్రహైరితి. తతః, శచ్యా ఇంద్రాణ్య, సమా, “పులోమజా శచీంద్రాణీ” త్యమర్థః. సా సుదక్షిణా, సమయే ప్రసూతికాలే సతి; దశమే మాసీత్యర్థః. “దశమే మాసిసూతవ” ఇతి శ్రుతే. ఉచ్చసంస్థితేః తుంగసానగతేః, అనూర్వ్యైః అనస్తమితేః. యైః క శ్చిద్యథాసంభవం పంచభిర్పుష్పైః సూచితా భాగ్య సంపద్యస్య తం పుత్రంత్రేణి ప్రభావమంత్రోత్సాహాత్మకాని సాధనాన్యత్పద కాని యస్యాస్సప్రిసాధనాశక్తిః. “శక్తయస్త్రీస్రు ప్రభావోత్సాహమంత్రజా” ఇత్యమర్థః. అక్షయమరమివ అసూత. “సూక్ష్మే వ్రాణగర్భవిమోచన” ఇత్యదాదిభి పత్యతే. తస్మాద్ధాతో శర రిలక్ష్. అతేద మనుసంధేయమ్. “అజవృషభమృ గాంగ నాకుళీరా యుషవణిజౌ చ దివాకరాదితుంగాః, దశశిఖిమనుయః, గ్ధీంద్ర యాంత్రేస్త్రీనవకవింశతిభిశ్చ తేజసవినా” ఇతి. సూర్యాదీనాం సప్తానాం గ్రహాణాం మేషవృషభాదిరాశయః శ్లోకోక్తక్రమవిశిష్టాః ఉచ్చసానాని, స్వస్వతుంగ స్థానాపేక్షయా సప్తమసానాని చనీచాని త త్రోచ్చేష్యతే. దశాదియోగశ్చ త్రిం శాంశాః యథాక్రమ ముచ్చేషు పరమోచ్ఛాః నీచేషు పరమనీచా ఇతి జాతికశ్లోకా ర్థః. అత్రాంశస్త్రీంశో భాగః. యదాహ నారదః. “త్రింశద్భాగాత్మకం లగ్న” మితి. సూర్యప్రత్యాసత్త్విర్ని గృహాణో మసమయోనామ, తదుక్తం లఘుమాననే. “రవిణా స్తమయోగో వియోగస్తాదయోభవ” ఇతి. తేచ స్వోచ్చసాః ఫలంతి నాస్తగా నాపి నీచగాః. తదుక్తం రాజన్యంగాంకే. “స్వోచ్చేష్టార్థం స్వరగేద ర్థం సుహృణ్యే పాదం ద్విచ్ఛేద్యం శుభం భేదచంద్రః, నీచస్థాయీ నాస్తగో వాపి కించిత్పదన్యూనం స్వత్రికోనే దదాతి” ఇతి. తదిదమాహ కవిః. “ఉచ్చ సంస్థితైరనూర్వ్యై” రితి. చ. ఏవం సతి యస్యజన్మకాలే పంచగ్రహాః స్వోచ్చ సాః స దేవతుల్యా భవతి. తదుక్తం కృష్ణీయే. “సుఖినః ప్రకృప్తకార్యా రాజ ప్రతిరూపకాశ్చ రాజానః, ఏకద్విత్రిచతుర్భిర్జాయంతేతతఃపరం దివ్యా” ఇతి. తదిదమాహ—పంచభిరితి.

దిశః ప్రసేను ర్మయతో వపు సుస్థాః
ప్రదక్షిణార్హి ర్హవి రగ్నిరాదదే,

బభూవ సర్వం శుభశంసి త త్తేజం

భవో హి లోకాభ్యుదయాయ తాదృశామ్. 14

దిశఇతి. తత్తేజం తస్మిన్ త్తేజే, అత్యంతసంయోగే ద్విత్వీయా. దిశః ప్రసేనుః ప్రసన్నా బభూవుః. మయతో నాతాః. సుఖాః శునోహరాః, వపుః. అగ్నిః ప్రదక్షిణార్హిస్సృక్ హవిః ఆదదే స్వీచకార. ఇత్యం సర్వం శుభశంసి శుభనూచకం, బభూవ. తథాహి. — తాదృశాం రఘుప్రక్కరాణాం భవో జన్మ లోకాభ్యుదయాయ భవతీతి శేషః. తతో దేవా అపి సంతుష్టా ఇత్యర్థః.

అరిష్టశయ్యాం పనితో వినారిణా

సుజన్మన స్తస్య నిజేన తేజసా,

నిశీథదీపా సుహనా హతత్విషో

బభూవు రాలేఖ్యసమర్పితా ఇన.

15

అరిష్టేతి. అరిష్టం మాతికాగ్నహమ్, “అరిష్టం మాతికాగ్నహమ్” మిత్యమరః. తస్మిన్ మా శయ్యా తాం పరితస్సర్వతః, “నిశీథః పరితస్సమయానిక మాహా ప్రతియోగేఽపి దృశ్యతే” ఇతిద్వితీయా, వినారిణా, సుజన్మన స్తస్య శిశో నిజేన సైసరికేణ తేజసా సుహనా హతత్విషః క్షీణకాంతయో నిశీథదీపాః అరరాత్ర దీపాః “అరరాత్ర నిశీథో ద్వా” విత్యమరః. ఆలేఖ్యే చిత్రే, సమర్పితో ఇన బభూవుః. నిశీథశబ్దో దీపానాం ప్రభాధిక్యసంభావనార్థః.

జనాయ శుద్ధాంతచరాయ శంసతే

కుమారజన్మామృతసమ్మితాక్షరమ్,

అదేయ మాసీ త్త్రియమేవ భూపతే

శృశిప్రభం ఛత్రముఖే చ చామరే.

16

జనాయేతి. భూపతే ర్దిలీపస్య, అమృతసమ్మితాక్షరం అమృతసమానాక్షరం, “సమాపసమసమ్మితా” ఇత్యాహ దండీ. కుమారజన్మ పుత్రోత్పత్తిం, శంసతే కథయతే, శుద్ధాంతచరాయ అంతఃపురచారిణే జనాయ, త్రియమేవ అదేయమాసీత్. కిం తత్త్రియం? శశిప్రభ ముజ్జ్వలం ఛత్రం, ఉభే చామరేచ. ఛత్రాదీనాం తాజ్ఞః ప్రధానాం గత్వాదితి భావః.

నివాతపద్మస్తిమితేన చక్షుషా

నృపస్య కాంతం పిబత స్సుతానసమ్,

మహోదధేః పూర ఇవేందుదన్వనా

ద్దురుః ప్రహర్షః ప్రబభౌవ నాత్మని.

17

నివాతేతి. నివాతో వాతరహితప్రదేశః; “నివాతావాత్రయావాతా” విత్త్యమరః. తత్ర యత్పద్మం తద్వత్ సీమితేన నిస్సందేన, చతుషా కాంతం మనోహరం, “కాంతం మనోహరం రుచ్య” విత్త్యమరః. సుతాననం పుత్రముఖం, పిబతః తృప్తయాశత్యతః, నృసస్య దిలీపస్య, గురుయత్కటః, ప్రహర్షః కరా. ఇందుదర్శనాత్ గురుః మహోదధేః పూర జలాఘ ఇవ, ఆత్మని శరీరే, న ప్రబభౌవ స్థాతుం న శతాక, అంతర్న మౌలిస్మృతి యవత్. న హ్యల్పాధారే అధికం మియతి ఇతి భావః. యద్వా ప్రహర ఆత్మని స్వస్థిచ్ఛేదయే న ప్రబభౌవ ఆత్మానం నియంతుం న శతాక. కింతు జహిర్విజ్ఞామేత్వీర్షః.

స జాతకర్మణ్యఖలే తపస్వినా

తపోవనా దేత్య పురోధసా కృతే,

దిలీపసూను ర్గృణి రాకరోద్భవః

ప్రయుక్తసూస్కార ఇవాఽధికం బభౌ.

18

స ఇతి. స దిలీపసూనుః, తపస్వినా పురోధసా పురోహితేన, వసిష్ఠేన తపస్వి త్యాదనుష్ఠితం కర్మ సవీర్యం స్యాదితి భావః. తపోవనాత్ ఏత్య ఆగత్య, అభిలేఖాత్ కర్మణి జాతస్య కర వ్యే సూస్కారవిశేషే కృతే సతి, ప్రయుక్తస్సంస్కారశ్చా శోలేభునాదిద్రవ్య సేత్యోక్తః. ఆకరోద్భవః ఖనిప్రభవః. “ఖనిస్త్రియామాకరస్యాస్తి” విత్త్యమరః. మణిరివ అధికం బభౌ. వసిష్ఠమంత్రప్రభావావేజి సోఽభూదితిర్భావః. అత్ర మనుః—“ప్రాక్ష్యాభివర్ధనాత్పుంసో జాతకర్మ విధియత” ఇతి

సుఖశ్రవా మజ్జితూర్వనిస్సనాః

ప్రమోదన్మత్తైస్సహ వారయోషితామ్,

స కేవలం సద్మని మాగధీపతేః

పథి వ్యజృంభంత దివౌకసామపి.

19

సుఖేతి. సుఖః శ్రవః శ్రవణం యేషాం తే సుఖశ్రవాః శ్రుతిసుఖా ఇత్యర్థః. మంగళతూర్వనిస్సనాః మంగళవాద్యధ్వనయః, వారయోషితామ్ వేశ్యానాం “వారస్త్రీ గణికా వేశ్యే” త్యమరః. ప్రమోదన్మత్తైస్సహ మాగధీపతే రిలీపస్య సద్మని కేవలం గృహ ఏవ, న వ్యజృంభంత; కింతు ద్యౌః ఓళో యేషాం తే దివౌకసోదేవాః, పృథ్వీదరాదిత్వాత్పాద్యుః. తేషాం పథి ఆకాశేఽపి, వ్యజృంభంత. తస్య దేవాంశత్వాద్దేవోపకారిత్వాచ్చ దేవదుందుభయోఽపి నేరుతి భావః.

న సంయత్తస్తస్య బభూవ రక్షితృ
ద్విసర్జయేద్యం సుతజన్మ హర్షితః,

ఋణాభిధానా త్వయమేవ కేవలం

తదా పితౄణాం మముచే స బన్ధనాత్,

20

నీతి. రక్షితః సమ్యక్కాలనశీలస్యతస్య. తాచ్ఛీత్యేత్సన్. ఆత ఏవ చోరా
ద్యభావాత్ సంయతో బద్ధః, న బభూవ నాభూత్ కిం తే శత్యత ఆహ. — విసర్జ
యేదితి. సుతజన్మహర్షితస్యన్ సుతజన్మనా కర్తా హర్షితః తోషితస్యన్, సః యం
బద్ధం విసర్జయేత్ విమోచయేత్, కింతు తదా స రాజా పితౄణాం ఋణాభిధా
నాత్ బంధనాత్ కేవలం ఏకం యథా తథా స్వయమేవ; స్వయమేక ఏవేత్యర్థః.
“కేవలః కృత్స్న ఏకశ్చ కేవలశ్చావధారితః” ఇతి శాశ్వతః. ముముచే. ముచే కర్మ
కరరి లిట్. స్వయమేవ ముక్త ఇత్యర్థః. అస్మిన్నశ్చ — “ఏష వా అన్యోః యః
పుత్రీ” ఇతి శ్రుతిః ప్రమాణమ్.

శ్రుతస్య యాయా దయ మంజమర్చక

స్తథా పరేషాం యధి చేతి పార్థివః,

అవేక్ష్య ధాతో ర్గమనార్గ మర్చి

చ్చకార నామ్నా రఘు మాతృసంభవమ్.

21

శ్రుతస్యేతి. అరవిచ్చద్ధారజః, పారివో దిలీపః, అయ మర్చకః బాలకః,
శ్రుతస్య శాస్త్రస్య, అంతం పారం, యాయాత్. తథా యుధి పరేషాం శత్రూ
ణాంచ, అంతం నాశంచ, “అంతోఽస్త్రవసితే మృత్యో స్వయాపే నిశ్చయేఽం
తికే” ఇత్యుభయత్రాపి యదవః. యాయాత్ యతుం శక్తు యాదిత్యర్థః. ‘శక్
లిశ్చేతి శక్యార్థే లిట్. ఇతి హేతోః ధాతోః “అఘిరఘిలఘిగత్యర్థః” ఇతి
లఘిధాతోః గమనారం గమనాఖ్యమరం అరవిత్వాత్ అవేక్ష్య అలాఽచ్య
ఆత్మసంభవం పుత్రం; నామ్నా రఘుం చకార “లంఘ బంహ్యోర్న లంఘశ్చే”
త్యుప్రత్యయే. “వాలమూల లఘ్వలమంగుళీనాం వాలారత్నమపద్యత” ఇతి
వైకల్పకే రేఫాదేశే రఘు రితి సిద్ధం. అత్ర శంఖః. — “ఆశోచే తు వ్యతిక్రాంతే
నామకర్మ విధీయత” ఇతి.

పితుః ప్రయత్నాత్ సమగ్రసంపద

శ్శుభై శ్శరీరావయవై ర్ద్రినే దినే,

పుషోష వృద్ధిం హరిదశ్చ దీధితే

రనుప్రవేశాదివ శాలచంద్రమాః.

22

పితురితి. స రఘుః సమగ్రసంపదః ప్రయత్నాత్ కుభే ర్మనోహరః, శరీరావయవైఃసూరిదశ్శరీరీధితే స్ఫూర్త్యరత్నైః. “సప్తాశ్వహరిదశోష్ణరత్నయః భానుః కరో మరేచి స్త్రీస్సంసయోర్దిధితి స్త్రీస్సయా”మితి చామరః. జాతావేకవచనం, అనుప్రవేశాత్ బాలచంద్రమౌ ఇవ దివేదివే ప్రతిదినం, “నిత్యవీప్యయో”రితి ద్వివచనం. వృద్ధిం పురోష. అత్ర చరాసాసంహితావచనం. — “సలిలమయే శశిని రవేరిధితయో మూర్ఖితాస్తమో నైశమే, తుపయంతి దర్శనోదరనిహితా ఇవ మం దిరస్యోంతః” రితి.

ఉమావృషాంకౌ శరజన్మనా యథా
యథా జయంతేన శచీపురందరౌ,

తథా స్మృత స్స చ సుతేన మాగధీ
ననందతు స్తత్సదృశేన తత్సహకం.

23

ఉమేతి. ఉమావృషాంకౌ గౌరీశవా, శరజన్మనా కుమారీణ, “కారి శేయోపహసేన శ్వరజన్మా పదానన,” ఇత్యమరః. యథా ననందతుః, శచీపురందరౌ జయంతేన జయంతాభ్యేన సుతేన, “జయంతః పాశశాసని” రిత్యమరః, యథా ననందతుః తథా, తత్సహకం తాభ్యాం ఉమావృషాజ్జ్ఞాభ్యాం శచీపురందరాభ్యాం చ సమా, సా మాగధీ స్మృతశ్చ. తత్సదృశేన తాభ్యాం కుమారజయంతాభ్యాం సదృశేన సుతేన, ననందతుః. మాగధీ చ్యాభ్యామ్.

రథాంగనామ్నోరివ భావబంధనం

బభూవ యత్రేమ పరస్పరాశ్రయమ్,

విభక్తమప్యేకసుతేన తత్తయోః

పరస్పరస్యోపరి పర్యచీయత.

24

రథాంగనేతి. రథాంగనామ్నోరివ రథాంగనామౌ చ, రథాంగనామానౌ, ప్రకవాకౌ, “పుమాన్ స్త్రీయే” త్యేక శేషః. తయోరివ తయోర్నంపనీయోః భావ బంధనం స్మృదయాకరణం, పరస్పరాశ్రయం అన్యోన్యవిషయకం యత్ ప్రేమ బభూవ, తత్ ఏతేన శేవతేన తాభ్యామప్యేక వా “ఏకే యభ్యాన్యశేవలా” ఇత్యమరః. ఏకోఽన్యోప్రథమానే చ ప్రథమే శేవతేతథా, సాధారణే సమానేఽన్యో సంఖ్యాయౌ చ ప్రేమబద్ధత” ఇతి విశ్వః. సుతేన, విభక్తమపి కృతవిభాగమపి; పరస్పరస్య ఉపరి పరస్యచీయత వపుధే. శగ్మక రరి లక్ష్. అశ్రుప్రిమత్వా త్వయ మే వోపాచీయతేత్యగః యదేకాధారం వస్తు తదాధారద్యయే విభజ్యమానం సత్ సీయతే. అత్రతు తి. యః ప్రాగేకకవిషయం ప్రేమ సంప్రతి ద్వితీయవిషయ లాభేఽపి నాపీయత ప్రత్యుతోపచితమే వాభూదితి భావః.

ఉవాచ ధాత్ర్యా ప్రథమోదితాని య

ద్యయా తదీయా మవలంబ్య చాంగుళీమ్.

అభూచ్ఛ స్రమః స్రణిపాతశీఝయా

పితృ ద్మదం తేన తతాన సోఽర్భకః.

25

ఉవాచేతి. సోఽర్భకః శిశుః. “పాతః పాకోఽర్భకో డింభః పృగుకశ్చా బకశ్చికుః; రిత్యనురః. ధాత్ర్యా ఉపమాత్రా. “ధాత్రీ జనన్యామలకీ వసుమత్యుప మాత్మప్సి”తి విశ్వః. ప్రథమం ఉదితాని ఉపదిస్తేని, ఉవాచ. తదీయా మంగుళీ మవలంబ్యయాయా చ. ప్రణిపాతస్య శీఝయా ఉపనేశేన నమ్రాఽభూదితి చ యత్ తేన పితః మదం తతాన.

త మంక మారోప్య శరీరయోగజై

స్సుఖై ర్నిషించంత మివాఽమృతం త్వచి,

ఉపాంతసమ్మాలితలోచనో నృప

శ్చిరా త్సుతస్పర్శరసజ్ఞతాం యయా.

26

తమితి. శరీరయోగజైస్సుఖై, త్వచి త్వగింద్రియే, అమృతం నిషించంతం వర్తంతమివ స్థితం పుత్రం అఙ్గ మారోఽప్య, ఆనందావిర్భావాత్ ఉపాంతయోః ప్రాంతయోః సమ్మాలితలోచనసన్ నృపః చిరాత్ సుతస్పర్శరసజ్ఞతాం యయా రసః స్వాదః, ఆనంద ఇత్యర్థః.

అమంస్త చానేన పరార్థజన్మనా

స్థితే రభేత్తా స్థితమంత మన్వయమ్.

స్వమూర్తిభేదేన గుణాగ్ర్యవర్తనా

పతిః ప్రజానామివ సర్గ మాత్మనః.

27

అమంస్తేతి. స్థితేరభేత్తా మర్యాదాపాలకః, స్థ నృపః పరార్థజన్మనా ఉత్కృష్టజన్మనా, అనేన, రఘుణా, అన్వయం వంశం, ప్రజానాం పతిః బ్రహ్మ, గుణాస్సత్వాదయః, తేష్వగ్రేణ ముఖ్యేన సత్త్వేన వర్తతేత్వాప్రియత ఇతి గుణా గ్ర్యవర్తే, తేనస్వస్య మూర్తిభేదేన అవతారవిశేషేణ, విష్ణునా ఆత్మనః సర్గః సృష్టిమివ, స్థితమంతం ప్రతిషావంతం, అమంస్త మన్వతేస్త్వే. మన్వతేరనుదాత త్వాదిద్బుద్ధిశేషధః, అత్రోపమానోపమేయయోరితరేతరవిశేషణాని, ఇతరేతర ప్రయోజనాని తత్ర రఘుపక్షేగుణాః విద్యావినయాదయః; “గుణోఽప్రధానో యాథాదౌ మార్వాన్యం నూదే వృకోదరే, స్తంభే సత్త్వాదిసంధ్యాదివిద్యాదిహరి.

స వృత్తచౌల శ్చలకాకపక్షకై

రమాత్యపుత్రై స్సవయోభిరన్వితః,

లిపే ర్యథావద్ద్రహణేన వాఙ్మయం

నదీముఖేనేవ సముద్ర మావిశత్.

28

స ఇతి. “చూడా కార్యా ద్విజాతీనాం సర్వేషామేవ ధర్మతః, ప్రథమేఽబ్దే తృతీయే వా కర్తవ్యా శ్రుతివోదనా” ఇతి మనుస్మరణాత్, తృతీయే వరే వృత్తచౌలః నిష్పన్నచూడాకర్మా సన్, లడయోరభేదః. స రఘుః, “ప్రాప్తేతు పంచమే వరే విద్యారంభం చ కారయే” ఇతి వచనాత్, పంచమే వరే చలకాకపక్షకై శ్చంచల శిఖండకైః, “బాలానాం తు శిఖా ప్రోక్తా కాకపక్షశిఖండకః” ఇతి హలాయుధః. సవయోభిః స్నిగ్ధైః, “స్నిగ్ధో వయస్యస్సవయా” ఇత్యమరః. అమాత్యపుత్రై రన్వితస్సన్ లిపేః పంచాశద్వర్ణాత్మికాయాః యథావద్ద్రహణేన సమ్యగోపధనే నోపాయభూతేన, వాఙ్మయం శబ్దజాతం, నద్యాః ముఖం ద్వారం “ముఖం తు వదనే ముఖ్యే ద్వారే తారాభ్యుపాయయో” రితి యాదవః. తేన కశ్చిన్మకరాదిః సముద్రమివ, అవిశత్ ప్రవిష్టః; జ్ఞాతవానిత్యరః.

అథోపనీతం విధివ ద్విపశ్చిత్.

వినిన్య రేనం గురవో గురుప్రియమ్,

అవంధ్యయత్నాశ్చ బభూవు రత్ర తే

క్రియా హి వస్తూపహితా ప్రసీదతి.

29

అథేతి. “గర్భాప్తమేఽబ్దే కర్వితబ్రాహ్మణసోపనాయనమ్, గర్భాదేకాదశే రాష్ట్రో గర్భాచ్ఛ ద్వాదశే విశ” ఇతి మనుస్మరణాత్, అథ గర్భాకాదశేఽబ్దే విధివనుపనీతం గురవః ప్రియా యస్య తం గురుప్రియం ప్రియగురు మిత్యర్థః. “వాప్రియస్యే” తి ప్రియశబ్దస్య న పూర్వనిపాతః. ఏవం రఘుం విపశ్చితః విద్వాంసః, గురవః వినిన్యః శిక్షితవంతః. తే గురవః అత్రాస్మిన్ రఘా, అవంధ్యయత్నాశ్చ బభూవుః. తథాహిః క్రియా శిక్షా “క్రియా తు నిష్కృతా శిక్షా చికిత్సోపాయకర్మ” స్వీతి యాదవః. వస్తుని పాత్రభూతే, ఉపహితా ప్రయుక్తా సతీ, ప్రసీదతి ఫలతి. “క్రియాహి ద్రవ్యం వినయతి నాద్రవ్యమి” తి కాటిల్యః.

ధియ స్సమగ్రై స్స గుణై రుదారధీః

క్రమా చ్చుతస్ర శ్చతురర్ణనోపమాః,

తతార విద్యాః పవనాతిపాతిభి

ర్దిశో హరిద్భి ర్హరితా మి వేశ్వరః,

30

ధియ ఇతి. ఆశ్ర కామందకః. — “సుశ్రూషా శ్రవణం చైవ గ్రహణం ధారణం తథా, ఉహోహోహార విజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానం చ ధీగుణా” ఇతి, “అన్వీక్షకీ త్రయీ వార్తా దండనీశ్వ శాశ్వతీ, ఏతా విద్యా శ్చతస్రస్తు లోకసుస్థితీ హేతవ” ఇతి చ ఉదారధీః ఉత్కృష్టబుద్ధిః, స రఘుః సమస్తైః ధయో గుణైః చత్వారః అర్ణవాః ఉపమా యాసాం తాః చతురర్ణవోపమాః. “తద్ధితార్థో త్తరపదసమాహారే చే” త్యు త్తరపదసమాసః. చతస్రో విద్యాః హరితాం దిశాం ఈశ్వర న్యూర్యః పవనాతి పాతిభిః హరిద్భిర్నిజాశ్చైవైః, “హరిత్కమభి వర్ణే చ తృణవాజివిశేషయో” రిత్య భయత్రాపివిశ్వః. చతస్రో దిశ ఇవ క్రమాత్త తార. చతురర్ణవోపమత్వం దిశామపి ద్రష్టవ్యమ్.

త్వచం స మేధ్యాం పరిధాయ రారిపీ
మశిక్షతాస్త్రం పితురేవ మద్రనత్

న కేవలం తద్గురు రేకపారివః

క్షితౌ వభూ దేకధనుర్ధరోఽపి సః.

31

త్వచమితి. “కాష్ఠక రారవ బాస్తాని చర్మాణి బ్రహ్మచారిణః, వసీగ న్నాస పూర్వ్యేణ శాన్తాక్షో మాదికాని” చేతి మనుస్మరణాత్, స రఘుః మేధ్యాం శుద్ధాం, రారవీం, గురుబంధునీం, “గురురహాకృష్ణసార” ఇతి యాదవః. త్వచం చర్మ, పరిధాయ వసిత్యా, మంత్రవత్సమంత్రకం, అస్త్రమాగ్నేయాదికం, పితురేవోపాధ్యాయాత్, అశిక్షత అభ్యస్తవాన్. “ఆఖ్యాతోపయోగ” ఇత్యపాదానసంజ్ఞా. పితురేవే త్యవధారణ ముపపాదయతి. నేతి. తద్గురుః ఏకః అద్వితీయః పారివః కేవలం పృథివీశ్వర ఏవ నాభూత్; కింతు క్షితౌ సః ఏకధనుర్ధరోఽభూత్.

మహాక్షతాం వత్సతర స్సప్తశ నివ

ద్విపేన్ద్రభావం కలభః శ్రయ నివ,

రఘుః క్రమా ద్యావనభిన్నశైశవః

పురోష గాభీర్యమనోహరం వపుః.

32

మహాక్షతామితి. రఘుః క్రమాత్ యావనేన భిన్నశైశవః నిరస్తశిశుభావస్సన్, మహాన్ ఉక్షో మహాక్షః; మహాపుషభః. ‘అచతు’ రాది నూత్రేణ నిపాతనా దకారాంతత్వం, తస్య భావ స్తత్తా. తాం స్పృశన్ గచ్ఛన్, వత్సతరో దమ్య ఇవ “దమ్యవత్సతరా సమా” విత్యమరః. ద్విపేన్ద్రభావం మహాగజత్వం, శ్రయన్ భజన్, కలభః కరిపాత ఇవ, “కలభః కరిశాబక” ఇత్యమరః. గాంభీర్యేణ అచాపలేన, మనోహరం వపుః పురోష.

త్వి తీ య స్స ర్గః

అథాఽస్య గోదానవిధే రనంతరం

వివాహదీక్షాం నిరవర్తయ ద్దురుః,

నరేంద్రకన్యాస్త మవాప్య సత్పతిం

తమోనుదం దక్షసుతా ఇవాఽబభుః.

33

అథేతి. “గౌర్నాదిత్యే బలీవర్ణే క్షతుభేదన్నిభేదయోః, స్త్రీ తు స్వాద్విజి భారత్యాం భూమా చ సురభావపి. పుంస్త్రీయో స్వర్గవజ్రాంబురశ్చిదృగ్బాణ లోమ” స్వీతి కేశవః. గావో లోమాని కేశా దీయంతే ఖండ్యంతేఽస్మిన్నితి వృత్పత్త్యా గోదానం నామ బ్రాహ్మణాదీనాం షోడశాదిషు వర్షేషు కర్తవ్యం కేశాంతాఖ్యం కర్మోచ్యతే. తదుక్తం మనునా. — “కేశాంతం షోడశే వర్షే బ్రాహ్మణస్య విధీయతే, రాజస్య బంధోద్వాపింతే వైశ్యస్య ద్వ్యధికే తత” ఇతి. అథ గురుః పితా, “గురూ గీషుతి పితౄద్యా” విత్యమరః. అస్య రఘోఃగోదాన విధే రనంతరం వివాహదీక్షాం నిరవర్తయత్; కృతవా నిత్యర్థః. అథ నరేంద్ర కన్యాః తం రఘుం, దక్షస్య సుతాః గోహిణ్యాదయః, తమోనుదం చంద్రమివ “తమోనుదోఽగ్నిచంద్రార్కా” ఇతి విశ్వః. సత్పతిం అవాప్య ఆబభుః, రఘురపి తమోనుత్. అత్ర మనుః — “వేదానధీత్య వేదో వా వేదం వాపి యథా క్రమం, అవిప్లవ బ్రహ్మచర్యో గృహస్థాశ్రమమౌచికే” నితి.

యువా యుగవ్యాయత బాహురంగులః

కవాటవక్షాః పరిణద్ధకంధరః,

వపుః ప్రకర్నా దాధిక్య ద్దురుః య

స్తథాపి నీచై ర్విసయా దదృశ్యత్.

34

యువేతి. యువా, యుగో నామ ధుర్యస్కంధగతః సుచ్ఛిద్రప్రాంతో యానాంగభూతో దాదరివశేషః “యానాద్యంగే యుగః పుంసి యుగం యుగ్యే కృతాదిష్వి” త్యమరః. యుగపత్ వ్యాయత” దీర్ఘ, బాహూ యస్య సః అంసా వస్యస్త ఇత్యంశులః, “బలవానంశుల” శ్చేతి వృత్తికారః. “బలవాన్మాంశుల” ఇత్యమరః. “వత్సాంసాభ్యాం కామబల” ఇతి లచ్చృత్ప్రయః. కవాట వక్షాః పరిణద్ధకంధరః విశాలగ్రీవః, “పరిణాహో విశాలతే” త్యమరః. రఘుః వపుః ప్రకర్నా దాధిక్యాత్. యావనకృతాత్, గురుం పితరం, అజయత్. తథాపి వినయాన్నమ్రత్యేన నీచై రల్పకః అదృశ్యత్. ఏతేన అనాద్ధత్యం వివక్షితమ్.

తతః ప్రజానాం చిర మాత్మనా ధృతాం
నితాన్తగుర్వీం లఘుయిష్యతా ధురమ్,
నిసర్గసంస్కారవిసిత ఇత్యసా

నృపేణ చక్రే యువరాజశబ్దభాక్.

35

తత ఇతి. తతః ఆత్మనా చిరం ధృతాం నితాంతగుర్వీం, “వోతో గుణ వచనా” దితి జీష్. ప్రజానాం ధురం ప్రజాపాలనప్రయాసం లఘుయిష్యతా లఘుకరిష్యతా, “తత్కిరోతి తదాచష్టే” ఇతి లఘుశబ్దాణిచ్. తతో లృట్. “లృటస్స” ద్వేతిశత్ప్రప్త్యయః. నృపేణ దిలీపేన, అసా రఘుః నిసర్గేణ స్వభా వేన, సంస్కారేణ శాస్త్రాభ్యాస జనితవాసనయా చ, విసితో నమ్రః, ఇది హేతోః, యువరాజ ఇతి శబ్దం భజతీతి తతోక్తః, “భజోణ్యి” రితి ణ్యిప్రప్త్యయః. చక్రే కృతః. “ద్వివిధో వినయః—స్వాభావికః కృత్రిమ” శ్చేతి కాటిల్యః. తదుభయ సంపన్నత్వాత్పుత్రం యువరాజం చకారేత్యర్థః. అత్ర కామందకః.—“వినయోప గ్రహాన్ భూత్యై కర్వీత నృపతి స్సుతాన్, అవినతకమారం హి కలమాశు విశి ర్యతే, వినతమారసం పుత్రం యోవరాజ్యేభిషేచయే” దితి.

నరేంద్రమూలాయతనా దనంతరం

తదాస్పదం శ్రీ రువరాజస జితమ్,

అగచ్ఛ దంశేన గుణాభిలాషిణీ

నవావతారం కమలాది వోత్పలమ్.

36

నరేంద్రేతి. గుణాన్ వినయాదీన్, సారభాదీంశ్చ, అభిలషతీతి గుణాభి లాషిణీ శ్రీ రాజ్యలక్ష్మీః. పద్మాశ్రయా చ నరేంద్రో దిలీప ఏవ మూలాయతనం ప్రథానస్థానం, తస్మాదపాదానాత్, అనంతరం సన్నిహితం, యువరాజ ఇతి సంజ్ఞా ఆస్య సంజ్ఞాతా యువరాజసంజ్ఞితం, తారకాదిత్వాది తచ్ఛ్చిత్వయః, ఆత్మనః పదం స్థానం, “ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయా” మితి నిపాతః, స రఘు రిత్వా స్పదం, కమలాత్, చిరోత్పన్నాత్ నవావతార మచిరోత్పన్నం ఉత్పలమివ, అంశేనాగచ్ఛత్. స్త్రీయో హి యూని రజ్యం ఇతి భావః.

విభావసు స్సారథినేవ వాయునా

ఘనవ్యసాయేన గభస్తిమానివ,

బభూవ తేనాతితరాం సుదుస్సహః

కటప్రభేదేన కరీవ పార్శిసః.

37

తృ తీ య స్స ర్గః

విభావసురితి. సారథి:నా సహాయభూతేన, ఏతద్విశేషణ ముత రవాక్యే
వ్యవస్థపవంజనీయం. తేనవాయునా విభావసు ర్వహ్నిరివ, “చిత్రభాసుర్విభావసు”
రిత్యమరః. ఘనవ్యపాయేన శరత్సమయేన సారథి:నా గభసిమాన్ నూర్య ఇవ,
కటో గండః, “గండః కటో మనో దాన” మిత్యమరః. తస్య ప్రభేదః స్ఫోటనం;
మదోదయ ఇత్యరః. తేన కరీవ పారివః దిలీపః తేన రఘుణా అతితరా మత్యంతం
సుదుస్సహః అత్యంతాసహ్యో బభూవ.

నియుజ్య తం హోమోమృతంగరక్షణే

ధనుర్ధరం రాజసుతై రనుద్రుతమ్,

అపూర్ణ మేకేన శతక్రతుపమ

శ్చతం క్రతునా మపచిఘ్నమాప సః.

38

నియుజ్యేతి. శతక్రతు రింద్రః, ఉపమాయస్య సః దిలీపః, “శతం వైకల్ప్యై
రాజపుత్రా దేవా ఆశాపాలా” ఇత్యాది శ్రుత్యా, రాజసుతైః అనుద్రుత మనుగతం,
ధనుర్ధరం తం రఘుం హోమతురంగాణాం రక్షణే నియుజ్య, ఏకేన క్రతునా
అపూర్ణం ఏకానం క్రతునామపచిఘ్నమాపనాం శతం అపచిఘ్నం అపగతచిఘ్నం.
యథా తథా ఆప.

తతః పరం తేన మఖాయ యజ్వనా

తురంగ ముత్సృష్ట మనర్గళం పునః,

ధనుర్భ్రుతా మగ్రత ఏవ రక్షిణాం

జహార శక్రః కిల గూఢవిగ్రహః.

39

తత ఇతి. తతఃపరం ఏకోనశతక్రతుప్రాప్త్యనంతరం యజ్వనా, విధిశ్చే
వతా, తేన దిలీపేన, పునః పునరపి, మఖాయ మఖం కరుం, “క్రియాహోప
పదస్యే” త్యాదినా చతురీ. ఉత్సృష్టం ముక్తం, అనర్గళం అప్రతిబంధనం;
అవ్యాహత స్వైరగతి మిత్యర్థః. “పర్యావర యంతోఽశ్వమనుచరంతి” త్యాప
స్తంబస్మరణాత్. తురంగం ధనుర్భ్రుతాం రక్షిణాం, అగ్రత ఏవ శక్రః గూఢ
విగ్రహస్సన్ జహారికిల. కిలేత్యేతిహ్యే.

విషాదలుప్తప్రతిపత్తివిస్మితం

కుమారసైన్యం సపది స్థితం చ తత్,

వసిష్ఠధేనుశ్చ యదృచ్ఛయా గతా

శ్రుతప్రభావా దదృశేఽథ నందినీ.

40

విషాదేతి. తత్ కుమారస్య రఘోః సైన్యం నేనా చ, సపది, విషాదః ఇష్ట
నాశకృతో మనోభంగః, తదుక్తం:—“విషాదశ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావ

నాశయో” రితి. తేన యస్తా ప్రతిపత్తిః కర్తవ్యజ్ఞానం యస్య తత్తతోక్తం, విస్మితం
అశ్వనాశ స్వాకస్మికత్వాదాశ్చర్యావిష్టం సత్, స్థితం తస్మా. అథ శ్రుతప్రభావా
యదృచ్ఛయా స్వేచ్ఛయా ఆగతా, నందినీ నామ వసిష్ఠధేనుశ్చ దదృశే; రఘూః
స్వప్రసాద లబ్ధత్వాత్తదనుజిఘృక్షయేతి భావః. ద్వా చకారా వవిలంబనూచకా.

తదంగనిష్ఠ్యందజలేన లోచనే

ప్రమృజ్య పుణ్యేన పురస్కృత స్స తామ్,
అతీంద్రియేష్య పుష్పపన్నదర్శనో
బభూవ భావేషు దిలీపనందనః.

41

తదంగేతి. సతాం పురస్కృతః పూజితః, దిలీపస్య నందనో రఘుః, పుణ్యేన
సవిత్తే, తస్యాః నందిన్యాః యదంగం తస్యనిష్ఠ్యందో ద్రవః, స ఏవ జలం;
మూత్రమిత్యర్థః. తేన లోచనే ప్రమృజ్య శోభయిత్వా, అతీంద్రియేషు ఇంద్రియ
మతిక్రాంతేషు, “అత్యాదయః క్రాంతాద్యన్తే ద్వితీయయే”తి సమాసః. ద్విగు
ప్రాప్తాపన్నాలం పూర్వగతిసమాసేషు పరవల్లింగ తాప్రతిషేధా ద్విశేష్యవిఘ్నత్వం
భావేషు వస్తుషు ఉపపన్నదర్శనం సంపన్న సాక్షాత్కారశక్తిః బభూవ.

స పూర్వతః పర్వతపక్షశాతనం

దదర్శ దేవం నరదేవసంభవః,

పునఃపున స్సూతనిషిద్ధచాపలం

హరం తమశ్వం రథరశ్మిసంయతమ్.

42

స ఇతి. నరదేవసంభవ స్స రఘుః పునః పునః నూతనేన మాతలి నా, నిషిద్ధ
చాపలం నివారితౌదత్యం, రథస్య రశ్మిభిః ప్రగ్రహైః, “కిరణప్రగ్రహకారశ్మి”
ఇత్యమరః. సంయతం బద్ధం, అశ్వం హంతం పర్వతపక్షాణాం శాతనం ఛేదకం
దేవమింద్రం పూర్వస్యాం దిశి, దదర్శ.

శతై స్తమశ్లామసిమేషవృత్తిభి

ర్హిరిం విదిత్వా హరిభిశ్చ వాజిభిః,

అవోచ దేవం గగనస్పృశా రఘు

స్వరేణ ధీరేణ స వర్తయన్నివ.

43

శతైరితి. రఘుః తమశ్వహారారం అనిమేషవృత్తిభి ర్నిమేషవ్యాపారశూన్యైః
అశ్లాం శతైః హరిభిః హరిద్వయైః, వాజిభి ర్నైశ్చ, “హరిర్వాచ్యవదాఖ్యాతో

హరి త్కపిలవర్ణయో” రితి విశ్వః. హరి మింద్రం, విదిత్వా “హరిర్వాతార్క
చంద్రేంద్ర యమోపేంద్ర సుని” స్వితి విశ్వః. ఏన మింద్రం గగనస్సృశా
వ్యోమవ్యాపినా, ధీశోః గంభీరేణ, స్వరేణ ధ్వనినైవ, నివర్తయన్నివ అవోచత్.

మఖాంశభాజాం ప్రథమో మనీషిభి

స్త్యమేవ దేవేంద్ర సదా నిగద్యసే,

అజస్రదీక్షాప్రయతస్య మద్గురోః

క్రియావిఘాతాయ కథం ప్రవర్తసే ?

44

మఖేతి. హేదేవేంద్ర ! మనీషిభిః త్వమేవ మఖాంశభాజాం యజ్ఞభాగ
భాజాం ప్రథమః సదా నిగద్యసే కథ్యసే. తథాపి అజస్రదీక్షాయాం నిత్యదీక్షాయాం,
ప్రయతస్య మద్గురోః క్రియావిఘాతాయ క్రతువిఘ్నాయ; క్రియాం విహంతు
మిత్యర్థః. ‘తుమర్థాచ్చ భావవచనా’ దితి చతుర్థీ. కథం ప్రవర్తసే ?

త్రిలోకనాథేన సదా మఖద్విష

స్త్యయా వియమ్యా నను దివ్యచక్షుషా,

న చేత్స్వయం కర్మసు ధర్మచారిణాం

త్వమస్త్రాయో భవసి చ్యుతో విధిః.

45

త్రిలోకనాథేనీతి. త్రయాణాం లోకానాం నాథః త్రిలోకనాథః, ‘తద్ధి
తార్థే’ త్యాది నా ఉత్తరపదసమాసః. తేన త్రిలోక్యనియామకేన, దివ్యచక్షుషా
అతీంద్రియార్థ దర్శినా త్వయా, మఖద్విషః క్రతువిఘాతకాః. సదా నియమ్యా నను
శిక్ష్యాఖలుః? సః త్వం ధర్మచారిణాం కర్మసు క్రతుషు స్వయమంతరాయఃవిఘ్నః
భవసిచేత్, విధిరనుష్ఠానం చ్యుతః క్షతః. లోకే సత్కర్మకథైవాస్తమియానితి భావః.

తదంగ మగ్ర్యం మఘవ నృహక్రతో

రముం తురంగం ప్రతిమోక్తు మర్హసి,

పథ శ్శుచే ర్దర్శయితార ఈశ్వరా

మలీమసా మాదదతే న పద్ధతిమ్

46

తదితి. హే మఘవన్ ! తత్ తస్మాత్కారణాత్ మహాక్రతోరశ్వమేధస్య
అంగం సాధనం, అగ్ర్యం శ్రేష్ఠం, అముం తురంగం ప్రతిమోక్తుం ప్రతిదాతుం,
అర్హసి. తథాపి; శుచేః పథో దర్శయితారః నన్మార్గప్రదర్శకాః, ఈశ్వరాః మహాం
తః, మలీమసాం మలీనాం, పద్ధతిం నాదదతే న స్వీకర్వతే; ఆసన్మార్గం నావలం
బంత ఇత్యర్థః. ‘మలీమసం తు మలీనం కచ్చరం మలదూషిత’ మిత్యమరః.

ఇతి ప్రగల్భః రఘుణా సమీరితం

వచో నిశ మ్యాధిపతి ర్దివౌకసామ్,

నివర్తయామాస రథం సవిస్మయః

ప్రచక్రమే చ ప్రతివక్తు ముత్తరమ్.

47

ఇతి. ఇతి రఘుణా సమీరితం ప్రగల్భం వచః నిశమ్యాకర్ణ్య, దివౌకసః స్వర్గైకసః, 'దివం స్వర్గేఽంతరిక్షే చేతి విశ్వః. తేషా మధిపతిః దేవేంద్రః, రఘు ప్రభావాత్ సవిస్మయస్సన్, రథం నివర్తయామాస. ఉత్తరం ప్రతివక్తుం ప్రచక్రమే చ.

యదాత్థ రాజన్యకుమార తత్తథా

యశస్త్వ రక్ష్య పరతో యశోధన్యైః,

జగత్ప్రకాశం తదశేష మిజ్యయా

భవద్గురుం ధుమితేం మమోద్యతః.

48

యదితి. 'శే రాజన్యకుమార క్షత్రియకుమార ! "మూర్ఖాభిషిక్తో రాజన్యో బాహుజః క్షత్రియో విరా" డిత్యనురః. యద్వాక్యం ఆత్మబ్రసీషి, "బ్రువం పంచానా" మిత్యాది నా ఆహాదేశః. తతథా సత్యం. కింతు యశోధన్యైరస్మా ద్భృతైః పరతత్త్వతః యశో రక్ష్యం. తతః కిమిత్యత ఆహః—భవద్గురుః త్వత్ప్రతా, జగత్ప్రకాశం లోకప్రసిద్ధం, అశేషం సర్వం మమ తద్యతః, ఇజ్యయా యాగేన, లజ్ఘయితుం తిరస్కర్తుం, ఉద్యతః ఉద్యుక్తః.

హరి ర్యధైకః పురుషోత్తమ స్స్మృతో

మహేశ్వర స్త్వంబక ఏవ నాపరః,

తథా విదు ర్గాం మునయ శ్శతక్రతుం

ద్వితీయగామీ న హి శబ్ద ఏవ నః.

49

కిం తద్యత ఇత్యత్రాహః—

హరిరితి, పురుషేషాత్తమ ఇతి సప్తమీసమాసః, "న నిరారణ" ఇతి షష్ఠీ సమాస నిషేధాత్. "కర్మధారయేతు సన్మహత్పురమోత్కృష్టేషాః పూజ్యమానై" రిత్కుత్తమ పురుష ఇతి స్యాత్. యథా, హరి ర్యిష్టః, ఏక ఏవ పురుషోత్తమః స్మృతః, యథా చ స్త్వంబక ఏవ మహేశ్వరః స్మృతః, నాపరః అపరః పుమాన్, తథా మునయః మాం శతక్రతుం విదుః విదంతి. 'విదో లటో' వేతి యేరుసాదేశః. నోఽస్మాకం హరిహరయో ర్మమ చేత్యర్థః. ఏవ త్రితియోఽపి శబ్దః ద్వితీయగామీ న హి. ద్వితీయా ప్రకరణేగమ్యాదీనా ముపసంఖ్యానా త్యమాసః.

అతోఽయ మశ్వః కపిలానుసారిణా
 పితు స్త్వదీయస్య మయాఽపహరితః,
 అలం ప్రయత్నేన తవాఽత్ర మా నిధాః
 పదం పదవ్యాం సగరస్య సస్తతేః.

50

అత ఇతి. అతోఽహ మేవ శతక్రతుః అత స్త్వదీయస్య పితుః ఆయం శత
 తమోఽశ్వః కపిలానుసారిణా కపిలమునితుల్యేన మయా, అపహరితః అపహృతః.
 స్వాధేజిత్. తవ, అత్ర అశ్వే ప్రయత్నేన అలం; ప్రయత్నం మాకారీ రిత్యర్థః.
 నిషేధ్యస్య నిషేధం స్రుతి కరణత్వాత్ ప్రతీయా. సగరస్యరాజ్యః సంత తేస్సంతా
 నస్య, పదవ్యాం పదం మా నిధాః న నిధేహి. నితూర్వాద్ధధాతేర్లుక్. 'సమాఖ్యోగ',
 ఇత్యడాగమప్రతిషేధః. మదాస్కందనం తే వివాకమూలం భవిష్య తీతి భావః.

తతః ప్రహస్యాఽపభయః పురిందరం
 పున ర్భూషే. సురగస్య రక్షితా,
 గృహాణ శస్త్రం యచి సర్గ ఏష తే

స ఖి ల్వనిర్జిత్య రఘుం కృతీ భవాత్.

51

తత ఇతి. తతస్తురగస్య రక్షితా రఘుః, ప్రహస్య ప్రహసం కృత్వా, అప
 భయః నిర్భీకస్సన్, పునః పురిందరం బభూషే. కిమితి కి హి దేశేంద్ర! ఏహా
 ఽశ్వమోచనాభావయాపః తే తవ, సర్గః నిశ్చయో యది, "సర్గస్వభావనిర్మోక
 నిశ్చయాధ్యాయస్పష్టి" ప్లిత్యుతరః. తర్హి శస్త్రం గృహాణ. భవాత్ రఘుం
 మాం అనిర్జిత్య, కృతమ నే నతి కృతీ కృతకృత్యోన ఖిలు? "ఇష్టాదిభ్య శ్చే" తి
 ఇనిప్రత్యయః. రఘు గ్రహణాదాత్మనో దుర్జయత్వం సూచితమ్.

స ఏవ ముక్త్యా మఘవంత మున్ముఖః
 కరిష్యమాణ స్సశరం శరాసనమ్,
 అతిష్ఠ దాలీధవిశేషశోభినా

వపుఃప్రకర్షణ విడంబితేశ్వరః.

52

స ఇతి. స రఘుః ఉన్ముఖస్సన్ మఘవంత మింద్రం ఏవ ముక్త్యా, శరాసనం
 శాపం, సశరం కరిష్యమాణః కరిష్యన్, అలీధేన అలీధాభ్యేన స్థానభేదేన, విశేష
 శోభినా అతిశయశోభినా, వపుఃప్రకర్షణ దేహాన్నత్యేన, విడంబితేశ్వరః అను
 కృత పినాకీ సన్, అతిష్ఠత్, అలీధలక్షణే యాదవః. — "స్తానాని ధన్వినాం
 పంచ తత్ర వైశాఖమస్త్రీయా, త్రివిత్ స్త్యంతరా పాదా మండలం తోరణాకృతి,

అన్వర్తంస్యాత్సమపదమాలీఢం తు తత్ ౭౧౫ తః, దక్షిణే వామమాకుంచ్య ప్రత్యా
లీఢం విపర్యయ" ఇతి. త్రివితస్త్వంతరేణ స్థితే పాదద్వయే విశాఖం తోరణాకృతి
త్వేన స్థితే పాదద్వయే మండలం తుల్యపాదయుగం సమపదం దక్షిణజంఘాప్రసారే
వామపాదసంకోచే చాలీఢం వామపాదప్రసారే దక్షిణసంకోచే ప్రత్యాలీఢం.

రఘో రవష్టభమయేన పత్రిణా

హృది త్తో గోత్రభిద ప్యమర్షణః.

నవాంబుదానీకము హూర్తలాంఛనే

ధను వ్యమోఘం సనుధత్త సాయకమ్.

53

రఘోరితి. రఘో రవష్టంభమయేన స్తంభరూపేణ, "అవష్టంభమృవణేచ స్తం
భాహంకారయోర" పీతి విశ్వః. పత్రిణా బాణేన, హృది హృదయే, త్తో విధః,
అతఏవ అమర్షణః అసహనః; క్రద్ధ ఇత్యర్థః. గోత్రభిదింఢోఽపి, "సంభావనీయే
చారేఽపి గోత్రః త్తోఽనీధరే మత" ఇతివిశ్వః. నవాంబుదానా మనీకస్య మహూ
ర్తం త్తణమాత్రం లాంఛనే చిహ్నభూతే ధనుషి; దివ్యే ధను షీత్యర్థః. అఘోఘ
మతంధ్యం సాయకం బాణం, సనుధత్త సంహితవాన్.

దిలీపసూనో స్స బృహద్భుజాంతరం

ప్రవిశ్య భీమాసురశోణితోచితః,

పపా వనాస్వాదితపూర్వ మాశుగః

కతూహలే నేవ మరుష్యశోణితమ్.

54

దిలీపేతి. భీమానాం భయంకరాణాం అసురాణాం శోణితే రుధిరే, ఉచితః
పరిచితః, సః ఇంద్రముక్తః ఆశుగస్సాయకః, దిలీపసూనోః రఘోః, బృహద్భుజాం
తరం వక్షః, ప్రవిశ్య అనాస్వాదితపూర్వం పూర్వ మనాస్వాదితం, 'సుప్న పేతి
సమాసః. మరుష్యశోణితం కతూహలేనేవ పపా.

హారేః కుమారోఽపి కుమారవిక్రమ

స్సురద్విపాస్ఫాలనకర్కశాంగుళౌ,

భుజే శచీపత్రవిశేష కాంకితే

స్వనామచిహ్నం నిచఖాన సాయకమ్.

55

హారేరితి. కుమారస్య స్కుందస్య, విక్రమ ఇవ విక్రమాయస్య స తథోక్తః
"సప్తమ్యుపమానే" త్యాదినా ఉత్తరపదలోపీ సమాసః, కుమారో రఘురపి
కురద్విపస్యైరావతస్య, ఆస్ఫాలనేన కర్కశాః అంగుళయో యస్యతస్మిన్, శచ్యాః

పత్రవిశేషకైః అంకితే శచీపత్రవిశేషకాంకితే (శచీపత్రలతాక్రయోచితే ఇతిపాఠే శచ్యాః పత్ర లతాక్రియాయాం పత్రవిశేషరచనాయాం ఉచితే ఆభ్యస్త ఇత్యర్థః. “ఆభ్యస్తేఽపుచ్చితం న్యాయ్య” మితి శ్లోశః. హరే రింద్రస్య భుజే స్వనామ చిహ్నం స్వనామాంకితం సాయకం నిచఖాన నిఖాతవాన్. “యమానిలేంద్ర చంద్రార్క విష్ణునిహంశువాజిషు, శుకాహికపిభేకేషు హరి ర్నా కపిలేత్రి” ష్విత్యమరః. నిష్కంఠక స్వరాజ్య స్యాయం మహానభిభవ ఇతి భావః.

జహార చాన్యేన మయూరపత్రిణా

శరేణ శక్రస్య మహాశనిధ్వజమ్,

చుకోప తస్యై స భృశం సురశ్రియః

ప్రసహ్య కేశవ్యపరోపణా దివ.

56

జహారేతి. అన్యేన మయూరపత్రిణా మయూరపక్షపతా శరేణ, శక్రస్యేంద్రస్య మహాశనిధ్వజం మహాంత మశనిరూపం ధ్వజం, జహారచిచ్ఛేద చ. స శక్రః సుర శ్రియః ప్రసహ్య బలాత్క్రృత్య, కేశానాం వ్యపరోపణాత్ అవతారణాదివ ఛేదనాదివేత్త్యర్థః. తస్యై రఘువే భృశమత్యగ్యం. చుకోప తం హంతు మియేషే త్యర్థః. “క్రథద్రుశా” త్యాది నా సంప్రదానత్వాచ్చుత్కర్థి.

తయో రుపాంసోనిధిసే సకం

గరుత్మదాశీవిషభీనుదర్శనైః,

బభూవ యుద్ధం తుములం జయేషిణో

రథోముఖై రూర్ధ్వముఖైశ్చ పత్రేభిః.

57

తయారితి. జయేషిణోరన్యోన్య జయకాంక్షిణోః, తయారింద్ర రఘోః గరుత్మంతః-పక్షవంతః, “గరుత్మక్షుచ్చదాః పత్ర” మిత్యమరః, ఆశీషి దంష్ట్రాయాం విషం యేషాం తే ఆశీవిషాస్సర్వాః, పృథోదరాదిత్వాత్సాధుః. “స్త్రీత్వాశ్చీర్ణ తా శంసాహి దంష్ట్రయో” రిత్యమరః. “ఆశీగురగదంష్ట్రయా” మిత్యమర శేషశ్చ. త ఇవ భీమదర్శనాః, సపత్నాస్సర్వా ఇవ ద్రష్టృణాం భయావహా ఇత్యర్థః. (అథ వా గరుత్మంతః గరుడాః, ఆశీవిషాస్సర్వాః త ఇవ భీమదగ్ధనాః పరస్పరవిరుద్ధప్రయోగై రితిభావః) తైః అధోముఖై రూర్ధ్వముఖైశ్చ (ఇంద్రముక్తా అధోముఖాః రేఘుముక్తా రూర్ధ్వముఖాశ్చ) ధన్విసోరుపర్యోధోదేశావసితత్వాదితి భావః పత్రిభిర్నాణైః, ఉపాంతే సితాః తటస్థాః సిద్ధాః దేవాః ఇంద్రస్య సైనికాశ్చ రఘోః యస్మిన్ త త్రథోక్తం తుములం సంకులం, యుద్ధం బభూవ.

అతిప్రబంధప్రహితాస్త్రవృష్టిభి

స్త్ర మాశ్రయం దుష్ప్రసహస్య తేజసః.

శశాక నిర్వాపయితుం న వాసవ

స్వతస్స్వతం నహ్నిమివాద్భి ర బుదః.

58

అతీతి. వాసవః అతిప్రబంధేన అతిసాంతత్యేన, ప్రహితాభిః ప్రయుక్తాభిః, అస్త్రవృష్టిభిః దుఃఖేన ప్రసహ్యత ఇతి దుష్ప్రసహం తస్య తేజసః ప్రతాపస్య, ఆశ్రయం తం రఘుం అంబువోమేఘః, అద్భి రుదకైః స్వతస్స్వతం నిర్గతం, వహ్ని మివ నిర్వాపయితుం శమయితుం, న శశాక. రఘోరపి లోకపాలాత్మకస్యేంద్ర స్యాంశసంభవత్వాదితి భావః.

తతః ప్రకోష్ఠే హరిచందనాంకితే

ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనాగినీమ్,

రఘు శృశాంకార్ధచుభేవ పత్రిణా

శరాసనజ్ఞా మలునా ద్భిడౌజసః.

59

తతఇతి. తతో రఘుః హరిచందనాంకితే ప్రకోష్ఠే మణిబంధే, కూర్పరయో ర్మధ్యే, ప్రమథ్యమానార్ణవ ఇవ ధీరం గంధీరం, నదతీతి ధీరనాగినీ తాంతభోక్తాంవే వేష్టి వ్యాప్నోతీతి విడం వ్యాపకం ఓజస్తేజో యస్య తస్య బిడౌజసః ఇంద్రస్య. పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. అత్ర వబయోర భేదః. శరాసనజ్ఞాం భనుక్పార్శ్వం, శశాంకస్యార్ధః ఖండ ఇవ ముఖం ఫలం యస్య తేన పత్రిణా అలునాత్ అచ్చినత్.

స చాప ముత్సృజ్య వివృద్ధగుత్సరిః

ప్రణాశనాయ ప్రబలస్య విద్విషః

మహీధ్రపక్షవ్యపరోపణోచితం

స్ఫురత్ప్రభామండల మస్త్ర మాదదే.

60

స ఇతి. వివృద్ధమత్సరిః, స ఇంద్రః చాప ముత్సృజ్య ప్రబలస్య విద్విషశ్చ త్రోః, ప్రణాశనాయ వధాయ, మహీం ధారయంతీతి మహీధ్రాః పర్వతాః, మాల విభుజాదిత్వాత్కప్రత్యయః. తేషాం పక్షవ్యపరోపణే పక్షచ్ఛేదే, ఉచితం స్ఫురత్ప్రభామండలం అస్త్రం వజ్రాయుధం, ఆదదే జగ్రాహ.

రఘుర్భృశం వక్షసి తేన తాడితః

పపాత భూమా సహ సైనికాశ్రుభిః,

నిమేషమాత్రాదరథూయ స వ్యథాం

సహోత్థిత సైనికహర్షనిస్వనైః

61

రఘురితి. రఘుః తేన వక్షేణ భృశ మత్యర్థం, వక్షసి తాడితో ఘాతితస్సన్, సైనికానా మశ్రుభిస్సహ భూమా పపాత. తస్మిన్ పతితే తే రురుదు రిత్యర్థః. నిమేష

మాత్రాత్ వ్యథాం దుఃఖం అవహూయ తిరస్కృత్య, సేనికానాం మారేణ యే నిస్సనాః త్వేడాః తైస్సరూ ఉత్తితశ్చ; అస్మిన్నుత్థితే సతి మర్దాన్నింహనాదాం శ్చక్ర రిత్తర్థః.

తథాపి శస్త్రవ్యవహారనిష్ఠురే

విపక్షభావే నిరమర్యతస్థుః.

తుతోష వీర్యాతిశయేన వృత్రహః

పదం హి సర్వత్ర గుణై ర్నిధీయతే.

62

తథాపితి. తథాపి వజ్రసూతేఽపి, శస్త్రవ్యవహారేణాయుధవ్యాపారేణ, నిష్ఠురే శూరే, విపక్షభావే శత్రుభావే, నిరం తసుషః సితవత్, అస్య రఘోః వీర్యాతిశయేన వృత్రం మాతవాన్ వృత్రహః “బ్రహ్మభూణవృత్రేసు క్షిప్” బితి క్షిప్, తుతోష స్వయం వీర ఏవ వీరం బానాతీతి భావః. కథం శత్రో సంతోష ఇత్యత ఆహ-గుణైః సర్వత్ర శత్రుమిత్రోదాసీ నేషు పద ముక్తైః నిధీయతే హి; గుణై స్సర్వత్ర సంక్రమ్యత ఇత్యర్థః. గుణా శ్చత్రా న పావ్యవర్జయంతీతి భావః.

అసంగ ముద్రిష్వసి సారవత్తమా

న మే త్వదన్యేన విసోఢ మాయుధమ్,

అవేహి మాం ప్రీతిమృతే తురజ్జమా

త్కిమిచ్ఛసీతి స్ఫుట మాహ వాసవః.

63

అసంగమితి. సారవత్తయా అుద్రిష్వసి అసంగం అప్రతిబంధం, మే ఆయుధం-వజ్రం త్వదన్యేన న విసోఢం. అతో మాం ప్రీతం సంతుష్టం అవేహి. తురంగమా దృతే తురంగం తర్జయిత్వా “అన్యారానితరతే” ఇత్యాదినా పంచమి. కిమిచ్ఛ సీతి స్ఫుటం వాసవః ఆహ. తురంగమా దన్య దదేయం నాస్తీతిభావః.

తతో నిషంగా దసమగ్రముద్భృతం

సువర్ణపుంఖద్యుతిరంజితాంగుళిమ్.

న రేన్ద్రసూనుః ప్రతిసంహర నిషుం

ప్రియంవదం ప్రత్యవదత్సురేశ్వరమ్.

64

తత ఇతి. తతః నరేంద్రసూనుః రఘుః నిషంగాత్మాణీరాత్ అసమగ్రం యథాతథాఉదుద్భృతం ఈషద్భృత మిత్యర్థః. సువర్ణపుంఖద్యుతిభీరంజితాంగుళియో యేన తం ఇషం ప్రతిసంహరన్ నివర్తయన్, తేనా ప్రహరంతం ప్రహరే” బితి నిషేధా దితి భావః. ప్రియం వదతీతి ప్రియంవదః “ప్రియవశేవదుఃఖ” ఇతి ఖిచ్ ప్రత్యయః అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః. తం సురేశ్వర మింద్రం ప్రత్యవదతో నకు ప్రాహర దితి భావః.

అమోచ్య మశ్వం యది మన్యసే ప్రభో

తత స్సమాప్తే విధినైవ కర్మణి,

అజస్రదీక్షాప్రయత స్స మద్గురుః

క్రతో రశేషేణ ఫలేన యుజ్యతామ్.

65

అమోచ్యమితి. హే ప్రభో, ఇంద్ర ! అశ్వ మమోచ్యం మన్యసేయది తతః తర్హి అజస్రదీక్షాయాం ప్రయతః సః మగురుః నామ పితా, విధినైవ కర్మణి సమాప్తే సతి క్రతోర్యత్ఫలం లేన ఫలేన అశేషేణ కృత్యేన్నన, యుజ్యతాం యుక్తోఽస్తు, అశ్వమేధఫలలాభే కిమశ్వే నీతి భావః.

యథా చ వృత్తాంత మిమ సదోగత

స్త్రిలోచనై కాంశతయా దురాసదః,

తవైవ సద్దేశహరా ద్విజాంపతి

శృణోతి లోకేశ తథా విధీయతామ్.

66

యథేతి. సదోగతః గృహంగతః, స్త్రిలోచనస్త్యేశ్వరస్య, ఏకాంశతయా, యజమానస్యాష్టానాం మూర్తీనామన్యతమమూర్తిత్వాత్, దురాసదఃమాదృశైః దుష్ప్రపః విశాంపతిర్నృపతీ, యథాఇమం వృత్తాంతం తవ సందేశహరాద్వారా హరా దేవ, శృణోతి లోకేశ ! తథా విధీయతాం మమపౌరుషం మయా వక్తృమ యుక్తమితి భావః.

తథేతి కామం ప్రతిశుశ్రువాన్ రఘో

ర్యథాగతం మాతలిసారథి ర్యయా.

నృపస్య నాతిప్రమనా స్సదో గృహం

సుదక్షిణాసూను రపి న్యవర్తత.

7

తథేతి. మాతలిసారథిరింద్రః, రఘోస్సంబంధం కామం మనోరథః 'తథేతి' తథాఽస్త్వీతి, ప్రతిశుశ్రువాన్ "భాషాయాం సదః శ్రువ" ఇతి క్వుసుప్రత్యయః. యథాగతం యయా సుదక్షిణాసూనుః రఘురపి నాతిప్రమనాః విజయలాభేఽప్యశ్వ నాశాన్నాతిప్రృష్టస్సన్ "నశిర్ధస్య నశబ్దస్య సుకృష్టే"తి సమాసః. నృపస్య సదః గృహం ప్రతి న్యవర్తత.

త మభ్యనంద త్ప్రీథమం ప్రబోధతః

ప్రజేత్వైర శ్వాసనహరిణా హరేః,

పరామృత స్స రజడేన పాణినా

తదీయ మంగం కలిశప్రణాంకితమ్

68

తమితి. హరే రింద్రస్య, శాసనహరిణా పురుషేణ, ప్రథమం ప్రబోధితో
జ్ఞాతః, వృత్తాంతమితి శేషః. ప్రక్షేప్యో దిలీపః. హరజడేన హరశిరేణ పాణినా,
కులిశవ్రణాంకితం తస్య రఘో రిదంతదీయం అంగం శిరీగం, పరామృశన్ స్పృశన్
తం రఘుం అభ్యనందత్.

ఇతి క్షీతీశో నవతిం నవాధికాం

మహాక్రతూనాం మహానీయశాసనః,

సమూరురుక్షు ర్ద్రివ మాయుషః క్షయే

తతాన సోపానపరంపరా మివ.

69

ఇతీతి. మహానీయశాసనః పూజనీయాఙ్గా క్షీతీశో దిలీపః ఇతిమహాక్రతూనా
మశ్వమేధానాం నవభిరధికాం నవతిం ఏకోనశతం ఆయుషః, క్షయే సతి దివం స్వర్గం,
సమూరురుక్షుః అరోధు మిచ్ఛుస్సన్, సోపానానాం పరంపరాం పశ్చిమివ తతానః.

అథ స విషయవ్యావృత్తాత్తా యథావిధి సూనవే

నృపతికకుదం దత్వా యూనే సితాతపవారణమ్,

మునివసతరుచ్చాయాం దేవ్యా తయా సహ శిశ్రియే

గళితవయసా మిత్యౌకూణా మిదం హి కలవ్రతమ్.

70

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతో, రఘువంశే, మహాకావ్యే, తృతీయస్సర్గః.

అథేతి. అథ విషయభోగ్య వ్యావృత్తాత్తా నివృత్తచిత్తః. స దిలీపః యథా
విధి యథాశాస్త్రం, యూనే నూనవే. నృపతికకుదం రాజచిహ్నం “కకుద్వత్క
కుదం శ్రేష్ఠే వృషాంగే రాజలక్ష్మణీ”తి విశ్వః. సితాతపవారణం శ్వేతచ్ఛత్రం,
దత్వాతయా దేవ్యా మదక్షిణయా సహ మునివసతరోః ఛాయాం శిశ్రియే శ్రిత
వాన్; వానప్రస్థాశ్రమం స్వీకృతవానిత్యర్థః. తథాహి, గళితవయసాం వృద్ధానాం
ఇత్యౌకూణాం ఇత్యౌకుగోత్రాపత్యానాం “తద్రాజసంజ్ఞకత్వాదజ్ఞాంబుక్” ఇదం
వనగమనం కలవ్రతం హి దేవ్యా సహిత్యనేన సపత్నీకవానప్రస్థాశ్రమ ఉక్తః,
తథాచ యజ్ఞవల్క్యః, “సుతవిన్యస్సపత్నీకస్తయావాఽనుగతో వనమ్, వానప్రస్థో
బ్రహ్మచారి సాగ్నిస్సోపాసనోవ్రజే” దితి. హరిణీర్వృత్త మేతత్. తదుక్తం “రసయగ
హయైర్నాన్రమాల్లా గోయదాహరిణీ తదా.”

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారిణ, మహామహోపాధ్యాయ

కోలాచలమల్లి నాథమూరివిరచితాయాం, సుబీవినీపమాఖ్యాయాం

రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం రఘురాజ్యాభిషేకో నామ

తృ తీ య స్స ర్గః.

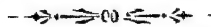

శ్రీః

శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః

రఘువంశమహాకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే

చతుర్థసర్గప్రారంభః

స రాజ్యం గురుణా దత్తం ప్రతిపద్యాధికం బభౌ,

దినాంతే నిహితం తేజ సన్నితేన హుతాశనః.

1

స ఇతి. స రఘుః గురుణా పిత్రా, దత్తం రాజ్యం రాజ్యః కర్మప్రజాపాలనాత్మకం పురోహి తాదిత్వాద్యక్రిత్యయః. ప్రతిపద్య ప్రాప్త్య. దినాంతే సాయం కాలే, సవిత్రా సూర్యేణ, నిహితం తేజః ప్రతిపద్య హుతాశనోఽగ్నిరివ, అధికం బభౌ. సౌర తేజసః సాయ మగ్ని సంక్రమే. “ఆదిత్యోవాసమయన్నగ్నిమనుప్రవిశతి అగ్నిం వావాదిత్యస్సాయం ప్రవిశతి” త్యాది శ్రుతిః ప్రమాణమ్.

దిలీపానంతరం రాజ్యే తం నిశమ్య ప్రతిష్ఠితమ్,

పూర్వం ప్రధూమితో రాజ్ఞాం హృదయేఽగ్నిరినోత్థితః.

2

దిలీపేతి. దిలీపానంతరం రాజ్యే ప్రతిష్ఠితం అవసితం, తంరఘుం నిశ మ్యా కర్ణ్య, పూర్వం దిలీపకాలే, రాజ్ఞాం హృదయే ప్రకరణే ధూమోఽస్య సంజాతః ప్రధూమితః అగ్నిస్సంతాపాగ్నిః, ఉత్థిత ఇవ ప్రజ్వలిత ఇవ; పూర్వాదప్యధికస్సంతాపోఽభూదిత్యర్థః. రాజకర్తృకస్యాపి నిశమనస్య అగ్నా పుపచారాన్నసమాన కర్తృ కత్వవిరోధః.

పురుహూతధ్వజస్యేవ తస్యోన్నయనపజ్జయః,

నవాభ్యుత్థానదగ్ధిన్యో ననందు సప్రజాః ప్రజాః.

3

పురుహూతేతి. పురుహూతధ్వజః ఇంద్రధ్వజః స కిల వృష్టిర్దం రాజభిః పూజ్యత ఇత్యుక్తం భవిష్యోత్తరపురాణే “ఏవం యః కురుతే యాత్రామింద్రశ్చో ర్యధిష్ఠిర, పర్వస్యః కాలవరీ స్యాత్తస్య రాజ్యే న సంశయ” ఇతి. (చతురశ్రం ధ్వజాకారం రాజద్వారే ప్రతిష్ఠితం, అమా శ్శక్రధ్వజం వామ పౌరలోక సుఖావహం) పురుహూత ధ్వజస్యేవ తస్య రఘోః నవమభ్యుత్థాన మభ్యున్నతిం. అభ్యుదయంచ పశ్యంతీతి నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యః ఉత్ ఊర్ధ్వం, ప్రసృతా ఉల్లిసితాశ్చ నయనపజ్జయో యాసాం తోః ఉన్నయనపజ్జయః, సప్రజాః ససంతానాః, ప్రజాః జనాః, “ప్రజాఃస్యాత్సంతా జన” ఇత్యుభయత్రా ప్యమరః ననందుః తుతుఘః.

సమ మేవ సమాక్రంతం ద్వయం ద్విరదగామినా,

తేన సింహాసనం పితృ మఖిలం చామరియండలమ్.

4

సమమితి. ద్విరద ఇవ ద్విరదై శ్చగచ్ఛతీతి ద్విరదగామీ “కర్తవ్యపమానే సుప్యజాతా” వితిచ జీనిః, తేన రఘునా సమం యుగపదేవ ద్వయం సమాక్రాంతం-అభిప్రీతం, కిం తద్వయ మిత్యత ఆహ—పితౄ రాగతం పితృ “పితృర్వచ్చే”తి యత్ప్రీత్యయః. సింహాసనం అఖిలం అరీణాం మండలం రాష్ట్రం చ.

సింహాసనారోహణాన సరం తస్య రాజ్యలక్ష్మీసాన్నిధ్య మాహ—

ఛాయామండలలక్ష్మీణ త మద్భుత్యా కిల స్వయమ్,

పద్మా పద్మాతప్రతేణ భేజే సామ్రాజ్యదీక్షితమ్.

5

ఛాయేతి. అత్ర రఘుః తేజోవిశేషేణ స్వయమేవ సన్నిహితయా లక్ష్మ్య ఆస్య ఛత్రధారణం కృతమిత్తు త్వేక్ష తే. పద్మాలక్ష్మీః, “లక్ష్మీః పద్మాలయా పద్మే” త్యమరః. స్వయం అద్భుత్యా కిల-కిలేతి సంభావనాయాం. అలక్ష్మ్య సతీ ఛాయామండలం లక్ష్మీణ-కాన్తిపుంజాసుమేయేన, న తు స్వయాపతో దృశ్యేన, ఛాయామండలమిత్య తేన అతపత్రప్రతిబింబం చ ధ్వన్యతే “ఛాయా సూర్యప్రియా కాన్తిః ప్రతిబింబ మనాతప” ఇత్యమరః. తేన పద్మాతప్రతేణ పద్మ మేవాతపత్రం తేన కరణధూతేన సామ్రాజ్యదీక్షితం-సామ్రాజ్యే సమ్రాజః కర్మణి మండలాధి పత్యే దీక్షితం అభిషిక్తం తం రఘుం భేజే, అన్యథా కథ మేతాదృశీ కాన్తి సంపత్తి రితి భావః.

సమృతి తస్య సరస్వతీసాన్నిధ్య మాహ:—

పరికల్పితసాన్నిధ్యా కాలే కాలే చ వందిషు,

స్తుత్యా స్తుతిభి ర్ధ్యాభి సుచిత్రే సరస్వతీ.

6

పరికల్పితేతి. సరస్వతీచ కాలే కాలే సర్వేష్యపి యోగ్యకాలేష్యిత్వర్థః. “నిత్యవీప్యయా” రితి వీప్యయాం ద్విరుక్తిః. వందిషు పరికల్పితసాన్నిధ్యా-కృత సన్నిధానా సతీ స్తుత్యం-స్తోత్రార్థం, తం రఘుం అర్థ్యాభిః-అర్థాదనశేతాభిః-“ధర్మపథ్యణే” త్యాదినాయత్ప్రీత్యయః-స్తుతిభిః స్తోత్రైః; ఉపతస్థే దేవతాబుధ్ధ్యా పూజితవత్త్వర్థః. దేవతాత్వంచ. “నావిష్ణుః పృథవీపతి” రితి వా లోకపాలాత్మ కత్వాద్యేత్వసంధేయం. ఏవం సతి “ఉపాద్దేవపూజాసంగతికరణే”తి వక్తవ్యా దాత్మనేపద మి త్యసంధేయమ్.

మనుప్రభృతిభి ర్ధ్యాభ్యై యద్యపి రాజభిః,

తథామృతవన్యపూర్వేన తస్మిన్నాసీ ద్వసుంధరా.

7

మన్వీతి. వసుంధరా భూమి, మనుప్రభృతిభిః మాన్వైః పూజ్యైః ర జభిః
భుక్తా యద్యపి భుక్తవేత్త్యర్థః. యద్యపీత్యవధారణే 'అప్యర్థే యదివాగ్దేస్యా'దితికేశ
వః. తథాపి తస్మిన్ రాజ్ఞి విషయే అన్యః పూర్వో యస్యాస్మా అన్యపూర్వా సా న
భవతీత్యనన్యపూర్వా అనన్యోపభుక్తేవాసీత్. తత్ప్రభుమపతికేవలమరక్తవతీత్యర్థః.

తత్ర కారణమాహ:—

స హి సర్వస్య లోకస్య యుక్తదండతయా మనః,

ఆదదే నాతిశీతోష్ణో నభస్వా నివ దాక్షిణః.

8

సహీతి. హి యస్మాత్కారణాత్ స రఘుః యుక్తదండయా ప్రాప్త (యథా
పరాధ) దండకారిత్వేన సర్వస్య లోకస్య సర్వజనస్య మనః ఆదదే-జహార, క ఇవ
అతిశీతో-త్యుష్ణో వా న భవతీతి నాతిశీతోష్ణః “నగ్ధార్ధస్య నశబ్దస్య సుప్టు”పేతి
సమాసః. దాక్షిణః-దక్షిణదిగ్భవః, నభస్వా న్వాయురివ, మలయానిల ఇవేత్యర్థః.
యుక్తదండతయేత్యత్ర కామద్దకః-“ఉద్దేజయతి తీక్ష్ణేన మృగునా పరిభూయతే,
దండేన నృపతిస్తస్మాద్భుక్తదండః ప్రశస్యత” ఇతి.

మందోత్కంఠాః కృతా స్తేన గుణాధికతయా గురౌ,

ఫలేన సహకారస్య పుష్పోద్గమ ఇవ ప్రజాః.

9

మందోత్కంఠా ఇతి. తేన రఘుణా ప్రజా జనాః గురౌ-దిలీపే విషయే,
సహకారో-తి సారభ శ్చుతః. “ఆమ్రశ్చుతోరసాలో-సౌ సహకారో-తి
సారభ” ఇత్యమరః. తస్య ఫలేన పుష్పోద్గమే పుష్పోదయ ఇవ తతో-తి గుణాధి
కతయా హేతునా మందోత్కంఠాః అల్పైత్యుక్త్యాః కృతాః గుణోత్తరశ్చ
ఉత్తరో విషయః ధార్యం విస్మారయతీతి భావః.

నయవిద్భిర్న వే రాజ్ఞి సదస చోపదర్శితమ్,

పూర్వ ఏ వాభవ త్పక్షస్తస్మి నాభవ దుత్తరః.

10

నయేతి. నయవిద్భిర్నీతిశాస్త్రజ్ఞైః, నవే తస్మిన్ రాజ్ఞి విషయే తమధిక్యత్యే
త్యర్థః. సత్ ధర్మయుద్ధాదికం అసత్ కూటయుద్ధాదికం చ ఉపదర్శితం తస్మిన్
రాజ్ఞి పూర్వః పక్షఏవాభవత్ సంక్రాంత ఇత్యర్థః, సదసః సర్వే సదేవాభిమతం
నాసత్ తదుద్భావనం తు జ్ఞానార్థ మేవేత్యర్థః, పక్షస్సాధనయోగ్యార్థః. “పక్షః
పార్శ్వ గరుత్సాధ్యసహాయబలభిప్రీప్తి”తి కేశవః.

పంచానా మపి భూతానా ముత్కర్షం పుపుషు ర్గుణాః,

నవే తస్మి న్మహీపాలే సర్వం నవ మివాభవత్.

11

పంచానామితి. పంచానామసి పృథివ్యాదీనాం భూతానాం గుణాః గంధా
దయః ఉత్కర్షం అతిశయం, పుపుషః. అత్రోత్పేక్షతే—తస్మిన్ ప్రళూ నవే
మహిషాలే సతి సర్వం వస్తు తం నవమివ అభవత్. తదేవ భూతజాతం తదాసి మ
పూర్వగుణయోగా దహూర్వమి వాహతి భావః.

యథా ప్రహ్లాదనా చ్చంద్రః ప్రతాపాత్ ప్రపనో యథా,

తథైవ సోఽభూ దన్వర్థో రాజా ప్రకృతిరంజనాత్. 12

యథేతి. యథా చందయత్యాహ్లాదయతీతి చంద్రః-ఇందుః, చదిధాతోరాణా
దికో రప్రత్యయః. ప్రహ్లాదనాత్-అహ్లాదకరణాత్. అన్వర్థః-అనుగతార్థనామకః
అభూత్ యథాతపతీతి తపస్సూర్వః. నంద్యాదిత్యాన్వయ ప్రత్యయః, ప్రతాపాత్సం
తాపజననాత్ అన్వర్థః, తథైవ స రాజా ప్రకృతిరంజనాత్, అన్వర్థః-సార్థకరాజ
శబ్దోఽభూత్. యద్యపి రాజశబ్దః రాజతేరీప్త్యర్థాత్కనన్వృత్యయాంతః. న తు రం
జేః తథాపి ధాతునామనేకార్థత్వాద్రంజనాద్రాజేత్వక్తం కవినా అనేకార్థత్వం
తు ధాతునాం “మృషస్తితిహయా” మిత్యాది సూత్రప్రామాణ్యాద్వేదనీయమ్.

కామం కర్ణాంతగ్రాంతే విశాలే తస్య లోచనే,

చతుష్కృతౌ తు శాస్త్రేణ సూక్ష్మకార్యాధర్మినా 13

కామమితి. తస్య రహూః విశాలే లోచనే కామం కర్ణాంతగ్రాంతే. విశ్రాంతే
కర్ణప్రాంతగ్రాంతే చతుష్కృతౌ తు చతుషీ అస్య స్త ఇతి చతుష్కృత్ తస్య భావ
స్తతా చతుః ఫలభిత్త్యర్థః. సా తు సూక్ష్మకౌ కార్యాధార్మ దర్శయతి ప్రకాశ
యతీతి సూక్ష్మకార్యాధర్మ. తేన శాస్త్రేణైవ శాస్త్రం దృష్టి ర్వివేకినా మితి భావః.

లబ్ధప్రశమనస్వస్థ మథైవం సముపస్థితా,

పార్థివశ్రీ ద్వితీయేన శరత్పుంకజలక్షణా. 14

లబ్ధేతి. అథలబ్ధస్య రాజ్యస్య ప్రశమనేన పరిపంథినా మనురంజన ప్రతికారా
భ్యాం సిరికరణం. తథాదోక్తం “రాజ్యస్యాచిరలబ్ధస్య శమనం పరిపంథినామ్, రంజన
ప్రతికార్యాభ్యాం లబ్ధప్రశమనం విదు” రితి. తేన స్వస్థః స్వస్థీన్ తిష్ఠతీతి. స్వస్థః
సమాహితచిత్తః తం వినం రఘుం పంకజలక్షణా-పద్మ చహ్న శ్రీయోఽపి విశేషణ
మేతత్ శరత్ ద్వితీయా పార్థివశ్రీః-రాజ్యలక్ష్మీరివ, సముపస్థితా-ప్రాప్తా.

నిర్వృప్తలఘుభి శ్చేదై ద్మక్తవర్తూ సుమస్సహః,

ప్రతాపస్తస్య భానోశ్చ యుగప ద్వానశే దిశః. 15

నిర్వృప్తేతి. నిశ్శేషం వృష్టాః నిర్వృష్టాః కర్తరి క్తః. అత ఏవ లఘునః తైశ్చే
ఘైః ముక్తవర్తూ-త్యక్తమార్గః, అత ఏవ సుదుస్సహః తస్య రఘోః భానోశ్చ
ప్రతాపః పౌరుషం ఆతపశ్చ. “ప్రతాపా పౌరుషాతపా” విత్యుభయత్రాపియాదనః.
యుగ పద్ధిశో వ్యానశే-వ్యాప్తః.

వార్షికం సంజహే కేంద్రో ధను రైత్రం రఘు ర్దధౌ,

ప్రజార్ణసాధనే తౌ హి పర్యాయోద్యుతి కాయుకౌ. 16

వారికమితి. ఇంద్రః పరాసు భవం వారికం వర నిమిత్త మిత్యర్థః “వరా
భ్యష్ట” గీతి తక్ష్పిత్యయః. ధనుః సంజహే రఘు రైత్రం-జయశీలం. జేతృశబ్దా
త్ప్రన్నంతాత్, “ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చే”తి స్వార్థేఽఽబ్బితియః, ధనుః దధౌ. హి య
స్మాత్ తౌ-ఇంద్రః, ప్రజానామర్హస్య ప్రయోజనస్య వృష్టివిజయలక్షణస్య సా
ధనే విషయే పర్యాయేణ ఉద్యతే కాయుకే యాభ్యాం తౌ తపోశ్చ. పాతాంత
రేషు పర్యాయేణ ఉద్యమో విశ్రమశ్చ యయోస్తౌ పర్యాయోద్యమవిశ్రమా ద్వయోః
పర్యాయభరణాదితి భావః.

పుండరీకాతపత్రస్తం వికసత్కాశచామరః,

ఋతు ర్విడంబయామాస న పునఃప్రాప త్చిచ్చియమ్ 17

పుండరీకేతి. పుండరీకం-సితాంభోజమివ, ఆతపత్రం యస్య స తపోకః విక
సన్తి కాశాని కాశాఖ్యత్వేణకుసుమాన్వేవ చామరాణి యస్య సతపోకః ఋతుశ్చర
దృతుః. పుండరీకనిభాతపత్రం-కాశనిభచామరం, తం రఘుం విడంబయామాస-అను
చకార, తస్య రఘోః శ్రియం పునః శోభాంతు న ప్రాప. ‘శోభాసంపత్తిపద్మాసు
లక్ష్మీ శ్రీ రసి కధ్యత్’ఇతి కాశ్వకః.

ప్రసాదసుముఖే తస్మిన్ శ్చంద్రే చ విశదప్రభే,

తదా చక్షుష్మతాం ప్రీతి రాసీ త్సమరసా ద్వయోః. 18

ప్రసాదేతి. ప్రసాదేన సుముఖే తస్మిన్ రఘా విశదప్రభే-నిర్మలకాంతా,
చంద్రే చేతి ద్వయోర్విషయే తదా చక్షుష్మతాం ప్రీతి రనురాగః, సమరసా సమా
స్వాదా, తుల్యభోగ్యేతి యావత్, ఆసీత్ “రసో గంధే రసే స్వాదే” ఇతి విశ్వః.

హంసశ్రేణీషు తారాసు కుముద్వత్సు చ వారిషు.

విభూతయ స్తదీయానాం పగ్యస్తా యశసా మివ. 19

హంసేతి. హంసానాం శ్రేణీషు పక్షిషు, తారాసు-నక్షత్రేషు, కుముదా
న్వేషు సంతీతి కుముద్వంతి. “కుముద్వాన్ కుముదప్రాయ” ఇత్యుత్తరః, కుముద
నడవేతసేభ్యోఽద్యుతువ్” తేషు వారిషు చ తదీయానాం రఘుసంబంధినాం

యశసాం విభూతయః-సంపదః, పర్యస్తా ఇవ ప్రసారితాః కిమిత్యత్ప్రేక్షా.
అన్యథా కథమేతేషామేతద్భగవతిమేతి భావః.

ఇక్షుచ్ఛాయనిషాదిన్యస్తస్య గోప్తుర్గుణోదయమ్,

అకుమారకథోద్ధాతం శాలిగోప్యో జగుర్యతః. 20

ఇక్షుచ్ఛాయేతి. ఇక్షుజాం ఛాయా ఇక్షుచ్ఛాయం “ఛాయాబాహుళ్య” ఇతి
సపుంసకత్వం తత్ర నిష్ణా ఇక్షుచ్ఛాయనిషాదిన్యః స్త్రీలింగపాలే ఇక్షోః ఛాయేతి
విగ్రహః అన్యథా బహుత్వే నపుంసకత్వప్రసంగాత్ శాలీన్ గోపయంతి రక్షంతీతి
శాలిగోప్యః సస్యపాలికాః స్త్రీయః కర్మణ్యణ్, “టిడ్డాణ” ఇత్యాదినాజీవ.
గోప్తుః రక్షకశ్చ తస్య రఘుః గుణేభ్యః ఉదయో యస్య తస్యజోదయం గుణో
త్పన్నం ఆకుమారం-కుమారాదారభ్యకథోద్ధాతః-కథానా మారంభో యస్య తత్
కుమారైరపి స్తూయమాన నిత్యర్థః. యశో జగుః-గాయన్తి స్మ. అథవాకుమారస్య
సతః రఘో ర్యః కథా ఇంద్రవిజయాదయస్తత ఆరభ్య ఆకుమారకథంత్రాప్యభి
విధావప్యగూభావః, ఆకుమారకథముద్భూతో యస్మిన్ కర్మణీతి గానక్రియావిశేషణ
మేతత్. “స్యాదభ్యాదాన ముద్భూత ఆరంభ” ఇత్యమరః, ఆకుమారకథోద్భూతమితి
పాలే కుమారస్య స తస్య కథాభి శ్చరతైః ఉద్భూతం యద్యతః తత ఆరభ్య
యశో జగు రితి వ్యాఖ్యేయమ్.

ప్రససా దోదయా దంభః కుంభయోనే ర్మహాజనః,

రఘోః పరిభవాశంకి చుక్షుభే ద్విషతాం మనః. 21

ప్రససాదేతి. మహాజనః కుంభయోనేరగస్త్యస్య “అగస్త్యః కుంభసంభవ”
ఇత్యమరః. ఉదయాత్ అంభః ప్రససాద-ప్రసన్నం బహువ. మహాజనః-రఘోః,
ఉదయాత్-పరిభవాశంకి ద్విషతాం మనః చుక్షుభే-కాలుష్యం ప్రాప, దండ
యాత్రా సమయత్వాదితి భావః, అగస్త్యదయే-జలాని ప్రసీదంతీత్యాగమః.

మదోదగ్రాః కకుద్భగతి స్సరితాం కూలముద్రుజాః,

లీలాఫేల మనుప్రాపు ర్మహో యస్తస్య విక్రమమ్. 22

మదేతి. మదోదగ్రాః-మదోద్ధతాః. కకుదేషామస్తీతి, కకుద్భగతి, మహాకకుద
ఇత్యర్థః, మవాదిత్వాన్యకారస్య వత్సాభివాహః, సరితాం కూలని శిగ్రుజన్తి సజం
తీతి కూలముద్రుజాః. “ఉదికూలేరుజవహూ” రితి భువ్ అగుర్ద్విష” ఇత్యాదినా
ముమాగమః. మహాన్యః ఉద్యానో మహాన్యః “అచతురే” త్యాదినా నిసాతనాదకా
రాంతత్వం. లీలాఫేలం-లీలాసనుభగం, తిస్యరఘోః ఉత్సాహవత్ విప్రుత్పత్తి. పర
భంజకస్య విక్రమం-శౌర్యం, అనుప్రాపుః-అనుచక్రః.

ప్రసవై స్సప్తపర్ణానాం మదగంధిభి రాహతాః,

అనూయయేన తన్నాగా స్సప్తధైవ ప్రసుస్రువుః.

23

ప్రసవైతి, మదస్యేవ గంధో యేహంతైః మదగంధిభిః “ఉపమానాచ్చ”తి సమాసాంతిఇకారః. సప్తపర్ణానాం-వృక్షవిశేషణాం, “సప్తపర్ణేవిశాలత్వకృరదో విషమచ్ఛదః” ఇత్యమరః. ప్రసవైః పుష్పైః ఆహతాః తస్య రఘుః నాగాః గజాః “గజేఽపి నాగమాంతగా” విత్యమరః, అనూయయేవ ఆహతినిమిత్తయా స్పర్థయేవ, “పరోక్తర్వాసహిష్టుత్వవనూయా పరిక్షీర్ణితే”తి యాదవః. సప్తధైవ ప్రసుస్రువుః మదం వపుషుః, ప్రతిగజగంధాభియానాదితి భావః, “కరాత్కటాభ్యాం మేఢాచ్చ సేత్రాభ్యాం చ మదస్సుతి”తి బాలకావ్యే కరాత్ నాసారంద్రాభ్యామిత్యర్థః.

సరితః కుర్వతీ గాధాః పథ శ్చాన్యకర్దమాన్,

యాత్రాయై చోదయామాస శం శక్తేః ప్రథమం శరత్.

24

సరిత ఇతి. సరితః గాధాః సుప్రతరాః కుర్వతీ పథో మార్గాంశ్చ, ఆన్యకర్దమాన్ శుక్లపంకాన్, కుర్వతీ “సంయోగాదేరాతోధాతోర్యన్విత” ఇతిశ్చాయితే ర్నిష్ఠాతస్య నత్వం శరత్-శరదృతుః, తం రఘుం శక్తేరుత్సాహశక్తేః, ప్రథమం ప్రాక్, యాత్రాయై దండయాత్రాయై, చోదయామాస-ప్రేరయామాస, ప్రభావమంత్రశక్తి సంపన్నస్య శరత్ స్వయ ముత్సాహ ముత్పాదయామాసేత్యర్థః.

తస్మై సమ్యక్కుతో వహ్ని ర్వాజినీరాజనావిధా,

ప్రదక్షిణార్చిర్వాజేన హస్తేనైవ జయం దదా.

25

తస్మాదీతి. వాజినామశ్వానాం, నీరాజనావిధా-నీరాజనాభ్యే శాంతికర్మణి, ఆత్ర వరాహమిహిరః “భగవతి జలధరపక్షపాకరాక్రేక్షణే కమలనాభే ఉస్మిలయతి తురంగమకరిరథనీరాజనం కర్వా”దితి. సమ్యక్ విధవత్, హుతః-హోమ సమిధః వహ్నిః ప్రగతా దక్షిణం ప్రదక్షిణాం తిగ్గుప్రభృతిత్వాదవ్యయాభాః. ప్రదక్షిణాయా ఆర్చిజ్వాలా తస్యాః వ్యాజేన హస్తేనైవ తస్మై జయం దదా-దత్తవాన్, ఉక్త మాహవయాత్రాయాం. “ఇతం ప్రదక్షిణగతో హుతభుజ్జ్వలపన్యధాత్రీం సముద్రరశనాం వశగాం కరోతి”తి, వాజినాం గజాదీనామభ్యుపలక్షణం తేషామపి నీరాజనవిధానాత్.

సగుప్తమూలప్రత్యంతిశ్శుద్ధపార్షి రయాన్వితః,

షష్ఠిధం బల మాదాయ ప్రత్యే దిగిగీషయా.

26

స ఇతి. గుప్తా మూలగ-నివాసస్థానం. ప్రత్యంతః ప్రాంతదుర్గం చ తా యేన సః సగుప్తమూల ప్రత్యంతః శుద్ధపార్షిః-ఉద్భృతపృష్ఠ శత్రుః; సేనయా పరిరక్షిత పృష్ఠ

దేవోవా, అయాన్వితశ్శుభావనావిధ్యన్వితః విధిరైవం. “అయశ్శుభావనోవిధి” రిత్యు
 ఘరః, స రఘుః సుద్విధం చూల్యభృత్యాదిరూపం, బలం-సైన్యం, “మూల్యభృత్య
 సుహృచ్చృణీ ద్విషదాటవికం బల”మితి శోశః. ఆదాయ దిశాం జగీషయా ప్రతస్తే
 అత్ర కామందకః-“పురః ప్రసన్నమపి శుద్ధపుష్కః ప్రాప్నోతి తీవ్రం ఖలు పారిష్క
 భేదః, (జేతే) యాస్యస్పృశా పక్షమనేకదురమనేన (క) ముఖ్యం చ బలం నిద
 ధ్యాత్.” “దేవానభ్యర్చ్య విప్రా త్చ (ప్రశస్యగ్రహతాగకాః) గుయాంశ్చ శుభ
 వాసరే, షడ్విధం తు బలం పూహ్య ద్విషతోఽభిముఖం వ్రజే”దితి.

అవాకిరన్ వయోధూన్తం లాజైః పారయోషితః,

పుషత్తై ర్నందనోద్ధూతైః క్షీరోర్మయ ఇవాఽచ్యుతమ్. 27

అవాకిరన్మితి. వయసా వృద్ధాః పారయోషితః తం రఘుం ప్రయాంతం
 లాజైః ఆచారలాజైః, మందనోద్ధూతైః పుషత్తైః-బిందుభిః, క్షీరోర్మయః, అచ్యుతం-
 విష్ణుమివ, అవాకిరన్ ప్రాక్షిపన్.

స యయా ప్రథమం ప్రాచీం తుల్యః ప్రాచీనబర్హిసా,

అహితా ననిగోద్ధూతై స్తర్జయన్నివ కేఘభిః. 28

స ఇతి. ప్రాచీనబర్హిసా-ఇంద్రా, “పర్జన్యో మఘవా వృషాహరిసాయః
 ప్రాచీన బర్హిస్త” థేతీంద్రపర్యాయేషు హలాయుధైః “ప్రాచీనబర్హిశ్చేషాండ”
 ఇత్యుత్పల మాలాచ, అథవా ప్రాచీనబర్హిస్సామ క శ్చిన్యహారాజః తేన తుల్యస్స
 రఘుః అనితే నానుకూలవాయునా, ఉద్ధూతైః-పురః ప్రసారితైః, కేఘభిః ధ్వజైః.
 అహితాన్ రిపూన్, తర్జయన్నివ-భర్జయన్నివ, తర్జయతేః పర్జయేషదం కవి
 ప్రయోగాల్పిధం తర్జభగ్నోన్యరనుదాత్తత్వేఽపి చక్షిజ్ఞో జిత్కరణేనానుదాత్తత్వ
 నిమితస్యాత్మ నేపదస్యా నిత్యత్వజ్ఞాపనాత్పర్జయేషదమితి వాచనః. ప్రథమం
 ప్రాచీం దిశం ప్రతి యయా.

రజోభి స్స్వందనోద్ధూతై ర్గజైశ్చ ఘనసన్నిభైః,

భువస్థులమివ వ్యోమ కుగ్ర్య న్యోమేన భూతలమ్. 29

రజోభిరితి. కిం కుర్వన్ స్వందనోద్ధూతైః రజోభిః ఘనసన్నిభైః వర్ణతః
 క్రియాతః పరిమాణతశ్చ మేఘతుల్యైర్గజైశ్చ యథాక్రమం వ్యోమ ఆకాశం. భువః
 స్థులమివ, భూతలం వ్యోమేన కుర్వన్ యయా వితి పూర్వేణాన్వయః

ప్రతానోఽ-గ్రే తితిశ్శబ్దః పరాగస్త ననంతరమ్,

యయా పశ్చ ద్రధాదీతి చతుస్స్కంధేవ సా చమూః. 30

ప్రతాపఇతి. అగ్రే ప్రతాపస్తేజోవిశేషః. “సప్రతాపః ప్రభావశ్చ యతేజః
 శోశదండభ” మిత్యుమరః-తత్శబ్ద స్సేనాకలకలః తదనంతరం పరాగో ధూళిః,

“పరాగః పుష్పరజసి ధూళిస్సానీయయోరపీ”తి విశ్వః, పశ్చాత్ రథాది-రథాశ్వాదికం, చతురంగబలం ఇతీతం చతుస్సుంధేవ-చతుర్హ్యవ్యవహార, “స్కంధోఽంసే చ ప్రకాండే చ సేనాసముదయేఽపిచే”తి విశ్వః. సా చమూః యయా తథానీకమితిపాతే ఇతిశబ్దాధ్యాహారేణ యోజ్యమ్.

మరుపుష్టా న్యుదంభాంసి నావ్యా సుప్రతరా నదీః.

విపినాని ప్రకాశాని శక్తిమత్త్వా చ్చుకార సః. 31

మరుపుష్టానీతి. స రఘుః శక్తిమత్త్వాత్సమర్థత్వాత్. మరుపుష్టాని-నిర్జలస్థలాని, “సమానా మరుధన్వానా” విత్యమరః, ఉదంభాంసి-ఉచ్ఛృతజలాని, చకార. నావ్యాః సాభిస్తార్యాః నదీః, “నావ్యం త్రిలింగం సాతార్య” ఇత్యమరః. “సావయోధర్మే” త్యాదినా యత్ప్రత్యయః, సుప్రతరా సుస్థేన ప్రతరితుం శక్త్యాః చకార. విపినాని ఉరణ్యాని, “అటవ్యరణ్యం విషన” మిత్యమరః. ప్రకాశాని నిర్వృత్యాణి చకార. శక్తిమత్త్వాత్తస్యాగమ్యం కిమపి నానీదితి భావః.

స సేనాం మహతీం కిర్వ న్పురస్సాగరగామినీమ్,

బభౌ హరజటాభ్రష్టాం గంగామివ భగీరథః 32

స ఇతి. మహతీం సేనాం పూర్వసాగరగామినీం కర్తృన్ స రఘుః హరస్య జటాభ్యో భ్రష్టాం గంగాం కిర్వన్ సాపి పూర్వసాగరగామినీ భగీరథ ఇవ బభౌ భగీరథో నామ కల్పితకపిలదగానాం సాగరాణాం నపా తత్సావనాయహరకిరీటాద్గంగాయాః ప్రవర్తయితా రోజా చుత్సంబంధాద్దంగా భాగీరథీతి గీయతే.

త్యాజ్యతైః ఫలముత్థాజై ర్భగైశ్చ బహుధా నృపైః.

తస్యాసీ దుల్బణో మూర్ధః పాదపైరివ దన్తినః. 33

త్యాజ్యతైరితి. “ఫలం ఫలే ధనే ధీజే నిష్పత్తా భోగలాభయో”రితి కేశవః. ఫలం-లాభం. వృక్షపక్షే ప్రసవం చ త్యాజ్యతైః, త్యజేర్ణిజంతాద్వికర్మకాదప్రధానే కర్మణిక్తః ఉత్పాతైః-స్వపదాచాచులితైః, అన్యత్రోత్పాటితైః బహుధా భగైశ్చ రణే జ్యతైః అన్యత్ర ఛిన్తైః; నృపైః పాదపైః దంతినో గజనీయ, తస్య రఘోః మూర్ధః ఉల్బణః-ప్రకాశః, ఆసీత్. “ప్రకాశం ప్రకటం స్పష్టం విశదం స్ఫుటముల్బణ”మితి. యాదవః.

పౌరస్త్యా నేవ మాక్రామక్ తాంస్తా జ్ఞానపదాక్ జయీ,

ప్రాప తాళీపనశ్చాయ ముపకంతం మహోదధేః. 34

పౌరస్త్యానీతి. జయీ-జయశీలః, “జిద్భక్షీ” త్యాది ఇతిప్రత్యయః, స రఘుః ఏవం పురోధనాన్ పౌరస్త్యాన్ ప్రాప్త్యాన్ “దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్య”గితిత్యక్వ

త్యయః తాం స్తాన్-సర్వానిత్యర్థః. పిష్పాయాం ద్విరుక్తిః. జనపదాన్-దేశాన్, ఆక్రామన్ తాభీవైః శ్యామం మహాదభేః ఉపకంతం అన్తికం ప్రాప.

అనమాణాం సముద్ధర్తు స్తస్మాత్సింధురయా దివ,

ఆత్మా సంరక్షిత సింహైర్వృత్తిమాశ్రిత్య వైతసీమ్. 35

అనమాణామితి. అనమాణాం కర్మణి పక్షి, సముద్ధర రున్మోచయితుః తస్మాద్ద్రుహో సుకాశాత్, “భీతరానాం భయహేతు” రిత్యపాదానత్వా పంచమి. సింధురయా న్నదీవేగాదివ, సింహైః, సింహదేశీయైః, రాజభిః సింహదయశ్చబ్దాః జనపదవాచకాః. త్రియ నాచక్షతే, వైతసీం వేతససంబంధినం, వృత్తిం, ప్రణతిమిత్యర్థః. ఆశ్రిత్య, ఆత్మా సంరక్షితః, అత్ర కాటిల్యః “బలీయసాభియక్తో దుర్బల స్సర్వత్రాప్రణతోవైతసం ధర్మ మాత్మిషే” చితి.

వంగా నుతాయ తరసా నేతా నౌసాధనోద్యతాన్,

నిచఖాన జయస్తంభా స్తంగా ప్రోతోఽంతరేషు సః. 36

వంగానితి. నేతా-నా నౌకః, స రఘుః, నౌభిస్సాధనైః, ఉద్యతాత్-సన్నద్ధాన్ వంగాన్ రాజ్ఞః తరసా-బలేన, “తరసీబలరంహసి” ఇతి యోదపః. ఉతాయ ఉన్ముల్య గంగాయాః ప్రోతసాం-ప్రవాహజాం, అంతరేషు జయస్తంభాన్ నిచఖాన సావితవా నిత్యర్థః.

ఆపాదపద్మప్రణతాః కలయా ఇవ తే రఘుమ్,

ఫలై స్సంవర్ధయామాసు రుత్థాతప్రతిరోపితాః. 37

ఆపాదేతి. ఆపాదపద్మం-అంఘ్రిపద్మసర్వంతం, ప్రణతాః, అతఏవ ఉత్థాతాః, పూర్వముద్భృతా అపి ప్రతిరోపితాః పశ్చాత్సాపితాః తే వంగాః కలయా శ్చాలి విశేషా ఇవ, “శాలయః కలమాద్యాశ్చ పక్షికాద్యాశ్చపుంస్యమి” ఇత్యమరః. తే ౭పాదపాదపద్మం పాదపద్మమాలపర్యంతం ప్రణతాః, “పాదాబుగ్నతురీయాంశశైలప్రత్యంతపర్వతా” ఇతి విశ్వః-ఉత్థాతప్రతిరోపితాశ్చ, రఘుం ఫలైః ధనైః ఆన్యత్ర సన్వైస్సంవర్ధయామాసుః “ఫలం ధనే ఫలే బీజే నిష్పత్తా భోగలాభయోః, సస్య” ఇతి కేశవః.

స తీర్త్వా కపిలాం నైన్వై ర్బద్ధ ద్విరదసేనుభిః,

ఉత్కలాదర్శితపథః కళింగాభిముఖో యయా. 38

స ఇతి. స రఘుః బద్ధాః ద్విరదా ఏవ సేతవో యైస్యైః నైన్వైః కపిలాం నామనదీం కపిశామితి కేచిత్పతన్తి తాం తీర్త్వా, ఉత్కలైః రాజభిః ఆదర్శితపథః-సందర్శిత మార్గస్సన్, కళింగాభిముఖః యయా.

స ప్రతాపం మహేంద్రస్య మూర్ధ్ని తీర్ణం న్యవేశయత్,

అంకుశం ద్వీరదస్యేవ యతా గంభీరవేదినః 39

స ఇతి. స రఘుః మహేంద్రస్య కలపర్వతవిశేషస్య, “మహేంద్రోమలయ
స్సహ్య శక్తిమా నృతపర్వతః, వింధ్యశ్చ పారియాత్రశ్చ సప్తైతే కలపర్వతా”
ఇతి. శ్రీవిష్ణుపురాణవచనాత్, మూర్ధ్ని తీర్ణం దుస్సహం ప్రతాపం యతా
సారథిః, “నియంత్రప్రాజతాయంతా మాతః త్తతా చ సారథి” రిత్యమరః. గంభీర
వేదినః-గజవిశేషస్య మూర్ధ్ని తీర్ణం నిశితం అంకుశమివ న్యవేశయత్, నిక్షిప్త
వాన్, “త్వశ్శేధాచ్ఛోణిత స్రావాన్మాంసస్య చ్యవనాదపి, ఆత్మానం యో న
జానాతి స స్యాద్గంభీరవేదిక” ఇతి రాజపుత్రీయే “చిరకాలేనయో వేత్తి శిశౌం
పరిచితా మపి, గంభీరవేది విజ్ఞేయస్యగజోగజవేదిభి” రితి మృగచర్మీయే.

ప్రతిజగ్రాహ కాళింగ స్త మస్త్రై ర్గజసాధనః,

పక్షచ్ఛేదోద్యతం శక్రం శిలావర్షీవ పర్వతః. 40

ప్రతిజగ్రాహేతి. గజసాధనస్సన్ కాళింగః కళింగానాం రాజా “ద్వ్యజ్ఞ
గధకళింగ సూరమసాద” ణీత్యబ్బ్రుత్యయః, అస్త్రైరాయుధైః తం రఘుం
పక్షాణాం ఛేదే ఉద్యతం ఉద్యుక్తం శక్రం శిలావర్షీ-పర్వత ఇవ ప్రతిజగ్రాహ-
అభియుక్తవాన్, ఆగమనసమయ ఏవాస్త్రప్రయోగం కృతవానిత్యర్థః. గజసాధన
ఇత్యనేన తద్దేశస్య గజబాహుశ్యముక్తమ్.

ద్విషాం విషహ్య కాకుత్స్థస్త్రై ర్నారాచదుర్దినమ్,

సన్మంగళస్నాత ఇవ ప్రతిపేదే జయశ్రియమ్. 41

ద్విషామితి. కాకుత్స్థో-రఘుః, తత్ర మహేంద్రాద్రాద్విషాం నారాచదు
ర్దినం నారాచానాం బాణవిశేషాణాం దుర్దినం లక్షణయా వర్ణముచ్యతే “మేఘ
చ్ఛన్నేఽహిదుర్దిన” మిత్యమరః. విషహ్య సహిత్యా సత్ యథాశాస్త్రం మంగళ
స్నాత ఇవ విజయ మంగళార్థ మభిషేక్త ఇవ. జయశ్రియం ప్రతిపేదే, మంగళస్నానం
సర్వాషధిస్నానం. “యత్తు సర్వాషధిస్నానం తన్మంగళముదీరిత” మితి యాదవః.

తామ్బూలీనాం దత్తై ర్స్త్రై రచితాపానభూమయః,

నారికేళాసవం యోధా శ్శాత్రవం వ పప ర్యశః. 42

తామ్బూలీనామితి. తత్ర మహేంద్రాద్రా యధ్యంత ఇతి యోధాః పచా
ద్యచ్, రచితాః కల్పితాః ఆపానభూమయః పానయోగ్యప్రదేశాః, యైస్తే తథోక్తా
స్సంతః, “ఆపానం పానగోష్ఠి కే” త్యమరః. నారికేళాసవం-నారికేళమద్యం.

తామ్బూలీనాం-నాగవల్లీనాం, దక్షైః సత్రైః పభుః కిమివ శాత్రవం-శత్రుసంబంధి
యశోవ యశ ఇవ వకారఇవాధే “ఇవాధే వశబ్దో వాశబ్దోవాచ్య” ఇతి వచనాత్,
తత్రయథేచ్ఛం విజహూ రిత్యర్థః.

గృహీతప్రతిముక్తస్య స ధర్మవిజయీ నృపః,

శ్రియం మహేంద్రనాథస్య జహార న తు మేదిసిమ్. 43

గృహీతేతి. ధర్మవిజయీ-ధర్మార్థం విజయశీలః, స నృపో రఘుః గృహీ
తశ్చ సా ప్రతిముక్తస్య తస్య మహేంద్రనాథస్య కలింగస్య శ్రియం జహార,
ధర్మార్థమితి భావః. మేదిసిం తు న జహార; శరణాగతవాత్సల్యా దితి భావః.

తతో వేలాతపేనైవ ఫలవత్పూగమాలినా.

అగస్త్యచరితా మాశా మనాశాస్యబయో యయా. 44

తత ఇతి. తతః ప్రాచీనవిజయానంతరం, స రఘుః ఫలవత్పూగమాలినా-ఫలిత
క్రముక్తశ్రేణీమతా “ప్రిహ్యదిభ్యశ్చే” తీనిప్రత్యయః, వేలాయా స్సముద్రకూలస్య
తపేనైవ ఉపాంతేనైవ, అగస్త్యేన చరితాం ఆశాం దక్షిణాం దిశం, అనాశాస్య
జయః, అయత్న సిద్ధత్వాదప్రార్థనీయజయస్సన్, “అగస్త్యే దక్షిణామాశామాశ్రిత్య
నభసి స్థితః, వరుణస్యాత్మజో యోగీ వింధ్యవాతాపిమర్దన” ఇతి బ్రహ్మాండే.

స సైన్యపరిభోగేన గజదానసుగంధినా,

కావేరీం సరితాం పత్యు శృంకసీయా మివాకరోత్. 45

స ఇతి. రఘుః గజనాం దానేన-మదేన, సుగంధినా - సురభిగంధినా,
“గంధస్యే”త్వాదినా ఇకారాదేశస్సమాసాంతః. యద్యపి గంధస్యే త్యేతదేశాంత
గ్రహణం కర్తవ్యమితి నైసర్గికగంధవివక్షాయామేవ ఇకారాదేశః, తథాపి నిరం
కుళాః కవయః తథా చ మాఘకావ్యే-“వపురయుక్చదగుచ్ఛసుగంధయస్సతతగా
స్తతగాన గిరోలిభి”రితి. నైవధేవ-ఆపాం హి తృప్తాయనవారిధారా స్వాదుసు
గంధస్యైవ తేతుమ” రేతి. నకర్మధారయా స్మత్స్వర్ణీయ ఇతి, నిషేధాదినిప్రత్య
యాంతపక్షోఽపి జఘన్య ఏవ, సేనాయాం సమవేతా జనాస్సైన్యాః, “సేనాయాం
సమవేతా యే సైన్యాస్తే సైనికాశ్చత” ఇత్యమరః-“సేనాయావేతి ణ్యప్రత్యయః.
తేషాం పరిభోగేన-ఉపభోగేన కావేరీం నామ సరితం-సరితాంపత్యుస్సముద్రస్య
శంకసీయా మవిశ్వసనీయా మివ ఆకరోత్ సంభోగలింగదర్శనా ద్భయ రవిశ్వాసో
భవతీతి భావః.

బలై రధ్యుషితాస్తస్య విజిగీషో ర్గతాధ్వనః.

మూరీచోద్భ్రాంతహరీతా మలయాద్రే రుపత్యకాః. 46

బలైరితి. విజీగీషోః-జేతుమిచ్ఛోః. గతాధ్వన స్తస్యరఘోః, బలైః-సైన్యైః
 “బలం శక్తౌ బలం సైన్య” ఇతి యాదవః-మారీచేషు-మరీచవ సేషు, ఉద్భాగ్రింతా
 స్సమ్భాగ్రింతాః, యద్వా మరీచేభ్య ఉద్భాగ్రింతా ఉత్తితాః హరీతాః పక్షివిశేషాః
 యాసు తాః, “తేషాం విశేషా హరీతో మగ్ధః కారేండవః ప్లవ” ఇత్యమరః-మల
 యాదే రుపత్యకాః-ఆసన్నభూమయః, “ఉపత్యకాద్రేరాసన్నా భమిరూర్వమధి
 త్యకే” త్యమరః “ఉపాధిభ్యాంత్వకన్నాసన్నారూఢయో” రితి త్యకన్ప్రత్యయః
 అధ్యుషితాః. అధిష్ఠితాః-ఉపత్యకానూషితమత్యర్థః, “ఉపాన్వభ్యాజ్వస” ఇతి
 కర్మత్వమ్.

ససంజ రశ్వత్సుణ్ణానామేలానా ముత్పత్తిష్టవః,

తుల్యగంధిషు ముత్తేభకశేషు ఫలరేణవః.

47

ససంజరితి. అశ్వైః తుణ్ణానాం అశ్వభురచూరీకృతానామిత్యర్థః, ఏలా
 నాం-ఏలాలతానాం, ఉత్పత్తిష్టవః-ఉత్పతనశీలాః, “అలంకృజి” త్యాదినా ఇష్ట
 చ్చప్రత్యయః, ఫలరేణవః-ఫలరజాంసి, తుల్యగంధిషు-సమానగంధిషు. “సర్వధనీ”
 త్యాదివదిన్నంతో-ఽయం న బహుప్రీహిః, ముత్తేభానాం కశేషు-గండేభు, ససం
 జస్సంసక్తాః, “గజగండకటికటా” విత్యమరః.

భోగివేష్టనమూర్దేషు చందనానాం సమర్పితమ్,

నాస్రస త్కరిణాం క్రైవం త్రిపదీచ్ఛేదినామపి.

48

భోగీతి. చందనానాం-చందనద్రుమాణాం, భోగివేష్టనమూర్దేషు-సర్వవేష్టన
 నిష్కేషు, సమర్పితం-సంజితం, త్రిపదీచ్ఛేదినామపి, పాదశృంఖలచ్ఛేదకానామపి,
 “త్రిపదీపాదబంధన” మితి యాదవః-కరిణాం-గజానాం, గ్రీవాసు భవంక్రైవం
 కంఠబంధనం, “గ్రీవాభ్యో-ఽఞ్” చేత్యణ్వప్రత్యయః, నాస్రసత్-నస్రస
 మభూత్, “ద్యువోభ్యలు”జీతి పరశ్చై పదం పుషాదిత్వాదజాదేశః “అనిదితా”
 మితి సకారలోపః.

దిశి మందాయతే తేజో దక్షిణస్యాం రవే రపి,

తస్యామేవ రఘోః పాండ్వ్యాః ప్రతాపం న విషేహిరే.

49

దిశీతి. దక్షిణస్యాం దిశి రవేరపి తేజః, మందాయతే-మందంభవతి. లోహి
 తాదిత్యాత్ కృష్ణప్రత్యయః, “వాక్యష” ఇత్యాత్మనేపదం. దక్షిణాయనే అర్క
 తేజో మాండ్వాదితి భావః. తస్యామేవ దిశి పాండ్వ్యాః పాండ్వీర్షణ్యైక్తవ్యః,
 రఘోః ప్రతాపం న విషేహిరే-న సోఢవంతః, నూర్వవిజయినో-ఽపి విజితవానితి
 నాయకస్య మహా సత్కర్మణో గమ్యతే.

తామ్రపర్ణి సమేతస్య ముక్తాసారం మహోదధేః,

తే నిపత్య దదు స్తస్మై యశ స్సమివ సంచితమ్.

50

తామ్రపర్ణితి. తే పాండావః తామ్రపర్ణ్యా నన్యాసమేతస్య-సంగతస్యనువా-
దధే ర్దక్షిణసముద్రస్య, సంబంధి సంచితం ముక్తాసారం-మాక్తికవరం, “నాన్వోబలే
స్థిరాంశే చ న్యాయ్యే క్లిబం వరే త్రి” ప్విత్యమరః-స్వం-స్వకీయం, సంచితం
యశ ఇవ తస్మై రఘవే నిసత్య-ప్రణిపత్య, దదుః యశస శ్శుభ్రవర్ణ త్వాదౌపమ్యం,
తామ్రపర్ణిసంగమే మాక్తికోత్పత్తి రితి ప్రసిద్ధమ్.

స నిర్విశ్వ యథాకామం తతే ష్వాలీఢచందనా,

స్తనా వివ దిశస్తస్యాన్వైలా మలయదద్దురా.

51

అసహ్యవిక్రమ స్సహ్యం దూరాన్ముక్తముదన్వతా,

నితంబమివ మేదిన్యాస్సస్తాంశుకమలంఘయత్.

52

స ఇతి. అసహ్యేతి-శ్లోకద్వయం యుగ్మ మేతత్; అసహ్యవిక్రమః స
రఘుః తతేషు-సానుషు, అలీఢచందనావ్యాప్త చందనద్రుమా స్తనపక్షే ప్రాంతేషు
వ్యాప్తచందనానులేపా, తస్యాః దక్షిణస్యాః దిశః స్తనావివ స్థితౌ మలయదద్దురా
నామతైలా యథాకామం-యథేచ్ఛం, నిర్విశ్వ-ఉపభుజ్య ‘నిర్వేశోభృతిభోగయో’
రిత్యమరః. ఉదకాన్యస్మిన్ సంతీత్యుదన్వాన్ ఉదధిః “ఉదన్వానుదధిస్సింధు”
రిత్యమరః. ఉదన్వానుదధౌ చేతి నిపాతః, తేన సముద్రేణ దూరాన్ముక్తం-దూరత
స్త్రిక్తం, “స్తాన్తి కమూరార్థ కృచ్ఛాన్జితే” నేతి సమాసః, “పంచమ్యాస్తాకా
దిభ్య” ఇతి పంచమ్యా అలుక్, ప్రస్తాంశుకం మేదిన్యాః నితంబమివ స్థితం సహ్యం-
సహ్యద్రిం, అలంఘయత్-ప్రాప్తః, అతిక్రాంతో వా.

సంప్రతి ప్రతిచీం దిశ మభియయా విత్యాహః—

తస్యానీకైర్విసర్పన్భి రపరాంతజయోద్యతైః,

రామాస్తోతాన్రితోఽస్యానీ తస్యాలగ్న ఇహౌర్ణవః. కీర్తి

తస్యేతి. అపరాంతానాం-పాశ్చాత్యానాం, జనపదానాం జయే ఉద్యతైః-
ఉద్యతైః “అపరాంతాస్తు పాశ్చాత్యాస్తేచ నూర్యరికాదయ” ఇతియాదవః-విస
ర్పన్భిః-గచ్ఛన్భిః, తస్య రఘోః అనీకైస్తైన్మైత్రైః, “అనీకంతు రణే నైన్య” ఇతి
విశ్వః, అర్ణవ స్సముద్రః “సరస్వాన్సాగరోర్ణవ” ఇత్యమరః. రామస్య-జామ
దగ్ధస్య, అస్త్రైః ఉత్సారితః అపసారితోఽపి సహ్యాలగ్న ఇవ అనీతో నైన్యం
ద్వితీయోర్ణవ ఇవాదృశ్య తేతిభావః. పరశురామేణ సహ్యచలపర్యంతవర్తి సముద్రః
ప్రాతసారిత ఇతి కథాత్రానుసంధేయా.

భయోత్సృష్టవిభూషాణాం తేన కేరళయోషితామ్,

అలకేషు చమూరేణ శుర్పర్ణప్రతినిధీకృతః.

54

భయేతి. తేన రఘుణా భయోత్సృష్టవిభూషాణాం-భయేనపరిహృతభూషణానాం, కేరళయోషితాం-కేరళదేశీయాంగనానాం, అలకేషు చమూరేణః-సేనారజః శుర్పర్ణప్రతినిధీకృతః-శుర్పర్ణ కంకుమాదిరజసః ప్రతినిధీకృతః. ఏతేనయోషితాం పలాయనం చమూనాం తదనుధావనం చ ధ్వన్యతే.

మురళామాయతోద్ధూత మగను త్రైతకం రజః,

తద్యోధవారవాణానా మయత్నపటవాసతామ్.

55

మురళేతి. మురళా నామ కేరళదేశికాచిన్నదీ. మురళేతి కేచిత్పతన్తితస్యః మాయతేన ఉద్ధూతం, ఉత్థాపితం, త్రైతకం, కేతకీసంబద్ధి, రజః తద్యోధవారవాణానాం, రఘుభటకంచుకానాం, “కంచుకో వారవాణోఽస్త్రీ” విత్తమరః-అయత్నపటవాసతాం అయత్నసిద్ధప్రవాసనాద్రవ్యత్వం అగమత్ ‘పిష్టతః పటవాసక’ ఇత్యమరః

అభ్యభూయత వాహానాం చరతాం గాత్రశింజితైః,

వర్మభిః పవనోద్ధూతరాజతాళీవనధ్వనిః.

56

అభ్యభూయతేతి. చరతాం, గచ్ఛతాం, వాహానాం వాజినాం “వాజివాహర్వ గంధర్వహయైంధవసప్తయ” ఇత్యమరః-గాత్రశింజితైః, గాత్రేషు గమనవశాత్ శ్రవేయాదిభూషణయోగేన శబ్దాయమానైరిత్యర్థః. కర్తరిక్తః వర్మభిః కవచైః, పవనోద్ధూతానాం కంపితానాం రాజతాళీవనానాం శ్రీతాళవృత్తనానాం, ధ్వనిః అభ్యభూయత, చిరస్మృతః, మర్మర ఇతిపాతే వాహానాం గాత్రశింజితైః. గాత్రస్థధ్వనిభిరిత్యర్థః భావేక్తః మర్మః మర్మరాయమాణః ధ్వనివిశేషః ‘అథమర్మరః స్వనితే వస్త్రపర్ణానా’ మిత్యమరః.

ఖడ్గూరిస్కంధనద్ధానాం మదోద్ధారసుగంధిషు,

కటేషు కరిణాం పేతుః పున్నాగేభ్య శ్శిలీముఖాః

57

ఖడ్గూరితి. ఖడ్గూరిణాం తృణద్రుమవిశేషాణాం, “ఖడ్గూరః కేతకీ తాళి ఖడ్గూరిచ తృణద్రుమా” ఇత్యమరః-స్కంధేషు-ప్రకాండేషు, “అస్త్రీ ప్రకాండః స్కంధస్సన్యన్మూలా చ్ఛాఖావధేస్తో” రిత్యమరః, నద్ధానాం-బద్ధానాం, కరిణాం-గజానాం మదోద్ధారణే-మదస్రావేణ సుగంధిషు ‘గంధసే’ త్యాదినా ఇకారాదేశ, కటేషు-గండస్థలేషు, “గజగండకటికటా” రిత్యమరః, పున్నా

శేభ్యః; పున్నాగ పుష్పాణి విహాయ; ల్యబ్ధోపేపంచమీ శిలీముఖాః-అశయః, శేతుః.
“అలివాణో శిలీముఖా” విత్యమరః. తతోఽపి సౌగంధ్యాతిశయాదితి భావః.

అవకాశం కిలోదన్వాన్ రామాయాభ్యర్థితోదదౌ,

అపరాంతమసీపాలవ్యాజేన రఘవే కరమ్.

58

అవకాశమితి. ఉదన్వా నుదధిః రామాయ జామదగ్న్యాయ, ఆభ్యర్థితః=
యాచితస్సన్, అవకాశం స్థానం, దదౌ కిల రఘవే తు అపరాంతమసీపాలవ్యా
జేన కరంబలిం దదౌ “బలిహస్తాంశవః కరా” ఇత్యమరః. అపరాంతానాం సముద్ర
మధ్యదేశ త్వత్తైర్దత్తే కరే సముద్రదత్తతోపచారః. కరదానంతు భీత్వా న తు
యాచ్ఛయేతి రామోద్రఘో హత్కర్షణః.

మత్తేభ రదనోత్క్రీర్ణవృక్తవిక్రమలక్షణమ్,

క్రికూటమేవ తత్రోచ్చైర్జయస్తంభం చకార సః

59

మత్తేభేతి. తత్ర అపరాంతదేశే సరఘుః మత్తానామిభానాం రదనోత్క్రీర్ణా
ని-దంతతతాన్యేవ భావేక్తః. వృక్తాని-స్ఫుటాని. విక్రమలక్షణాని-పరాక్రమ
చిహ్నాని, విజయవర్ణాశీస్తానీయాని యస్మిన్ తం తతోక్తం త్రికూటమేవ ఉచ్చై
రన్నతం జయస్తంభం చకార గాఢప్రహరస్త్రీకూటాద్దిరేవ ఉత్క్రీర్ణవర్ణ జయస్తంభ
ఇవ రఘోర్జయఖ్యాపకోఽభూదిత్యర్థః.

పారశీకాంస్తతో జేతుం ప్రతస్థే స్థలవర్తనా,

ఇంద్రియాఖ్యానివ రిపూంస్తత్త్వజ్ఞానేన సంయమి.

60

పారశీకానితి. తతస్య రఘుః సంయమి-యోగీ, తత్త్వజ్ఞానేన ఇంద్రియా
ఖ్యాన్ ఇంద్రియనామకాన్; రిపూనివ పారశీకాన్ రాజ్యః, జేతుం స్థలవర్తనా-భూ
మాగ్ధేణ. ప్రతస్థేనతు నేదిష్టేనాసి జలపథేన సముద్రయానస్య నిషిద్ధత్వాదితిభావః.

యవనీసుఖపద్మానాం సేహే మధుమదం న సః,

శాలాతప మివాఽబ్జానా మకాలజలదోదయః.

61

యవనీతి. స రఘుః యవనీనాం యవనస్త్రీణాం, జాతేరస్త్రీవిషయాదయో
పభా”దితి జీవే, ముఖాని పద్మానీవేత్యుపమితసమాసః, సేహం మధునా మజ్జేన,
యోమదః-మదరాగః, కార్యకారణయోరభేదనిర్దేశః తం సేహే కథమివ అకాలే
ప్రాప్తద్వ్యతిరిక్తకాలే, జలదోదయః ప్రాప్తపి పద్మవికాసస్య అప్రసక్తత్వాత్
అబ్జానాం సంబంధినం శాలాతపమివ అబ్జహితత్వాదబ్జసంబంధిత్వం సౌరాతపస్య.

సంగ్రామ స్తుముల స్తస్య పాశ్చాత్యై రశ్వసాధనైః,
శార్ఙ్గకూజితివిజ్ఞేయప్రతియోధే రజ స్యభూత్. 62

సంగ్రామ ఇతి. తస్య రఘోః అశ్వసాధనైః పాశ్చాత్యైః పాశ్చాత్యైః య
నైస్సహ దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్యై సహార్థైః తృతీయా శృంగాణాం వికారా
కార్జ్వాణి ధనూంషి తేషాం కూజతైః జ్యోత్యైః అధవా శార్ఙ్గాః శృంగసంబంధభిః
కూజతైః విజ్ఞేయాః అనుమేయాః ప్రతియోధాః-ప్రతిభటాః, యస్మిన్ తస్మిన్ రజసి
తుములః సంగ్రామః-సంకులం యుద్ధం అభూత్ 'తుములం రణసంకుల'మిత్యమరః,

భల్లాపవర్జితై స్తేషాం శిరోభి శ్మశ్రులై ర్మహీమ్.

తస్తార సరఘావ్యాప్తై స్సత్కైద్రపటలై రివ. 63

భల్లేతి. స రఘుః భల్లాపవర్జితైః-బాణవిశేషకృతైః శ్మశ్రులైః ప్రవృద్ధముఖ
రోమవద్భిః. సిద్ధాదిత్వాల్లచ్చృత్యయః తేషాం పాశ్చాత్యనాం శిరోభిః సరఘాభిః
మధుమక్షికాభిః వ్యాప్తైః "సరఘా మధుమక్షికే" త్యమరః. తుద్రా సరఘాః
"తుద్రావ్యంగా నటి వేశ్యా సరఘాకంటకారికే" త్యమరః. తుద్రాభిః కృతాని
త్కైద్రాణి మధుని, "త్కైద్రం మధుని పానీయ" ఇతి విశ్వః-తుద్రాద్రమరవలర
పాదపాద" ఇత్యుక్తో ప్రత్యయస్సంజ్ఞాయాం వివరే. తేషాం పటలైః పుంజైరివ,
మహీం తస్తార-ఛాదయామాస.

అపనీతశింస్ట్రాణాశ్శేషా స్తం శరణం యయుః,

ప్రణిపాతప్రతీకారస్సంరమ్భా హి మహాత్మనామ్. 64

అపనీతేతి. శేషాః హతావశిషాః, అపనీతశిరస్ట్రాణాః, అపసారితశిరస్ట్రాణా
స్సంతః, శరణాగతలక్షణ మేతత్ తం రఘుం శరణం యయుః తథాహి-మహాత్మనాం
సంరంభః, త్కోభః ప్రణిపాతః, ప్రణలిచేవ ప్రతీకారోయస్య సః పరకీయ మౌద్ధత్య
మేవ మహాత్మనా మసహ్యం న తు జీవితమితి భావః.

వినయంతే స్య తద్యోధా మధుభి ర్విజయశ్రమమ్,

ఆస్తీర్ణాజినరత్నాసు ద్రాక్షావలయభూమిషు. 65

వినయంత ఇతి. తస్య రఘోః యోధాః-భటాః, ఆస్తీర్ణాని అజినరత్నాని
చర్మశ్రేష్ఠాని యాసు తాసు ద్రాక్షావలయానాం ద్రాక్షాకుంజానాం, భూమిషు
"మృద్వీకాగోస్తనీ ద్రాక్షా స్వాద్వీ మధురసేతి" చేత్యమరః. మధుభిః ద్రాక్షాఫల
ప్రకృతికై ర్మద్యైః, విజయశ్రమం-యుద్ధభేదం, వినయంతే స్య-అపనీతవంతః,
"కర్మస్థేచా శరీరేకర్మ" జీత్యాత్మనేపదం, "లట్మన్" ఇతి భూతాశ్శే లట్.

తతః ప్రతస్థే కౌచరం భాన్వానివ రఘు ద్విశమ్,

శరై రుస్తై రివోదీచ్యా నుద్ధరిష్యన్ రసానివ

66

తత ఇతి. తతః రఘుః భాన్వాన్ సూర్య ఇవ, శరైః-బాణైః, ఉస్తైః-కిరణైః, “కిరణోఽనుయూఖాంశుగభస్తి ఘృణిఘృప్తయ” ఇత్యమరః. ఉదీచ్యాన్-ఉదగ్భవాన్, నృపాన్ రసానుదకానీవ ఉద్ధరిష్యన్-ఉన్మూలయిష్యన్, కాచేరిం-కుచేర సంబంధినిం, దిశం ఉదీచీం ప్రతస్థే. అనేకేవశబ్దేయ ముపమా, యథావాదంఢీ-“ఏకానేకేవశబ్దత్వాత్సావాక్యాన్తోపమాద్విధే”తి.

విసీతాధ్వశ్రమా స్తస్య సింధుతీరవివేష్టనైః,

దుధువు ర్వాజిన స్కుంధా స్తగ్నకుంకుమ కేసరాః.

67

విసీతేతి. సింధుర్నామ కాశ్మీరదేశే కశ్యన్నదవిశేషః “దేశే నదవిశేషే లభ్యా సింధుర్నామరితి స్త్రీయా” మిత్యమరః-తస్య తీరవివేష్టనైః-అంగపరివర్తనైః, విసీతాధ్వ శ్రమాః-విగతమార్గ ఫేదా ఇత్యర్థః. తస్య రఘుః వాజినః-అశ్వాః, లగ్నాః కుంకుమ కేసరాః-కుంకుమకుసుమకింజల్కాః యేషాం తాన్ అథవా లగ్న కుంకుమాః కేసరాః సహా యేషాం తాన్ స్కుంధాన్ దుధువుః కంపయంతిస్మ.

తత్ర హూణావరోధానాం భర్తృభ్య వ్యక్తవిక్రమమ్,

కపోలపాటలూదేశి బభూవ రఘుచేష్టితమ్

68

తత్రేతి. తత్ర-ఉదీచ్యాం దిశి, భర్తృభ్య వ్యక్తవిక్రమం భర్తృవధేన స్ఫుట పరాక్రమమిత్యర్థః, రఘుచేష్టితం - రఘువ్యాపారః. హూణా జనపదాభ్యాః క్షత్రియాః తేషాం అవరోధాః అంతఃపుర స్త్రీయాః, తాసాం కపోలేషు పాటలస్య పాటలిన్ముః, తాడనాదికృతాబుణ్యస్య ఆదేశి ఉపదేశకం బభూవ అథవా పాటల ఆదేశి ఆదేష్టా యస్యతద్బభూవ స్వయం స్వయంతేభ్యాయత ఇత్యర్థః.

కాంభోజా సుమగే సోధుం తస్య వీర్య మనీశ్వరాః,

గజాలానపరిక్లిష్టై రంకోలై స్సార్థ మానతాః.

69

కాంభోజా ఇతి. కామ్బూజాః రాజానః సమరేతస్య రఘుః వీర్యం ప్రభావం “వీర్యం ప్రభావయో” రితి హేమాదుః పరాక్రమం వా సోధుం ఆనీశ్వరాః ఆశక్తా స్సంతః గజానామాలానం బంధనం భావే బ్యుత్. విభాషణీయతేరిత్యత్వం తేన పరిక్షిప్తః-పరిక్షిత్తైః, అంకోలైస్సార్థం-వృక్షవిశేషైస్సహ, ఆనతాః-నమ్రాః.

తేషాం సదశ్వభూయిష్ఠా స్తుంగద్రవిణరాశయః,

ఉపదా వివిశు శ్వశ్వ న్నో త్సేకాః కోసలేశ్వరమ్.

70

తేషామితి. తేషాం కాంభోజానాం సద్భి ర్నైవ్యైః భూయిష్టాః- బహుళాః, తుంగాః ద్రవిణానాం సువర్ణానాం “హిరణ్యంద్రవిణం ద్యుమ్న” మిత్యమరః, రాశయివ ఉపదాః ఉపాయనాని “ఉపాయన ముపగ్రాహ్య ముపహరస్స ధోపదే” త్యమరః, కోసలేశ్వరం రఘుం, శశ్వత్ అసకృత్ వివిశుః. “ముహుః పునః పున శృశ్వదభీష్టుమస్తుత్యమా” ఇత్యమరః. తథాపి ఉత్సేకాః గర్వాస్తు న వివిశుః. సత్యపి గర్వకారణే న జగచ్ఛత్యర్థః.

తతో గౌరీగురుం శైల మారురోహశ్వసాధనః,

వరయన్నివ తత్కూటా నుద్ధూతై ర్ధాతు రేణుభిః. 71

తత ఇతి. తతోఽనంతరం, అశ్వసాధనస్సన్ గౌర్యాః గురుం పితరం శైలం హిమవంతం “గురుగీష్పతిపిత్రాద్యా” విత్యమరః. ఉద్ధూతైః-అశ్వఖురోతాపితైః ధాతునాం-గైరికాదీనాం, రేణుభిః-ధూళిభిః, “రేణుర్ద్యయోః స్త్రియాంధూళి” రిత్యమరః. తత్కూటాన్-తస్య శృంగాణి. “కూటోఽస్త్రి శిఖరం శృంగ” మిత్యమరః. వరయన్నివ అరురోహ ఉత్పతద్ధూళిదర్శనాద్గిరిశిఖరవృద్ధిభ్రమోఽజాయతేతి భావః.

శశంస తుల్యసత్త్వానాం సైన్యఘోషేఽప్యసమ్భ్రమమ్.

గుహశయానాం సింహానాం పరివృత్తావలోకితమ్. 72

శశంసేతి. తుల్యసత్త్వానాం-సైన్యస్సమానబలానాం; గుహాసు శేరత ఇతి. గుహశయాః “అశికరణే శేతే” రిత్యచ్చ్యుత్యయః. తేషాం సింహానాం సంబంధి పరివృత్త పరావృత్త అవలోకితం శయిత్యైవగ్రీవాభంగేన అవలోకనం కర్తుం. సైన్యఘోషే సేనాకలకలే, సంభ్రమకారణే సత్యపి అసంభ్రమమంతఃక్షోభవిరహం నభాః ప్రసజ్య ప్రతిషేధేఽపి తత్పురుషసమాస ఇవ్యతే, శశంస కథయామాస, సైన్యభ్య ఇత్యర్థాలభ్యతే, బాహ్యచేష్టితమేవ మనోవృత్తేరనుమాపక మితి భావః. అసంభ్రాంతత్వే హేతుః తుల్యసత్త్వానామితి నహి సమబలస్సమబలాద్భిభేతీతి భావః.

భూరేషు మర్మరీభూతాః కీచకధ్వనిహేతవః,

గంగాశీకరిణో మారే మరుతస్తం సిషేవిరే 73

భూరేష్యితి. భూరేషు-భుజపత్రవృక్షేషు, “భుజపత్రో భుజో భూజ్జ మృదుత్వక్పర్మకావ పీ”తి యాదవః, మర్మరః శుష్కపర్ణధ్వనిః “మర్మరశ్శుష్కపర్ణానా” నిలియాదవః. అయగ్చ శుక్లాదిశబ్దవత్ గుణిన్యపివర్తతే ప్రయుజ్యతేచ “మర్మ రైరగురుధూపగంధభిః”తి తతో మర్మభూతాః మర్మరశబ్దవతో భూతా ఇత్యర్థః, కీచకానాం వంశవిశేషాణాం ధ్వనిహేతవః శ్రోత్రసుఖావహాశ్చేతి భావః గంగాయాః శీకరాః కణాః ఏషాం సంతీతి గంగాశీకరిణః శీతలా ఇత్యర్థః. మరుతః వాతాః మారేతం నిషేవిరే అనేవంతేత్యర్థః.

విశ్రమం ర్న మేయాశాం ఛాయా స్వధ్యాస్తృపైనికాః,

దృషదో వాసితోత్సంగా నిషణ్ణమృగనాభిభిః.

74

విశ్రమంతి. పైనికాః సేనాయాం సమవేతాః ప్రాగ్విహతేష్ఠిగతి తక్ ప్రత్యయః. సమేయాశాం సురపున్నాగానా ఛాయాసు నిషణ్ణానాం దృవత్సూప విష్టానాం కస్తూరీమృగాణాం నాభిభిః వాసితోత్సంగాః సురభితలాః దృషదః కిలాః అధ్యాస్తృః స్థాయ “అభిజిత్ స్థానాం కర్మ”తి కర్మత్వం, దృవత్స్వధి రుపేత్యర్థః, విశ్రమం ర్విశ్రాంతాః.

సరథాసక్త మాతంగై వేయస్ఫురితస్త్రిమః,

ఆసన్నోషధయో సేతు ర్నక్తమిన్నే హదీపికాః.

75

సరశేతి. సరశేషు దేవదారువిశేషేషు ఆసక్తాని సంజితాని యాని మాతంగానాం గజానాం గ్రీవాసు భవాని గ్రావేయాణి కంఠశృంఖలాని గ్రీవాభ్యోఽణ్ చేతిచకారాద్ధ్రాప్ ప్రత్యయః, తేషు స్ఫురితస్త్రిమః ప్రతిఫలితభాసః ఓషధయః నక్తం జ్వలంతో అతావిశేషాః నక్తం రాత్రౌ సేతుః నాయకస్య రఘోః ఆస్నేహ దీపికాః తైలనిరపేక్షప్రదీపికా ఆసన్.

తస్యోత్సృప్తనివాసేషు కంఠరజ్జుక్షతత్వచః,

గజవర్షై కిరాతేభ్య శ్శశంసు దేవదారవః.

76

తస్యేతి. తస్య రఘోః ఉత్సృప్తేషు ఉజ్జితేషు నివాసేషు సేనానివేశేషు కంఠరజ్జుభిః గజవర్షైవేయైశ్చ తాః నిష్పిప్తైః త్వచో యేషాం తే దేవదారవః, కిరాతేభ్యః వనశరేభ్యః గజానాం వర్షప్రమాణం “వర్షదేహప్రమాణయో” రిత్యమరః, శశంసుః కశితవంతః దేవదారుస్కంధత్వక్షతైః గజానామాన్నత్య మన్యమియతేత్యర్థః.

తత్ర జన్యం రఘో ఘోరం పర్వతీయై ర్గణై రభూత్,

నారాచక్షేపణీయాశ్చ నిష్పేషోత్పత్తితానలమ్.

77

తతేతి. తత్ర హిమద్రావణ్యః పర్వతేభవైః పర్వతీయైః “పర్వతాచ్చ” ఇతి ఉప్రత్యయః, గణై రుత్సవసంకేతాభ్యై ర్గణైః సప్తభిస్సహ “గణాసుత్సవసంకే తానజయ త్సప్తపాండవ” ఇతి. మహాభారతే, నారాచానాం బాణవిశేషాణాం క్షేపణీయానాం భిండివాణానాం ఆశ్మనాం పాషాణానాం చ నిష్పేషేణ సంఘరణేన ఉత్పత్తితః అనలః యస్మిన్ తత్తథోక్తం “క్షేపణీయో భిండావాలః సృగో దీర్ఘమహాఫల” ఇతియాదవః, ఘోరంభీమం జన్యం యుద్ధం ఆభూత్ “యుద్ధ మాయోధనం జన్య” మిత్యమరః.

శరై రుత్సవసంకేతాన్ స కృత్వాఽవిరతోత్సవాన్,

జయోదాహరణం బాహ్యోర్గావయామాస కిన్నరాన్.

78

శరణితి. స రఘుః శరణాబ్జణః ఉత్సవసంకేతాన్నామ (సప్త) గణాన్
విరతోత్సవాన్ (నప్తయుద్ధోత్సవాన్) కృత్వా జితేష్వత్కరః, కిన్నరాన్ గంధర్వ
విశేషాన్ బాహ్యోః స్వభుజయోః జయోదాహరణం జయఖ్యాపకం తుద్ర
ప్రబంధవిశేషం గాపయామాన “గతి బుద్ధి” త్యాదినా కిన్నరాణాం కర్మత్వం.

పరస్పరేణ విజ్ఞాత స్తేషూపాయనపాణిషు.

రాజ్ఞా హిమవతస్సానో రాజ్ఞా సాసరో హిమాద్రిణా. 79

పరస్పరేణితి. తేషు గణేషు ఉపాయనయుక్తాః పాణియో యేషాం తేషు
సత్సు పరస్పరేణ అన్యోన్యం రాజ్ఞాం హిమవతః సారో ధనరూపః విజ్ఞాతః
హిమాద్రిణా రాజ్ఞాసారః బలరూపః విజ్ఞాతః ఏతేన తత్రత్యవస్తూనా మనర్హత్వం.
గణానాం చ అధూతభూర్వః పరాజయ ఇతి భవన్యతే.

తత్రాఽఘోభ్యం యశోరాశిం నివేశ్యానరురోహ సః,

పాలస్త్యతులిత స్యాద్రాదే రాదధాన ఇన హియమ్. 80

తతేతి. స రఘుః తత్ర హిమాద్రౌ అఘోభ్యం అప్రభృష్యం యశోరాశిం
నివేశ్య నిధాయ పాలస్త్యేన రావణేన తులితస్య చాలితస్య అద్రేః కేలాసస్య
హియం ఆదధానః జనయన్ స్థేన అవరురోహ కేలాస మగత్యైవ ప్రతినివృత్త
ఇత్యర్థః సహిశూరాః పరేణ పరాజిత మభియుంజత ఇతిభావః.

చకంపే తీర్ణ రాహిత్యే తస్మి న్ప్రాజ్ఞోతిషేశ్వరః,

తద్గజాలానతాం ప్రాప్తైస్సహ కాలాగరుద్రమైః. 81

చకంప ఇతి. తస్మిన్ రఘో తీర్ణ రాహిత్యానామ నదీ యేన తస్మిన్ తీర్ణ
రాహిత్యేనతి ప్రాజ్ఞోతిషేశాం జనపదానామిశ్వరః తస్య రఘోః గజానా
మాలానతాం బంధనసంభతాం ప్రాప్తైః కాలాగరుద్రమైఃకృష్ణాగరువృక్షైస్సహ
చకంపే కంపితవాన్.

నప్రసేహే స రుద్ధారక్ మధారావర్షదుర్దినమ్,

రథవర్త్మ రజోఽప్యస్య కుతఏవ పతాకినీమ్. 82

సేతి. సః ప్రాజ్ఞోతిషేశ్వరః రుద్ధారక్ మౌవృతసూర్యం అధారావర్షం చ
తద్దర్శనం చ ధారావృష్టిం వినైవ దుర్దినీభూతం అస్య రఘోః రథవర్త్మ రజోఽపి
న ప్రసేహే, పతాకినీం తు కుత ఏవ ప్రసేహే న కతోఽపీత్యర్థః.

తమిశః కామరూపాణా మత్యాఖండలవిక్రమమ్,

భేజే భిన్నకటై ర్నాగై రన్యా నుపరురోధ యైః. 83

తమితి. కామరూపాణాం నామదేశానాం ఈశ ఉత్పరః అతిక్రాంతః
అఖండల స్థేంద్రస్య విక్రమః పరాక్రమో యేన తం అత్యాఖండలవిక్రమం

అతీంద్ర పరాక్రమం తం రఘుం భిన్నాః స్రవన్మదాః కటాః గండాః యేషాః
తైః నాగైః గజైః సాధనైః భేజే నాగాన్ తద్వాశరణం గత ఇత్యర్థం కీచృతైః?
యైర్నాగైః అన్యైన్ రఘువృత్తిరిక్తాన్ నృపాన్ ఉపయోగం కూరాణామపి కూరో
రఘురితి భావః.

కామరూపేశ్వర స్తస్య హేమవీతాధిదేవతామ్,

రత్నపుష్పోపహారేణ ఛాయా మానర్చ పాదయోః. 84

కామరూపేతి. కామరూపేశ్వరః. హేమవీతస్యాధిదేవతాం తస్య రఘూః
పాదయోః ఛాయాం కనకమయపాదపీతవ్యాపినిం కాంతిం రత్నా శ్చేష పుష్పాణి
తేషా ముపహారేణ సమర్పణేన ఆనర్చ పూజయామాస.

ఇతి జిత్వా దిశో జిష్ణు ర్నైవ ర్తతి రథోద్ధతమ్,

రజో విశ్రామయన్ రాజ్ఞాం ఛత్రశూన్యేషు మాళిషు 85

ఇతితి. జిష్ణుః జయశీలః “గ్లాజిష్టశ్చగున్” ఇతి గున్ప్రత్యయః, స రఘుః
ఇతీతం దిశః జిత్వా రథైః ఉద్ధతం రజః ఛత్రశూన్యేషు రఘూరేకచ్ఛత్రత్వాదితి
భావః, రాజ్ఞాం మాళిషు సంయతనే శేష “చూడాకిరీటం శేఖాశ్చ సంయతామాశ
యస్త్రయ” ఇత్యమరః. శిఖాన్విత్యర్థః మాళిషు కిరీటేషు “మాళిః కిరీటే ధనుస్తే
చూడాకంశేలి మూర్ధజే” ఇతి హ్రామః. రజః విశ్రామయన్ సంత్రామయన్నిత్యర్థః.
నృవర్తత నివృత్తః.

స విశ్వజిత మూజగ్రహే యజ్ఞం సర్వస్వదక్షిణమ్,

ఆదానం హి విసర్గాయ సతాం వారిముచా మివ. 86

స ఇతి. స రఘుః సర్వస్వం దక్షిణా యస్య తం సర్వదక్షిణం “విశ్వజి
త్సర్వదక్షిణ” ఇతి శ్రుతేః విశ్వజితం నామయజ్ఞం ఆజగ్రహే కృతవానిత్యర్థః,
యక్తం చైతదిత్యాహ-సతాం సాధూనాం వారిముచాం మేఘరామివ ఆదానం
ఆర్జన విసర్గాయ త్యాగాయ హి సత్పత్రవినియోగాయేత్యర్థః.

సత్రాంతే సచివసఖః పురస్క్రియాభి,

రుద్రీభి శృమితపరాజయవ్యలీకాన్,

కాకుత్స్థ శ్చరవిరహోత్సుకావరోధా

నాదన్యాం తస్యపురనివృత్తయోఽసంఘేన 87

సత్రాంత ఇతి. కాకుత్స్థః సత్రాంతే, యజ్ఞాంతే, “సత్రమాచ్యుత స
యజ్ఞేనదాదానేవ శేఽపిచే” త్యమరః. సచివానా మసూత్యానాం సఖేతి సచివసఖ

స్సన్, “సచివోభృతకేఽమాత్యే” ఇతి హైమః, తేహ మత్యంతానుసరణవ్యోత
సార్థం రాజ్యస్సఖిత్వవ్యపదేశః “రాజాహస్సఖిభ్యష్ట”జితి టచ్, గుర్వీభిర్మహాతీభిః,
“గురర్వహత్యాం గిరసేపిత్రాదౌధర్మదేశికే” ఇతి హైమః, “ఓతోగుణవచనా”
దితి జీవ్. పురస్క్రియాభిః పూజాభిః శమితం పరాజయేన యద్వ్యభీకం దుఃఖం
వైలక్ష్యం వాతద్యేహంతాన్ శమితపరాజయవ్యభీకాన్ “వ్యభీకం దుఃఖవైలక్ష్యే”
ఇతియాదవః, చిరవిరహేణ ఉత్సుకాః ఉత్కంఠితాః అవరోధాః అంతఃపురాంగనా
యేహం తాన్ రాజ్ఞోఽపత్యాని రాజన్యాః క్షుత్రియాః తాన్ “రాజశ్శురాద్య”
దితిజాతౌ యత్ప్రిత్యయః, “మూర్ధాభిషిక్తో రాజన్యో బాహుజః క్షత్రయో విరా”
డిత్యమరః, స్వపురం ప్రతినివృత్తయే గమనాయ అనుమేనే అనుజ్ఞాతవాన్, ప్రహ
ర్షిణీవృత్తమ్, “ప్రహక్రౌగస్త్రీదశయతిః ప్రహర్షిణీయ” మితి.

తే రేఖాధ్వజకలశాతపత్రచిహ్నం

సమ్రాజశ్చరణయుగం ప్రసాదలభ్యమ్,

ప్రస్థానప్రణతిభిరంగుళీషు చక్రు

ర్మాళిస్రక్చ్యుతమకరందరేణుగౌరమ్.

86

ఇతి శ్రీకాళిదాసశ్చతౌ రఘువంశే, మహాకావ్యే, చతుర్థస్సర్గః.

త ఇతి. తే రాజన్యాః రేఖా ఏవ ధ్వజాశ్చ కలశాశ్చ ఆతపత్రాణి చ ధ్వజా
ద్యాకారరేఖా ఇత్యర్థః. తాని చిహ్నాని యస్య తత్తథోక్తం, ప్రసాదేనైవ లభ్యం
ప్రసాదలభ్యం సమ్రాజస్సార్వభౌమస్య రఘోః చరణయుగం ప్రస్థానే ప్రయాణ
సమయే యాః ప్రణతయః నమస్కారాః తాభిః కర్తవ్యైః అంగుళీషు మాళిషు కేశ
బంధేషు యాః స్రజః మాల్యాని తాభ్యః చ్యుతైః, మకరందైః పుష్పరసై
రేణుభిః పర్వాశ్చ గౌరంగౌరవర్ణం చక్రుః, ప్రహర్షిణీవృత్తమ్.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ, మహామహోపాధ్యాయ

కోలాచలమల్లి నాథనూరివిరచితాయాం, సంజీవినీపమాఖ్యాతాయాం

రఘువంశవ్యాఖ్యాతాయాం, చతుర్థస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీ రామ చంద్ర పరబ్రహ్మణే నమః

రఘువంశమహాకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే

పంచమ సర్గ ప్రారంభః

త మధ్వరే విశ్వజితి క్షీణీశం,

నిశ్చేషవిశ్రాంతిశోభజాతమ్,

ఉపాత్తవిద్యో గురుదక్షిణార్థి

కాత్యుః ప్రపేదే వరతస్తుశిష్యః.

1

తమితి. విశ్వజితి విశ్వజిన్నామకే అధ్వరే యజ్ఞే “యజ్ఞస్సవోఽధ్వరో యాగ స్సప్రతంతర్ముఖఃక్రతు” రిత్యమరః. నిశ్చేషం యథాతథా విశ్రాంతిశం దతం “శ్రణుదానే” చురాదిః. శోకానాం అరరాశీనాం జాతం సమూహం యేన తే తథోక్తం “కోశోఽస్త్రికృష్టలేఖద్దపిధానేఽర్ధౌఘదివ్యయో” రిత్యమరః. “జాతం జనిసమూహయో” రిత్యకాశ్యతః ఏతేన కాత్యస్యానవసరప్రాప్తిస్సూచితా, తం క్షీణీశం గురుం ఉపాత్తవిద్యః లబ్ధవిద్యః వరతంతోశిష్యః కాత్యముషిః “ముష్యంధ” కేత్యన్. ఇహోఽపవాదః. గురుదక్షిణార్థిస్సన్ “పుష్కరాదిభ్యో దేశే” ఇత్యర్థాచ్చాసన్నిహితేతదంతాచ్ఛేతినిః. అప్రత్యాఖ్యేయ ఇతి భావః. ప్రపేదే ప్రాప, అస్మిన్ సర్వేవృత్తముపజాతిః “స్యాదింద్రవజ్రాయది తౌ జగౌః ఉపేంద్రవజ్రా జతజా సత్యోగౌ” అనంతగోదీరిత లక్ష్మభాజః పాదాయదీయా ఉపజాతయసా” ఇతిలక్షణాత్.

స మృణ్మయే వీరహిరణ్మయత్వా

త్వాత్తే నిధాయార్ఘ్య మనర్శీలః,

శ్రుతప్రకాశం యశసా ప్రకాశః

ప్రత్యుజ్జగామాతిథిమాతిథేయః.

2

సఇతి. అనర్శీలః అమూల్యస్వభావః అసాధారణస్వభావ ఇత్యర్థః “మూల్యే పూజావిధావరః, శీలం స్వభావే సద్వృత్తా” వితి చామరః. యశసాక్షీర్వా ప్రకాశత ఇతిప్రకాశః పచాద్యచ్. అతిథిః సాధుః అతిథేయః “పథ్యతిథివసతి” తిథిః ప్రత్యయః, స రఘుః, హిరణ్మయస్యవికాగో హిరణ్మయం “దాండినాయనే” త్యాదినా నిపాతః. వీరహిరణ్మయత్వాత్ అపగతగువర్ణపాత్రత్వాత్ యజ్ఞస్య స్వస్వదక్షిణాకత్వాదితి భావః, మృణ్మయే మృద్వికారే పాత్రే, అర్చామదం అర్ఘ్యం “పాదార్చాభ్యాం చే”తి యత్ ప్రత్యయః, పూజార్థం ద్రవ్యం నిధాయ

శ్రుతేన శాస్త్రేణ ప్రకాశం ప్రసిద్ధం “శ్రుతం శాస్త్రావధృతయో” రితి “ప్రకాశో
 ౭తి ప్రసిద్ధిః” ఇతి చామరః. అతిథిః అభ్యాగతం కాత్సం “అతిథిర్నాగృహగత”
 ఇత్యమరః, ప్రత్యుజ్జగామ అభిముఖం యయా.

త మర్చయిత్వా విధివ ద్విధిజ్ఞ
 స్తపోధనం మానధనాగ్రయా యీ,

విశాంపతి ర్విష్టరభాజ మారా

శ్కృతాంజలిః కృత్యవిదిత్యువాచ.

3

తమితి. విశిష్టశాస్త్రజ్ఞః ఆకరణే ప్రత్యవాయభీరు రిత్వరః, మానధనాగ్రయా
 యీ మాన ఏవ ధనం యేషాం తేషాం మానినాం అగ్రయా యీ అగ్రేసరః అప
 యశో భీరు రితిభావః, కృత్యవిత్ కార్యజ్ఞః, విశాంపతిః మనుజేశ్వరః, రఘుః
 “దౌష్టికావైశ్య మనుజా” విత్వమరః, విష్టరభాజం ఆసనగతం ఉపవిష్ట మిత్వరః
 “విష్టరో విటపిదర్శముష్టిః పీతాద్యమాసన” మిత్వమరః, వృక్షాసనయోర్విష్టర ఇతి
 నిపాతః, తం తపోధనం కాత్సం విధివత్ విద్వర్తం యథాశాస్త్ర మిత్వః-తదర
 మితి వతి ప్రత్యయః, అర్చయిత్వా ఆరా త్సమీపే “ఆరాదూరసమీపయో” రిత్వ
 మరః, కృతాంజలిస్సన్ కృతః బధః అంజలి ర్హస్తసంఘటం యేన సన్ ఇతి వక్ష్య
 మాణ ప్రకారేణ ఉవాచ.

అప్యగ్రణీ ర్మూత్రకృతా మృషీణాం,

కుశాగ్రబుద్ధే కుశలే గురు స్తే.

యత స్త్వయా జ్ఞాన మశేష మాత్తం

లోకేన చైతన్యమి నోష్టర శ్లేః.

4

అప్యగ్రణీతిః హేమశాగ్రబుద్ధే నూత్నబుద్ధే “కుశాగ్రీయమతిః ప్రోక్త
 నూత్న దర్శిత యః పుమా” నితి హలాయుధః. మూత్రకృతాం మూత్రద్రవ్యవ్రాణాం
 “సుకర్మ ఫాపమంత్రే” త్యాదినా క్లిప్త, బుషీణామగ్రణీః శ్రేష్ఠః తే తవ గురుః
 కుశల్యపి క్షేమపాన్కిం? అపిప్రశ్నే. “గర్హాసముచ్చయప్రశ్నశంకాసమ్భావనా
 స్వపీ” త్యమరః. యతః యస్మా ద్గురోః త్వయా అశేషం సమగ్రమాత్మనిష్ఠం జ్ఞానం
 లోకేన ఉష్టర శ్లేఃసూర్యాత్ చైతన్యం ప్రబోధ ఇవ ఆత్మం స్వీకృతమ్.

కాయేన వాచా మనసాపి శశ్వ

ద్యత్సంభృతం వాసవచైర్యలోపి,

ఆపాద్యతే న వ్యయ మంతరాయైః

కచ్చి న్మహారే స్త్రివిధం తప స్తత్.

5

కాయేనతి. కాయేన ఉపవాసాదికృచ్ఛిచాంద్రాయణాదినా, వాచా వేద
 పాఠేన మనసా గాయత్రీజపాదినాపి కరణేన, వాసవస్య ఇంద్రస్య చైర్యం లుంపతి

భిన్నతీతి వాసవధైర్యలోపి స్వపదాపహరశంకాజనకమిత్యర్థః. యత్తపః శశ్వ దస కృతో “మహాః పునఃపునశ్శశ్వదభిష్టమకృత్సయా” ఇత్యమరః. సంభృతంసంచితః మహారే ర్వరతంతోః త్రివిధం వాఙ్మనఃకాయజం తత్ తపః అంతరాయఃవిఘ్నైః ఇంద్రప్రేక్షితాస్పర శ్వాపాదిభిః వ్యయం నాపాద్యతే కచ్చిత్ న నీయతే కిం ! “కచ్చిత్రామప్రవేదనే; విఘ్నైః సంతరాయః ప్రత్యాహ” ఇతి చామరః.

ఆధారబంధప్రముఖైః ప్రయత్నైః

స్సంవరితానాం సుతసిర్విశేషన్,

కచ్చిన్న వాయ్యాది రుపప్లవో వ

శ్రమచ్చిదా మాశ్రమపాదపానామ్?

6

ఆధారతి. ఆధారబంధప్రముఖైః ఆలవాలనిర్మాణాదిభిః, ప్రయత్నైః రుపాయైః, “ఆధార ఆలవాలేఽంబుబంధేఽధికరితేఽపి” చేతి విశ్వః. సుతేభ్యో నిరతో విశేషోఽతిశయో యస్మిన్ తత్తథా సుతసిర్విశేషం అవైషమ్యం యథా తథేత్యర్థః. సంవరితానాం శ్రమచ్చిదాం శ్రమపనోదకానాం యః యాష్టకం ఆశ్రమపాదపానాం ఆశ్రమస్థవృత్తీణాం వాయ్యాదిః ఆదిగ్రహణాద్దవానలమత్త గజాదిః ఉపప్లవః బంధో న కచ్చిత్ నాన్తి కిం ?

నిర్వర్త్యతే యై ర్నియమాభిషేకో

యేభ్యో నివాసాంజలయః పితౄణాన్,

తాన్యం భవన్మంకినైశ్చ కతాన్

శివాని న స్తీరజలాని కచ్చిత్ ?

7

నిర్వర్త్యత ఇతి. యేః తీరజలైః నియమాభిషేకః నిత్యస్నానం నిర్వర్త్యతే నిష్పాద్యతే, యేభ్యః, జలైభ్యః, ఉద్భవ్యేతి శేషః. పితౄణాం మన్నిష్టత్వాదీనాం నివాసాంజలయః తగ్మలాంజలయః “పితౄదానం నివాపస్నాన్” నిత్యమరః. నిర్వర్త్యతే. ఉంఘానాం ప్రక్షిప్తోద్భుతధాన్యానాం ఉంఘో నామ ప్రకీర్ణానాం ధాన్యానాం ఏకకళః ఉద్ధరణం చ స్థాన్యభాగైః పాలకత్వాద్రాజగ్రాహ్యైః అంకితాని సకతాని పురినాని యేషాం తాని తథోక్తాని వో యాష్టకం తాని తీరజలాని శివాని భద్రాణి కచ్చిత్ ? అనుపప్లవాని కే మిత్యర్థః? “ఉంఘో ధాన్యాంశ ఆదానం కలాశాద్భారనం సిల” సుతి యాదవః. “పసాప్తమాభ్యాం ఇ” చేతి పృథక్పాద్యాగాదేఽస్పృత్యయః. అతి ఏవాపూరణారత్వతో “పూరణం” శేత్యాది న పక్షీనసానప్రతిపేదః. సకతా యేషు సంతి సకతాని “సకతాశర్కరాభ్యాం” చేత్యైవ ప్రత్యయః.

క్రియానిమిత్తేష్యపి వత్సలత్వా

దధగ్న కామా మునిభిః కుశేషు,

తదంకశయ్యాయుతనాభినానా

కచ్చి స్మృగీనా మనఘా ప్రసూతిః ?

8

క్రియేతి. క్రియానిమిత్తేషు అనుషానసాధనేష్వపి కుశేష మునిభిః వత్సల త్వాత్ మృగస్నేహేత్ అభగ్న కామా అప్రతిహతేచ్ఛా తేషాం మునీనాం అంకా వీవశయ్యాః తాసు చ్యుతాని నాభినానాని యస్యాస్యా తథోక్తా “నాలో నాశ మథాస్త్రియా” మిత్యమరః. మృగీణాం ప్రసూతి స్సంతతిః అనఘా అవ్యసనా కచ్చిత్ ? అనపాయసి కిమిత్యర్థః. “దుఃఖేనోవ్యసనేష్వఘ” మితి యాదవః.

నీవారపాకాది కడంగరీయై

రామృశ్యతే జానపదై ర్న కచ్చిత్ ?

కాలోపపన్నాతిథికిల్వృభాగః

వన్యం శరీరస్థిసాధనం వః.

9

నీవారేతి. కాలేషు యోగ్యకాలేషు ఉపపన్నానా మాగతానాం అతిథీనాం కల్వృభాగా యస్య తత్తథోక్తం వనేభవం వన్యం శరీరస్థితేః జీవనస్య సాధనం వః యుష్మాకం పచ్యత ఇతి పాకః ఫలం ధాన్యమితియావత్. నీవారస్య పాకః తృణధాన్యం తదాచి నీవారపాకాది ఆదిశబ్దాచ్ఛామాకాదిధాన్యసంగ్రహః. జన పదేభ్యః ఆగతేః జాన పదైః “తత ఆగత” ఇత్యుక్తం ప్రత్యయః. కడంగరం బుసం అర్హంతితి కడంగరీయాః “కడంగరదక్షిణాచ్ఛచ” ఇతి చ్ఛప్రత్యయః. “కడంగ రో బుసంక్షీణే ధాన్యత్వచి తుషః పుమా” నిత్యమగః. తైగ్గోమహిషాదిభిః నామృశ్యతే కచ్చిత్ ? న స్పృశ్యతే కిమిత్యర్థః.

అపి ప్రసన్నేన మహర్షిణా త్వం

సమ్యగ్విసీయానుమతో గృహాయ ?

కాలోహ్యాయం సంక్రమితుం ద్వితీయం

సర్వోపకారక్షమ మాశ్రమం తే.

10

అపీతి. కిం చత్వం ప్రసన్నేన తుష్టేన సతా మర్షిణా వరతంతునా సమ్యగ్వి సీయా శిక్షయిత్వా విద్యామపదిశ్యేత్త్యర్థః. గృహాయ గృహస్థాశ్రమం ప్రవేశ్యం “క్రియాలోపపదస్యే” త్యాదినా చతుర్థి. అనుమతోఽపి ఆజ్ఞాతః కింఽపి యస్మా త్కారణాత్ తే తవ సర్వేషామాశ్రమాణాం ఉపకారే క్షమం శక్తం “క్షమం శక్తే హితే త్రి”ష్విత్యమరః. ద్వితీయం ఆశ్రమం గార్హస్థ్యం సంక్రమితుం ప్రాప్తంఅయంకాలోవిద్యాగ్రహణానంతర్యా త్తస్యేతి భావః. కాలసమయవేలాసు తుమున్నితి తుమున్ ప్రత్యయః. సర్వోపకారక్షమమిత్యత్ర మనుః-యథా మాతర మాశ్రిత్య సర్వేజీవంతి జంతవః,వర్తంతే గృహీణస్తద్వదాశ్రిత్యేతర ఆశ్రమా”ఇతి.

కళలప్రశ్నం ఆగమనప్రశ్నం చిక్షేదరాహః—

తవార్హతో నాభిగమేన తృప్తం

మనో నియోగక్రియయోత్సుకం మే,

అప్యజ్ఞయా శ సితృ రాత్మనా వా

ప్రాప్తోఽసి సంభావయితుం వనా న్నామ్.

11

తవేతి. అర్హతః పూజ్యస్య ప్రశస్తస్య “అర్హః ప్రంశసాయా” మితి శతృ ప్రత్యయః. తవ అభిగమేన ఆగమనమాత్రేణ మే మమ మనః నతృప్తం న తుప్తం. కింతు నియోగక్రియయా ఉత్సుకం ఆజ్ఞాకరణేన సోత్కంఠం “తత్ప్రేషసి తా సకా విష్టాగో ద్యుక్త ఉత్సుక” ఇత్యమరః. “ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయా” చేతి సప్తమ్యర్థే తృతీయా, శాసితృ ద్విగోరాజ్ఞయాపి ఆజ్ఞయావా అత్మనావా స్వతోహ “ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన” మితి తృతీయా. మాం సంభావయితుం బహూ కర్తుం వనాత్ప్రాప్తోఽసి. గుర్వర్థం వా స్వార్థం వా త్వదాగమనమిత్యర్థః.

ఇత్యర్ఘ్యపాత్రానుమితవ్యయస్య

రఘో రుదారామసి గాం నిశమ్య.

స్వాగోపపత్తిం ప్రతి దుర్బలాశ

స్త మి త్యనోచ ద్వరతంతుశిష్యః.

12

ఇతీతి. అర్ఘ్యపాత్రేణ మృణ్మయపాత్రేణ అనుమితః వ్యయః సర్వస్వత్యాగో యస్య తస్య రఘుః ఇతి ఉక్తప్రకారాం ఉదారాం ఔదార్యయుక్తామపి గాం వాచం “మనోనియోగక్రియయోత్సుకం మే” ఇత్యేవంరూపాం, “స్వర్గేషుపశువాగ్వ జ్ఞదిక్షేత్రఘృణిభూజలే, లక్ష్యదృష్ట్యా స్త్రియాం పుంసి గా” రిత్యమరః. నిశమ్య శ్రుత్వా, వరతంతుశిష్యః కాత్మ్యః, స్వాగోపపత్తిం స్వకార్యసిద్ధిం ప్రతి దుర్బలాశః సన్, మృణ్మయపాత్రదర్శనాత్ శిథిలమనోరథస్సన్ తం రఘుం, ఇతి వక్ష్యమాణ ప్రకారేణ, అవోచత్ ఉక్తవాన్.

సర్వత్ర నో వార్త మవేహి రాజన్

నాథే కుత స్త్వయ్యశుభం ప్రజానామ్ ?

సూర్యే తప త్యావరణాయ దృష్టేః

కల్పేత లోకస్య కథం తమిస్రా ?

13

సర్వత్రేతి. హేరాజన్, సర్వత్ర నః ఆస్మాకం వారం స్వాస్థ్యమవేహి “వార్తం ఘటన్యకోగ” చేత్యమరః. వార్తం పాటవ మాగోగ్యంభవ్యం స్వాస్థ్య మనామయ” మితి యాదవః. నచైతదాశ్చర్యమిత్యత ఆహ-నాథేఇతి. త్వయి నాథే ఈశ్వరే సతి, ప్రజానాం అశుభం దుఃఖం కుతః? తథాపి-అరాంతరం న్యస్యతి-సూర్యే ఇత్యాది నా-సూర్యేతపతి ప్రకాశమానే సతి, తమిస్రా తమిస్రతిః “తమిస్రం

తిమిరం రోగేతమిస్రాతు తమస్తతా, కృష్ణపక్షనిశాయంచేతి” విశ్వః. లోకస్య జనస్య, ‘లోకస్తుభువనే జన, ఇత్యమరః. దృష్టేరావరణాయ ఆవరణం కరుం కథం కత్వేత సంపద్యేత ! నకల్పతేత్యర్థః. దృష్టిమావరితుం నాలమిత్యర్థః. కృష్ణే రలమరత్వాత్ దోష్టే నమస్త్వస్తిత్యాది నాచతురీ. “అలమితి పర్యాప్త్యర్థగ్రహణి” మితి భగవాన్భాష్యకారః క్లషింపద్యమానే చతురీ వక్తవ్యాత్.

తవార్హత ఇత్యాదినా యదుక్తం తన్నచిత్రమిత్యాహః—

భక్తిః ప్రతిజ్యేషు కులోచితా తే

పూర్వాన్మహా భాగ ! తయాతిశేషే,

వ్యతీతకాలస్త్వహమభ్యుపేత

స్త్యా మర్థిభావా దితి మే విషాదః.

14

భక్తి రితి. ప్రతిజ్యేషు పూజ్యేషు “పూజ్యః ప్రతిత్వ” ఇత్యమరః. భక్తిః ఆను రాగవిశేషః తే తవ, కులోచితా కులాభ్యస్తా. “అభ్యస్తేఽప్యచితం న్యాయ్య” మితి యాదవః. హేమహాభాగ సార్వభౌమ, తయాభక్త్యా పూర్వాన్ అతిశేషే అతివర్తనే. కింతు సర్వత్ర వార్తం చేత్తర్థి కథం ఖిన్న ఇవ దృశ్యనే? అత ఆహ—వ్యతీతేతి. అహం వ్యతీతః కాలః అతిక్రాంతకాలస్యన్, అర్థిభావాత్ యాచకత్వాత్, త్యాం అభ్యుపేతః ప్రాప్తవానస్మి ఇతి మే విషాదః క్షేణః.

శరీరమాత్రేణ నరేంద్రః

న్నాభాసి నీర్ధప్రతిపాదితః,

ఆరణ్యకోపాత్తఫలప్రసూతి

స్సంజేన నీవార ఇవావశిష్టః

15

శరీరేతి. హే నరేంద్ర, తీరే సత్వాత్రే ప్రతిపాదితా దత్తా ఋద్ధిః సమృద్ధి ర్యేన సతతోక్తస్యన్ “యోనా జలావతారే చ మంత్రాద్యస్తాదశస్వపే, పుణ్య త్రేతే తథాపాత్రే తీరం స్యాద్దర్శనేఽపి” తి హలాయుధః. శరీరమాత్రేణ తిష్ఠన్ ఆరణ్యకాః ఆరణ్యేభవాః మనుష్యాః మనిప్రముఖాః ‘అగణ్యాన్మనుష్య’ ఇతి పుణ్య ప్రత్యయః తెరుపాత్తా ఫలమేవ ప్రమాతిర్యస్య సః సంజేన కాండేన అవశిష్టః ప్రకృత్యాదిత్వా త్ప్రతీయా. నీహర ఇవ ఆభాసి శోభనే ప్రకాశన ఇత్యర్థః.

సానే భవా నేకనరాధిప స్స

న్నకించనత్వం మఖజం వ్యసక్తి,

ప్రర్యాయపీతస్య సురై ర్హిమాంశోః

కలాత్యుష్ణాఘ్నతగో హి వృద్ధేః.

16

సాన ఇతి. భవాన్ ఏకనరాధిపస్సార్వభౌమస్యన్, మఖజం యజ్ఞజన్యం, న విద్యతే కించన యస్యేత్యకించనః దరిద్రః, మయూరవన్యం సకాదిత్వాత్తేర్మయః

సమాసః. తస్య భావస్తత్త్వం అకించనత్వం నిరసత్వం వ్యసక్తి ప్రకటయతి. తత్ప్రకటనం సానేయుక్తం “యశ్చేద్యే సాంప్రతం సాన” ఇత్యమరః. తథాహి-మరః జేషః, పర్యాయేణ క్రమేణ వీతస్య హిమాంశోశ్చంద్రమసః “హిమాంశుశ్చంద్రమాశ్చంద్ర” ఇత్యమరః. కలాక్షయః వృజేః ఉపచయోదపి క్షాప్యతరోహివరఃఖలు “మణిశ్శాణోశ్చిహస్సుచరవిజయీహేతిదళితః మదక్షిణోనాగ శ్వరది సరి దాశ్వాన పులినా, కలాశేషశ్చంద్ర సురత మృదితా బాలవనితా తనిమ్నా శోభంతే గళిత విభవాశ్చార్ధిమ నృపా” ఇతి న్యాయాదితి భావః. అత్ర కామందకః “ధర్మారంక్షిణశస్య క్షిణత్వమితి శోభతే, సున్నా పీతావశేషస్య క్షుప్తపక్షే విధోరిమ” ఇతి.

తదన్యత స్తావ దనన్యకార్యో

గుర్వర్థ మాహర్తుషవాం యితిస్యే,

స్వస్వస్తు తే నిర్గళితాంబుగర్భం

శరదనం నారతి చాతకోఽపి.

17

తదితి. తస్మాత్త్వక్రూరణాత్ తానదనన్యకార్యః “యావత్ప్రవచ్చ సాకల్యేఽవధామానేఽవధారణ” ఇత్యమరః. ప్రయోజనాంతరరహితః ఆహం, అన్యతః వదాన్యాంతరాత్, గుర్వర్థం గురుధనం, ఆహర్థం అర్జితం, యితిస్యే ఉచ్యోత్యే. తే తుభ్యం, స్వస్తి శుభమస్తు. “నమస్త్వస్తి” త్యాదినా చతురీ. తథాహి చాతకోఽపి-“ధరణీపతిం లోయం చాతకానాం రుభాకర” మితి స్తోత్రోః అనన్యగళితోఽపీత్యర్థః. నిర్గళితం అంజేన గర్భో యస్య తం శరదనం శరశ్మేఘం నారతి నయాచతే, అర్దగతాయాచ శేచేతి ధాతుః, “యాచనాశ్చరీరీఽర్దన” మితి రూపదవః.

ఏతావదుక్త్వా ప్రతియాతుకామం

శిష్యం మహాచే ర్నృపతిర్నిషిధ్య,

కిం వన్న విద్య నురవే ప్రదేయం

త్వయా కీయద్వేతి త మన్వయుక్తిః.

18

ఏతాదతి. ఏతావత్ ఏతావన్మాత్రం వాక్యం ఉక్త్వా ప్రతియాతుం కామాయస్య తం ప్రతియాతుకామం “తుంకామమనసోగమీ”తి చురారణోపః. మహాచే ర్నృపతంతోః శిష్యం శాత్సం, నృపతిః రఘుః, నిరుధ్య నివాగ్ధి, హే విద్యవ్ త్వయా గురవే ప్రదేయం వన్న కింశి కీమాత్మకం కియత్ కిం పరిమాణకం వాక్య ఇతి ఏవం తంకాత్సం అన్వయుక్తి అప్యన్యత్. “ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాచే”త్యమరః.

తతో మథానద్విహితాధ్యగాను

తస్యై స్వయా వేళః పర్జితాయ,

వర్ణాశ్రమణాం గురవే న విద్మి

పితక్షణః ప్రస్తుతి మాచచత్తే.

19

తతిశతి. తతః అనంతరం, యథావత్ యథార్థం, అరాచే వతిప్రత్యయః. విహితాధ్వరాయ విధినదనుష్ఠితయజ్ఞాయ, సదాచారాయేత్యర్థః. స్మయావేశవివరితాయ గర్వాభినివేశకూన్యాయ. ఆనుదతాయేత్యర్థః. వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనాం, ఆశ్రమాణాం బ్రహ్మచర్యాదీనాం చ గురవే నియామకాయ “వర్ణాస్మన్యర్వాహ్మణాదయః, బ్రహ్మచారిగృహీవానప్రస్తాభిక్షుశ్చతుష్టయే, ఆశ్రమా” 2 స్త్రీతి చామరః. వర్ణాశ్రమాణాం సర్వకార్యనిర్వాహకాయేత్యర్థః తస్మై రఘువే విచక్షణః విద్యానో వర్జీబ్రహ్మచారి ‘వర్ణినో బ్రహ్మచారిణః ఇత్యమరః. ‘వర్ణాత్ బ్రహ్మచారిం’ ణీతిశని ప్రత్యయః. సః కాత్యసః ప్రస్తుతం ప్రకృతం ఆచనత్ కథయామాస.

సమాప్తవిద్యేన మయా మహర్షి

ర్విజ్ఞాపితోఽభూ ద్గురుదక్షిణాయై,

స మే చిరాయాస్సలితోపచారాం

తాం భక్తిమే వాగ్దాయ త్పురస్తాత్.

20

సమాప్తేతి. సమాప్తవిద్యేన మయా, మహర్షిః గురుః, గురుదక్షిణాయై గురుదక్షిణాస్వీకారారం, విజ్ఞాపితోఽభూత్. స చ గురుః చిరాయ చిరాత్ అసలితోపచారాం తాం దుష్కరాం మే భక్తిమేవ, పురస్తాత్ ప్రథమం, అగణయత్ సంఖ్యాతవాన్; భక్త్యైవ సంతుష్టః. కిం దక్షిణయేత్యుక్తవానిత్యర్థః. అథవా భక్తిమేవ తాం దక్షిణాం అగణయదితి యోజ్యమ్.

నిర్బంధసంజాతరుషార్థకార్య

మచింతయిత్వా గురుణాఽహ ముక్తః,

విత్తస్య విద్యాపరిసంఖ్యాయా మే

కోటిశ్చతస్రో దశ చాహరేతి.

21

నిర్బంధేతి. నిర్బంధేన ప్రారణాతిశయేన, సంజాతరుషా సంజాత శ్రోధేన, గురుణా వరణేతునా, అరకార్యమరదారిద్ర్యం, అచింతయిత్వాఽవిచార్య, అహం విత్తస్య ధనస్యచతస్రో దశ చ కోటిః చతుర్దశకోటిః, మే మహ్యం, అహర ఆనయ, ఇతి విద్యా పరిసంఖ్యాయావిద్యాసంఖ్యామసాగజైవ ఉక్తః, అత్ర మనుః “అంగాని వేదాశ్చత్వారి మిమాంసా న్యాయవిస్తరః, పురాణం ధర్మశాస్త్రం చ విద్యాహ్యేతాశ్చతుర్ద” శేతి.

సోఽహం సపర్యావిధిభాజనేన

మత్వా భవంతం ప్రభుశబ్దశేషమ్,

అభ్యుత్సహే సంప్రతి నోపరోదు

మల్లేతరత్వా చ్ఛ్చుతనిష్క్రియస్య.

22

సోఽహమితి. సోఽహం సపర్యావిధిభాజనేన అర్చ్యపాత్రేణ భవంతం ప్రభుశబ్ద ఏవ కేహో యస్య తం, మత్వా నిస్సం నిశ్చిత్తేత్యర్గః. శ్రుతనిష్క్రమస్య విద్యామూలస్య అప్యేతరత్వాదతిమహత్త్వాత్, సంప్రతిఉపేగోధ్యం నిర్బంధం నాభ్యుత్పన్నో న సోఽహం న స్మి.

ఇతం ద్విజేన ద్విజరాజకాంతి

రావేదితో వేదవిదాం వరేణ,

ఏనోనివృత్తేంద్రియవృత్తి రేనం

జగాద భూయో జగ దేకనాథః.

23

ఇతమితి. ద్విజరాజకాంతిశ్చంద్రకాంతిః ‘ద్విజరాజ శృతధరో నక్షత్రేశః క్షపాకరో’ ఇత్యమరః. “తస్మా త్సోమరాజానో బ్రాహ్మణాః సోమైస్సాకం బ్రాహ్మణవాగ్ రా” షేతి శ్రుతేః. ఏనసః పాపాత్, నివృత్తా ఇంద్రియవృత్తిర్యస్య సః జగ దేకనాథః రఘుః. వేదవిదాం వరేణ శ్రేష్ఠేన ద్విజేన కౌత్సేన, ఇత్యూషేతః నివేదితస్సన్, ఏనం కౌత్సం, భూయః పునః, జగాద

గుర్వర్థమర్థీ శ్రుతపారదృశ్యా

రఘో స్సకాశా దనవాప్య కామన్,

గతో నదాన్యాంతర మి త్యయం మే

మాభూ త్పరీవాదనవావతారః.

24

గుర్వర్థమితి. శ్రుతస్య శాస్త్రస్య పారం అంతం దృష్టవాన్ శ్రుతపార దృశ్యా, దృశే క్వనిష్ఠిత్యయః. గురవే గుర్వర్థం, గురుదక్షిణారం అరీ యాచకః విశేషణ ద్వయేనాపి అపారప్రత్యాభేయత్వమాహ-రఘో స్సకాశాత్, కామం మనోరథం, అనవాప్య అప్రాప్య, వదాన్యాంతరం దాత్రంతరం, గతః “స్మర్తవ్యానమూలత్ దానశౌండాబహుప్రదే” ఇత్యమరః. ఇత్యేవం యాపస్య, పరీవా దస్య ఆపవాదస్య, నహో నూతనః, ఇదం ప్రథమః, అవతారః ఆవిర్భావః, మే మాభూత్ మాస్త్వరఘోరితి స్వనామగ్రహణం సంభావితత్వచోతనార్థం, తథాచ- “సంభావితస్య చాక్రిర్మరణం దతిరిచ్ఛత” ఇతి భావః.

స త్వం ప్రశస్తే మహితే మదియే

వసన్ చతుగోఽగ్ని రిఽవాగ్న్యగాగే,

ద్విత్రాణ్యాహో వ్యర్హసి సోఽహం మర్త

న్యానద్యతే సాధయితం త్వదరమ్.

25

స ఇతి, సః త్వం మహితే పూజితే, ప్రశస్తే ప్రసిద్ధి, మదియే మత్సంబంధిని, అగ్న్యగాగే త్రేతాగ్ని జ్ఞానాగ్రాం, చతుగోఽగ్ని రివ వసన్, ద్విత్రాణి ద్వేత్రీణివా, అహం దినాని, “సంఖ్యావ్యయే” త్యాదివా బహుబ్రహ్మిః. “బహుబ్రహ్మ

సంఖ్యేయే దజ బహుగణా” దితి దచ్చత్వయః. సోఢుమర్మసి. మే ఆ
మాన్య, ద్వదరం తవ ప్రయోజనం సాధయితుం, యావద్యతే యతిష్యే, “యావ
రానిపాతనయోర్ల” దితి భవిష్యదర్థే లట్.

తథేతి తస్యైవితథం ప్రతీతః

ప్రత్యగ్రహీ త్సింగర మగ్రజన్మా,

గా మాత్తసారాం రఘురవ్యవేక్ష్య

నిష్క్రీష్ట మర్థం చకమే కుబేరాత్.

తథేతి. అగ్రజన్మా బ్రాహ్మణః. ప్రతీతః ప్రీతస్యన్, “ఖ్యాతే మ్న
ప్రతీత” ఇత్యమరః తస్య రఘోః, అవితథం అమోఘం సింగరం ప్రతిజ్ఞాం. “ఆ
ప్రతిజ్ఞాజి సంవిదాపత్ను సింగర” ఇత్యమరః. ‘తాంగిర’ మితి కేచిత్పఠంతి. తథా
ప్రత్యగ్రహీత్ అంగీచకార. రఘురపి, భూమిం, అత్త సారాం గృహీతభ
మవేక్ష్యజ్ఞాత్వా, కుబేరాత్, అర్థం ధనం, నిష్క్రీష్టం ఆహర్తుం, చకమే ఇయే

వసిష్ఠమంత్రోక్షణజప్రభావా

దుదన్వదాకాశమహీధరేషు,

మరుత్సఖస్యేవ వలాహకస్య

గతి ర్విజఘ్నే స హి తద్రథస్య.

వసిష్ఠేతి. వసిష్ఠస్య యన్మంత్రేణ ఉత్తణం అభిమంత్ర్య సోత్తణం తజ్ఞా
ప్రభావాత్ సామర్థ్యాద్యేతోః ఉదన్వదాకాశమహీధరేషు సముద్రాకాశపర్వత
మరుత్సఖస్య మరుత్సఖేతి ప్రితీతత్పురుషః బహుప్రిహా సమాసాంతాభావా
తతో వాయుసహాయస్యేతి లభ్యతే. వారిణాం వాహకః వలాహకః పృథ్వీ
త్వాత్సాధుః. తస్యేవ మేఘస్యేవ తద్రథస్య రఘురథస్య గతిస్సంచారః స
ఘ్నేన విహతాహి.

అథాఽధిశిశ్యే ప్రయతః ప్రదోషే

రథం రఘుః కల్పితమస్త్రగర్భమ్,

సామంతసంభావనయైవ ధీరః

కైలాసనాథం తరసా జిగీషుః,

అథేతి. అథ ప్రదోషే రజనీముఖే. తత్కాలే యానారోహణవిధానా
“ప్రదోషే రజనీముఖ” మిత్యమరః, ప్రయతః ధీరో రఘుః, సమంతాద్భవన
మంతః రాజమాత్రమితి సంభావనయైవ మనీషయైవ కైలాసనాథం కుబేరం తర
బలేన జిగీషుశ్చేతి మిచ్చుస్సన్ కల్పితం సజ్జితం అస్త్రాణి గర్భే యస్య తం రథ
ఆధిశిశ్యే రథే శయితవానిత్యర్థః. “అధిశిజ్ఞే సాసాం కర్మే”తి కర్మత్వమ్.

ప్రాతః ప్రయాణాభిముఖాయ తస్మై
 సవిస్మయాః కోశగృహే నియుక్తాః,
 హిరణ్మయాం కోశగృహస్య మధ్యే
 వృష్టిం శశంసుః పతితాం నభస్త్యః.

29

ప్రాతరితి. ప్రాతః ప్రయాణాభిముఖాయ ప్రసా నాభిముఖాయ, తస్మై స్త్రీగమి
 పవే రఘవే, కోశగృహే, నియుక్తాః అక్రమ్యతాః, భాండాగారికాః, సవిస్మయా
 స్సంతః, కోశగృహస్య భాండాగారస్య మధ్యే, నభస్త్యః నభస్య ఆకాశాత్, పంచ
 మ్యాస్తసిల్ ప్రత్యయః. పతితాం హిరణ్మయాం సువర్ణమయాం దాండినాయ నే
 త్యాదినా నిపాతనాత్ స్థిరః. వృష్టిం శశంసుః కథయామహుః.

తం భూపతి రాభిసుర పేందురాశిం

లబ్ధం కుబేరం దభిముస్యమానాన్,

దిదేశ కత్నాయ సమస్తమేవ

శృజం సుమేగో రన వప్రభిన్నమ్.

30

తమితి. భూపతిః రఘుః, అభిముస్యమానాత్ అభిముస్యమాణాత్ కుబే
 రాత్, లబ్ధం వజ్రేణ పులిశేన భిన్నం బానం, సుమేగోశృంగం శిఖరమివ సితం,
 “పాదం సుమేగోరీ”తి కన్వయింపదశః. పాదం ప్రత్యంతిపగ్నతమివ సితం. “పాదాః
 ప్రత్యంతపగ్నతాః” ఇత్యమంగ. తం భిన్నం భాస్వరం “ధంజభానమిదో ఘుర”
 జితి ఘురచే ప్రత్యయః. హిమగోశిం సమస్త మేవ శృత్వ మేవ కత్నాయ, దిదేశ
 దదే. న తు సతుర్వకకోటిమాత్ర మిత్థేవకారకః.

జనస్య సాకేతనివాసిని స్తా

ద్వాప వ్యభూతా మభినంద్యసత్త్వైః,

గురుప్రదేయాధికసిస్పృహోర్ధి

స్పృహోర్ధి కామా దధికప్రదశ్చ.

31

జనస్యేతి. తావది దాతారా ద్వాపవః, సాకేతనివాసినిః “సాకేతం స్వాద
 యోధ్యాయం కోసలానందినీ తథోతి యాదవః. జనస్య, అభినంద్యసత్త్వైః సుత్య
 వ్యవసాయా, అభూతం. “ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీ తు జంతు”
 స్వీత్యమరః. తద్ద్వా గురవే ప్రదేయాదధికే అధికద్రవ్యే, సిస్పృహః నిరపేక్ష
 ఆర్థికాత్మః ఆర్థికామాత్ ఆర్థిక మనోరథాత్. అధికం ప్రదదాతీతి తథోక్తః,
 స్పృహ రఘుశ్చ. “ప్రేదాత్ జ్ఞ” ఇతి జ్ఞప్రత్యయః.

అథోష్ట్ర వామీశతవాహితారం

ప్రజేత్వరం ప్రీతమనా మహర్షిః,

స్మృతస్మరణానంతరపూర్వకాయం

సంప్రస్థితో వాచ మువాచ కాత్మనః

32

అథేతి. అథ ధనప్రదానానంతరం ప్రీతమనాః హృష్టమానసః, మహరిః కాత్మనః, సంప్రస్థితః ప్రస్తాస్యమానస్సన్ “ఆశం సాయాం భూతవచ్చే”తి భవిష్య దరేకః. ఉష్ణజ్ఞాం క్రిమేశకాణాం వామీనాం బడబానాంచ. “వామ్యశ్వా బడబే” త్యమరః. శత్రే వాహితార్థం ప్రాపితధనం, అనంతపూర్వకాయం వినయేన నమ్రమిత్యర్థః. ప్రజేశ్వరం రఘుం కిరణ స్మృతన్ వాచమువాచ.

కి మత్రచిత్రం యది కామమౌ దృష్టు

ర్వృత్తే స్థితస్యాధిపతేః ప్రజానామ్.

అచింతనీయస్తవ తు ప్రభావో

మనీషితం ద్వారపి యేన దుగ్ధా.

33

కిమితి. వృత్తే రాజవృత్తే స్థితస్య “న్యాయేనార్జనమర్థస్యవర్ధనం పాలనం తథా, సత్పాత్రేప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తం చతుర్విధం” మితి కామందకః. తస్మిన్ వృత్తేస్థితస్య ప్రజానా మధిపతేః స్వప్రస్థ భూః భూమిః, కామాన్ నూతే ఇతి కామనూః యది “సత్సాద్విషేద్రుహే” త్యాదినా క్రిన్వ. తత్ర కామప్రసవే కిం చిత్రం? న చిత్రమిత్యర్థః. కింతు తవప్రభావో మహిమా తు అచింతనీయః చింతి తు మశక్యః యేనత్వయా ద్వారపి మనీషితమభిలషితం దుగ్ధా దుహేర్ద్వికర్మణాం ప్రధానేకర్మణిక్తః “ప్రధానకర్మణ్యాభ్యేయేలాదీనామర్ద్వికర్మణాం, అప్రధానే దుహేదీనాం ణ్యంతే కర్తృశ్చ కర్మణ” ఇతి స్మరణాత్.

ఆశాస్య మన్య త్పునరుక్తభూతం

శ్రేయాంసి సర్వా ణ్యధిజగ్ముషస్తే,

పుత్రం లభ స్వత్పుత్రగుణానురూపం

భవంత మీద్యం భవతః పితేవ.

34

ఆశాస్యమితి. సర్వాణి కరితురంగరాజ్యాదీని శ్రేయాంసి కల్యాణాని “శ్వశ్రేయసం శివం భద్రం కల్యాణం మంగళం శుభం” మితిమరః. అధిజగ్ముషః ప్రాప్తవతః తేతవ అన్యత్ పుత్రాతిరిక్తం ఆశాస్యం ఆశీస్సాధ్యం పునరుక్త భూతం, సర్వం సిద్ధమిత్యర్థః. కింతు ఈద్యం స్తుత్యం భవంతం భవతః పితేవ దిలీప ఇవ, ఆత్మగుణానురూపం త్వత్పుత్రగుణమిత్యర్థః. పుత్రం లభస్వ ప్రాప్నుహి.

ఇత్యం ప్రయు జ్యశిష మగ్రజన్మా

రాజే ప్రతీయాయ గురో స్స కాశమ్,

రాజాపి లేభే సుగ మాగు నస్మా

దాహ్లోక ముర్కా దిన జీవలోకః.

35

ఇతమితి. అగ్రజన్మా బ్రాహ్మణః, “అగ్రజన్మా ద్విజే శ్రేష్ఠే భ్రాతృ బ్రహ్మణీ స్మృత” ఇతి విశ్వః. ఇతం అనేన ప్రకారేణ, రాజే రఘవే, ఆశిషం ఆశీర్వాదం, ప్రయుజ్య గురో ర్వర్జితంశ్చ, సకాశంసమాపం, ప్రతీయాయ ప్రాప. రాజాపి జీవలోకః ప్రాణీసమూహః. “జీవః ప్రాణీని గీష్వతా” వితి విశ్వః. అర్కా త్సూర్యాత్. ఆలోకం ప్రకాశమివ చైతన్యమితి పాఠః. ‘ఆలోకాదర్శనోద్యోతా’ విశ్వమరః. తస్మాదాశీర్వాదాత్, ఆహ శీఘ్రం, సుతం పుత్రం, లేభే ప్రాప.

బ్రాహ్మే ముహూర్తే కిల నస్య దేసి

కుమారకల్పం సుఖవే కుమారమ్.

అతః పితా బ్రహ్మణ ఏన నామ్నా

త మాశ్శృజన్మాన మజగ నకార.

36

బ్రాహ్మ ఇతి. తస్యరఘోః, దేసి మహిషీ, “దేసి కృతాభిషేకాయా” మిత్యమరః. బ్రాహ్మే “తస్యేద” మిత్యణ్-బ్రహ్మదేవతాశే అభిజన్మానుశే ముహూర్తే, ఈషదసమాపం. కుమారం కుమారకల్పం స్కందసదృశం, “ఈషద సమాప్తా” వితి కల్పస్పృత్యయః. కుమారం పుత్రం సుఖవే కిలేతి సంభావనాయాం “వార్తాసంభావ్యయోః కిలే” త్యమరః. “కుమారో బాలశే స్కంద” ఇతి విశ్వః. అతః బ్రాహ్మముహూర్తాన్నత్వాత్, పితా రఘుః, బ్రహ్మణో విధేరేవ నామ్నా తం ఆత్మజన్మానం పుత్రం, అజం అజనామకం చకర, “అశ్వాహరా హరే కామే విధౌ ఛాగే రఘోస్సుత” ఇతి విశ్వః.

రూపం తదోజస్వి తదేన వీర్యం

తదేన నైసర్గిక మున్నతత్వమ్,

న కారణాత్స్వద్భిదే కుమారః

ప్రవర్తితో దీప ఇన ప్రదీపాత్.

37

రూపమితి. ఓజస్వి తేజస్వి బలిషం వా “ఓజస్తేజసి ధాతూనామవష్టంభ ప్రసాదయోః, ఓజో బలే చ దీప్తా చే”తి విశ్వః. రూపం వపుః, “అథ రూపం నపుంసకం. స్వభావాకృతి సాందర్యవపుషి శ్లోకశబ్దయో”రితి విశ్వః. తదేన వైత్పక మేవ, వీర్యం శౌర్యం తదేన నైసర్గికం స్వాభావికం ఉన్నతత్వం, తదేన తాదృశే వేత్త్యర్థః. కుమారోబాలకః, ప్రవర్తితః ఉత్పాదితో, దీపం ప్రదీపాత్ స్వాత్పాద కాద్విపాదివ, స్వాత్ స్వకీయాత్ పూర్వాదిభ్యో నవభ్యోచేతిస్మాదాభ్యో వైకల్పికః. కారణాత్ ఇనకాత్ న విభిదేభిన్నో నాభూత్. సర్వాత్మనా తాదృశ వేత్త్యర్థః. “సర్గాశ్చ సర్జనాధ్యాయస్వభావోత్సాహనిశ్చయః” ఇతి వైజయంతి.

ఉపాత్రవిద్యం విధివ ద్దురుభ్య
 స్తం యావనోద్భేదవిశేష కాంతమ్,
 (శ్రీ) స్సాభిలాషాపి గురీ రనుజ్ఞాం
 ధీరేవ కన్యాపితు రాచకాంక్షే.

38

ఉపాత్రేతి. గురుభ్యః, విధివత్ యథాశాస్త్రం ఉపాత్రవిద్యం లబధివిద్యం, యావనస్య ఉద్భేదాదావిర్భావాజేతోః, విశేషేణ అతిశయేన కాంతం సామ్యం, తం అజం ప్రతి సాభిలాషాపి, శ్రీః ధీరా ధీరోన్నతచిత్తా “సీరచిత్తోన్నతిర్యాతు తద్దైర్యమితి సంజ్ఞిత” మితి భూపాలః. కన్యాపితురీవ గురీ రఘో రనుజ్ఞామనుతిం, ఆచకాంక్షే ఇయేష. యావరాజ్యాన్తోఽభూదిత్వరః. అనుజ్ఞాశబ్దాద్విత్వ పారశంత్ర్యం ఉపమాసామర్థ్యాత్పక్షిగ్రహణయోగ్యతాచ భవ్యతే.

అధోశ్వరేణ క్రథకై శికానాం
 స్వయంవరార్థం స్వసు రిందుమత్యాః,
 ఆప్తః కుమారానయనోన్ముకేన

భోజేన దూతో రఘవే విస్పృష్టః.

39

అధోతి. ఆథ స్వసు ర్భగిన్యాః ఇందుమత్యాః, స్వయంవరార్థం, కుమారస్య అజస్య. ఆనయనే, ఉత్సుకేన క్రథకై శికానాం, విదర్భజేశానాం, ఈశ్వరేణ స్వామినా, భోజేన రాజ్ఞా, ఆప్తః శితో దూతః, రఘవే, విస్పృష్టః ప్రేషితః. క్రయా నూత్ర యోగేఽపి చతుర్థి ఆప్తగ్రహణ మత్రైవ తాత్పర్యమితి వ్యోతనార్థమ్.

తం శ్లాఘ్యసంబంధ మసౌ విచిత్త్య
 దారక్రియాయోగ్యతశం చ పుత్రమ్,
 ప్రసాపయామాన సస్సైస్య మేన

మృద్ధాం విదర్భాధిపరాజధానీమ్.

40

తమితి. అసౌ రఘుః, తం భోజం, శ్లాఘ్యసంబంధం అనూచానత్వాదిగుణ యోగాత్ స్పృహణీయసంబంధం. విచిత్త్య విచార్య, పుత్రం చ దారక్రియాయోగ్య తశం వినాహయోగ్యవయసం, విచిత్త్య, సస్సైస్యమేనం పుత్రం అజం ఋదాం సమృద్ధాం, విదర్భాధిపస్య భోజస్య, రాజధానీం పురిం ప్రతి, ప్రసాపయామానః. ధీయంతేఽస్యామితి ధానీ “కరణాధికరణయో” శ్చేత్త్యధికరణే ల్యోట్ ప్రత్యయః. రాజ్ఞాం ధానీతి విగ్రహః “ప్రధాననగరీ రాజ్ఞాం రాజధానీతి కథ్యతే” ఇతి శబ్దార్థః.

తస్యోపకార్యారచితోపచారా

వన్యేతరా జానపదోపదాభిః,

మార్గే నివాసా మనుజేంద్రసూనో

ర్భభూవు యద్యానవిహారకల్పాః.

41

తస్యేతి. ఉపకార్యాసు రాజయోగ్యేషు, పటభవనాదిషు, “సాధోఽస్త్రీ రాజసదన ముపకార్యోపకారికే” త్యమరవచనవ్యాఖ్యానే క్షీరస్వామి. ఉపక్రియతే ఉపకగోతి చ పటసుంటపాదిరాజసదనమితి, రచితాః ఉపచారాః శయనాదయో యేషు తే తథోక్తాః, జానపదానాం జనపదేభ్య ఆగతానాం, ఉపదాభిః ఉపాయనైః, “ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహరస్తథోపదే” త్యమరః. వన్యాః వసేభవాః ఇతరే యేషాం తే వన్యేతరాః, అవన్యా ఇత్యర్థః. “నబహుప్రీహా” వితి సర్వనామసంజ్ఞానిషేధః తత్పుగుషే సర్వనామసంజ్ఞాదుర్వారైవ. తస్య మనుజేంద్రసూనో రజస్య మార్గే నివాసాః వాసనికాః వసతయః, ఉద్యానాని ఆక్రీడాః, “పుమానాక్రీడ ఉద్యాన” మిత్యమరః. తాస్యేవ విహారసానాని తత్కల్పాః తత్సదృశా ఇత్యర్థః. “ఈషదసమాస్తా” వితి కల్ప పృత్యయః. బభూవుః.

స సర్మదారోధసి శీకరార్ద్రై

ర్మరుద్భి రాస ర్మితన క్తమాలే,

క్లాంతం రజోఘాసర కేతు సైన్యం

నివేశయామాస నిలగఘీతాధ్వా.

42

స ఇతి. విలంఘితాధ్వా అతిక్రాంతమార్గః, సః అజః, శీకరార్ద్రైః శీతలై ర్మర్మరైః. మురుద్భిర్వాతైః, ఆస ర్మితాః కంపితాః, సక్తమాలాః చిరబిల్వాభ్యవృక్షభేదాః యస్మిన్ నివేశారా ఇత్యర్థః. “చిరబిల్వో సక్తమాలః కరజశ్చకరంజక” ఇత్యమరః. సర్మదారోధసి రేవాతీరే, క్లాంతం క్లాంతం, రజోభిః ఘాసరాః కేతవో యస్య తలైన్యం నివేశయామాస.

అఘోపరిష్టాద్భిమరై ర్భిమద్భిః

ప్రాకూచితాంతస్సలిలప్రవేశః.

నిర్ధౌతదానామలగండభిత్తి

ర్వన్యస్సరితో గజ ఉన్మమజ్జ.

43

అథేతి. అథ సేనానివేశనానంతరం ఉపరిష్టాత్ ఊర్ధ్వం “గుపయ్యపాస్తా” దితి నిపాతః. భ్రమద్భిః మదలోభాదితిభావః. భ్రమరైః ప్రాకో ఉన్మజ్జనాత్పూర్వం; నూచితః జ్ఞాపితః, అంతస్సలిలే ప్రవేశో యస్య స తథోక్తః. నిర్ధౌతదానే మౌలితమదే, అత ఏవ అమలే గండభిత్తి యస్య స తథోక్తః “దానం గజమదే త్యాగ” ఇతి విశ్వః. వన్యోగజః సరితః సర్మదాయాస్సకాత్ పంచమ్యాససిల్ ప్రత్యయః. ఉన్మమజ్జ ఉతితః ప్రశస్తా గండో గండభిత్తి “ప్రశంసావదనైశ్చ”తి సమాసః.

భితిశబ్దః ప్రశస్తారః. తథా చ గృహరత్నమహాదధా “నుతలికోదమిత్రాన్యుః
ప్రశాంధస్థలభిత్తయః” ఇతి భిత్తిః ప్రదేశోవా, ‘భిత్తిః ప్రదేశే కద్యేచేతి విశ్వః.

నిశ్చేషవిత్తాభితధాతునాపి

వప్రక్రియా మృత్యునత స్తతేషు.

నీలోర్ధ్వరేఖాశబలేన శంసన్,

దంతద్వయే నాశ్మనికుంతితేన

44

నిశ్చేషేతి. కథం భూతో గజః? నిశ్చేషం యథా తథా విత్తాభితధాతునా
ధాత గృహదిధాతునాపి నీలాభిః ఊర్ధ్వరేఖాభిః తటాభిః పూతజనితాభిః శబలేన
కర్బురేణ, “చిత్రకిమ్మిర కల్పావశబ్దై తాశ్చకర్బుర” ఇత్యమరః. ఆశ్మభిః
పాషాణైః, వికుంతితేన కుంతీకృతేన, దంతద్వయేన ఋతువాన్నామ కర్చిత్రత్యైః
పర్వతైః, తస్య తతేషు, వప్రక్రియాం వప్రక్రీడా ముత్తాతకేళి మిత్యరః. “ఉత్తాత
కేళిశ్చింత్యాద్యైర్వ ప్రక్రీడానిగద్యత” ఇతి శబ్దార్థశంసన్ కథయన్, నూచయ
నిత్యరః. యుగ్మమ్.

సహారవిత్తేషలఘుక్రియేణ

హస్తేన తీరాభిముఖస్సశబ్దమ్.

బభౌ సభింద స్పృహత స్తరంగా

న్వార్ధ్యర్ధభాగం ఇవ ప్రవృత్తః

45

సహారేతి. సహారవిత్తేషయో స్సంకోచప్రసరణయోః లఘుక్రియేణ శీఘ్ర
వ్యాపారేణ “లఘుక్షీప్రమరంద్రుత” మిత్యమరః. హస్తేన శుండాదండేన, “హస్తో
నక్షత్రభేదే స్యాత్కరేభకరయోర” పీతి విశ్వః. సశబ్దం సఘోషం యథా తథా
బృహతస్తరంగాన్నిందన్ విదారయన్, తీరాభిముఖః సగజః వారీ గజబంధనసానం,
“వారీతు గజబంధనీ” ఇత్యమరః. వార్యా ఆర్ధభాగం విష్కంభస్య భంగే
భంజనే ప్రవృత్త ఇవ బభౌ.

శైలోపమ శైవల మంజరీణాం

జాలానికర్షన్నురసా స పశ్యాత్.

పూర్వం తదుత్పిడితవారిరాశి

స్ఫురిత్ప్రవాహాస్తట ముత్ససర్ప.

46

శైలేతి. శైలోపమ స్సగజః శైవలమంజరీణాం, జాలానిబృందాని-“జలనీలీకు
శైవాలం శైవల” ఇత్యమరః. ఉరసా కర్షన్, పశ్యాత్, తటం ఉత్ససర్ప. పూర్వం తేన
గజేన ఉత్పిడితః నున్నః వారిరాశిర్యస్య సః స్ఫురిత్ప్రవాహః తటం ఉత్ససర్ప ఉజ్జగమ

తస్యైకనాగస్య కపోలభిత్తో
 వాలావగాహక్షణమాత్రశాంతా,
 వన్యేతరానేకపదర్పనేన
 పునర్దిదీపే మదచుర్దిన శ్రీః.

47

తస్యేతి- తస్య ఏకనాగస్య ఏకాకిణో గజస్య, కపోలభిత్తోర్గండసలయోః, జలావగాహేన క్షణమాత్రం శాంతా నివృత్తా మదచుర్దినశ్రీః మదపరలక్ష్మీః వన్యేతరేషాం గ్రామ్యాణాం, అనేకసానాం ద్విపానాం, దర్పనేన “ద్విరదోఽనేకపోద్విప” ఇత్యమరః. పునర్దిదీపే వవృధే.

సప్తచ్ఛదక్షీరకటుప్రవాహ
 మసహ్య మాఘ్రూయ మదం తదీయన్,
 విలంఘితాధోరణతీవ్రయత్నా
 సేనాగజేంద్రా విముఖా బభూవుః.

48

సప్తచ్ఛదేతి. సప్తచ్ఛదస్యవృక్షవిశేషస్య, క్షీరవత్ కటుస్సురభిః ప్రవాహః ప్రసాదో యస్య తం “కటుతిక్తకపాగూసు సారభ్యేఽపి ప్రకీర్తితా” ఇతి యాదవః. అసహ్యం తదీయం గజసంబంధనం మదమాఘ్రూయ సేనాగజేంద్రాః విలంఘితః తిరస్కృతః ఆధోరణానాం హస్తిపకానాం తీవ్రో మహాన్ యత్నః అంకుశతాడన రూపః ప్రయత్నో యైస్తే తథోక్తాస్సంతః. “అధోరణా హస్తిపకా హస్త్యారోహ నిషాదిన” ఇత్యమరః, విముఖాః పరాజ్ఞుఖాః బభూవుః.

స చ్ఛిన్నబంధద్రుతయ్యగృహస్యం
 భగ్నాక్షపర్యస్తరథః క్షణేన,
 రామాపరిత్రాణవిహస్తయోధం
 సేనానివేశం శ్రీములం చకార.

49

స ఇతి. స గజః భిన్నాః బంధాః యైస్తే చ్ఛిన్నబంధాః ద్రుతాః పలాయితాః యుగం వహంతీతి యుగ్యాః “తద్వహతి రథయుగప్రాసంగ” మితి యత్ప్రత్యయః. అశ్వాః యస్మిన్ సః సచాసౌ శూన్యశ్చ తం అక్షాః రథావయవాః దారు విశేషాః “అక్షో రథస్యావయవే పాశకేఽప్యక్షమింద్రియ” ఇతి శాశ్వతః, భగ్నాః అక్షా యేషాం తే అతఏవ పర్యస్తాః రథా యస్మిన్ తం రామాణాం స్త్రీణాం, పరిత్రాణే సంరక్షణే, విహస్తాః వ్యాకులాః, యోధా యస్మిన్ తం. రామాపరిత్రాణ విహస్తయోధం “విహస్తవ్యాకులౌ సమా” ఇత్యమరః. సేనానివేశం శిరిరం క్షణేన, శ్రీములం సంకులం చకార.

త మాపతంత సృపతే రవధ్యో

వేన్యః కరీతి శ్రుతవాన్ కుమారః,

నివర్తయిష్య నిశిఖేన కుంభే

జఘాన నాత్యాయతకృష్ణశాబ్దః.

50

తమితి. సృపతేః రాజః వనేభవః వన్యః. కరీ అవధ్యః హంతుమయోగ్య ఇతి శ్రుతవాన్ శాస్త్రాత్ జ్ఞాతవాన్. కుమారః అజః, ఆపతంతం అభిధావంతం గజం నివర్తయిష్యన్, న తు ప్రహరిష్యన్ అత ఏవ నాత్యాయతం అనతిదీర్ఘం “నభిరస్య న శబ్దసుప్న” పేతి సమాసః కృష్ణశాబ్దః ఈషదాకృష్ణచాపస్సన్ విశిఖేన బాణేన కుంభే జఘాన. అత్రచాతుషః-“లక్ష్మీకామో యుద్ధాదన్యత్ర కరివధం న కర్యాత్ ఇయంహి శ్రీర్యేకరిణ” ఇతి, అత ఏవయుద్ధాదన్యత్రేతి బోధితార్థం వన్యగ్రహణం కృతం.

స విదమాత్రః కిల నాగరూప

మతస్సృజ్య తద్విస్మితస్యైవదృష్టః,

స్ఫురత్ప్రభామండలమధ్యవర్తి.

కాంతం వపు ర్యోమచరం ప్రపేదే.

51

స ఇతి. స గజః, విదమాత్రః తాడితమాత్రః, కిల నతు ప్రహృతః, తథాపి నాగరూపం గజశరీరం, ఉత్సృజ్య, తేన వృత్తాంతేన విస్మితః సైన్యైః దృష్టస్యన్ స్ఫురతః ప్రభామండలస్య మధ్యవర్తి, కాంతం మనోహరం, ర్యోమచరం వపుః దివ్యం శరీరం, ప్రపేదే ప్రాప.

అథ ప్రభావోపనతైః కుమారం

కల్పద్రుమాత్తై రవకీర్య పుష్పైః,

ఉవాచ వాగ్మీ దశనప్రభాభి

స్సంవర్ధితోరస్థులతారహారః.

52

అథేతి. అథ ప్రభావేన ఉపనతైః కల్పద్రుమాత్తైః కల్పవృక్షోత్పన్నైః పుష్పైః కుమార మజం అవకీర్య అభివృష్య. వృష్టిం ప్రకీర్యేత్కర్కః. దశనప్రభాభిః దంతశాంతిభిః, సంవర్ధితాః, ఉరస్సలే యే తారహారాః మూలముక్తాహారాః. తే యేన స తథోక్తః వాచోఽస్య సంతీతి వాగ్మీ వక్తా వాచోగ్మీనిరితి గ్మీనిప్రత్యయః. సః పురుషః ఉవాచ.

మతంగశాపాదపలేపమూలా

దవాప్తవా నస్మి మతంగజత్వమ్.

అవేహి గంధర్వపతేస్తనూజం

ప్రియంవదం మాం ప్రియదర్శనస్య.

53

మతంగేలి. అవలేపమాలాత్ గర్వహేతుకాత్ “అవలేపస్తుగర్వే స్యా త్లేప నే ద్వేషణేఽపిచే” తితిశ్చ, మతంగమునే. శాపాత్ మతంగజన్యం గజన్యం “మతంగజో గజో నాగ” ఇత్యమరః. ఆవా ప్తవాన్ ప్రాప్తవానస్మి. మాం ప్రియ దర్శనస్య ప్రియదర్శ నాఖ్యస్య గంధర్వపతేః గంధర్వరాజస్య తనూజం పుత్రం, “ప్రియాంమూ రి సమ సనూ” రిత్యమరః. ప్రియంవదం ప్రియంవదాఖ్యమవేహి జానీహి, ప్రియంవదతీతి ప్రియంవదః. “ప్రియవశేవదాఖ” జితీఖచ్ ప్రత్యయః. స చానునీతః ప్రణతేన పశ్యా.

స్మయా మహర్షి ర్మృదుతా మగచ్ఛత్,

ఉష్ణత్వ మగ్నాత్పతపసంప్రయోగా,

చైత్యం హి య త్సా ప్రకృతి ర్జలస్య.

54

స ఇతి. స మహర్షిః మతంగశ్చ ప్రణతేన నమ్రేణ, మయా, అనునీతస్యన్, పశ్యాత్, మృదుతాం శాంతి మగచ్ఛత్, దయాత్తోఽభూదిత్యరః. తథా హి జలస్య ఉష్ణత్వం ఆగ్నేరాతపస్య వా సంప్రయోగాత్సంపర్కాత్ న తు ప్రకృ త్యా ఉష్ణత్వం యత్ శైత్యం శీతలత్వం సా శీతలతా ప్రకృతిః స్వభావః విధేయ ప్రాధాన్యాత్సేతి స్త్రీలింగం నిర్దేశః. మహర్షీణామపి శాంతిరేవ స్వభావః న తు శ్రోధ ఇతి భావః.

ఇత్వోక్తువంశ ప్రధనో యదా తే

భేత్స్య త్యజః కంభ మయోముఖేన,

సంయోక్త్యసే స్వేన పున ర్మహిమ్నా

తథా త్యవోచ త్స తవోనిధి ర్మామే,

55

ఇత్వోక్తి. ఇత్వోక్తువంశః ప్రధనః జన్మ హేతు ర్యస్య సః “స్వాజ్ఞన్మ హేతుః ప్రభవః” ఇత్యమరః. యదా తే తవ కంభం ఆయోముఖేన లోహాగ్రేణ శరేణ భేత్స్యతి విచారయన్వృత్తితదా స్వేన వపుషో మహిమ్నా పున సంయో క్త్యసే సంగంస్యసే ఇతి ఆసేన ప్రకారేణ సః తపోనిధిః తపసాం స్థానభూతః మతంగః, మా మవోచత్.

సమ్మోచిత స్సత్త్వనతా త్వయాఽహం

శాపా చ్ఛిరప్రార్థితదర్శ నేన,

ప్రతిప్రియం చే ద్భవతో న కుర్యాం

వృథా హి మే స్యా త్స్వపదోపలభిః.

56

సమ్మోచిత ఇతి. చిరప్రాంతం చిరకాలకాంక్షితం దర్శనం యస్య సత్త్వవతా బలవతా త్వయా ఆహం శాసాత్ సమ్మోచితః మోక్షం ప్రాప్తిస్స భవతః ప్రతిప్రియం ప్రత్యుపకారం నవగ్ధ్యం చేర్ మే స్వపహాపలబ్ధిః స్వసా ప్రాప్తిః “పదం వ్యవసితత్రాణసానలక్ష్యంఘ్రివసు” స్వీత్యమరః. వృథా వ్యసాన్యాజ్ఞి “వృథ కేతువృథా మధే” త్యమరః. తదుక్తం “ప్రతికర్తృ మక కస్య తేవితే స్మరణం వరం” ఇతి కృతోపకారస్య ప్రత్యుపకారః కర్తవ్య ఇతి భావః.

సమ్మోహనం నామ సఖే! మమాస్త్రం

ప్రయోగసంహారవిభక్త మంత్రమ్,

గాంధర్వ మాదత్స్వ యతః ప్రయోక్తు,

ర్న చారిహింసా విజయశ్చ హస్తే.

57

సమ్మోహనమితి. సేసఖే, సఖిశబ్దేన సమప్రాణితోక్తా, యథోక్తం. “అత్యాగసహనోబంధుః సజైవానుమతస్సుహృత్, ఏక క్రియం భవేన్మిత్రం సమ ప్రాణస్సఖామిత” ఇది ప్రయోగే ప్రేరణే సంహారే సంక్షేపే చ విభక్త మంత్ర యస్య తత్తోక్తం వినియోగ మంత్రమిత్యర్థః. గాంధర్వం గంధర్వదేవతాకం సమ్మోహ్యతే అనేనేతి సమ్మోహనం నామ మమాస్త్రం ఆదత్స్వ గృహాణ యతః యస్మాత్ ప్రయోక్తుః ఆస్త్రప్రయోగిణః అరిహింసా అరిభ్యస్స కాశాత్ హింసా చ న విజయశ్చ హస్తే. హస్తగతః విజయో భవతీత్యర్థః.

వధలజ్జితః కథ మస్త్రగ్రహణఫరస్సామితిచే త్తత్రాహః—

అలం హియా మాం ప్రతి యన్మహూర్తం

దయాపరోఽభూః ప్రహరన్నపి త్వమ్.

తస్మా దుపచ్ఛందయతి ప్రయోజ్యం

మయి త్వయా న ప్రతిషేధరాక్ష్యమ్.

58

అలమితి. కించ మాం ప్రతి హియా ప్రహరనిమిత్రయా లజ్జయా అలం “అలం భూషణపర్యాప్తి శక్తి వారణవాచక” మిత్యమరః. కుతః యద్యతో హేతోః త్వం మాం ప్రహరన్నపి మహూర్తం దయాపరః కృపాశు రభూః త తస్మాత్తాగ్రణాత్ ఉపచ్ఛందయతి ప్రారయమానే తు మయి త్వయా ప్రతిషేధః పరిహరస్సవీరకాక్ష్యం పారుష్యం న ప్రయోజ్యం న కర్తవ్యమ్.

తథే త్యుపస్పృశ్య పయః పవిత్రం

సోమోద్భవాయా స్సరితో నృసోమః,

ఉదబ్బుఖ స్సోఽస్త్రవి దస్త్రమంత్రం

జగ్రాహ తస్మాన్నిగృహీతశాసాత్.

59

తథేతి. నాసోమశ్చంద్ర ఇవ స్సోమః “సోమఃషధిచంద్రయో” రితి కాశ్యతః పురుషశ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. ఉపమిషమాసః ఆస్త్రవితో ఆస్త్రజః సః అజః తథేతి సోమఉద్భవో యస్మాస్తస్మా స్సోమోద్భవాయా స్ఫురితః సర్వదాహః “రేవాతు సర్వదా సోమోద్భవామేఖితకన్యకే” త్విమరః. పవిత్రం పయః ఉప ప్పుశ్య పీతాస్ ఆచమేత్యర్థః. ఉదబ్బుఖస్సన్ నిగృహీతకాపాత్ నివరిత కాపాత్ ఉపకృతా దిత్యర్థః. తస్మాత్ ప్రియంపదాత్ ఆస్త్రమంత్రం జగ్రాహ. ఏవం తయో రధ్వని దైవయోగా

దాసేదుహో సఖ్య మచింత్య హేతు,
ఏకో యయా చైత్రరథ ప్రదేశాం

తస్మైరాజ్యరమ్యానపరో విదర్భాన్.

60

ఏవమితి. ఏవం అధ్వని మార్గేదైవయోగాత్ దైవపశాత్ అచింత్య హేతు అనిరార్యహేతుకం సఖ్యం సఖిత్వం ‘సఖ్యుర్భ’ ఇతి యప్రత్యయః. ఆసేదుహోః ప్రాప్తవతో సయో ర్మధ్యే ఏకో గంధర్వః చైత్రరథస్య కుచేగోద్యానస్య ప్రదేశాన్. “అస్మ్యద్వానం చైత్రరథ” విశ్వేమరః. అపరః అజః సారాక్ష్యేన రాజ నృత్యాయ రమ్యాన్ విదర్భాన్ విదర్భదేశాన్ యయా జగామ.

తం తస్మివానం సగరోవకంఠే

తదాగమాయాథగురుప్రహరః,

ప్రత్యుజ్జగామ క్రథక్తై శిశేంద్ర

శ్చంద్రం ప్రవృద్ధోర్మి రివోర్మిమాలీ.

61

తమితి. సగరస్య ఉపకంఠే సమీపే తస్మివానం తం ఆజంతస్య అజస్య ఆగమ శేన ఆయాథః ఉత్పన్నః గురుః ప్రహరః యస్య సః క్రథక్తైశిశేంద్రః విదర్భరాజః ప్రవృద్ధోర్మిః ప్రవృద్ధతరంగః ఉర్మిమాళీ సముద్రః చంద్రమివ ప్రత్యుజ్జగామ.

ప్రవేశ్య చైనం పురమగ్రయాయీ

నీచై స్తథోపాచర దర్శిత్రీః,

మేనే యథా త్రత్రజనస్సమేతో

వైదర్భ మౌగంతు మజం గృహేశమ్.

62

ప్రవేశ్యేతి. సః భోజః ఏవం అజం ఆగ్రయాయీ సేవాధర్మేణ పురోగచ్ఛ నిత్యర్థః నీచైః నమ్రః పురం ప్రవేశ్య ప్రవేశం కారయిత్వా పీత్యా అర్చితా శ్రీశ్యేన స తథోక్తస్యన్ తథా తేన ప్రకారేణ ఉపాచరత్ ఉపచరితవాన్ యథా యేన ప్రకారేణ తత్ర పురే సమేతః మితః జనః వైదర్భం భోజం ఆగంతుం ప్రామాడికం అతిథిమిత్యర్థః. “స్వాదావేశిక ఆగంతు రతిథి ర్నా గృహగః” ఇత్యమరః. మేనే, అజం గృహేశం గృహపతిం మేనే.

తస్యాధికారపురుషైః ప్రణతైః ప్రదిష్టాం
ప్రాగ్ద్వార వేదివినివేశితపూర్ణకుంభామ్,
రమ్యాం రఘుప్రతినిధి స్సపహోపకార్యాం

బాల్యాత్పరామివ దశాం మదనోఽధ్యువాస. 63

తస్యేతి. రఘుప్రతినిధిః రఘుకల్పః రఘుతుల్య ఇత్యర్థః. ఉక్తంచ దండినా
సాదృశ్యవాచకప్రస్తావే “కల్పదేశీయదేశ్యాద్యాః ప్రఖ్యప్రతినిధీ అపీ”తి సః
అజః ప్రణతైః నమస్కృతవద్భిః కర్తరిక్తః తస్య భోజస్య అధికారః నియోగః
తస్య పురుషై రధిక్పత్రై రిత్త్యర్థః. ప్రదిష్టాం దిరిష్టాం ప్రాగ్ద్వారస్య వేద్యాం విః
వేశితః ప్రతిష్ఠాపితః పూర్ణకుంభా యస్యాస్తాం స్థాపితమంగళకలశా మిత్యర్థః
రమ్యాం రమణీయాం సహోపకార్యాం నూతనరాజభవనం “ఉపకార్యారాజసద
న్యూపకారోచితేన్యవ” దితి విశ్యః. మదనః మన్మథః బాల్యాత్పరాం శైశవానంత
రాం దశాం యావనమిత్యర్థః. అధ్యువాస అధిష్ఠితవాన్, తత్రోపేతవానిత్యర్థః.
“ఉపాన్వధ్యాజ్జ్వస” ఇతి కర్మత్వమ్.

తత్ర స్వయంవరసమాహృతరాజలోకం

కన్యాలలామకమనీయ మజస్య లిప్సోః,

భావావబోధకలుషా దయితేవ రాత్రౌ

నిద్రా చిరేణ నయనాభిముఖీ బభూవ. 64

తత్రేతి. తత్ర ఉపకార్యాయాం స్వయంవరనిమిత్తం సమాహృతః సంమేళితః
రాజలోకోయేన తత్ కమనీయం. స్పృహణీయం కన్యాలలామ కన్యాశ్రేష్ఠం లలామో
శ్రీ లలామాపి ప్రభావే పురుషే ధ్వజే, శ్రేష్ఠభూషాపుండ్రశృంగ పుచ్ఛ చిహ్నశ్చ
లింగేష్య”తి యాదవః, లిప్సోః లబ్ధమిచ్ఛోః. లభేస్సన్నంతాదుఃపత్యయః. అజస్య
భావావబోధే పురుషస్య అభిప్రాయపరిజ్ఞానే కలుషా అసమరా దయితేన ప్రియత
మేన రాత్రౌనిద్రా చిరేణ బహుకాలేన నయనాభిముఖీ బభూవ “రాజానంకామినం
చోరం ప్రవిశంతి ప్రజాగరా” ఇతివదితి భావః. అభిముఖీశబ్దోజబంతః చ్యవంతోవా.

తం కర్ణభూషణనివీడితపీవరాంసం

శయ్యోత్తరచ్ఛదవిమర్దకృశాంగరాగమ్,

సూతాత్మజాస్సవయసః ప్రథితప్రబోధం

ప్రబోధయ న్నుషసి వాగ్భి రుదారవాచః. 65

తమితి. కర్ణభూషణాభ్యాం నివీడితా పీవరా పీనా అంశా భుజశిరసీ యస్య
తం శయ్యాయాః ఉత్తరచ్ఛదస్య ఉపర్యాస్తరణవస్త్రస్య విమర్దేన ఘర్షణేన కృశః
విరళః అంగరాగః యస్య తం నత్వంగ వాసం గాదితి భావః. ప్రథితప్రబోధం ప్రకృ
ష్టజ్ఞానం తమేనమజం సవయసః సమానవయస్యాః ఉదారవాచః ప్రగల్భగిరః సూత

శ్రువాః పండితుః వైతాళికా ఇతి వా పాఠః 'వైతాళికాబోధకారా' ఇత్యమరః, వాగ్ధిః సుతిపాఠైః ఉపసి ప్రాతఃకాలే ప్రాబోధయన్ బోధయామానుః.

రాత్రి ర్గతా మతిమతాంవర ముంచ శయ్యాం
ధాత్రాద్విధైవ నను ధూర్జగతోవిభక్తా,
తా మేకత స్తన విభర్తి గురుర్వినిద

స్తస్యా భవా నపరధుర్వపదావలంబి.

66

రాత్రిరితి. హే మతిమతాంవర బుదిమతాంశ్రేష్ఠ రాత్రి ర్గతా శయ్యాం ముంచ వినిద్రో భవేత్సర్గః. వినిద్రత్వస్య ఫలమాహ—ధాత్రేతి. ధాత్రా బ్రహ్మణా జగతోధూః భారః. “ధూస్యాద్యానముఖే భార” ఇతి యాదవః. ద్విధైవ ద్వయోరేవేత్యర్థః. ఏవకారస్పృతీయనిషేధారః విభక్తా నను విభజ్య సాపితాఖలు. తత్కిమత ఇహ-తాంధరం ఏకతః ఏకత్రోకోఽతోతవ గురుః పితా వినిద్రస్యన్ విభర్తి తస్యాః ధురః భవాన్ ధురం వహతీతి ధుర్వః భారవాహీ తస్య పదం వా (వ) హనసానం అపరం యదుర్వపదం తదవలంబతీతి అపరధుర్వ పదావలంబి అతో వినిద్రో భవేత్సర్గః. సహ్యభయవాహ్యమేకో వహతీతి భావః.

నిద్రావశేన భవతా ప్యనవేక్షమాణా

పర్యుత్సుకత్వ మబలా నిశి ఖండితేన,

లక్ష్మీ ర్వినోదయతి యేన దిగంతలంబి

సోఽపి శ్వదాననయచిం విజహాతి చంద్రః.

67

నిద్రేతి. చంద్రారవిందరాజవదనాదయో లక్ష్మీనివాససావాసీతి ప్రసిద్ధి మాశ్రిత్యోచ్యతే-నిద్రావశేన నిద్రాధీనేన స్త్ర్యంతరాంగోజ్జిత ధ్వజ్యతే-భవతా త్వయా పర్యుత్సుకత్వమపి త్వయ్యమరకత్వమపిత్వర్థః. “ప్రసితోత్సుకా భ్యాం తృతీయాచ” తిసప్త చ్యుతే తృతీయా, అపిశబ్దః తద్విషయానురాగస్య అన పేక్ష్యత్వద్యోతనార్థః. నిశిఖండితా భర్తృవ్యాసంగజ్ఞానకలుషితా అబలేన నాయకేన “హృతేనాస్యసంగ వికృతేఖండితేర్యా కసాయతే”తి దశరూపకే, అనపేక్ష మాణా అవిచారయంతీ సతి ఉపేక్షమాణేత్వర్థః. లక్ష్మీః యేన చంద్రేణ సహ శ్వదాననసదృశత్వాదితి భావః. వినోదయతి. వినోదం కరోతి వినోదశబ్దాత్ ‘తత్కరోతి తదాచప్త’ ఇతిణిచ్ఛః సాదృశ్యదర్శనాదయో సా విరహిణాం వినో దసావాసీతి భావః. సః చంద్రోఽపి దిగంతలంబీ పశ్చిమాకాంతగతస్సన్ అస్తం గచ్ఛన్నిత్వర్థః. అత ఏవ త్వదాననయచిం తవముఖకాంతిం విజహాతి త్వమ్మఖసా దృశ్యం త్యజతీత్వర్థః. అతః నిద్రాం. విహాయ తాం లక్ష్మీ మనన్యకరణాం పరి గృహణేతి భావః. అథవా నిద్రావశేన భవతా అనపేక్షమాణా అనిరీక్ష్యమాణా కర్మణి కానచ్-లక్ష్మీః ప్రయోజకకర్త్రీ యేన చంద్రేణ ప్రయోజ్యేన పర్యుత్సుక

త్వం త్వద్విరహవేదనాం భర్తృజన్యవిరహవేదనాం చ “శాలాక్షమత్వ మాత్మ
 క్త్యం మనసాపజ్వరాదికృది” త్యలంకారే విన్నోదయతి విలాసయతీతి యోజనా-
 శేషం పూర్వవత్ నాథస్తు జీజ్ఞాసపత్ని మపశ్యన్ ఇయం పక్షముపేక్షిప్త.

తద్వల్లసా యుగపదున్మిషి తేన తా-

త్సద్యః పరస్పరతులా మధిరోహతాం ద్వే.

ప్రస్పందమానపరుషేతి తారిమంత-

శ్చక్షుస్తవ ప్రచలితభ్రమరం చ పద్మమ్

68

తదితి. తత్ తస్మాత్ లక్ష్మీపరిగ్రహాత్కారణాత్ వల్లసా మనోజేష
 “వల్లసా నే మనోజేష వల్లభాపితమస్యవ” దితి విశ్వః. యుగపతావదున్మిషి తేన
 యుగపదున్మిలితేన సద్యః ద్వేఅపి పరస్పరతులామనోజ్యేసాదృశ్యం అధిరోహ
 తాం ప్రాప్నువతాం ప్రార్థనాయాం లోట్, కేద్యే, అంతః ప్రస్పందమానా
 చలంతీ పరుషేతరా స్థిగ్ధా తారా కనీనికా యస్య తత్తథోక్తం ‘తారకాక్ష
 కనీనికే’ త్యమరః. తవచక్షుః అంతః ప్రచలితభ్రమరం చలదభ్రంగం పద్మం చ
 యుగపదున్మేషే సతి సంపూర్ణసాదృశ్యలాభ ఇతిభావః.

వృంతా చ్ఛ్చగం హరితి పుష్ప మనోకహనాం

సంస్పృజ్యతే సరసిజై రదుణాంశుభిన్నైః,

స్వాభావికం పరగుణేన విభాతవాయు

సౌరభ్యమీపు రివ తేముఖమారుతస్య.

69

వృంతాదితి. విభాతవాయుః ప్రభాతవాయుః స్వాభావికం నైసరికం తే
 తవ ముఖమారుతస్య నిశ్వాసపవనస్య సౌరభ్యం తాదృక్సౌరభ్య మిత్యర్థః. పరగు
 ణేన అన్య దీయగుణేన సాంక్రామికగంధేనైత్యర్థః. ఈపురాపుమిచ్చురివ ‘అపా
 ప్యృథామీ’ దితి ఈకారాదేశః అనోకహనాం వృక్షాం శ్లఘం శిథిలం పుష్పం
 వృంతాత్ ప్రసవబంధనాత్ “వృంతం ప్రసవబంధన” మిత్యమరః. హరితి ఆదశే
 ఆరుణాంశుభిన్నైః తరణికిరణోద్బోధితై స్సరసిజైః కమలేస్సహ తత్పురుషే
 కృతి బహుళ” మితి సప్తమ్యా అయిక్ సంస్పృజ్యతే సఃగచ్ఛతే సృజేరచాదికా
 త్కర్తరి లట్.

తామ్రోదరేషు పతితం ద్రుమపల్ల వేషు

నిరౌతహారగుళికావిశదం హిమాంభః,

ఆభాతి లబ్ధపరభాగతయాధరోషే

లీలాస్థితం సదశనార్చిరివ త్వదీయమ్.

తామ్రేతి. తామ్రేదశేషు అరుణాభ్యంతరేషు ద్రుమపల్లవేషు తరుపలవేషు
“పల్లవోఽస్త్రీకీన్యాయః” మిత్యమరః. పతితం నిర్దౌతాః యాః హరగళికాః
ముక్తామణయః తద్యత్ విశదం స్వచ్ఛం హిమాంభః లబ్ధవరభాగతయా
లబ్ధిత్కరయా “పరభాగో గుహాత్కర” ఇతి యాదవః అధరోషే త్వదీయం
త్వత్సంబంధి సదశనార్చిః దంతకాంతిసహితం లీలాస్మితమివ ఆభాతి.

యావత్ప్రతాపనిధి రాక్రమతే న భాను

రహస్య తావదరుణేన తమో నిరస్తన్.

అయోధనాగ్రసరతాం త్వయి వీరయాతే

కిం వా రిపూం స్తనగురు స్వయ ముచ్చినత్తి. 71

యావదితి. ప్రతాపనిధిస్తేజోనిధిః భాను మూర్త్యః యావత్ నాక్రమతేనోద
చ్చతి ‘అజఉద్ధమన’ ఇత్యాత్మ సేవదం తావత్ భానా వనుదిత ఏవేత్వరః. అహ్నియ
రుడితి “స్వాగ్గడిత్యంజసాహ్నియే” త్యమరః. తమః అరుణేన అనూరుణా “స్మార
నాతోఽరుణోఽనూరు” రిత్యమరః. నిరస్తం. తథాహి హే వీర త్వయి అయోధ
నేషు యుద్దేషు అగ్రసరతాం పురస్కరతాం యాతే సతి తవ గురుః పితా రిపూన్
స్వయ ముచ్చినత్తి కింవా, నోచ్చినత్తే వేత్వరః. న ఖలు యోగ్యే వ్యస్తభారాణాం
స్వామినాం స్వయం వ్యాపారభేద ఇతి భావః.

శయ్యాం జహ త్యుభయపక్షవినీతనిద్రాః

స్తంబేరమా ముకురశృంఖలకర్షిణ స్తే.

యేషాం విభాంతి తరుణారుణరాగయోగా

ద్భిన్నాద్విగ్రహికతటా ఇవ దంతకోశాః.

72

శయ్యామితి. ఉభాభ్యా సత్కృత్యాం వినీతా వ్యపసీతా వ్యపగతా నిద్రా
యేషాం తే ఉభయపక్షవినీతనిద్రాః అత్ర సమాసవిషయే ఉభయశబ్దసానేఉభయ
శబ్దయోగవీవ సాధురిత్యనుసంధేయం-యథాహ కాయటః-“తత్రోద్భిదుదాతో
నిత్య” మితి నిత్యగ్రహణస్వేదం ప్రయోజనం వృత్తివిషయే ఉభయశబ్దస్య ప్రయో
గోమాధూత్ ఉభయశబ్దవైవ యథా స్యాత్ తేనోభయపుత్ర ఇత్యాదిభవతి”తి
ముఖరాణి ఉతానచలనా చ్చుభ్రామమానాని శృంఖలాని నిగళాని కరంతీతి
తథోక్తా; తే తత్సంబేరమంతఇతిస్తంబేరమా హస్తి నః “సంబకర్ణయోరమిజసా”
రిత్యచ్చుత్వయః హస్తి నూచకయోరితి వక్తవ్యం “ఇభః స్తంబేరమపక్షి”త్యమరః.
“తత్కుతుషేకృతి బహుళ” మితి సప్తమ్యా అలుక్. శయ్యాం జహతి త్యజంతి
యేషాం స్తంబేరమాణాం దంతాః కోశాఇవ దంత కోశాః దంతకుట్టలాః
“కోశస్థు కుట్టలే సాత్రే దివ్యఖడ్గ పిధానయా” రితి విశ్వః. తరుణారుణరాగ
యోగాత్ బాలార్కారుణ్య సంపర్కార్థతోః భిన్నాద్విగ్రహికతటా ఇవ విభాంతి
ధాతుక్త ఇవ భాంతీత్వరః.

దీర్ఘమీనియమితాః పటమండపేషు
 నిద్రాం విహాయ వనజాక్ష వనాయుదేశ్యాః,
 వక్త్రోష్మణా మలినయంతి పురోగతాని
 లేహ్యని సైంధవశిలాశకలాని వాహః.

దీర్ఘమీని. హే వనజాక్ష సీరజాక్ష “వనంసీరంవనంసత్ర” మితి శాశ్వ
 “వనే సలిలకాననే” ఇత్యమరః దీర్ఘం పటమంటపేషు నియమితాః బద్ధాః వ
 యుదేశ్యాః వనాయుదేశభవాః “పూర్వశికావనాయుజా” ఇతి హలాయుధః. అ
 వాహః అశ్వాః నిద్రాం విహాయ పురోగతాని లేహ్యని అస్వాద్యాని సైంధవశి
 లకలాని-సైంధవోలవణవిశేషః “సైంధవోఽస్త్రీ” శీతశివం మాణిబంధంచసింధు
 ఇత్యమరః. తస్య శకలాని ఖండాని వక్త్రోష్మణా మలినయంతి మలినాని కర్షం
 ఉక్తంచ సింధుమోగసంగ్రహే శాలిహోత్రేణ “పూర్వాహ్లాకాలే చాశ్వానా
 ప్రాయశోలవణం హితం, అరుచిగ్లాని శూలఘ్నం లవణం సైంధవం వర” మి
 పారాంతరమ్. ఇత్యాది.

భవతి విరళభక్తిర్నానపుష్పేపహార
 స్వకీరణపరివేషోద్భేదశూన్యాఃప్రదీపాః.
 అయమపి చ గిరం నస్త్యత్ప్రిబోధప్రయుక్తా
 మనువదతి శుకస్తే మంజువాక్పంజరస్థః.

భవతీతి. మనసపుష్పేపహారః పుష్పపూజామనసత్వాదేవ విరళభక్తిః విర
 రచనోభవతి ప్రదీపాశ్చ స్వకీరణానాం పరివేషస్య మండలస్య ఉద్భేదేన స్ఫురదే
 శూన్యాభవంతి నిస్తేజస్కా భవంతీత్యర్థః. అపి చ అయం మంజువాక్ మధు
 వచనః పంజరస్థః తే తవ శుకః త్వత్ప్రిబోధే నిమిత్తే ప్రయుక్తాం ఉచ్చరితాం
 అస్మాకం గిరంవాణీం అనువదతి అనుకృత్య వదతీత్యర్థః. ఇతం ప్రభాతలింగా
 వర్తంతే అతః ప్రబోధవ్యమితి భావః.

ఇతి విరచితవాగ్భి ర్వందిపుత్రైః కుమార
 సుపది విగతనిద్రస్తల్పముజ్జాంచకార,
 మదపటునినదద్భిర్బోధితో రాజహంసై
 సురగజ ఇవ గాంగం సైకతం సుప్రతీకః.

ఇతీతి. ఇతీతం విరచితవాగ్భిః వందిపుత్రైః వైతాళికైః, పుత్రగ్రహణం సమా
 పయస్కత్వద్యోతనార్థం. సుపదివిగతనిద్రః కుమారః అజః తల్పం శయ్యాం ‘తల్ప
 శయ్యాట్టదారే ప్వి’త్యమరః-ఉజ్జాంచకార విససజ్జ ‘ఇజాదేశ్యగురుమతోఽస్య

ఇత్యామప్రత్యయః కథమివ మదేవ పటుమధురం నివదద్భిః రాజహంసైః బోధితః
సుప్రతీకః సుప్రతీకాఖ్యః సుగంజః ఈశానదిగంజః గంగాయాః ఇదం గాంగం
సైకతం పులిసయి “అశోమోతితంతత్పులిసంసైకతంసైకతామయ” ఇత్యమరః.
“సైకతాశర్కరాభ్యాంచే” త్యక్తప్రత్యయః. సుప్రతీకగ్రహణంప్రాయశః కైలా
సవాసిన్స్తస్య సత్యంగం గాతృవిహంగసంభవానిత్యమసంభేయమ్.

అథ విధిమనసామ్య శాస్త్రదృష్టం

దినసముఖోచిత ముచితాక్షిపత్నౌ,

కుశలమిరచితానుసూలవేషః

క్షీణిపసమాజ మగా త్స్వయంసంస్థమ్.

76

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతో రఘుసంశేష హాకావ్యే, పంచమస్కంధః.

అథేతి. అథ ఉతానానంతరం విచిత్రాని విచిత్రాణి, అక్షిపత్నౌచి యస్య
సః ఆజః శాస్త్రే దృష్టమవగతం దివసముఖోచితం దివసముఖే ప్రాతఃకాలే ఉచితం
కరణీయం విధిమనుష్ఠానం అవసాయ్య సమాప్త్య స్య తేర్ధ్యంతాల్లభ్యో మశలైః ప్రసా
దన దత్తైః విరచితః అనుకూలః స్వయంవశోచితః వేషః నైపథ్యం యస్య సతథో
క్తస్యన్ స్వయంవరస్థం క్షీణిపసమాజః రాజసమాహ మగాత్ అగమత్ “ఇహో
గాలుజీ” ఇతి గాదేశః పుష్పితాగ్రావృత్తమేతత్. తదుక్తం “అయజనయగ
రేఫతో యశోగో, యుజచనతోజగరాశ్చపుష్పితాగ్రే”తి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీమత్పదనాక్యప్రహంసాగ్రావారీణః, మహామహోపాధ్యాయ

కోలాచలమల్లనాథమూరివిరచితాయాం, సంజీవినీసమాఖ్యాయాం

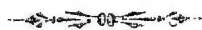
రఘువంశ వ్యాఖ్యాయాం, పంచమస్కంధః.

శ్రీః

శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః

రఘువంశమహాకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే

షష్ఠస్కంధ ప్రారంభః

సతత మంచేషు మనోజ్ఞవేషాన్

సింహాసనస్థా నుపచారవత్సు,

వైమానికానాం మరుతా మపశ్య

దాకృష్ణలీలా న్నరలోకపాలాన్.

1

సఇతి. సః అజః తత్ర స్వయంవరస్థానే ఉపచారవత్సు రాజోపచారోప కరణ యుక్తేషు మంచేషు పర్యంకేషు సుఖవాసదర్శనార్థం కృతోన్నతసానవిశే షేషు సింహాసనస్థాన్ భద్రాసననితాన్ మనోజ్ఞవేషున్ మనోహరశైవభ్యాన్ వైమానికానాం విమానైశ్చరతాన్ “చరతీ”తి. తక్ ప్రత్యయః. మరుతామమరాణాం “మరుతాపవనామరా”విత్యమరః. ఆకృష్ణలీలాన్ ఆతసాభాగ్యాన్ ఆకృష్ట వైమానికమరుల్లీలానిత్యరః. సాపేక్ష త్వేపి గమకత్వాత్సమాసః. నరలోకం భూలోకం పాలయః తీతి నరలోకపాలాః కర్మణ్యన్ ప్రత్యయః-తాన్ముపా లాన్ అపశ్యత్-అస్మిన్ సగ్రే వృత్తముపజాతిః. తల్లక్షణం తుక్తమ్.

రతేర్గృహీతానునయేన కామం

ప్రత్యర్థితస్వాంగమివేశ్వరేణ.

కాకుత్స్థ మాలోకయతాం నృపాణాం

మనో బభూవేందుమతీనిరాశమ్.

2

రతేరితి. రతేః కామప్రియాయాః. “రతిస్త్వరప్రియాయాం చ రాగేపి సురతే స్ఫుటే”తి విశ్వః. గృహీతానునయేన స్వీకృతప్రార్థనేన గృహీతరత్య నునయే నేత్యర్థః. సాపేక్ష త్వేపి గమకత్వాత్సమాసః. ఈశ్వరేణ హరేణ ప్రత్యర్థితస్వాంగం కామమివ స్థితం కాకుత్స్థ మజం ఆలోకయతాం నృపాణాం మనః ఇందుమతీనిరాశం ఇందుమత్యాం నిస్పృహం బభూవ. ఇందుమతీ సత్పతి మేనమజం విహాయ నాస్మాన్వరిష్యతీతి నిశ్చిక్కురిత్యర్థః. సర్వాతికాయసౌందర్య మస్యేతి భావః.

వైదగ్భ్యేదిష్టమిషా గుణాగః క్షౌప్తేన సోపానపథేన మంచనం,
శిలావిభంగైర్మృగరాజశాబస్తుంగం నగోత్సంగమివాదురోహ. 3
వైదర్భేతి. అసా కుమారః అజః వైదర్భేణభోజేన నిర్దిష్టం ప్రదర్శితం మం
చం పర్యంకం క్షౌప్తేన సువిహితేన సోపానపథేన సోపానమార్గేణ మృగరాజశా
బః సింహపాతః “సోతః పానోఽర్చ్యోఽఙ్గిభః పృథుకత్వాబకశ్చిశు”
రిత్యమరః. శిలానాం విభంగైః భగీభిః శుంగం ఉన్నతం నగోత్సంగం శైలాగ్ర
మివ ఆదురోహ.

పరార్థవర్ణా స్తరణోపపన్న-

మాసేదివాన్ రత్నవదాసనం సః,

భూయిష్టమూసీదుపమేయకాంతి

ర్మయూరప్యష్టాశ్రయిణా గుహేన.

4

పరార్థేతి. పరార్థాః శ్రేష్ఠా వర్ణాః నిలపీతాదయో యస్య తేన ఆస్తూతేన
కంబళాదినా ఉపపన్నం సంగతం రత్నవత్ రత్నఖచితం ఆసనం సింహాసనం
ఆసేదివా నధిష్ఠితవాన్. సః అజః మయూరప్యష్టాశ్రయిణా గుహేన సేనాన్యా
సహ “సేనానీ రగ్ని భూర్గుహ” ఇత్యమరః. భూయిష్టం అత్యంతం ఉపమేయకాం
తిః సదృశప్రభః ఆనీత్, మయూరస్య విచిత్రరూపత్వాత్ తత్సామ్యం రత్నా
సనస్య తద్వారా చ తదా రూఢయోరపీతి భావః.

తాను శ్రియా రాజపరంపరాసు

ప్రభావిశేషోదయదుర్నిరీక్ష్యః,

సహస్రధాత్మా వ్యరుచ ద్విభక్తః

పయోముచాం పక్షిః షు విద్యుత్తేవ.

5

తాస్వీతి. తాను రాజపరంపరాసు శ్రియా కాంత్యా కర్తా పయోముచాం
మేఘానాం పక్షిః షు విద్యుత్తేవ సహస్రధా విభక్తః తరంగేషు తరణిర స్యయ
మేక ఏవ ప్రత్యేకం సంక్రాంత ఇత్యర్థః. ప్రభావిశేషస్య ఉదయేన ఆవిర్భావేన
దుర్నిరీక్ష్యః దుర్దర్శః ఆత్మాశ్రియః స్వరూపం వ్యరుచత్ వ్యదోతిష్ట “ద్యుదోభి
లుజీ”తి పరస్మైపదం. ద్యుతాదిత్వాత్ చైరజ్ఞాదేశః తస్మిన్ సమయే ప్రత్యేకం
సంక్రాంత లక్ష్మీకతయా తేషాం కిమపి దురాసదం తేజః ప్రాదురాసిదిత్యర్థః.

తేషాం మహార్థాసనసంస్థితానాముదార నేపథ్యభృతాం స మధ్యే,
రరాజ ధామ్నారఘుసూను రేవ కల్పద్రుమాణామివ పారిభాతః,

తేమమితి. మహారాసనసంస్థితానాం శ్రేష్ఠసింహాసనస్థానాం ఉదారశేషభ్య
భృతాం ఉజ్వలవేషధారిణాం తేమం రాజ్ఞాం మధ్యే కల్పద్రుమాణాం సురద్రు
మాణాం మధ్యే పారిజాత ఇవ సురద్రుమవిశేష ఇవ “పంచైతే దేవతరవో మందా
రః పారిజాతకః, సంతానః కల్పవృక్షశృఫుంసివాహరిచందన” మిత్యమరః. స
రఘుసూనురేవ ధామ్నా తేజసా రరాజ భూమేతి పాత్ర అతిశయే శేత్యర్థః.
అత్రకల్పద్రుమశబ్దః పంచాన్యతమవిశేషచచనోఽపి కల్పయంతి మనోరథానితి
వృత్తవృత్త్యా సురద్రుమ మాత్రోపలక్షణతయా ప్రయుక్తఇత్యనుసంధేయం. కల్పా
ఇతి ద్రుమాః. కల్పద్రుమా ఇతి విగ్రహః.

నేత్రావ్రజాః పౌంజనస్య తస్మిన్విహాయ సర్వాన్నప్రపతీన్ని పేతుః,
మదోత్కటే రేచితపుష్పవృక్షౌ గంధద్విపే వన్యవివ ద్విరేఫాః. 7

నేత్రేతి. పౌరజనస్య నేత్రావ్రజాః నయనసమూహః, సర్వాన్ నప్రపతీన్,
విహాయ, తస్మిన్నజే నిపేతుః. స ఏవ సగోష్ఠైర్మో దదృశ ఇత్యర్థః. కథమివ?
మదోత్కటే మదోన్మత్తగండే నిర్భరే వా వన్యగంధద్విపే గంధప్రధానేగజే
రేచితాః రిక్తీకృతాః పుష్పాణాం వృక్షాయై నేత్యక్తపుష్పవృక్షౌ ఇత్యర్థః. ద్విరే
ఫాః భృంగ ఇవ వన్యవిశేషణం ద్విరేఫాణాం పుష్పవృక్షత్యాగసంభవార్థం
కృతమ్.

అథ స్తుతే వందిభిరన్వయజ్ఞాస్సోమార్కవంశ్యే సరదేవలోకే.

సంచారి తేచాగరుసారయోనా ధూపేనముత్సర్పతి వైజయంతీః. 8

అథేతి. పురేతి. మమవ్యేతి చ, త్రిభిర్విశేషకమాహ-అథ అన్వయజ్ఞైః
రాజవంశాభిజ్ఞైః వందిభిః స్తుతిపాతకైః “వందినస్తుతిపాతకా” ఇత్యమరః.
సోమార్కవంశ్యే సోమసూర్యవంశభవే సరదేవలోకే రాజలోకే స్తుతే సతి విశే
శేత్యుత్తరేణ సంబంధః ఏవ ముత్తరత్రాపియోజ్యం. సంచారితే సమంతాత్ప్ర
సారితే అగురుసారః కృష్ణాగురునిర్యాసః, యోనిః కారణం యస్య తస్మిన్ ధూపేచ
వైజయంతీః పతాకాః సముత్సర్పతి సతి.

పురోవకంతోపవనాశ్రయాణాం కలాపినాముద్ధతన్నత్ర హేతౌ,

ప్రాధ్నాతశంఖేపరితోదిగంతాస్తూర్యస్వనేమూర్చ్ఛతి మంగళాశ్శా. 9

పురేతి. కించ పురస్యోపకంఠే సమీపే ఉపవనాని ఆశ్రయాయేషాంతేషాం
కలాపినాం బర్హిణాం ఉద్ధతన్నత్రహేతౌ మేఘధ్వనిసాదృశ్యాదుత్కృష్టతాం
డవకారణే ప్రాధ్నాతాః పూరితాః శంఖాః యత్ర తస్మిన్ మంగళాశ్శా మంగళ
ప్రయోజనే తూర్యస్వనే వాద్యఘోషే పరితోదిగంతాన్ మూర్చ్ఛతి వాపు
నతి సతి.

మనుష్యవాహ్యం చతురంతయానమధ్యాస్య కన్యాపరివారశోభి,
వివేశ మంచాంతర రాజమార్గం పతివరా క్షప్తవివాహవేషా. 10

మనుష్యేతి. సతిల వ్యవహారీతి సతిం వరా స్వయంవరా “పతివరాచ
న్యా” ఛేత్తమగః. “సంస్థానాంభృత్యావృజీ” త్యానినా ఖన్ ప్రత్యయః క్షప్త
వివాహ వేషాః కన్యా ఇందుమతీ మనుస్యైః వాహ్యం పరివారేణ పరిజనేన శోభి
చతురంతయానం చతురగః అంతా ఆశ్రయః వోణా యస్య తత్ చతురశ్రవా
హనం శిబికాం అధ్యాస్యాధువాన్య మంచాంతరే మంచ మధ్యే యో రాజమార్గః
తం వివేశ.

తస్మిన్ విధానాతిశయే విధానం కన్యామయనేత్రశత్రుకలక్ష్యే,
నివేతురంతఃకర్తవ్యే రేఖాదేహాస్థితా. కేవల మానవేషు. 11

తస్మిన్నేతి. శత్రుతా నావేకలక్ష్యే వేద్యక్ష్యే కన్యామయే కన్యాయాపే
తస్మిన్ విధానం విధానాతిశయే సుస్థివిశేషే వరేంద్రాః అంతఃకర్తవ్యః నివేతుః
ఆసనేషు దేహాః కేవలం దేహాదేహ త్తాం దేహాదేహ విస్మృత్య తత్త్రైవ దత్తతా
బభూవు రిత్యర్థః అంతఃకర్తవ్యే కర్తవ్యే నివేతన కర్తవ్యతాం కర్తవ్యవ్యవహారే
ఆదరాతిశయాగః.

తాంప్రత్యభివ్యక్తమనోరథానాం

మనీషతీనాం ప్రణయాగ్రదూత్యః,

ప్రవాళశోభా ఇవ పాదపానాం

శృంగారచేష్టా వివిధా బహువుః.

12

తామితి. తాం ఇందుమతీం సతి అభివ్యక్తమనోరథానాం ప్రయాధాభి
లాషాణాం మనీషతీనాం రాజ్ఞాం ప్రణయాగ్రదూత్యః ప్రణయః ప్రారాంభి
మవా “ప్రణయాస్యమీ. విస్మృత్యావృజీ” ఇత్తమగః. ప్రణయేషు
అగ్రదూత్యః ప్రథమదూతీకాః ప్రణయప్రకాశకత్వసామ్యాద్దూతీత్వవ్యవహారే-
వివిధాః నానావిధాః శృంగారచేష్టాః శృంగారవికారాః పాదపానాం ప్రవాళ
శోభాః పల్లవసంపద ఇవ బభూవుః ఉత్పన్నాః అత్ర శృంగారలక్షణా. రసాగ్రవ
సుధాకరే “విభావరసుభావశ్చ సాత్వికర్షణభిచారిభిః, సీతా సదస్యరస్యత్వం
రతిశృంగార ఉచ్యతే” రతిరిచ్ఛా విశేషః. తచ్ఛృణో తత్త్రైవ “యానోర
నృన్యవిషయా సాయినీచ్ఛారతిః స్మృతే”తి. చేష్టాదేవ తదనుభావవిశేషా
ఉచ్యతే, తేజసి తత్త్రైవోక్తాః “భావమనోగతం సాయినీచ్ఛాపాతం న్యంజ
యంతి యే, తేజనుభావా ఇతి భావతాః భూవిక్షేపస్థితాదయః, కేవలరా
చిత్రగాత్రవాన్మధ్యారంభసంభవా” ఇతి-తత్ర గాత్రారంభ భేదాన్ చేష్టాశ్చ
కాననుభావాన్ కల్పదిత్యాదిభిన్నైః శ్లోకైర్వ్యక్తి-శృంగారాభాసశ్చాయమేక

త్రైవ ప్రతిపాదనాశ్చ-తదు కం-“ఏకత్రైవానురాగస్య తిర్యగ్స్యైర్భుగతోఽపి,
యోషితో బహుసక్తిశ్చైద్రసాభాసప్రేక్ష్య, ధామతః” ఇతి.

శృంగారచేష్టా వివిధా బహుపురిత్యుక్తం, తావన దర్శయతి-కశ్చిత్కావ్యానాః.
కశ్చిత్క-రాభ్యాముపగూఢనాళనూలోలపత్రాభిహతద్విరేఫమ్.
రజోభిరంతఃపరివేషబంధి లీలారవిద్రుభమనురాంచకార.

కశ్చిద్రాజాకరాభ్యాం పాణిభ్యాంఉపగూఢనాళం గృహీతనాళం ఆలాశ్చ
శృంచలైః పత్రైః అభినతాస్తాడితాః ద్వరేఫః భ్రమరాః యేన తత్తథోక్తం.
రజోభిః పరాగైః ఆతఃపరివేషం మండలం బద్ధాతీత్యంతఃపరివేషబంధి లీల
విందం క్రీడా కమలం భ్రమనురాంచకార కరసనీలారవిందనతో త్వయాను
భ్రమయితవ్య ఇతి నృపాభిప్రాయః. హ స్వయూర్ధ్వోఽయం ముపలక్షణక ఇతీద
మత్యభిప్రాయః.

విస్రస్థ మంసా దపరో విలాసీ

రత్నానువిద్దాంగదనోటిలగ్నమ్

ప్రాలంబ ముత్కృప్య యథాప్రదేశం

నినాయ సాచీకృతచాయనక్రైః.

విస్రస్థమితి. విలసనశీలో విలాసీ “నాకపలసకతస్రంభ” ఇతి ఘోష
ప్రత్యయః. ఆపరో రాజా అంసాత్ భుజశిరసః “స్మంధో భుజశిరోఽంసోఽ
స్త్రీ” త్యమరః-విస్రస్థం రత్నానువిదం గత్తుఖచితం యదంగం కేయూరంతస్య
కోటిలగ్నం అగ్రలగ్నం “ఆర్ధ్యత్కర్ణాశ్రయః కోట్య” ఇత్యమరః. ప్రాలంబ
ఋజులంబినీం స్రజం “ప్రాలంబమృజులంబిస్తాత్కంఠాద్వైకత్వకంచత” ఇత్య
మరః-ఉత్కృప్య ఉద్భృత్య సాచీకృతం తిర్యక్కృతం చాయనక్రైః యేన స
తతోక్తస్యన్-యథాప్రదేశం స్వస్థానం నినాయ. ప్రావాగోతేపణచ్చలేన అహం
త్వామేవం పరిపన్య ఇతి నృపాభిప్రాయః. గోపనీయం కిం నిదంగే స్థితోఽయం
ప్రావృణత ఇతీదమత్యభిప్రాయః.

ఆకుంచితాగ్రాంగుళినా తతోఽన్యఃకించిత్యమావర్జితనేత్రశోభః,

తిర్యగ్విసంసర్పినఖప్రభేణ పాదేన హైమం విలిలేఖ పీతమ్.

ఆకుంచితేతి. తతఃపూర్వోక్తాదన్యః కశ్చిద్రాజా కించిత్యమావర్జితనేత్ర
శోభః ఈషదవాక్పాతితనేత్రకాంతిః ఆకుంచితాః ఆభుగ్నాః అగ్రాంగుళియో
యస్య లేన, తిర్యగ్విసంసర్పిణీ నఖప్రభా యస్య లేన పాదేన హైమం పిరణ్ణ
యం పీతం పాదపీతం విలిలేఖ లిఖితవాన్, పాదంగుళినామౌకుంచనేన త్యం
మత్సమిపమాగచ్ఛేతి నృపాభిప్రాయః. భూమివిలేఖతోఽయమపలక్షణక ఇతీద
మత్యభిప్రాయః భూమివిలేఖనంతు లక్ష్మీవిలాసహేతుః.

నివేశ్య వామం భుజమాసవాధే తత్సన్ని వేశాదధిగోన్న తాంసః.

కశ్చిద్వివృతత్రైకభిన్నహారఃసుహృత్సమాభాషణతత్పరోఽభూత్

నివేశ్యతి. క్రశ్చిదాజా వామం భుజం ఆసవాధే సింహాసనైకదేశే నివేశ్య సంసాప్య-తత్సన్ని వేశాత్ తస్య వామభుజస్య సన్నివేశాత్ సంసాపనాత్ అధి కోన్నగోఽంసోవామాంసో యస్య స తథోక్తస్సన్-నివృత్తే పరావృత్తే త్రైకే త్రైక ప్రదేశే భిన్నహారః లుంతికహరస్సన్ “పుష్పవంశాధరేత్రిక” మిత్యమరః సుహృత్సమాభాషణతత్పరః అభూత్-వామపార్శ్వరర్తినైవ మిత్రేణ సుభాషి తుం ప్రవృత్తఇత్యర్థః. అతఏవ నివృత్తత్రైకత్వం ఘటతే త్వయా వామాంగే నివేశ తయా సహైవం వారాం కరిష్యే ఇతి సృపాభిప్రాయః. పరం దృష్ట్వా పరాజ్ఞు ఖోఽయం న కార్యకర్తా ఇతీందుమత్యభిప్రాయః.

విలాసినివిభ్రమదంతపత్ర

మాపాండురం కేతకబర్హమన్యః,

ప్రియానితంబోచితసన్నివేశై

ర్విపాట యామాస యువా నఖాగ్రైః.

17

విలాసినీతి. అన్యః అపగో యువా విలాసిన్యాః ప్రియాయా విభ్రమారం దంత పత్రధూతం అపాండురం కేతకబర్హం కేతకదళం “దశేఽపిబర్హ” మిత్యే మరః-ప్రియానితంబే ఉచితసన్నివేశైః అభ్యసనితేపజైః నఖాగ్రైః విపాటయా మాస విదారయామాస, అహం తవ నితంబే ఏవం నఖప్రణాదిన్ దాస్యామితి సృపాశయః, తృణచ్ఛేదకవత్ పత్రపాటగోఽయమపలత్యణ ఇతీందుమత్యాశయః.

కుశేశయాతామ్రతలేన కశ్చి

త్కరేణ రేఖాధ్వజలాంఛనేన,

రత్నాంగుళీయప్రభయానువిధా

నుదీరయామాస సలీలమత్యాన్.

18

కుశేశయేతి. కశ్చిద్రాజా కుశేశయం శతపత్రమివ ఆతామ్రం తలం యస్య తేన “శతపత్రం కుశేశయ” మిత్యమరః. రేఖాయాపాః ధ్వజాఃలాంఛనాయస్య తేన కరేణ అంగుళీయ భవాని అంగుళీయాని ఉర్వికాః “అంగుళీయక మూర్తికే” త్యమరః “జిహ్వమూలాంగుళేశ్చ” ఇతి ఛప్రత్యయః, రత్నానామంగుళీయాని తేషాం ప్రభయా అనువిధాన్వాన్విష్టాన్ అత్యాన్ పాశకాన్ “అత్యాను దేవనాః పాశకాశ్చత” ఇత్యమరః. సలీలం యథా తథా ఉదీరయామాస-ఉచ్చితేప అహం త్వయా సహ ఏవం రంస్య ఇతి సృపాభిప్రాయః, అత్యచాతుర్యేణ కాపు ధవ ఇతీందుమత్యభిప్రాయః, “అత్యైర్మాదీకే” దితి శ్రుతినిషేధాత్,

[1] కశ్చిద్యథాభాగమవస్థితేఽపి స్వసన్ని వేశాద్యవతిలంఘనీవ,

రత్నాంశుగర్భాంగుళిరన్ధ్రమేకం వ్యాపారయామాసకరంకిరీటే,

కశ్చిదితి. కశ్చిద్రాజా యథాభాగం యథాస్థానం అవస్థితేఽపి స్వసన్ని వేశాత్ వ్యతిలంఘనీవ స్వస్థానాన్పులితఇవ కిరీటే రత్నానాం కిరీటగతానాం అంశవః గర్భయేషాం తాని అంగుళిరన్ధ్రాణి యస్య తం ఏకం కరం వ్యాపార యామాస కిరీటవస్త్రమశిరసి స్థితామపి త్వాం భారం స మిశ్యే ఇతి వృషాభిప్రాయః. శిరసి వ్యస్తహస్తకోఽయమపలక్షణ ఇతిందుమత్యభిప్రాయః.

తతో వృషాణాంశ్రుతవృత్తవంశపుంవత్ప్రిగల్భాప్రతిహారక్షి,

ప్రాకస్నకర్షం మగధేశ్వరస్య నీత్వా కుమారీమదత్సునందా. 20

తత ఇతి. తతః. అనంతరం వృషాణాం శ్రుతవృత్తవంశా శ్రుతవృత్తవచరిత్రకతే త్యర్థః, సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః, ప్రగల్భా వాగ్మినీ సునందాసునందా భ్యాప్రతిహారం ద్వారం రక్షితీతి ప్రతిహారక్షి ద్వారపాలికా కర్మణ్యైష్ ప్రత్యయః “టిడ్డాణ” ఇత్యాదినా జీప్, ప్రాక్ ప్రథమం కుమారీం ఇందుమతీం మగధేశ్వరస్య సన్నికర్షం సమీపం నీత్వా పుంవత్ పుంసా తుల్యం, “తేన తుల్యం క్రియాచేద్యతి” రితి వతి ప్రత్యయః, అవదత్-అవాదీన్.

అసౌ శరణ్యశ్చరణోన్ముఖానామగాధసత్తో మగధ ప్రతిష్ఠః.

రాజా ప్రజారంజనలబ్ధవర్ణః పరంతపో నామ యథార్థనామా. 21

అసౌవితి. అసౌ రాజా అసౌవితి పురోవర్తినోనిర్దేశః. ఏకముత్తరత్రాః ద్రష్టవ్యం, శరణోన్ముఖానాం శరణార్థినాం శరణ్యః శరణేరక్షణీ సాధుస్సమర్థః తత్రసాధురితి యత్ప్రిత్యయః, శరణం భవితుమర్హశ్చరణ్య ఇతి నాథనిరుక్తిర్నిర్మూలైవ, అగాధ సత్త్వః గంభీరస్వభావః “సత్త్వం గుణే పితౄణామౌ బలే ద్రవ్యస్వభావయో” రితి విశ్వః. మగధాః జనపదాః తేషు ప్రతిష్ఠా ఆస్పదం యస్యసః మగధప్రతిష్ఠః “ప్రతిష్ఠాకృత్యమాస్పద” మిత్యమరః. ప్రజారంజనే లబ్ధవర్ణః విచక్షణః యద్వా ప్రజారంజనేన లబ్ధోత్కర్షః పరాన్ శత్రూన్ తాపయతీతి పరంతపః పరంతపాఖ్యః “ద్విషత్పరయోస్తాపే” రితి ఖచ్చిత్ప్రత్యయః. ఖచివ్రాస్య ఇతిహ్రాస్యః, “అరుద్విష” దిత్వాదినా ముమాగమః, నామేతి ప్రసిద్ధా. యథార్థం నామ యస్య సః యథార్థనామా శ్రతు సంతాప నాదితిభావః.

కామం వృషా స్సన్తు సహస్రశోఽన్యే

రాజన్వతీ మామూరనేన భూమిమ్.

నక్షత్ర తారాగ్రహసంకులాపి

జ్యోతిష్మతీ చంద్రమనైవ రాత్రిః.

22

కామమితి. అన్యే నృపాః కామం సహస్రశస్సంతు భూమిం అనేన రాజస్వతీం శోభనరాజవతీమాహుః. నైతాదృశః కశ్చిదస్తీత్యర్థః. “సురాజ్ఞః దేశే రాజన్వాన్ స్వాత్మతోఽన్యత్రరాజవా” నిత్యమరః. “రాజన్వాంత్యైరాజ్య” ఇతి నిపాతనాత్సాధుః. తథాహి: నక్షత్రైరశ్విన్యాదిభిః తారాభిః సాధారణైర్జ్యోతిర్భిః గ్రహైర్భా మాదిభిశ్చ సంకులాపి రాత్రిః చంద్రమనైవ జ్యోతిరస్యా అస్తీతి జ్యోతిష్మతీ నాన్యేన జ్యోతిష్మతీత్యర్థః.

క్రియా ప్రబన్ధాదయ మధ్వరాణా

మజస్ర మూహూతసహస్రనేత్రః.

శచ్యా శ్చిరం పాండుకపోలలంకా

స్మందారశూన్యా నలకాం శ్చకార.

23

క్రియేతి. అయం పరంతపః అధ్వరాణాం క్రతునాం క్రియాప్రబన్ధాత్ అనుష్ఠానసాంతత్వాత్; అవిచ్ఛిన్నానుష్ఠానాదిత్యర్థః అజస్రం నిత్యం అహూత సహస్ర నేత్రస్సన్ చిరం శచ్యా అలకాన్ పాండుకపోలయోః లంబాన్ ప్రస్తాన్, పచాద్యచ్, మందారైః కల్పద్రుమకుసుమైః శూన్యాన్ చకార; ప్రోషితభర్తృ కాహి కేశసంస్కారం న కుర్వంతీతి భావః. “ప్రోషితే మలినాకృతే”తి స్మరణాత్.

అనేన చే దిచ్ఛసి గృహ్యమాణం

పాణిం సరేణ్యేన కురు ప్రవేశే,

ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం

నేత్రోత్సవం పుష్పపురాంగనానామ్.

24

అనేనీతి. వరేణ్యేన వరణీయేన, వృణోతేరాజాదికః నృణా ఏణ్య ఇతి ఏణ్య ప్రత్యయః. అనేన రాజ్ఞా గృహ్యమాణం. పాణిం ఇచ్ఛసి చేత్ పాణిగ్రహణమిచ్ఛసి చేదిత్యర్థః. ప్రవేశే పురప్రవేశకాలే, ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం, రాజభివనగవాత్సత్థితానాం పుష్పపురాణ్డనానాం పాటలీపురాణ్డనానాం, నేత్రోత్సవం కురుసోత్సత్తమానాం తాసామపి దర్శనీయా భవిష్యసీతి భావః.

ఏవం తయోక్తే త మవేక్ష్య కించి-

ద్విస్రంసి దూర్వాంకమధూకమాలా,

ఋజు ప్రణామక్రియయైవ తస్మిన్

ప్రత్యాదిదేవైశ్చైవ మభాషమాణా.

25

ఏవమితి. ఏవం తయా సునందయా ఉక్తే సతి తం పరంతపం అవేక్ష్యకించి ద్విప్రసంసిన్ దూర్వాంకా దూర్వాచిహ్ని మధూకమలా గుడపుష్పమాలా యస్యాస్యా “మధూకే తు గుడపుష్పమధుద్రుమా” విత్యమరః. వరణే శిథిల ప్రయత్నేతి భావః. తస్మిన్ ఇందుమతి ఏవం నృప మభాషమాణా ఋజ్వా భావశూన్యయా ప్రణామ క్రియయైవ ప్రత్యాదిదేశ పరిజహర.

తాం నైవ వేత్రగ్రహణే నియుక్తా

రాజాంతరం రాజసుతాం వినాయ,

సమీరణోత్థేవ తరంగరేఖా

పద్మాన్తరం మానసరాజహంసమ్.

26

తామితి. నైవ నాన్యాకన్యాచిత్తజ్ఞత్వాదితి భావః. వేత్రగ్రహణే నియుక్తా దౌవారికీ సునందా తాం రాజసుతాం రాజాంతరం అన్యం రాజానం వినాయ, నయతి ద్వికర్మకః. కథమివ? సమీరణోత్థా వాతోత్పన్నా తరంగరేఖా ఊర్మి పక్షిః మానసే సరసి యా రాజహంసీ తాం పద్మాన్తరమివ.

జగాద చైనా మయ మంగనాథ

స్సురాంగనాప్రార్థితయావనశ్రీః,

వినీతనాగః కిల సూత్రకార్

రైంద్రం పదం భూమిగతోఽపి భుజ్జే.

27

జగాదేతి. ఏనా మిందుమతీం జగాద చ కిమితి? అయమంగనాథః అంగ దేశాధీశ్వరః సురాంగనాథః ప్రార్థితా కామితా యావనశ్రీః యస్య స తథోక్తః పురాణిలవం ఇంద్రసహాయారం ఇంద్రపురగామిన మకామయంతాప్సరస ఇతి ప్రసిద్ధిః. కించనూత్రకార్తైః గజకాన్త్రకృద్భిః పాలకాప్యగౌతమాదిభిర్మహర్షిభిః వినీతనాగః. శిశీత గజః కిల. కిలేత్యేతిహేతి, అత ఏవ భూమిగతోఽపి సింధ్రం పదం ఇంద్రేశ్వర్యం భుజ్జే భూలోకగత ఏవ స్వర్గసుఖమనుభవతీత్యరః. దిగ్దశాప్సరోదేవరి సేవ్యత్వం సింద్రపదశబ్దార్థః. పురా కిల కుతశ్చిచ్ఛాపకారణాత్ భువమవత్తీర్ణం దిగ్దశవర్గ మాలోక్య స్వయమశక్తః ఇంద్రాభ్యనుజ్ఞయా ఆసీతైః దేవర్షిభిః ప్రణీతేన కాస్త్రేణ గజాన్వశికృత్వ భువి సంప్రదాయం ప్రావర్తయదితి కథా గీయతే.

అనేన పర్యాసయతా స్రబిందూ

న్ముక్తాఫలస్థూలతమాన్ స్తనేషు,

ప్రత్యర్పితా శ్శత్రువిలాసినినా

మున్ముచ్య సూత్రేణ వినైవ హారాః.

28

అశేనేతి. శత్రువిలాసినినాం, రిపుస్త్రీజాం స్తనేషు కుచేషు ముక్తాఫల సూతమాన్ అస్రబిందూ నశ్రుబిందూన్ “అస్ర.మశ్రుణిశోజిత” ఇతి విశ్వః. పర్యాసయతా భర్తృవధానితిభావః. అశే నాంగనాథేన ఉన్ముచ్య ఉత్తిప్య సూత్రేణ వినాహారా ఏవప్రత్యర్పితాః అవిచ్ఛిన్నాశ్రుబిందుప్రవర్తరా నుత్సాత హారార్పణమేవ కృతమివే త్యుత్ప్రేక్షా గమ్యతే.

నిసర్గభిన్నాస్సద మేకసంస్థ

మస్మిన్ ద్వయం శ్రీశ్చ సరస్వతీ చ,

కాన్త్యా గిరా సూన్యతయా చ యోగ్యా

త్వమేవ కల్యాణి తయో స్తృతీయా.

29

నిసర్గతీ. నిసర్గతః స్వభావతః భిన్నాస్సదం భిన్నాశ్రయం సహవసాన విరోధీత్యర్థః శ్రీశ్చ సరస్వతీ చేతి ద్వయం అస్మిన్ అంగనాథే ఏకత్ర సంస్థా సీతిర్యస్య తదేక సంసం ఉభయమిహ సంగతమిత్యర్థః. యో కల్యాణి, “బహ్వ దిభ్య” శ్చేతి జీవ, కాంత్యా సూన్యతయా సత్యప్రియయా గిరా చ యోగ్యాసం సర్వార్హ త్వమేవ తయోః శ్రీసరస్వతోస్తృతీయా సమానగుణయోః యవయోరాం పత్నీం యుజ్యేతేతి భావః. దక్షిణనాయకత్వం చాస్య ధ్వన్యతే, తదుక్తం. “కుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణ” ఇతి.

అథాంగరాజా దవతార్య చతు

ర్యాహీతి జన్యా మవద త్కుమారి,

నాఽసా న కామ్యో న చ వేద సమ్య

గ్నిష్టం న సా భిన్నయచిర్హి లోకః,

30

అథేతి. అథ కుమారి అంగరాజాత్ చతుః అవతార్య అపనీయేత్వర్థః. జన్యాం మాతృసఖీం సునందాం అథవా జనీం వధూం కవతీతి జన్యావధూబాంధ వా తాం యాహిగచ్ఛేత్వవదత్ “జన్యామాతృసఖీమదోః, జన్యా వరకధూజాతి ప్రియకుల్యహితేషు చే”తిపక్షద్వయేఽపి విశ్వః. అథవా జన్యా వధూభృత్యో “భృత్యా చాపి నవోధాయా జన్యాస్యా”దితి కేశవః. “సంజ్ఞాయాం జన్యా” ఇతియత్ ప్రత్యయాంతో నిపాతః యదత్రాహ వృత్తికారః జనీం వధూం కవం తీతి జన్యాః మాతృర్వయస్యా ఇతి. “జన్యా మాతృవయస్యే” త్వమరశేషః. యచ్చామగః “జన్యాః స్నిగ్ధావరస్య య” ఇతి తత్సర్వముపలక్షణారమిత్య విరోధః. నచాయమంగరాజనిషేధః దృశ్యదోషాన్నాపిద్రష్ట్యదోషాద్వేత్సోహ నేత్యాదిసా-అసా అంగరాజః కామ్యః కమనీయః నేతి న. కింతు కామ్య ఏవే త్యర్థః. సా కుమారి చ సమ్యక్ ద్రష్టం విశేషం నశేదేతి న, కింతు వేద

వేత్త్యర్థః. కింతు లోకః జనః భిన్నరుచిర్నిరుచిరమపి కించిత్కన్యైచిన్న రోచతే
యదుక్తం కిరాతాజ్ఞసియే-“విచిత్ర రూపాః ఖలు చిత్తవృత్తయః” ఇతి, కిం
కుర్మః, న హీచ్ఛామి నియంతుం శక్యత ఇతి భావః.

అతః పరం దుష్ప్రసహం ద్విషద్భి

ర్షృపం నియుక్తా ప్రతిహారభూమా,

నిదర్శయామాస విశేషదృశ్య

మిందుం నవోత్తాన మివేందుమత్స్యే.

31

తత ఇతి. తతః అనంతరం, ప్రతిహారభూమా ద్వారదేశే, నియుక్తా దేవా
రికి “స్త్రీద్వాద్వారంప్రతిహార” ఇత్యమరః. ద్విషద్భిశ్చతుభిః దుష్ప్రసహం
దుస్సుఖం శూర మిత్వర్థః. విశేషేణ దృశ్యం దర్శనీయం రూపవంతమిత్వర్థః.
పరం అన్యం నృపం రాజానం నవోత్తానం నవోదయం ఇందుమివ ఇందుమత్స్యే
నిదర్శయామాస ప్రదర్శయామాస.

అవంతినాథోఽయ ముదగ్ర బాహు

ర్విశాలపతౌ స్తనువృత్తమధ్యః

ఆరోప్య చక్రభ్రమముష్ణ తేజా

స్వప్నేన యత్నోల్లిఖితో విభాతి.

32

అవంతినాథ ఇతి. ఉదగ్ర బాహుః దీర్ఘ బాహుః. విశాలం వత్సో యస్య సవి
శాలపతౌః తనువృత్తమధ్యః కృశవర్తులమధ్యః, అయం రాజా అవంతినాథః
అవంతి దేశానామిశ్వరః. త్వష్ట్రావిశ్వకర్మణా భర్తుః తేజో వేగమనమానయా
దుహిత్రాసంజ్ఞాదేవ్యాప్రారితేనేతి శేషః. చక్రభ్రమం చక్రాకారశస్త్రోత్తేజన
యంత్రం “భ్రమోఽంబునిర్గమేభ్రాంతౌ కుండాభ్యే శిల్పియంత్రక” ఇతి విశ్వే.
ఆరోప్య యత్నేన ఉల్లిఖితః నిశాతిత ఇత్యర్థః. ఉష్ణ తేజాన్సూర్య ఇవ విభాతి ఆక్ర
మార్కండేయః. “విశ్వకర్మాత్వనుజ్ఞాతశ్చాకదీప్తివేదవస్వతా, భ్రమమారోప్య
తతేజశ్శాతనాయోపచక్రమ” ఇతి.

అన్యప్రయాణేషు సమగ్ర శక్తే

రగ్రేసరై ర్వాజిభిరుత్థితాని,

కుర్వంతి సామంతశిఖామణీనాం

ప్రభా ప్రరోహా స్తమయం రజాంసి.

33

అన్యేతి. సమగ్ర శక్తేః శక్తిత్రయసంపన్నస్య అన్య అవంతినాథస్య ప్రయా
ణేషు శక్తిత్రయాత్రాసు అగ్రేసరైః పురోగమైః వాజిభిరశ్వైః ఉత్థితాని రజాంసి
సామంతానాం రాజ్ఞాం యే శిఖామణయః తేషాం ప్రభాప్రరోహా స్తమయం తేజో
ఽంకురనాశం కుర్వంతి నానీరైవస్య శక్తవః పరాజీయంత ఇతి భావః.

అసౌ మహాకాళనికేతనస్య
వసన్నదూరే కిల చంద్రమాళేః,
తమిస్రపత్నేఽపి సహప్రియాభి

ర్జ్యోతాన్నివతో నిర్విశతి ప్రదోమాన్.

34

అసావతి. అసౌ అవంతినాథః మహాకాళం నామ సానవిశేషః తదేవ నికే
తనం సానం యస్య తస్య చంద్రమాళేశ్వరస్య అదూరే సమీపే వసన్ తిష్ఠన్
త ఏవే శేతోః తమిస్రపత్నే కృష్ణపత్నేఽపి ప్రియాభిస్సహ జ్యోతాన్నివత
ంద్రికావతః ప్రదోమాన్ రాత్రీః నిర్విశతిఅనుభవతికిల నిత్యజ్యోతాన్నివవారిత్వ
తస్యైవ నాన్యస్యేతి భావః.

అనేన యూనా సహ పార్థివేన రమోభయ కచ్చి స్థనసో రుచిస్తే
సిప్రాతరంగాసిలకంపితాసు విహర్తు ముద్యానపరంపరాసు. 35

అనేనేతి. రమ్భే కదళీ సుభావివ ఊరూ యస్యాస్స రంభాయాః తస్యా
సంబోధనం శే రంభాయ, “ఊరూ తరపదాదౌపమ్య” ఇత్యూర్జ్ ప్రత్యయః
తస్యార్థస్యః. యూనా అనేన పార్థివేన రాజ్ఞా సహ సిప్రా నామ తత్రత్యా
వీతస్యా స్వరంగాణాం అనితేన కంపితాసు ఉద్యానానాం పరంపరాసు
జ్జిహ్వ విహర్తుంతే తవ మనసః రుచిః కచ్చిత్ స్పృహస్తి కిమిత్యర్థః. “అభి
స్సంగే స్పృహయాం చ గభస్తా చ రుచిః స్త్రియా” మిత్యమరః.

తస్మిన్నభిద్యోతితబంధుపద్మే ప్రతాపసంశోషితశత్రుపంకే,
బబంధసానోత్తమసౌకుమార్యాకుముద్వతీభానుమతీవభావమ్ 36

తస్మిన్నితి. ఉత్తమసౌకుమార్యా ఉత్కృష్టస్టంకమార్దవా సా ఇందుమతీ
భిద్యోతితాని ఉల్లసితాని బంధవ ఏవ పద్మాని యేన తస్మిన్, ప్రతాపేన
తేజసా సంశోషితాః శత్రవఏవ పంకాః కర్ణమాః యేన తస్మిన్, అవంతినాథే
కుముద్వతీ కుముదిని “కుముదనడవేతనేభ్యోద్వతు” బితిద్వతుప్రత్యయః.
సామతి అంకుమతీవభావం చిత్తం న బబంధ న తత్రానురాగం చకాత్యర్థః.
సంభానాం పద్మత్వేన శత్రూనాం పంకత్వేన చ నిరూపణం రాజ్ఞానుర్య
సామ్యార్థం.

తామగ్రతస్తామరసాంతరాభా మనూపరాజస్య గుణైరనూనామ్,
నిధాయ స్పృష్టిం లలితాంవిధాతుర్జగాదభూయస్సుదతీంసునందా.

తామితి. సునందా తామరసాంతరాభాం పద్మోదరసమానకాంతిం. కనక
గోమిత్యర్థః. గుణైః రూపకీలాదిభిః అనూనామధికామిత్యర్థః. శోభనాః దం
తాః యస్యాస్తాం సుదతీం “వయసిదంతస్యదత్తు” ఇతి దత్రాదేశః. ఉగితశ్చేతి
వ” తాం ప్రకృతాం ప్రసిద్ధాం వా విధాతుః లలితాం స్పృష్టిం మధురనిర్యాణం

స్త్రియమిత్యర్థః. అనుగతాః ఆపః యేషు తే అనుపానామదేశాః “బుభూః పథామానతు” ఇత్యప్రత్యయస్సమాసాంతః. “ఊదన్దోరేశే” ఇత్యుక్తాదేశః. తేషాం రాజ్ఞః అనుపరాజస్య అగ్రతః నిధాయ వ్యవస్థాప్య భూపునః జగాద ఉవాచ.

సంగ్రామనిర్విష్టసహస్రబాహురష్ట్రదశద్వీపనిఖాతయూపః,

అనన్యసాధారణరాజశబ్దో బభూవ యోగీ కిల కారవీర్యః.

సంగ్రామేతి. సంగ్రామేషు యుద్ధేషు, నిర్విష్టాః అనుభూతాః సహబాహవో యస్య స తథోక్తః. యుద్ధాదన్యత్ర ద్విభుజ ఏవ దృశ్యతేన్యత్ర అష్టదశసు ద్వీపేషు నిఖాతాః సాపితా యూపాః యేన స తథోక్తః. క్రతుయాజీ సార్వభౌమశ్చేతి భావః. జరాయుజాదిసర్వభూతరంజనాత్ అన్యధారణో న భవతీ త్వనన్యసాధారణః రాజశబ్దో యస్య స తథోక్తః యోగీ విద్యావానిత్యర్థః. స కిల భగవతోదత్తాత్మేయైర్బయోగ ఇతి ప్రసిద్ధిః. కృతస్సావత్యం పుమాన్ కారవీర్యో నామ రాజా బభూవ కిల, అయం చామహిమా సర్వోఽపి దత్తాత్మేయవరప్రసాదలబ్ధ ఇతిభారతే దృశ్యతే.

అకార్యచింతాసమకాలమేన ప్రాదుర్భవంశ్చాపధరఃపురస్తాత్.

అంతశ్చరీరేష్వపి యః ప్రజానాం ప్రత్యాదిదే శావినయంవిసేత.

అకార్యేతి. విసేతా శిక్షకః యః కారవీర్యః అకార్యస్య అసత్కార్యచింతయా కరిష్యామితి బుద్ధ్యా సమకాలమేకకాలమేవ యథా తథా పురస్తాత్ దగ్రే చాపధరః ప్రాదుర్భవన్ సన్ ప్రజానాం జనానాం “ప్రజాస్యాత్సంతః జన” ఇత్యమరః. అంతశ్చరీరేషు అంతఃకరణేషు శరీరశబ్దేన మనఃఇంద్రియం లక్ష్యతే అవినయమపరాధమపి ప్రత్యాదిదేశ-మానసాపరాధమపి నివారయమానేత్వైత్య అన్యే తు వాక్కాయాపరాధమాత్రప్రతికర్తార ఇతి భావః.

జ్యాబంధనిష్పందభుజేన యస్య వినిశ్చ్యసద్వక్త్రపరంపరేణ,

కారాగృహేనిర్జితవాసవేనలంకేశ్వరేణోషితమాప్రసాదాత్.

జ్యాబంధేతి. జ్యాయా మార్వాన్యబంధేన నిష్పందాః నిశ్చేష్టాః భుజయస్య తేన వినిశ్చ్యసంతి జ్యాబంధోపరోధాత్ దీర్ఘం వినిశ్చ్యసంతి వక్త్రాణాముఖానాం పరంపరా దశముఖీ యస్య తేన నిర్జితః వాసవో యేన తేన ఇంద్రియజయినా ఇంద్రాదయోఽప్యనేన జితప్రాయా ఏవేతి భావః. లంకేశ్వరేణ దాశ్యేన యస్య కారవీర్యస్య కారాగృహే బంధనాగారే “కారాస్యాద్భుజనాలయ” ఇత్యమరః. ఆప్రసాదాత్ అనుగ్రహపర్యంతం ఉషితం నితం సత్సకే భావేక్తః. ఏతత్ప్రసాద ఏవ తస్య మోక్షోపాయః న తు క్షాత్రమితి భావః.

తస్యాస్వయే భూపతి రేష జాతః

ప్రతీప ఇత్యాగమవృద్ధసేవీ,

యేన శ్రియస్సంశ్రయదోషరూఢం

స్వభావలోలేత్యయశః ప్రమృష్టమ్.

41

తస్యేతి. ఆగమవృద్ధనేపీ శ్రుతవృద్ధనేపీ ప్రతీప ఇతి ఖ్యాత ఇతి శేషః ఏషః భూపతిః తస్య కార్తవీర్యస్య అన్వయే వంశే జాతిః యేన ప్రతీపేన సంశ్రయస్య ఆశ్రయస్య పుంసః దోషైః వ్యసనాదిభిః రూఢం ఉత్పన్నం శ్రియస్సంబంధి స్వభావలోలా ప్రకృతిచంచలా ఇత్యేవం రూపం ఆయశః దుష్కీర్తిః ప్రమృష్టం నిరస్తం దుష్టాశ్రయ త్యాగశీలాయాః శ్రియః ప్రకృతిచాపలప్రవాదో మాధుజనపరికల్పిత ఇత్యర్థః. అయంతు దోషరాహిత్యాన్న కదాచిదపి శ్రియా త్యజ్యత ఇతి భావః.

ఆయోధ నేకృష్ణగతిం సహాయ మవాప్యయఃక్షుత్రియ కాళరాత్రిమ్,

ధారాం శితాం రామపరశ్వథస్య సంభావయత్పుత్రపత్రసారమ్

ఆయోధన ఇతి. యః ప్రతీపః ఆయోధనే యుజే “యుధమాయోధనం జన్య” మిత్యమరః. కృష్ణగతిం కృష్ణవర్ణానమగ్నింసహాయ మవాప్య క్షుత్రియాణాం కాళరాత్రి సంహారరాత్రి మిత్యర్థః. రామపరశ్వథస్య జామదగ్న్యపరశోః ద్వయోః కుతారః స్వధతిః “పరశుశ్చపరశ్వథ” ఇత్యమరః. శితాం తీక్ష్ణం ధారాం ముఖం “ఖడ్గాదీనాం చ నిశిత ముఖే ధారా ప్రక్షీర్తితే” తి విశ్వోః. ఉత్పలపత్రస్య సార ఇవ యస్యాస్యాం తథాభూతాం సంభావయతి మన్యతే ఏ తన్నగరజగీషయా ఆగతాన్ రిపున్ స్వయమేవ ధత్వామితి భగవతా వైశ్వానరేణ దత్తవగోఽయం రాజా, దహ్యంతే చ తథాగతాశ్చత్రవ ఇతి భారతీ కథా త్రాసుసేయ.

అస్యాంకలక్ష్మీర్భవదీర్ఘ బాహూ ర్మాహిష్మతీవ ప్రనితంబ కాంచీమ్

ప్రాసాదజాలైర్జలవేణిరమ్యాం రేవాం యది ప్రేక్షీతుమ స్తి కామః

అస్యేతి. దీర్ఘ బాహూః అస్య ప్రతీపస్య అంశే లక్ష్మీః భవ, ఏనం వృణీష్యే త్యర్థః. అనేనాయం విష్ణుతుల్య ఇతి ధ్వన్యతే. మాహిష్మతీనామాస్యనగరితస్యాః వృక్షః ప్రాకారవీవ నితంబః తస్య కాంచీం రశనాధూతాం జలనాం వేణ్యా ప్రవాహేణరమ్యాం “ఓఘఃప్రవాహోవేణీచే” తి మాలాయుధః. తాం రేవాం సర్పదాం ప్రాసాదస్య జాలైః గవాక్షైః. “జాలంసమూహ అనాయోగవాక్షు త్సారకావ పీ” త్యమరః. ప్రేక్షీతుం ద్రష్టుం కామః ఇచ్ఛాన్తి యది ఏనం వృణీష్యేతి పూర్వేణాన్వయః.

తస్యాః ప్రకామం ప్రియదర్శనోఽపి న సక్షీతీశో యచయే బభూవ శరత్ప్రమృష్టాంబుధరో పరోధశ్శశీవ పర్యాప్తకలోనభిన్యాః. 44

తస్యా ఇతి. ప్రకామంప్రియం ప్రీతికరం దర్శనం యస్య సోఽపి దర్శ
నీయోఽపీత్యర్థః. సః క్షేతీశః శరణా ప్రమృష్టాంబుధరోపరోధః నిరస్తమేఘాః
రణః పర్వాత్తపకలః పూర్ణకలః శశీ నళిన్యా ఇవ, తస్యా; ఇందుమత్యాః రుచయే
న బభూవ. రుచిం నాజీజనదిత్యర్థః. లోకోభిన్నరుచి రితి భావః.

సా శూర సేనాధిపతిం సుషేణ ముద్దిశ్య లోకాంతరగీతకీర్తిమ్,
అచారపూతోభయవంశదీపం శుద్ధాంతరక్ష్యా జగదే కుమారి.

సీతి. లోకాంతరే స్వర్ణాబావపి గీతా కీర్తిర్యస్య తం అచారేణ పూతయో
శ్శుద్ధయోః ఉభయయోర్వంశయో రామతాపితృకులయోః దీపం ప్రకాశకం, ఉభ
యవంశేత్యత్ర ఉభయపక్షవన్నిర్వాహః. శూర సేనానాం దేశానామధిపతిం సుషే
ణం నామన్యపం ఉద్దిశ్య అభిసంధాయ శుద్ధాంతరక్ష్యా అంతఃపురపాలికయా,
కర్మణ్యైః-“టిడే”తి జీవ-సా కుమారి, జగదే ఉక్తా “శుద్ధాంతక్షాపరోధ”
శ్శేత్యమరః.

నీపాన్వయః పార్థివ ఏష యజ్ఞా గుణైర్యమాశ్రిత్య పరస్పరేణ,
సీద్ధాశ్రమం శాంతమైవైత్యసత్త్వైర్నైసర్దికోఽపుష్కన్సృజే విరోధః.

సీపేతి. యజ్ఞా విధివదిష్టవాన్ “సుయబోర్వసి” వితిజ్యనిప్పుత్యయః
“యజ్ఞా తు విధి నేష్టవా” నిత్యమరః. ఏష పార్థివః నీపానామన్వయో యస్యేతి
నీపాన్వయః నీపోనామాన్వయో యస్యేతి వా నీపవంశజః యం సుషేణం
ఆశ్రిత్య గుణైః జ్ఞానమానాదిభిః శాంతం ప్రసన్నం సీద్ధాశ్రమం ఋష్యాశ్రమం
ఏత్యప్రాప్యసత్త్వైః గజసింహాదిభిః ప్రాణిభిరేవ నైసర్దికం స్వాభావికోఽపి పర
స్పరేణ విరోధః ఉత్పన్నశేత్యుక్తః.

యస్యాత్మగేహే నయనాభిరామా

కాంతిర్హిమాంశోరివ సన్నివిష్టా,

హర్మ్యాగ్రసంయాథతృణాంశురేషు

తేజోఽవిషహ్యం రిపుమన్దిరేషు.

47

యస్యేతి. హిమాంశోశ్చంద్రస్య కాంతిః చంద్రికేవ నయనాభిరామా
యస్య సుషేణస్య కాంతిశ్శోభా-ఆత్మగేహే స్వభవనే సన్నివిష్టా సంక్రాంతా-
అవిషహ్యం సోఘుశుశక్యం తేజః ప్రతాపస్తు హర్మ్యాగ్రేషు సంయాథాః తృణాం
కురాః యేషు తేషు శూన్యేష్విత్యర్థః. రిపుమన్దిరేషు శత్రునగరేషు “మందిరం
నగరే గృహ” ఇతి విశ్వః. సన్నివిష్టం స్వజనాహ్లాదకః. ద్విషంతపశ్యేతిభావః.

యస్యావరోధస్తనచందనానాం

ప్రత్యౌశనాద్వారివిహారకాలే,

కళిందకన్యా మధురాం గతాపి

గంగోర్ధ్వసంసక్తజలేవ భాసి.

48

యస్మేతి. యస్య సుషేణస్య వారివిహారికాలే జలక్రీడాసమయే అవరోధానా మంతఃపురాంగనానాం సనేషు చందనానాం మలయజానాం ప్రత్యేక నాదతోః కళిందో నామ తైలః తత్కన్యా యమునా “కాళిందీ సూర్యతనయా యమునా శమనస్యనే” త్యమరః. మధురానామ తస్య రాజ్యః నగరీ తాం గతాపి గంగాయాః విప్రకృష్టాపీత్యర్థః. గంగాయాః భాగీరథ్యాః ఊర్ధ్వభిస్తరంగైః సంసక్తజలేవ భాతి ధవళో చందన సంసర్గాత్ప్రియాగాదన్యత్రాప్యత్ర గంగాసంగతేవ భాతీత్యర్థః. “నితాసి తేహి గంగాయమననే” ఇతి ఘంటాపథః.

త్రస్తేన తార్యాత్మిల కాళియేన

మణీం విస్ఫుష్టం యమునోకసా యః.

వక్షస్ఫులవ్యాపిరుచం దధాన

స్స కౌస్తుభం హేపయతీవ శృష్ణమ్.

49

త్రస్తేనీతి. తార్యాత్ గరుడాత్ త్రస్తేన భీతేన యమునా ఓకః సానం యస్య తేన కాళియేన కాళింగ నామనాగేన విస్ఫుష్టం కిల అభయదాననిష్క్రయ త్వేన దత్తం కిలేత్యేతిహేయ, వక్షస్ఫులవ్యాపిరుచం మణిం దధానో యస్సుషేణః సకౌస్తుభం కృష్ణం విష్ణుం హేపయతీవ అర్చిహేత్యాదినా పుగాగమః. పుంగతేతి గుణః కౌస్తుభమణీరపుష్కలైః పుష్టైః మణిరితి భావః.

సంభావ్య భర్తార మమూం యువానం

మృగు ప్రవాళోత్తరపుష్పశయ్యే,

బృందావనే చైత్రిరథాదనూనే

నిర్వశ్యతాం సుందరి యశావనశ్రీః.

50

సంభావ్యేతి. యువానం తరుణం ఆముం సుషేణం భర్తారం సంభావ్య మత్వా పతిత్వేనాంగీకృత్యేత్యర్థః. మృగుప్రవాళోత్తరా ఉపరి ప్రసారితకోమల పల్లవా పుష్పశయ్యా యస్మిన్ తస్మిన్ చైత్రరథాత్ కుచేరోద్యానాత్ అనూనే సమానే బృందావనే బృందావననామకోద్యానే హే సుందరి, యశావన్యశ్రీః ఫలం నిర్వశ్యతాం భుజ్యతాం

అధ్యాస్య చాంభఃప్రమణోక్షితానిశైలేయగంధీని శిలాతలాని

కలాపినాం ప్రావృషి పత్య సృతం కాంతాసు గోవర్ధనకందరాసు

అధ్యాస్మేతి. కించ ప్రావృషి వర్షాసు “స్త్రియాం ప్రావృష్ స్త్రియాం భూమివర్షా” ఇత్యమరః. కాంతాసు మనోహరరాసు గోవర్ధనస్యాద్రుః కంద

రాసు దరిఘ “దరితు కందరోవాస్త్రీ” త్యమరః. అంభసః వృషతైః బిందుభిః ఉక్షితాని సిక్తాని శిలైః శైలేయం “శిలాజతు చ శైలేయ” మితి యాదవః యద్వా శిలా పుష్పాభ్యుపవధ విశేషః “కాలానుసార్యవృద్ధాశ్చ పుష్పశీతశివానితు శైలేయ” మిత్యమరః. “శిలాయాఘ” ఇత్యైత్రశిలాయా ఇతి యోగవిభాగాదివాకే ఘోప్రత్యయః. తద్గంధవంతి శైలేయగంధీని శిలావలూని అధ్యాస్య అధిష్ఠాయ కలాపినాం బర్హితాం నృతం పశ్య.

నృపం తచూనర్తమనోజ్ఞానాభిస్సా వ్యత్యగాదన్యవధూర్భవిత్రీ,
మహీధరం మార్గవశాదుపేతం ప్రోతోవహా సాగరగామినీన. 52

నృపమితి. ఆవర్తః ఉదకభ్రమః “స్వాదాహరోఽంభసాంభ్రమ” ఇత్యమరః. ఆవర్తఇవ మనోజ్ఞానాభిర్యస్యాస్సా ఇదం చ నదీసామ్యాద్రముక్తం అన్యవధూః అన్యస్యపత్నీ భవిత్రీ భావినీ సా కుమారీ తం నృపం సాగరగామినీ సాగరం గంత్రి ప్రోతోవహానదీ మార్గవశాదుపేతం ప్రాప్తం మహీధరం పర్వతమివ వ్యత్యగాత్ అతీత్యగతా.

అథాంగదాల్లిప్తభుజం భుజిస్యా

హేమాంగదం నామ కలింగనాథమ్,

ఆసేదుషీం సాదితశత్రుపక్షం

బాలామబాలేందుముఖీం బభాషే.

53

అథేతి. అథ భుజిస్యా కింకరీ సునందా “భుజిస్యా కింకరీ” రీమతి హలా యుధః. అంగదాల్లిప్త భుజం కేయూరనద్గబాహుం సాదితశత్రుపక్షం వినాశితశత్రువర్గం హేమాంగదం నామ కలింగనాథం కలింగదేశాధిపతిం ఆసేదుషీం ఆసన్నాం అబాలేందుముఖీం పూర్ణేందుముఖీం బాలాం ఇందుమతీం బభాషే.

అసౌ మహేంద్రాద్రి సమానసారః

పతి ర్మహేంద్రస్య మహోదధేశ్చ,

యస్య క్షంత్రైన్యగజచ్ఛలేన

యాత్రాసు యాతీవ పురో మహేంద్రః.

54

అసావీతి. మహేంద్రాద్రేః సమానసారః తుల్యసేమా అసౌ హేమాంగదః మహేంద్రస్యతన్నామ్నః కులపర్వతస్య మహోదధేశ్చ పతిః స్వామీ, మహేంద్రాద్రి మహోదధీ ఏచాస్య గిరిజలదుగ్ధే ఇతి భావః. యస్య యాత్రాసు శైత్రయాత్రాసు క్షరతాం మదస్రావిణాం సైన్యగజానాం ఛలేన వ్యాజేన మహేంద్రః అద్రః పురోఽగ్రే యాతీవ అద్రికల్పా అస్య గజా ఇతి భావః.

జ్యోతుతరేభే సుభుజో భుజాభ్యాం

భిభర్తి యశ్చాపభృతాం పురోగః.

రిపుశ్రియాం సాంజస బాష్పనేతే

బందీకృతానామిన పద్ధతి ద్వే.

55

బ్యాఘాతేతి. సుభుజః చాపభృతాం ధనురరాణాం పురోగః ధనురరాగ్రే సరః యః హేమాంగదః బందీకృతానాం ప్రహారానాం “ప్రగ్రహణోపగ్రహణ బంధ్యా” మిత్యమరః. రిపుశ్రియాం సాంజసో బాష్పనేతో యయోస్తే కజ్జలమిత్రా శ్రుసిక్తే ఇత్యర్థః. పద్ధతి ఇవ ద్వే బ్యాఘాతానాం మార్శికానాంరేఖే రాజీ భుజాభ్యాం బిభర్తి నిగదనాత్సవ్యసాచిత్వం గమ్యతే రిపుశ్రియాం భుజాభ్యా మేవ ఆహరణా తదంతరేఖయో స్పృహ్యతీత్యన ఉత్పేక్షాతయోశ్చామత్వాత్సాం జనాశ్రునేతోక్తిః.

య మాత్మన సుద్ధని సన్నికృష్టో

మంద్రధ్వనిత్యాజితయామితూర్యః,

ప్రాసాదవాతాయనదృశ్యవీచః

ప్రబోధయత్స్వర్గన ఏవసు ప్తమ్

56

యమితి. ఆత్మనసుద్ధని గృహేసు ప్తం యం హేమాంగదం సన్నికృష్టః గృహసమీపస్యః అతి ఏవప్రాసాదవాతాయనైః సాధగవాతైః దృశ్యవీచః పరి దృశ్య మానతిరంగః మంద్రణ గంభీరేణ ధ్వనినా త్యాజితః విసరితః యామస్య తూర్యః ప్రహరావసాననూచికవాద్యం యేన సః తథోక్తః “కలోమంద్రసుగం భీరే ద్వోయామప్రహరాసమూ”వీతి చామరః. ఆర్ణవ ఏవ ప్రబోధయతి ఆర్ణవ స్త్రైవ తూర్యకార్య కారిత్యాత్వైవ్యయర్థవిత్యర్థః; సమద్రస్యాపి నేవ్యః కిము తా న్యేపామితి భావః.

అనేన సార్థం విహరాంబురాశేస్తీరేషు తాళీవనసుర్మరేషు,

ద్వీపా న్తరానీతలనంగపుష్పైరపాశృతస్వేదలవా మరుద్భిః.

57

అనేనేతి. అనేన రాజ్ఞాసారం “సారం తే సాకం సత్రాసమంసహే” త్యమరః. తాళీవనైః మర్మరేషు మర్మరేతి ధ్వనత్సు “అథ మర్మరః. స్వనితే వస్త్రపర్ణానా” మిత్యమగవచనాద్గుణపరస్యాపి మర్మరశబ్దస్య గుణిపరత్వం ప్రయో గాదవసేయం, అంబురాశేః, తీరేషు ద్వీపాంతరభ్యః ఆనీతాని అవంగ పుష్పాణి దేవకుసుమానియై సైః. “అవంగం దేవకుసుమ”మిత్యమరః. మరుద్భిః వాతైః అపా కృతాః ప్రళమితాః స్వేదస్య అవాః, బిందవో యస్యాస్సా తథాభూతా సతీత్వం విహర క్రిడాం కర.

ప్రణోభితాప్యాకృణ్ణోభనీయా

విదర్భ రాజావరజా తయైవమ్,

తస్మాదపావ ర్తతి దూరప్రస్థా

నీత్యేవ లక్ష్మీః ప్రతికూలదైవాత్.

58

ప్రలోభితేతి. ఆకృత్యా రూపేణ లోభనీయా అకరణీయా న తు వర
నామాత్రేణేత్యర్థః. వివర్భరాజావరజా భోజానుజా ఇందుమతీ తయా సునం
దయా ఏవం ప్రలోభితాపి ప్రవోదితాపినీత్యా పురుషకారేణ దూరదృష్టా దూర
మానీతాలక్షిః ప్రతికూలం పరాజ్ఞుఖం దైవం యస్య తస్మాత్పుంస ఇవతస్మాదే
మాంగదా దపావర్తత ప్రతినివృత్తా.

అథోరగాఖ్యస్య పురస్య నాథం దాహారకీ దేవసరూపమేత్య,

ఇతిశ్చకోరాక్షీ విలోకయేతి పూర్వానుశిష్టాం నిజగాద భోజ్యామ్

అథేతి. అథ ద్వారే నియుక్తాదౌవారకీ సునందా “తత్ర నియుక్త” ఇతి
రక్ ప్రత్యయః. “ద్వారాదీనాం” చేత్యా కగమః ఆకారేతి దేవసరూపం దేవ
తుల్యం ఉరగాఖ్యస్య పురస్య పాండ్యదేశే (కుటినామికా కాచిన్నదీతస్యాః)
కాయవతారాఖ్య నదీతీరవర్తివః నాగపురస్య నాథమేత్య ప్రాప్య హే చకో
రాక్షీ ఇతో విలోకయేతి పూర్వానుశిష్టాం పూర్వముక్తా భోజస్య రాక్షోఽవత్యం
స్త్రీ భోజ్యా తామిందుమతీం “క్రాడ్యాదిభ్య” శ్చేత్స్యత్ర భోజక్షుప్రయ ఇట్సుప
సంఖ్యానాత్ వ్యధ్ యజశ్చాబితిచాప్-నిజగాద-ఇతో విలోకయేతి పూర్వ
ముక్త్యా పశ్చాద్వ్యక్త్యం నిజగాదేత్యర్థః.

పాండ్యోఽయమంసార్పితలంబహారః

కప్తాంగ రాగో హరిచంద నేన.

అభాతి బాలాతపర క్తసాను

స్సర రోద్ధార ఇవాద్రరాజః.

60

పాండ్యఇతి. అంసయారర్పితాః శ్వస్తాః లంబంత ఇతి లంబాః హారాః
యస్యసః హరిచందనేన గోశీరాభ్యేన చందనేన “తేలపరికగోశీరేహరిచందన
మస్త్రీయా” మిత్యమరః. కప్తాంగరాగః సిద్ధానులేపనః అయం పాండూనాం
జనపదానాం రాజాపాండ్యః “పాంజోర్జనపదేశబాతప్రియాద్” ఇతిత్యత్ర “పాం
జోర్జ్యన్యక్త్య” ఇతిద్యోక్. తస్య రాజస్యపత్యవదితి వచనాత్-బాలాతపేన
రకాః ఆరుణాః సానవో యస్యసః సనిర్ రోద్ధారః ప్రవాహస్యందనసహితః
“ప్రవాహోనిర్ రోరుర” ఇతిమరః. అద్రరాజ ఇవ అభాతి.

విధ్యస్య సంస్తంభయితా మహాద్రే

ర్ని శ్చేషపీతో జ్ఞాసినురాజః,

ప్రీత్యాశ్వమేధావభృథార్ద్రమూర్తే

స్సాస్మాతికో యస్య భవత్యగస్త్యః.

61

వింధ్యస్యేతి. వింధస్య వింధ్యాఖ్యస్య మహాద్రేః తపనమార్గనిరోధాయవర్ధ
మానస్యేతి శేషః. సం స్తంభయితా నివారయి తానిశ్చేషం పీతః ఉజ్జితః పున

స్వకశ్యసింధురాజస్సుమద్రో యేన సః ఆగస్త్యః అశ్వమేధస్యావభృథే
 దీక్షాంతే కర్మణి “దీక్షాంతోఽవభృథో యజ్ఞ” ఇత్యమరః. ఆర్చ్యమూర్తేః స్నాత
 స్వేతరః. యస్యపాణ్డ్యస్యప్రీత్యా స్నేహేన స తు దాక్షిణ్యేన సుస్నాతం పృచ్ఛ
 తీతి సాస్నాతికః భవతి “పృచ్ఛతాసుస్నాతాదిభ్య” ఇత్యుపసంఖ్యానాతోఽథక.

అస్త్రం హారా దాప్తవతా దురాపం

యేనేన్ద్రీలోకాపజయాయ దృష్టః,

పురా జనస్థానవిమర్శశంకి

సన్ధాయ లంకాధిపతిః ప్రతినే.

62

అస్త్రమితి. పురా పూర్వం “స్వాత్ప్రిబంధే చిరాతీతే నికటాగామికే
 పురే” త్యమరః. జనస్థానస్య ఖరాలయస్య విమర్శశంకి ఉపప్లవశంకి దృష్టః ఉద
 తః లంకాధిపతిః రావణః దురాపం దుర్లభం అస్త్రం బ్రహ్మశిరోనామకం హరౌ
 దీశ్వరాదాప్తవతాయేన పాండ్యేన సంధాయ సంధిం కృత్వా ఇంద్రలోకాపజ
 యాయ ఇంద్రలోకం జేతుంప్రతినే, ఇంద్రవిజయినో రావణస్యాపి విజేతాయ
 మితి భావః.

అనేన పాణౌ విధివద్దృహీతే మహాకలీనేన మహీప. గుర్వీ,

రత్నానువిధార్ణవ మేఖలానూ దిశస్సపత్నీ భవ దక్షిణస్యాః. గిరి

అనేనేతి. మహాకలీనేన మహాకలే జాతేన మహాకలాదశ్చ ఖశాతిఖశ్చ
 ప్రత్యయః. అనేన పాండ్యేన పాణౌ త్వదీయే విధివత్ యథాశాస్త్రం గృహీతే
 సతి గుర్వీ గురుః “హతో గుణవచనా” నితిశ్చ, మహీప రత్నైరనువిధాన్వాప్తః
 అర్జవ ఏవ మేఖలా యస్యాస్తస్యాః ఇదం విజేషణం మహ్యమిందుమత్వాం చ
 యోజ్యం దక్షిణస్యాః దిశః సపత్నీ భవ అనేన సపత్న్యంతరాభావో ద్వన్యతే.

తాంబూలవల్లి పరిణాధపూగాస్వేలాలతాలింగితచందనాసు,

తమాలపత్రాస్తరణసు శశ్వత్ప్రిసీద రంతుం మలయస్థలీషు 64

తాంబూలేతి. తాంబూలవల్లిభిః నాగవల్లిభిః పరిణాదాః పరిరబ్ధాః పూగాః
 క్రముకాః యాసు తాసు “తాంబూలవల్లి తాంబూలీ నాగివల్లిపి” ఇతి “ఘోం
 టాతు పూగః క్రముక” ఇతి చామరః. ఏలాలతాభిః ఆలింగితాః చందనాః మల
 యజాః యాసు తాసు “గంధసారో మలయజో భద్రశ్రీశ్చందనోఽస్త్రీయా”
 మిత్యమరః, తమాలస్యతాపింఛస్య పత్రాజ్ఞాస్తరణాని యాసు తాసు “కాల
 స్కంధస్తమాల స్వాస్త్యాపింఛాపీ” త్యమరః. మలయస్థలీషు శశ్వత్ ముకురుచ్చుః
 సదా వా, రంతుంప్రసీద, అనుకూలా భవ.

ఇందివరశ్యామతనుర్నృపోఽసౌ త్వం రోచనాగౌరవరయప్తిః,

అన్యోన్యశోభావరీప్యయే వాం యోగ స్తటిత్తోయదయోరివాన్తు

ఇందీరణీతి. అసౌ నృపః ఇందీరకావ్యమితమః త్వం రోచ సేన గోష్ఠా
సేన గౌరీ శరీరయస్త్విర్యస్యాస్మా ఆతః తటిగోయదయోః విద్యుష్టేఘయోరివ
యవయోః యోగస్సమాగమః అన్యోన్యకోభాయాః పరివృద్ధయే ఆస్తు స్వాత్మ

స్వసుర్విదర్భాధిపతే స్తదీయో లేభేఽంతరిం చేతిసి నోపదేశః.
దివాకరాదర్శనబద్ధకోశే నక్షత్రనాథాంశురివారివిందే.

స్వసురీతి. విదర్భాధిపతేగోజన్య స్వసురిందుమత్యాః చేతిసి చిత్రే
యః. తస్యాః ఆయం సునందానందబంధీ ఉపదేశః వాక్యం దివాకరస్య ఆదర్శ
బద్ధకోశే ముకుళితే ఆరవిందే నక్షత్రనాథాంశుః చంద్రకరణ ఇవ అంతరి
కాశం న లేభే నప్రాప.

సంచారిణీ దీపశిఖేవ రాశ్రావయం యం వ్యతీయాయ పటంబరా

నరేంద్రమార్గాట్యఇవ ప్రపేదే వివర్ణభావం స స భూమిపాలః.

సంచారిణీతి. పటంబరా సా ఇందుమతీ రాశ్రా సంచారిణీ దీపశిఖేవ
యం భూపాలం వ్యతీయాయ ఆతీత్య గతా ససః భూమిపాలః సర్వ ఇత్యర్థః
నిత్యవీప్సయోరితి వీప్సయాం ద్విర్యచనం, నరేంద్రమార్గే రాజపథేఽట్యః త్వా
ఖ్యోగృహభేద ఇవ “స్వాదట్యః త్వామమస్త్రీయా” మిత్యమరః. వివర్ణభావ
విచ్ఛాయత్వం అట్టస్తు తమోవృతత్వం ప్రపేదే.

తస్యాం రఘో స్నాను రుపస్థితాయాం

పృణీత వా నేతి సమాకులోఽభూత్,

వామేతరస్సంశయ మస్య బాహుః

కేయూరబంధోచ్చసిత్తై ర్నునోద.

తస్యామితి. తస్యామిందుమత్యాం ఉపస్థితాయాం ఆసన్నాయాం సత్యాం
రఘోస్నానుః ఆజః మాం పృణీత వా న వేణీసమాకులః సంశయితః అభూత్
అథ ఆజస్య వామేతరః వామాదితరః దక్షిణః బాహుః కేయూరం బధ్యతే
అత్రేతి కేయూరబంధః అంగదస్తానం తస్య ఉచ్చసిత్తైః స్ఫురణైః సంశయ
మనోద.

తం ప్రాప్య సర్వావయవానవద్వం

న్యవర్తతాన్యోపగమాత్కూమారీ.

నహి ప్రఫుల్లం సహకారమేత్య

వృక్షాంతరం కాంక్షతి మల్బుదాళిః.

తమితి. కుమారీ ఇందుమతీ సర్వేషు అవయవేషు అనవద్వం అదోపం తం
అజం ప్రాప్య అన్యోపగమాత్ రాజాంతరోపగమాత్ న్యవర్తతనివృత్తా తథాహి

పట్టదాళిః భృంగావః ప్రపులతీతి ప్రపులం వికసితం పుష్పితమిత్యర్థః. ప్రపూర్యాత్, పులతేః పచాద్యచ్, ఫలతేస్తుప్రపుల మితి పఠితవ్యం ఆనుపసర్గాదితి నిషేధాదిత్యుభయభావిన కాచిదనుపపత్తిరిత్యుక్తం ప్రాక్, సహకారం చూత విశేషమేత్య ప్రాప్య “ఆనుశూతో రసాలోఽసౌ సహకాగోఽతిసారభః” ఇత్యమరః. వృక్షానాం న కాక్షతి, న హి సర్వోత్కృష్టవస్తులాభే సతి వస్తుం కరాభిలాషస్సాస్యదితి భావః.

తస్మిన్తస్మాదేవేతి తత్ప్రతి

మిందుప్రభా మిందుమతీ మవేక్ష్య,

ప్రచక్రమే వక్తు మనుక్రమజ్ఞా

సవిస్తరం వాక్యమిదం సునందా,

70

తస్మిన్నితి. తస్మిన్నజే సమావేశితా సంక్రామితా చిత్తవృత్తిర్వస్తాం ఇం గోః ప్రభేద ప్రభా యస్యాస్తాం అహ్లాదకత్వాదిందుప్రభాసామ్యం న తు స్వరూ పతః ఇందుమతీమవేక్ష్య ఆనుక్రమజ్ఞా వాక్యపౌర్వాపర్యాభిజ్ఞా సునందా ఇదం వక్ష్యమాణం సవిస్తరం స ప్రపంచం. “ప్రథనానేనావశజే” ఇతి ఘోషానిషే ధాత్ ఋదోరభిత్వప్రత్యయః “స తుశబ్దస్య విస్తర” ఇత్యమరః. వాక్యం వక్తుం ప్రచక్రమే ఉపచక్రమే.

ఇత్వోక్తువంశ్యః కకుదో నృపాణాం

కకుత్స్థఇత్యాహితలక్షణోఽభూత్,

కాకుత్స్థశబ్దం యత ఉన్న తేచ్ఛాః

శ్లాఘ్యం దధ త్యుత్తరకోసలేన్ద్రాః

71

ఇత్వోక్తి. ఇత్వోక్తోర్మనపుత్రస్య వంశ్యః వంశే భవః నృపాణాం కకు దః శ్రేష్ఠః “కకుచ్చకకుదంశ్రేష్ఠే వృషాంసే రాజలక్ష్యణీ”తి విశ్వః ఆహిత లక్షణః ప్రఖ్యాతగుణః “గుణైః ప్రతీతేతుకృతలక్షణా హితలక్షణా” విత్యమరః. కకుది వృషాంసే తివ్రతీవ కకుత్స్థ ఇతి ప్రసిద్ధః. కశ్చిదాజా అభూత్ యతః కకుత్స్థాదారభ్య ఉన్న తేచ్ఛాః మహాశయః. “సుశీచ్చస్తు మహాశయః” ఇత్యమరః. ఉత్తరకోసలేన్ద్రాః రాజానోదిలీపాదయః శ్లాఘ్యం ప్రసిద్ధం కకుత్ స్థస్యాపత్యం పుమాన్ కాకుత్స్థః కాకుత్స్థఇతి శబ్దం సంజ్ఞా దధతి బిభ్రతి తన్నామసంస్పృహోఽపి, వంశస్థ్య కీరికర ఇతి భావః. పురాణేల పురంజయోనామ సాక్షాద్గురవతో విష్ణ్వరంకావతారః కశ్చిదైత్వో రాజా దేవైస్సహ సమయబం ధేన దేవామరయణే మహాక్షరూపధారిణో మహేంద్రస్య కకుది సిత్వా పినా కీలయా వృషపర్వనామానం దైత్యమారభ్య నిఖిలమసురఖలం నిహత్య కకుత్ స్థసంజ్ఞామలభ తేతి పౌరాణికీ కథాత్రాను సంధేయా. వక్ష్యతే చాయమేవార్థః ఉత్తరశ్లోకే.

మహేంద్రమాస్థాయ మహాక్షరూపం

యస్సంయతిప్రాప్తపినాకిలీలః,

చకార బాణైరసురాంగనానాం

గండస్థలీః ప్రోషితపత్రరేఖాః.

72

మహేంద్రమితి. యః కకుత్స్థః సంయతి యుజే మహాన్ ఉత్తా మహాక్షః “అచతురే” త్యాదినా నిపాతః. తస్య రూపమివ రూపం యస్య తం మహేంద్రం ఆస్థాయ ఆరుహ్య అత ఏవ ప్రాప్తపినాకినో మహేంద్రరస్య శీలా యేన సః తస్మాక్ కస్యన్ బాణైః అసురాంగనానాం గండస్థలీః ప్రోషితపత్రరేఖాః నివృత్తపత్రరచనాః చకార తద్భర్తానసురానవధీనిత్యర్థః. నహి విధవాః ప్రసాధ్యంతే ఇతి భావః.

విరావతాస్థాలనవిశ్లేఢం య

స్సంఘట్రయన్నంగదమంగదేన,

ఉపేయషస్త్వామపి మూర్తిమగ్ర్యా

మధాసనం గోత్రభిదోఽధత్తషా.

73

విరావతేతి. యః కకుత్స్థః విరావతస్య స్వర్జస్య ఆస్థాలనేన కరతలతాడనేన విశ్లేఢం శిథిలం అంగదమేంద్రం అంగదేన స్సక్తియేన సంఘట్రయన్ సంఘర్షయన్ స్వాం అగ్ర్యాం శ్రేష్ఠాం మూర్తిం ఉపేయషోఽపి ప్రాపస్యామి గోత్రభిదః ఇంద్రస్య అరమాసనస్థారాసనం “అరంసపుంసకమి”తి సమాసః అదితషా ఆసేషితవాన్ “సాదిష్వభ్యానేనచాభ్యాస” స్త్యేత్యభ్యానేన వ్యవాయేషిషత్వం, నకేవలం మహాక్షరూపధారిణ ఏవేంద్రస్య కకుదమారుక్షతో కింతు నిజరూపధారిణోఽపీంద్రస్థారాసనమిత్యపిశబ్దార్థః. అథవా అర్ధాసనమపి త్యపేరన్వయః.

జాతః కులే తస్య కిలోఽయక్తిరిః

కులప్రదీపో నృపతి ర్దిలీపః,

అభిష్ఠ దేవోనశతక్రతు త్వే

శక్రాభ్యసూయావినివృత్తయే యః.

74

వాతఇతి. ఉయక్తిరిః మహాయశాః కులప్రదీపః వంశఖ్యాపకః దిలీప ఇతి వృపతిః తస్య ‘కుటస్థస్య కకుత్స్థస్య కులే జాతః కిల, యః దిలీపః శక్రాభ్యసూయాయావినివృత్తయే నత్వశక్త్యేతి భావః. ఏకేన ఉవాః శతం క్రతవోయస్య సః ఏకోనశతక్రతుః తస్య భావస్తత్త్వం తస్మిన్ అతిష్ఠత్ ఇంద్రప్రీతయే శతరమం క్రతు మవశేషితవా నిత్యర్థః.

యస్మి స్మహీం శాసతి వాణీనీనాం
 నిదాం విహారార్థపథే గతానామ్,
 వాతోఽపి నా సంసరుదంశుకాని
 శో లంబయే దాహుణాయ మాస్తమ్.

75

యస్మిన్నితి. యస్మిన్ దిలీపే మహీం శాసతి సతి పరిపాలయతి సతి విహారత్వతేతి విహారః క్రిడాసానం తస్య అరపథే మార్గమధ్యే నిద్రాంగతానాం వాణీనీనాం మత్తాంగనానాం “వాణీనీ స్థిరక్రిమత్తా విదగవనితానుచే”తి విశ్వః “మత్తావిదగ్ధే వాణీన్యా” విత్త్యుమరశేషశ్చ. అంశుకాని వస్త్రాణి వాతోఽపి నా సంసరుత్ నాకంపయత్ ఆహరణాయ ఆహర్తు కః మాస్తం లంబయేత్ ప్రసారయేత్. తస్య జ్ఞానిరుద్ధత్వాదపతోభయసంచారాః ప్రహ ఇత్సర్థః. అర్థశ్చాసా పంథాశ్చేతి విగ్రహః సముప్రవిభాగే ప్రమాణాభావాత్ సక ఏకసమాసః.

పుత్రో రఘుస్తస్య పదం ప్రశాస్తి
 మహాక్రతోర్ద్విశ్వజితః ప్రయోక్తా,
 చతుర్దిగావర్జితసంభృతాం యో

మృత్యాత్రశేషా మకరో ద్విభూతిమ్.

76

పుత్ర ఇతి. విశ్వం జిత్వా క్రియతే తనోక్తం తస్య విశ్వజితో నామ మహాక్రతోః ప్రయోక్తా అనుమాతా తస్య దిలీపస్య పుత్రః రఘుః పదం ప్రైత్య మేవ ప్రశాస్తి పాలయతి. యః రఘుః చతుస్సభ్యో దిగ్భ్యః ఆవృతా ఆహృతా సంభృతా సమ్యగర్థితా చ యా తాం చతుర్దిగావర్జితసంభృతాం విభూతిం సంపదం మృత్యాత్రమేవ శేషా యస్మాస్తాం అకరోత్. విశ్వజిత్వాగస్య సర్వస్వ దక్షిణాకర్తాదితి భావః.

ఆరూఢ మద్రీ నుదధీన్ వితీర్ణం
 భుజంగమానాం వసతిం ప్రవిప్లమ్,
 ఊర్ధ్వం గతం యస్య న చానుబంధి
 యశః పరిచ్ఛేత్తు మియత్ర యాలమ్.

77

ఆరూఢమితి. కించ అద్రీన్ ఆరూఢం ఉదధీన్ వితీర్ణం అవగాఢం సకల భూలోకవ్యాపకమిత్యర్థః. భుజంగమానాం వసతిం పాతాళం ప్రవిప్లం. ఊర్ధ్వం స్వర్గాదికం గతం వ్యాప్తం. ఇత్థం సర్వదిగ్వాప్తిత్యర్థః. అనుబంధాతీత్యనుబంధి తచ్ఛావిచ్ఛేది కాలత్రయవ్యాపకం చేత్యర్థః. అతనివ ఏవంభూతం యస్యయశః ఇయత్ర యా దేశతః కాలతో వా కేనచిన్మానేన పరిచ్ఛేత్తుం పరిమాతుం నాలం న శక్యమ్.

అసౌ కుమారస్త్వ మజోఽనుజాత

ప్రివిష్టపస్యేవ పతిం జయంతః,

గుర్వీం ధురం యో భువనస్య పితౄ

ధుర్యేణ దమ్యస్సదృశం బిభర్తి.

78

అసావితి. అసౌ అజాఖ్యః కుమారః ప్రివిష్టపస్య స్వర్గస్య పతిం ఇంద్రం జయంత ఇవ “జయంతః పాక కాసని” రిత్వమరః. తం రఘుం అనుజాతః కన్యా జాత ఇత్యర్థః. తజ్ఞాతోఽపి తదనుజాతో భవతి జన్యజనకయోరానంతర్యాత్ “గత్యర్థా కర్మక్షిపశీజ్ఞ సాసనసజ” నేతి క రరికః. సోపస్పృష్టత్వాత్సకర్మ కత్వం ఆహ చాత్మైవనూత్రే వృత్తికారః. — “శ్చ మదయసోపస్పృష్టాః సకర్మకా భవం”తీతి. దమ్యః క్షిణీయావసః యః గుర్వీం భువనస్య ధురం ధుర్యేణ చిర నిరూఢేన పితౄ రఘుణా సదృశం తుల్యం యథా తథా బిభర్తి యథా కశ్చిద్వ త్సతతోఽపి ధుర్యేణ మహాక్షేణ సమం శహతీత్యుపమాలంకారో ధ్వన్యతే “దమ్యవత్సతరా సమా” విత్వమరః.

కులేన కాంత్యా వయసా నవేన

గుజైశ్చ తై స్తై ర్వి నయ ప్రధానైః,

త్వమాత్మన స్తుల్య మముం వృణీష్య

రత్నం సమాగచ్ఛతు కాంచనేన.

79

కులేనేతి. కులేన కాంత్యా లావణ్యేన నవేన వయసా యౌవనేన వినయః ప్రధానం యేషాం తైస్సైర్గుణైః శ్రుతశీలాదిభిశ్చ ఆత్మనస్తుల్యం స్వానుయాపం అమ మజం త్వం వృణీష్య-కిం బహునా? రత్నం కాంచనేన సమాగచ్ఛతు సంగచ్ఛ తాన్ ప్రార్థనాయాం లోట్. రత్న కాంచనయోరివాత్మంతమనుయాపత్వాద్యువ యోస్సమాగమః ప్రార్థిత ఇత్యర్థః.

తత స్సునందావచనావసానే.

లజ్జాం తనూకృత్య నరేంద్రకన్యా,

దృష్ట్వా ప్రసాదామలయా కుమారం

ప్రత్యగ్రహీ త్సంవరణస్రజేవ.

80

తత ఇతి. తతః సునందావచనస్య ఆవసానే అంతే, నరేంద్రకన్యా ఇందు మతీ లజ్జాం తనూకృత్య సంకోచ్య ప్రసాదేన మనఃప్రసాదేన అమలయా ప్రసన్న యాదృష్ట్వా సంవరణస్రజా స్వయంవరార్థస్రజేవకమారమజం ప్రత్యగ్రహీ దంగీచ కార. సమ్యక్ సానురాగమపశ్యదిత్యర్థః.

సా యయాని తస్మిన్న భిలాషబంధం

శశాక శాలీనతయా న వక్తుమ్,

లోమాంచలక్ష్యేణ స గాత్రయష్టిం

భిత్వా నిరాక్రామదరాశకేశ్యాః.

81

సీతి. సా కుమారి ఇందుమతీ యూని తస్మిన్నజే అభిలాషబంధం అనురాగ గ్రంథిం కాలీనతయా అధృష్టతయా “స్వాదధృష్టే తు కాలీన” ఇత్యమరః. ‘కాలీన కాపీనే అధృష్టాకార్యయో’ రితి నిపాతః. వస్తుం న శకాక. తథాపి అరాభాః వక్త్రాః కేశాః యస్యాస్యా అరాశకేశీ తస్యా ఇందుమత్యాః సః అభిలాషబంధః లోమాంచ లక్ష్యేణ పులకవ్యాజేన “వ్యాజోఽపదేహో లక్ష్యం చే” త్యమరః. గాత్రయష్టిం భిత్వా నిరాక్రామత్. సాత్వికావిరూపలింగేన ప్రకాశిత ఇత్యర్థః.

తథాగతాయాం పరిహాసపూర్వం సఖ్యాం సఖివేత్రభృదాబభాషే ఆర్యేవ్రజామోన్యత ఇత్యుక్తేనాం వధూ రసూయాకుటిలందదర్శ. తథేతి. సఖ్యా మిందుమత్యాం తథాగతాయాం సత్యాం దృష్టానురాగా యాం సత్యామిత్యర్థః. తథాగతేతి “సుప్నుషే”తి సమాసః, సఖీ సహచరీ. “సఖ్యశిక్వీతిభాషాయా” మితి నిపాతనాత్ జీవ, వేత్రభృత్ సునందా మే ఆర్యే పూజ్యే అన్యతః అన్యం ప్రతి వ్రజామః ఇతి పరిహాసపూర్వం. ఆబభాషే-అథవధూః ఇందుమతీ ఏనాం సునందాం అనూయయా శోషేణ కుటిలం దదర్శ, అన్యగమనస్యాసహ్యత్వాదితి భావః.

సా చూర్ణగౌరం రఘునందనస్య

ధాత్రీకరాభ్యాం కరభోపమోనూః,

అసంజయామాస యథాప్రదేశం

కంలే గుణం మూర్తమివానురాగమ్.

82

సీతి. కరభః కరప్రదేశవిశేషః. “మణిబంధాదాకనిష్ఠం కరస్య కరభోపమో” రిత్యమరః. కరభః ఉపమా యయోస్తా ఊరూ యస్యాస్యా కరభోపమో రూః “ఊరూత్తరపదాదాపమ్య”ఇతి ఊజ్ ప్రత్యయః. సా కుమారి చూర్ణేన మంగళ చూర్ణేన గౌరం లాహితం గుణం వరణస్రజం మధూకమాలామిత్యర్థః. మూర్తం మూర్తిమంతం అనురాగ మివ ధాత్ర్యాః ఉపమాతుః సునందాయాః కరాభ్యాం రఘునందనస్య ఆజస్యకంఠేయథాప్రదేశం యథాస్థానం అసంజయా మాస అసక్తం కారయామాస, న తుస్యయ మాససంజ ఆనాచిత్యాత్.

తయా స్రజా మంగళపుష్పమయ్యా విశాలవక్షస్సలలంబయాసః, అమంస్తకంతార్పితబాహుపాశాం విదర్భరాజావరజాం వరేణ్యః,

తయేతి. వరేణ్యః వరణీయః ఉత్కృష్టః వృషావీణ్యః. సః అజః మంగళ
పుష్పమయ్యా మధూకాదికుసుమప్రచురయా వికాశే వక్షస్థలే లంబయా లంబ
మానయాతయా స్రజా విదర్భరాజావరజాం భోజానుజాం ఇందుమతీం కంఠార్పితా
బాహూవీవ పాశాయయా తాం అమంస్త, మన్య తేర్లుజ్. బాహుపాశార్పణకల్ప
సుఖమన్వభూదిత్యర్థః.

శశినముపగ తేయం కాముదీ మేఘముక్తం

జలనిధిమనుయాపం జహ్నుకన్యావతీర్ణా,

ఇతి సమగుణయోగప్రీతయస్తత్ర పౌరాః

శ్రవణకటు నృపాణామేకవాక్యం వివ్రుః.

85

శశినమితి. తత్ర స్వయంవరే సమగుణయోగస్తుల్యగుణయోరిందుమతీరఘునంద
నయోః యోగేన ప్రీతిర్యేషాం తే సమగుణయోగప్రీతయః పౌరాః పురే భవా
జనాః ఇయం అజసంగతా ఇందుమతీ మేఘైః ముక్తశశినంశరచ్ఛంద్రం ఉపగతా
కాముదీ అనుయాపం సదృశం జలనిధిమవతీర్ణా ప్రవిష్టా జహ్నుకన్యా భాగీరథీ
తత్సదృశిత్యర్థః. ఇత్యేవం నృపాణాం శ్రవణయోః కటు పరుషం ఏకం అవిసం
వాదివాక్యం వివ్రుః స్ఫుటమూచుః. మాలినీవృత్తం “ననమయయయతేయం
మాలినీ భోగిలాత్” రితి లిక్షణాత్.

ప్రముదితవరపక్షమేక త్రితి తిపతిమండలమన్యతోవితానమ్,

ఉషసిసరథివ ప్రపుల్లపద్మం కముదవసప్రతిపన్ననిద్రమాసీత్. 86

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతో రఘువంశే, మహాకావ్యే, షష్ఠస్కంధః.

ప్రముదితేతి. ఏకతః ఏకత్రప్రముదితః హృష్టః వరస్య జామాతుః పక్షో
వర్షోయస్య తత్తథోక్తం అన్యతః అన్యత్ర వితానం కూన్యం భగ్నాశత్యావ
ప్రహృష్టమిత్యర్థః. త్రితి తిపతిమండలం రాజమండలం ఉషసి ప్రభాతే ప్రపుల్ల
పద్మం వికసిత కమలం కముదవసేన ప్రతిపన్ననిద్రం ప్రాప్తనిమిలనం చ సర
థివ సరస్తుల్యమాసీత్. పుష్పితాగ్రావృత్తం “అయుజినయ్యగరేభతో యకాలో
యుజిచనకౌజరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా” ఇతి లిక్షణాత్.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపౌరావారపారీణ, మహామహాపాధ్యాయ

కోలాచమల్లినాథమూరివిరచితాయాం, సంజీవినిసమాఖ్యాయాం

రఘువంశవాక్యఖ్యాత్యాం షష్ఠస్కంధః.

శ్రీః

శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః.

రిఘువంశమహాకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే

సప్తమసర్గప్రారంభః.

అథోపయంత్రా సదృశేన యుక్తాః

స్కందేన సాక్షాదీవ దేవసేనామి,

స్వసారమాదాయ విదర్శనాథః

పుర ప్రవేశాభిముఖో బభూవ

1

అథేతి, అథ స్వయంవరానంతరం విదర్శనాథః భోజః సదృశేన ఉపయంత్రా వరేణ యుక్తాం అత ఏన సాక్షాత్ ప్రత్యక్షం “సాక్షాత్ప్రత్యక్షతుల్యయో” రిత్యమరః. స్కందేన వసుదేవ యుక్తాం దేవసేనామివ దేవసేనా నామ దేవేంద్ర పుత్రీ స్కందపత్ని తామివ సీతాం స్వసారం భగినీం ఇందుమతీమిత్యరః. ఆదాయగృహీత్వా పునప్రవేశాభిముఖః నిజరాజధానిప్రవేశే ఉద్యుక్తః బభూవ. సర్గఽస్మిన్ వృత్తముపజాతిః.

సేనానివేశా స్ఫులివీక్షితోఽపి

జగ్గు ర్విభాతేగ్రహసిందభాసః,

భోజ్యాం ప్రతి వ్యర్థం నరీభిర్హ్వ

ద్రుపేషు వేషేషు చ సాధ్యసూయాః.

౨

సేనేతి. భోజస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ భోజ్యా తాం ఇందుమతీం ప్రతి క్షృణ్వనారథత్వాత్ రూపేషు ఆకృతిషు వేషేషు నైవశ్యేషు చ “ఆకల్పవేషా నైవశ్య” మిత్యమరః. సాధ్యసూయాః ఆనూయాసహితాః వృధేతి. నిందంతః శించ విభాతే ప్రాతః యోగహః. చంద్రదాయః త ఇవ మందభాసః క్షీణకాంత యః పృథివీతః నృపా అపి సేనానివేశాన్ శిరిరాణి జగ్గుః “నివేశశ్చిరిరొద్వా హవిన్యాసేషుప్రకీర్తిత” ఇతి విశ్వః.

సాన్నిధ్యయోగా త్కిల తత్ర శచ్యా

స్వయంవరక్షో భక్తతా మభావః,

కాకుత్స్థ ముద్దిశ్య సమత్సరోఽపి

శతామ తేన క్షితిపాలలోకః.

సాన్నిధ్యేతి. తత్ర స్వయంవరస్థానే శత్రుః ఇంద్రాణాః “పులోమహ శచీంద్రాణి” త్యమరః. సన్నిధిలేవ సాన్నిధ్యం తస్యయోగాత్ సద్భావాద్ద్యో, స్వయంవరస్యతోభక్తృతాం విఘ్నకారిణాం అభావః కిలశ్చ కిలేతి స్వయంవర విఘాతకాశ్చచ్యోవినాశ్యంత ఇత్యాగమనూచనార్థః. తేన హేతునా కావత్స మజం ఉద్దిశ్య సమత్సరోఽపి క్షీతిపాలలోకః భూపాలజనః శత్రూనా నాథు భ్యత్. శచీసన్నిధౌ యే విఘ్నముపజనయంతి తేత్వచిరాత్ప్రీత్యంత ఇతి ప్రవా దః. వివాహే శచీపూజనం నారదీయ సంహితాయాం. “సంపూజ్య ప్రారయిత్వా తాం శచీదేవీం గుణాశ్రయాం” ఇతి, తథా చ ప్రయోగరత్నాకరే. తతో దాతా పాత్రస్థసితతండులపుంజే శచీమాహవ్యా షోడశోపచారైః పూజయేత్, తాం చ కన్యైవం ప్రారయేత్, “దేవేంద్రాణి నమస్తుభ్యం దేవేంద్రప్రియభామిని, వివా హం భాగ్యమోగ్యం పుత్రలాభం చ దేహి మే” ఇతి.

తావత్ప్రకీర్ణాభినవోపచారమింద్రాయుధద్యోతితతోరణాంకమ్,

వరస్ససభాస్సహ రాజమార్గం ప్రాపద్వజచ్చాయనివారితోష్ణమ్.

తావదితి. “యావత్తావచ్చ సాకల్య” ఇత్యమరః. యావత్ప్రకీర్ణాః సాక లేన ప్రసారితాః అభినవా ఉపచారాః పుష్పప్రవాళాదయో యస్య తథోక్తం” ఇంద్రాయుధానీవ ద్యోతితాని ప్రకాశితాని తోరణాని వనమాలికాః అంకాః చిహ్నాని యస్యతం భవజానాం చ్చాయాభవజచ్చాయం చ్చాయాభావశ్చ ఇతి నపుంసకత్వం తేననివారితః ఉష్ణః అతపో యస్యతం “ఉష్ణస్సాన్యదాతపేగ్రీష్మ” ఇతి విశ్వః. రాజమార్గంసః వరః వోధా అజః వధ్వా ఇందుమత్యా సహప్రాపత్ వివేక.

తతస్తదాలోకనతత్పరాణాం సాధేషు చామీకరజాలవత్సు,

బభూవు రిత్తం పురసుందరీణాం త్యక్తాన్యకార్యాణి విచేష్టితాని. 5

తత ఇతి. తతః చామీకరజాలవత్సు సావర్ణగవాత్యయుక్తేషు సాధేషుతస్య త్రిజస్య ఆలోకనే తత్పరాణాం ఆసక్తానాం పురసుందరీణాం ఇతి. వత్సయజ ప్రకారాణి త్యక్తాని అన్యకార్యాణి శేకబంధనాదీని యేషు తాని విచేష్టితాని వ్యాపారాః బభూవుః,

తావ్యేవాహ పంచభిః స్తోత్రైః—

ఆలోకమార్గం సహసావ్రజంత్యా

కయాచిదుద్వేషనవాంతమాల్యః,

బంధుం న సంభావిత్పవిత్రావ

తగ్రేణ రుద్ధోఽపి చ కేశపాళః.

అలోకేతి. సహసా అలోకమార్గం దర్శనమార్గం ప్రజంత్యా కయాచిత్
ప్రియా ఉద్వేప్తనః ద్రుతగతివశాదుష్మక్తబంధనః అతఏవ వాంతమాల్యః విగ
ళితమాల్యః కరేణ హస్తేన రుద్ధోఽపి గృహీతోఽపి చ కేశపాశః కేశకలాపః
“పాశః పక్షశ్చ హస్తశ్చ కలాపార్థాః కచాత్పురః” ఇత్యమరః. తావదాలోక
మార్గపర్యంతం బంధుం బంధనాయ న సంభావిత ఏవ న చింతిత ఏవ.

ప్రసాధికాలంబిత మగ్రపాద మాక్షిప్య కాచిద్ద్రవరాగమేవ.

ఉత్సృష్టలీలాగతిరాగవాత్సో దలక్తకాంకాం సదవీం తతాన. 7

ప్రసాధికేతి. కాచిత్ ప్రసాధికయా అలంకర్యా అలంబితం రంజనారం
భృతం ద్రవరాగమేవ ఆర్ద్రాల క్తకమేవ అగ్రశ్చాపాపాదశ్చాగ్రపాద ఇతి సమో
నాధికరణసమాసః “హస్తాగ్రాగ్రహస్తాదయోగుణణిర్నోర్భేదాభ్యా” మితి వామ
నః. తమాక్షిప్య ఆకృప్య ఉత్సృష్టలీలాగతిః త్యక్తమందగమనా సతీ ఆగవా
త్సో గవాత్స పర్యంతం పదవీం మార్గం అలక్తకాంకాం బాత్సాచిహ్నం తతాన
చకార.

విలోచనం దక్షిణ మంజనేన సంభావ్య తద్వంచితవామనేత్రా.

తద్దేవ వాతాయనసన్నికర్షం యయా శలాకా మపరావహంతీ 8

విలోచనమితి. అపరా స్త్రీ దక్షిణం విలోచనం అంజనేన సంభావ్యాలం
కృత్య తద్వంచితం తేనాంజనేన వర్జితం వామనేత్రం యస్యాస్మా సతీ తథైవ
శలాకా మంజన తూలికాం వహంతీ వాతాయనసన్నికర్షం గవాత్స సమీపం
“వాతాయనంగవాత్సస్య” దిత్యమరః. యయా దక్షిణగ్రహణం సంభ్రమా
ద్యుత్క్రమద్యోతనార్థం “సవ్యగోంహి పూర్వం మనుష్యా అంజత” ఇతి శ్రుతేః.

జాలాంతరప్రేషితదృష్టిరన్యాప్రస్థానభిన్నాం న బబంధ నీవీమ్,

నాభిప్రవిష్టాధరణప్రభేణ హస్తేన తస్థా వవలంబ్య వాసః. 9

జాతేతి. అన్యా స్త్రీ జాలాంతరే గవాత్సవీవరే ప్రేషితదృష్టిస్సతీ ప్రసా
నేన గమనేన భిన్నాం త్రుటితాం నీవీం వస్త్రగ్రంథిం “నీవీ పరిపణే గ్రంథో
స్త్రీణాం జఘనవాససి” ఇతి విశ్వః. న బబంధ కింతు నాభిప్రవిష్టా ఆధరణా
నాం ప్రభా యస్య తేన ప్రభేణ నాభ్యాధరణమధూదితి భావః. హస్తేన వాసః
వస్త్రం అవలంబ్య గృహీత్వా తస్థాస్థితా.

అర్థాచితా సత్వరమర్థితాయాః

షడేషదే దుర్నిమితే గళంతీ,

కస్యాశ్చిదాసీద్రశనా తదానీ

మంగుష్ఠమాలార్చితసూత్ర కేషా

అర్ధతి. సత్వరమధితాయాః కస్యాశ్చిత్ అర్థమాచితా మణిభిః గుమ్ఫితా దుర్నిమితే సంభ్రమాద్భువేన తీప్తే “దుమిషో ప్రత్యేపణ” ఇతి ధాతోః కర్మశ్చ క్తః. పదేపదే ప్రతిపదం వీస్సాయాం ద్విర్భావః. గళంతీ గళద్రత్నా సతీ రళనా మేఖలా తదానీం అంగవృత్తమూలే అర్పితం సూత్రమేవ శేషో యస్యాస్యా ఆసీత్.

తాసాం ముఖై రాసవగన్ధగర్భై
ర్య్వస్తాంతరాస్సాన్వృక్తుతూహలానామ్,
విలోలనేత్రభ్రమరైర్దవాతౌ
సహస్రప్రతాభరణా ఆహసన్.

11

తాసామితి. తదానీం సాంద్రవృత్తతూహలానాం సాంద్రదర్శన కాతూహలా నాం తాసాం స్త్రీణాం ఆసవగంధో గర్భే యేషాం తైః విలోలాని నేత్రాణ్యేవ భ్రమరాః యేషు తైః ముఖైః వ్యాస్తాంతరాః ఛన్నావకాశాః గవాతౌః సహస్ర ప్రతాభరణా ఇవ కమలాలంకృతా ఇవ “సహస్రప్రతం కమల” మిత్యమరః, ఆసన్.

తా రాఘవం దృష్టిభి రాపిబన్ద్యో
నార్యో న జగ్ము ర్విషయాంతరాణి,
తథాహి శేషేన్ద్రియవృత్తిరాసాం
సర్వాత్మనా చక్షురివ ప్రసిష్టా.

12

తా ఇతి. తాః నార్యః రఘూరపత్వం పుమాన్ రాఘవః తమజం “తస్యా పత్య” మిత్యన్ ప్రత్యయః. దృష్టిభిరాపిబన్ద్యః తృప్తయా పశ్యత్వస్సత్వః విష యాంతరాణి తతోఽన్యవిషయాన్ న జగ్ముః న విదురిత్యర్థః. తథాహి—ఆసాం నారీణాం శేషేన్ద్రియవృత్తిః చక్షుర్వ్యతిరిక్తశ్రోత్రాదీన్ద్రియవ్యాపారః సర్వా త్మనా స్వరూపకారేన్ద్రియన చక్షుఃప్రవిష్టేన శ్రోత్రాదీన్ద్రియాణి స్వాతంత్ర్యేణ గ్రహణాశక్తేః చక్షురేవప్రవిశ్య కాతుకాత్స్వయమప్యేనముపలభంతే కిను, అన్యథా స్వస్వవిషయాధిగమః కిన్న స్వాదితి భావః.

‘శృణ్వన్ కథాః శ్రోత్రసుఖాః కుమారః’ ఇతి వత్సతే తాః కథాః దర్శయతి స్థాన ఇత్యాదిభిస్త్రీభిః.

స్థానే వృతా భూపతిభిః పరోక్షై,
స్వయంపరం సాధు మమంస్త భోజ్యా,
పద్మేన నారాయణమవ్యథాఽసౌ
లభేత్ కాంతం కథ మాత్మతుల్యమ్.

13

వేయమితి. ప్రాచీనాపి స్వయంవర మేవ సాధుం హితం ఆమంస మే వేనతు పరోక్ష మేవ కంచిత్ ప్రారకం కప్రే సావే యు కమేతత్ వతః? అన్యథా స్వయంవరా భావేనా ఇందుమతీ సద్వముశ్యాః సీతి పశ్యంత్యైః “అత్తైః పద్మాలయాపద్యే” త్యురః. ఆర్క ఆదిత్వాదన్, నారాయణమివ విష్ణుమివ ఆత్మజుల్యం స్వానురూపం కాంతం పతిం కథం లభేత్? న లభేత్తేన సదసద్వివేక సౌకర్యాభావాదిత్యర్థః.

పరస్పరేణ స్పృహణీయశోభం

స చే దిదం ద్వంద్వమయోజయిష్యత్,

అస్మిన్ ద్వయే రూపవిధానయత్నః

పరస్పరేణ ప్రజానాం నిభూతైః ఫలయిష్యత్.

14

పరస్పరేణేతి, స్పృహణీయశోభం సర్వాశాస్త్రసౌందర్యం ఇదం ద్వంద్వం మిగులం “ద్వంద్వం రూపస్యే” త్యాదిగానిచాతః పరస్పరేణ సాయోజయిష్యచ్చేత్ స యోజయేద్వది ప్రజానాం పత్వైః విధాతృనాస్మిన్ ద్వయే ద్వంద్వే రూపవిధాన యత్నః సౌందర్యనిర్మాణప్రయత్నః నిభూతైః ఫలయిష్యత్. ఏతదనురూపస్త్రిపుంసాం తరాభావాదితి భావః. “లిప్యమిత్తేస్పృజే” క్రియాతిపతా వి”తి ల్పత్ “వతిశ్చ త్కారణ వైగుణ్యత్క్రియానాం అనభినిష్ఠైః క్రియాతిపతైః” రితివృత్తికారః. రతిస్మరౌ నూన మిమాం విభూతౌ.

రాజ్ఞాం సహస్రేషు తథాహి బాలా,

గతేయ మాత్మ ప్రతిరూప మేనం

మనో హి జన్మాంతరసంగతిజన్మ.

15

రతితి. రతిస్మరౌ యా నిత్యసహచరావశ్యభిప్రాయః నూనం తావేన ఇయం చాయంచ ఇమాదంపతీః ద్రూపితౌ అభూతౌ ఉత్పన్నా వతః? తథాహి-ప్రసిద్ధమే వేతత్, యదియం బాలా రాజ్ఞాం సహస్రేషు రాజసహస్రమధ్యే, సత్యపి త్య త్యాస కారణ ఇత్యర్థః. అత్మప్రతిరూపం స్వతుల్యమేవ “తుల్యసంకాశనీకాశ ప్రకాశప్రతిరూపకా” ఇత్యాహ-దండి, ఏనం గతా ప్రాప్తా ఇతి జన్మాంతర సాహచర్యమేవాత్ర ప్రవ ర్గమిత్యర్థః. తదపి కథం జ్ఞాతం ప్రవ ర్గమత అహ. — మనో హి జన్మాంతర సంగతిజన్మమితి-తదేవేదమితి విశేషప్రత్యభిజ్ఞాభావే-పి వాస నాకదనుభూతాశేష మనసీ ప్రవృత్తిర స్తీత్యేతావతై వోక్తం సంగతిజన్మమితి తేన జ్ఞానేన ప్రవ ర్గిత ఇత్యర్థః.

ఇత్యుద్గతాః పౌరవధూముఖేభ్యః

శృణ్వ స్కథా శ్రోత్రితసుఖాః కుమారః,

ఉద్యాసితం మంగళసంవిధాభి

స్సంబధిన స్సద్మ సమాససాద.

16

ఇతీతి. ఇతి 'సానే వృణా భూపతిభిః' త్యాదు క్తప్రకారణ-పాఠవధూ
మఖేభ్యః ఉద్గతాః నిస్సృతాః శ్రోత్రయోస్సుఖాః మధురాః సుఖశబ్దో విశేష్య
నిఘ్నశ్చ "అథ త్రిషుద్రవ్యే పాపపుణ్యసుఖాది చే"త్యమరః. కథాః గిరః శృ
ణ్వన్ కమారః అజః-మంగళసంవిధాభిః మంగళరచనాభిః ఉద్భాసితం శోభితం
-సంబంధినః కన్యాదాయినః భోజనస్య సద్వ్య గృహం "వేత్త సద్వ్య నికేతన"
మిత్యమరః సమాసపాద ప్రాప.

తతోఽపతీర్యాశు కరేణుకాయా

స్సకామరూపేత్వరద త్తహ స్తః,

వైదర్భసిద్ధిష మథో వివేశ

నారీమనాంసీవ చతుష్కమంతః.

17

తత ఇతి. తతోఽనంతరం కరేణుకాయా హస్తిన్యాస్సకాశాత్ ఆశుశీఘ్రం
అవతీర్య కామరూపేత్వరే దతో హస్తో యేన సోఽజః అథో అనంతరం వైద
ర్భణ నిర్దిష్టం ప్రదర్శితం అంతిస్తుతుష్కం చత్వరం నారీణాం మనాంసీవ వివేశ.
మహార్హ సింహాసనం సితోఽసా

సరత్నమర్మ మధుసర్కమిశ్రమ్,

భోజోపనీతం చ దుకూలయగ్మం

జగ్రాహ సార్థం వనితాకటాక్షైః.

18

మహార్హేతి, మహార్హ సింహాసనే సంసితోఽసావజః భోజేన ఉపనీతం రత్నై
స్సహితం పరత్నం మధుసర్క మిశ్రమర్మం పూజాసాధనద్రవ్యం దుకూలయోః
క్షేమయోగ్యగ్మం చ వనితాకటాక్షైః అన్యస్త్రీణామ పాంగదర్శనైస్సార్థం
జగ్రాహ గృహీతవాన్ (మహాసర్వోఽమూల్యం యస్య యద్వా మహచ్ఛతదర్శం
చమహర్ణం తచ్చ సింహాసనం తేత్ర.)

దుకూలవా సా స్సవధూసమీపం

నిశ్యే వినీతై రవరోధరత్నైః,

వేలాసకాశం స్ఫుట ఘనరాజి

ర్నవై రుదన్యానివ చంద్రపాదైః.

దుకూలేతి. దుకూలవాసాః సోఽజః వినీతైర్నమ్రైః అవరోధరత్నైరంతఃపు
రాధిక్యతైః వధూసమీపం నిశ్యే. తత్ర దృష్టాంతః స్ఫుటఘనరాజిరుదన్యాన్
సముద్రః నవైర్నూతనైః చంద్రపాదైశ్చంద్రకరణైః వేలాయాస్సకాశం సమీప
మివ పూర్ణదృష్టాంతోఽయం.

తత్రార్చితో భోజపతేః పురోధాః

హుతాగ్ని మాజ్యాదిభి రగ్నికల్పః.

తమేన విధాయ విహహసాశ్చ్యే

వధూవరౌ సంగమయాంచకార.

20

తత్రేతి. తత్ర సద్మని అర్చితః పూజితః అగ్నికల్పః అగ్నితుల్యః భోజపతేః పురోధాః పురోహితః “పురోధాస్తు పురోహిత” ఇత్యమరః అవ్యాదిభిః ద్రవ్యైః అగ్నిం హుతవహం హుత్వా తమేవాగ్నిం విహహసాశ్చ్యే చ అధాయ సాక్షీణం కృత్వేత్యర్థః. వధూవరౌ సంగమయాంచకార యోజయామాస.

హస్తేన హస్తం పరిగృహ్య వధ్వా

స్స రాజసూను స్సతరాం బభాసే,

అనంతరాశోకలతా ప్రవాళం

ప్రాప్యేన చూతః ప్రతిపల్లవేన.

హస్తేనేతి. సః రాజసూనుః జః హస్తేన స్వీయేన వధ్వాః ఇందుమత్యాః హస్తం పరిగృహ్య గృహీత్వా అనంతరాః సూపగతాః అశోకలతాయాః ప్రవాళం పల్లవం ప్రతిపల్లవేన ప్రతిగతేన పల్లవేన స్వీయేన ప్రాప్య చూత ఇన సుతరాం బభాసే అగ్నికం బభాసే.

అనీద్యరః కంటకితప్రకాష్ట, స్విన్నాంగుళి స్సంవన్మతే కుమారి.

వృత్తి స్తయోః పాణిసమాగమేన సమం విభక్తేవ మనోభవస్య. 22

అనీదితి. వరః అజః కంటకితః శోమాంచితః ప్రకాష్టః యస్య సః అనీతో “నూద్యగ్రే తుద్రశత్రౌ చ రోమహలే చ కంటక” ఇత్యమరః. కుమారి కన్యా స్విన్నాంగుళిః స్వేదయుక్తాంగుళిః సంవన్మతే బభూవ, అత్రోత్పేక్షతే పాణిస మాగమేనపాణ్యోః స్పర్శనేన కర్తా తయోర్వధూవరయోః మనోభవస్య వృత్తిః స్థితిః సమం విభక్తేవ సమీకృతే వేత్త్యరః. ప్రాక్సిద్ధస్యానురాగ సామ్యస్య సంప్రతి తితార్థదర్శ సాత్వాణిస్పర్శ కృతత్వముత్పేక్ష్యతే. అత్ర వాత్స్వయనః= “కన్యా తు ప్రథమ సమాగమే స్విన్నాంగుళిః స్విన్నముఖీ చ భవతి, ఏభి రన యోర్భావం పరీక్షే”తేతి. తత్ర స్త్రీపుంసయోః స్వేదరోమాంచాభిదానం సా త్విక మాత్రోపలక్షణం న తు శ్రుతినియమో వివక్షితః. ఏభిరితి బహువచన సామర్థ్యాత్, ఏవం చ సతి కుమారసంభవే “రోమోద్గమః ప్రాదురభూదుమాయాః స్విన్నాంగుళిః పుంగవకేతురాసీ” దితి వ్యక్తక్రమవచనం న దోషయేతి.

తయోరపంగ ప్రవిసారితాని

క్రియాసమాప త్తినీవ ర్తితాని,

హీమంత్రణామానశిరే మనోజ్ఞా

మనోన్యలోలాని విలోచనాని,

23

తయోరితి. అంపాంగేషు ప్రాంతేషు ప్రవిసారితాని ప్రవర్తితాని క్రియయోః నిరీక్షణలక్షణయోః సమాపత్త్యా యదృచ్ఛాసంగత్యా నివరితాని ప్రత్యాకృష్టాని అన్యోన్యస్థిత్వా లోలాని సత్ప్రజ్ఞాని “హోలశ్చలసత్ప్రజ్ఞయో” రిత్యమరః. తయోరం పత్తోన్య ర్విలోచనాని దృష్టయః మనోజ్ఞాం రమ్యాం హియా నిమిత్తేన యంత్రణాం సంకోచం ఆనశికే ప్రాప్తః.

ప్రదక్షిణప్రక్రమణాల్కృతానో

రుదర్చిష స్తస్మిన్మనం చకాశే,

మేరో య పాంతేష్వివర్తమాన

మన్యోన్యసంసక్త మహస్త్రి యామమ్.

24

ప్రదక్షిణేతి. తస్మిన్మనం ఇందుమత్యజౌ ఉదర్చిషః ఉన్నతజ్వాలస్య కృతా నోః కర్మణః “కృతానుః పావకోఽనల” ఇత్యమరః ప్రదక్షిణప్రక్రమణాత్ ప్రదక్షిణా కరణాదిత్యర్థః. చకాశే ఆబిభౌ, కథమివ? మేరోయపాంతేషు ప్రాంతేషు వ రమాన మౌవ రమానం మేరు ప్రదక్షిణీనర్వసత్ప్రజ్ఞ. అన్యోన్యసంసక్తం ఇతేతర సంగతిం మిథునస్యా ప్యేతస్య శేషణం అహస్త్రి త్రియామా చ అహస్త్రియామం రాత్రి దివసవ సహహారే ద్వంద్వైకపద్యాకః.

సితంబగుర్వీ గురుణా ప్రయుక్తౌ

వధూ ర్విధాత్ప్రతిమేన తేన,

చకార సా మత్త చకోర నేత్రా

లజ్జావతీ లాజవిసర్గ మగ్నౌ,

25

నితంబేతి. నితంబేన గుర్వీ అలక్ష్మీ “దుర్ధరాలఘునోరురు” రితి కాశ్వతః. విధాత్ప్రతిమేన బ్రహ్మతుల్యేన గురుణా నూజకేన ప్రయుక్తౌ జాహుధీనియుక్తౌ మత్త చకోర నేత్రవ నేత్రే యస్యాస్స లజ్జావతీ సా వధూః అగ్నౌ లాజవిసర్గం లాజ విమోక్షం చకార లాజహోమం కృతవతీత్యర్థః.

హవిశ్వమీపల్లవలాజగంధీ

పుణ్యః కృతానో రుదియాయ ధూమః,

కపోలసంసర్పిశ్చి స తస్యా

ముహూర్తకర్ణోత్పలతాం ప్రపేదే.

26

హవిరితి. హవిషః ఆజ్ఞాదేః శయేపల్లవానాంలాజానాంచ గంధోఽస్యాస్తీతి సతతోక్తః శమీపల్లవమిక్రాన్ లాజానంజలినా వపతీతి కాత్యాయనః. పుణ్య ధూమః కృతానోః పావకాత్ ఉదియాయ ఉత్పన్నః కపోలే సంసర్పిణీశ్చాయస్య సతతోక్తః సధూమః తస్యాః వధ్వాః ముహూర్తం కర్ణోత్పలతాం ప్రపేదే ప్రాప.

తదంజన క్షేదసమాకులాక్షం ప్రప్లూనబీజాంకురకర్ణపూరమ్,
వధూముఖం పాటలగండ రేణుమాచారధూమగ్రహణాద్భభూవ.

తదితి. తద్వధూముఖం ఆచారేణ ప్రాప్తామూమగ్రహణాత్ అంజనస్య క్షేదోఽంజనక్షేపః అంజననిష్క్రో బాష్పద్రవః తేన సమాకులే అక్షిణీ యస్య తత్ ప్రప్లూనో బీజాంకురో యవాంకురాదిరేవ కర్ణపూరో యస్య తత్ పాటల గండరేఖం అరుణగండస్థలంచ బభూవ.

తౌ స్నాతకైర్బంధుమతా చ రాజా
పుంగవభిశ్చ క్రమశః ప్రయుక్తమ్,
కన్యాకుమారౌ కనకానసస్స

వార్ద్రాక్షితానాం పణి వస్వధూతామ్.

28

తావతి. కనకానసస్స తౌ కన్యాకుమారౌ స్నాతకైః గృహసవిశేషైః “స్నాతకస్నాత్పూర్వో వ్రతీ” అత్యమరః. బంధుమతా బంధుపురస్సరేణేత్వరః. రాజా భోజేన పుంప్రభిః. పతిపుత్రవతిభిః సారీభిశ్చ క్రమశః ప్రయుక్తం స్నాతకాది నాం పూర్వ వైశిష్ట్యాత్ (మేణ కృతం ఆర్ద్రాక్షితానాం ఆరోపణం శిర్షారోపణం అన్వధూతాం అనుబధూవతుః.

ఇతి స్వసుగౌభజకులప్రదీపస్సంపాద్య పాణిగ్రహణంసరాజా,
మహీపతీనాం పృథగర్హారాం సయాదిదేశాధిక్యతానధిశ్రీః. 29

ఇతితి. అధిశ్రీః-అధిక సంపత్ భోజనలప్రదీపః స రాజా ఇతి ఇతం స్వసు రిందుమత్యః పాణిగ్రహణం వివాహం సంపాద్య మహీపతీనాం రాజ్ఞాం పృథక్ ఏకైకశః ఆర్హారాం బహుమానం కర్తుం అధిక్యతాన్ సమాసిదేశ ఆజ్ఞాపయా మాన.

లింగైర్బుదస్సంవృతవిక్రియాస్తే

హ్రదాః ప్రసన్నా ఇవ గూఢనక్రాః,

వైదర్భమామత్ర్య యయుస్తదీయాం

ప్రత్యర్వ్య పూజా ముపదాచ్ఛలేన.

30

లింగైరితి. ముదః లింగైః ఆరోపితసంతోషచిహ్నైః. “మట్ప్రితిః ప్రమ దోహర్ష” ఇత్యమరః. సంవృతవిక్రియాః నిగూహితమత్సరాః అత ఏవ ప్రసన్నాః ఖేరిర్మలాః గూఢనక్రాః అంతర్లీనగ్రాహః హ్రదా ఇవ సిథిః తే రాజానః వైదర్భం భోజం ఆమంత్ర్య అపూచ్ఛ్య తదీయాం వైదర్భయాం పూజాం ఉపదా ఛలేన ఉపాయుసవ్యాజేన ప్రత్యర్వ్య యయుః జగ్ముః.

స రాజలోకః కృతపూర్వసంవిదారంభసిద్ధౌ సమయాపలభ్యమ్,

ఆదాస్యమానః ప్రమదామిషంతదావృత్త్యపంథానమజన్యతస్థా.

స ఇతి. ఆరంభసిద్ధౌ కార్యసిద్ధౌ విషయే పూర్వం కృతాకృతపూర్వ
“సుపుష్పే”తి సమాసః. కృతపూర్వ సంవిత్ సుకేతో మార్గావగోధదూ
ఉపాయో యేన సతతోక్తః “సంవిద్యుద్ధే ప్రతిజ్ఞాయాం సంకేతాచారనామస్మి
తికేశవః. అథవా కృతాపూర్వం సంవిత్ యేనేతి విగ్రహః సః రాజలోకః సమ
యాపలభ్యం అజప్రస్థాన కాలేలభ్యం తదా తస్య ఏకాకిత్వాదితి భావః. సమ
పలభ్యమితిపాఠే యుద్ధసాధ్య మిత్యర్థః. తత్ ప్రమదైవామిషం భోగ్యవస్తుప్రమ
దామిషమ్ “ఆమిషం త్వస్త్రియాం మాంసే తథాస్యాదోభ్యగ్యవస్తునీ”తి కేశవః
ఆదాస్యమానః గ్రహీష్యన్ అజన్య పంథానం మార్గం ఆవృత్త్య ఆవరుభ్య తస్థా

భర్తాపి తావత్క్రౌఢైశ్చికానామనుష్ఠితానంతరజావివాహః,

సత్త్వానురూపం హరణీకృతశ్రీః ప్రాప్తానయద్రాఘవశః న్వగాచ్చ.

భరేతి. అనుష్ఠితః అనంతరజానూః అనుజానూః వివాహో యేన స తతో
క్తః-క్రౌఢైశ్చికానాం భర్తాపి విదర్శనాభోఽపి తావత్తదా - సత్త్వానురూపం
ఉత్సాహోనురూపం యథాతథాహరణం కన్యాయై దేయం భవం “యోతకాది
యద్యేయం సుదాయోహరణంచత” దిత్వమరః-సంవికృతశ్రీస్సన్ రాఘవం అజ
ప్రాప్తానయత్ ప్రస్థాపితవాన్ అన్వగాచ్చ అనుజగాచ చ.

తిస్రస్త్రిలోకప్రథితేన సార్థసుజేన మార్గే వసతి రుషిత్యా,

తస్మాదపావర్తత కండినేశః పర్వాత్యయే సోమ ఇహోష్ఠరశ్మేః.

తిస్రఇతి. కండినం విదర్శనగరం తస్య ఈశః భోజః త్రిషు లోకేషు ప్రథ
ితేన ప్రసిద్ధేన అజేన సార్థం మార్గే తిస్రః వసతిః రాత్రీః ఉషిత్యా “వసతిరాత్రీ
వేళనో”రిత్యురః. “కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగ” ఇతి ద్వితీయా. పర్వా
త్యయే, దర్శాంతే ఉష్ఠరశ్మేన్సూర్యాత్ సోమః చంద్ర ఇవ తస్మాదపాత్ అపా
వర్తత, తం విసృజ్య నిపుత్త ఇత్యర్థః,

ప్రమన్యవః ప్రాగపి కోసలేంద్రే ప్రత్యేకమాత్మస్వతయా బభూవు,

తతో నృపాశ్చక్షుమిదేన మేతాః శ్రీరత్నలాభం స తదాత్మజస్య.

ప్రమన్యవ ఇతి. నృపాః ప్రాగపి ప్రత్యేకం ఆత్మస్వతయా దిగ్విజయహృ
ధనత్వేన కోసలేంద్రే రఘూ ప్రమన్యవః యథావైరాః బభూవురితి యత్, తతో
హేతో సృమేతాస్సంహతాస్సంతః తదాత్మజస్య రఘునూనోః అజన్య స్త్రీరత్న
లాభం స చక్షుమిదేన సేహిరే.

త మూద్యహంతం పథి భోజకన్యాం
రురోధ రాజన్యగణ స్స దృష్టః,
బలిప్రదిష్టాం శ్రియ మాదదానం
త్రైవిక్రమం పాదమి వేంద్రశత్రుః.

35

తమితి. దృష్టః గర్వితః సః రాజన్యగణః రాజసంఘః పథి మార్జేభోజ
కన్యాం ఇందుమతీం ఉద్యహంతం నయంతం తమజం బలిప్రదిష్టాం వెరోచనేన
దతాం శ్రియం ఆదదానం స్వీకర్తాణాం త్రైవిక్రమం త్రివిక్రమసంబంధినం పాదం
ఇంద్రశత్రుః ప్రహ్లాదాభ్యోఽసుర ఇవ రురోధ, వామనపురాణే. “విరోచనేన
దోఽపి ప్రహ్లాదః ప్రాక్తనం స్మరన్” విష్ణుస్థ క్రమసూత్రస్య పాదాంభోజం
విరోధహేతి.

తస్యా స్స రక్షారమనల్పయోధమాదిశ్య పిత్ర్యం సచివం కుమారః
ప్రత్యగ్రహీతాన్ధ్రానినవాహిని తాం భాగిరథీ శోణ ఇవోత్తరంగః
తస్యా ఇతి. సః కుమారః ఆజః తస్యాః ఇందుమత్యాః రక్షారం అనల్ప
యోధం బహుభటం పిశురాగతం పిత్ర్యం ఆప్తమిత్యర్థః సచివ మాదిశ్య ఆజ్ఞాప్య
తం పారివ వాహినిం రాజసేనాం “ధ్వజినీ వాహిని సేనే” త్యమరః, భాగిరథీం
గంగాం ఉత్తరంగః ఉన్నతతరంగః శోణః శోణాభ్యో నద ఇవ ప్రత్యగ్రహీత్
అభియుక్తవాన్.

ప త్రిః పదానిం రథినం రథేశ
స్తురంగసాదీ తురంగాధిరూఢమ్,

యంతా గజన్యభ్యపశద్దజన్తం

తుల్యప్రతిద్వంద్వి బభూవ యుద్ధమ్.

37

ప త్రిరితి. ప త్రిః పానచారః యోధా పదాతిం పాదచారం అభ్యపతత్
పాదాభ్యామతతిపదాతిః “పాదస్య పచిజ్యాతిగోపహతే” తిపాదశబ్దస్య పదా
దేశః “పదాతి ప త్రిపదగపాదాతికపదాతయ” ఇత్యమరః-రథినం రథేశః అభ్య
పతత్ తురంగసాదీ తురంగాధిరూఢమభ్యపతత్ “రథినస్సన్ద్వందవారోహః ఆశ్వా
రోహస్సు సాదిన” ఇత్యమరః-గజన్య యంతా హస్తాభ్యోహః గజసమభ్యపతత్,
ఇతం తుల్యప్రతిద్వంద్వి ఏకజాతీయప్రతిభటం యుద్ధం బభూవ. ద్వంద్వం కల
హోఽస్త్రే సామితి ద్వంద్వినః యోధాః “ద్వంద్వం కలహయుగ్మయో” రిత్యమరః.

నదత్సు తూర్వే వ్యవిభావ్యవాచో
నోదీరయంతిస్స కులాపదేశాన్.

బాణాక్షరై రేవ సరస్పరస్య

నామోర్జితం చాపభృత శృశంసుః.

38

నదన్వీతి. తూర్వేషు రదత్సు సత్సు అవిభాక్యవాచః అనవధార్యుః
చాపభృతః ధానుష్కః కులమసదిశ్యతే ప్రఖ్యాతా తే యోస్తాన్ కులపదేశాన్
కులనామాని నోదీరయంతి స్మశ్రోతుమశక్యత్వాద్వాచా నాబ్రువన్మిత్యర్థః, కిం
బాణాత్కరః బాణేషు లిఖితాత్కరై రేన పరస్పరస్య ఊర్జితం తేజస్వి నాశ
శశంసుః ఊచుః.

ఉతాపిత స్సంయతి రేణు ర్నైస్స
సాన్ద్రీకృతస్స్వదనవంశచక్రైః,
విస్తారితః కుంజరశర్లతాలై

రేత్రకమే ణోపయగోధ సూర్యమ్

39

ఉతాపిత ఇతి. సంయతి యజే “సముదాయస్త్రియాం సంయత్సమిత్యాః
సమిద్యుతా” ఇత్యనుగః. అన్వైః ఉతాపితః స్వందనవంశానాం రథగణానాం
చక్రైః, రథాంగైః రథచరణైర్మిత్యర్థః. సాన్ద్రీకృతః “వంశః స్పృహస్త్రిశేషా
ర్వకామ్ వేణోపలే గణ” ఇతి కేశవః, “చక్రం రథాంగ” మిత్యనురః. కుంజర
శర్లనాం తాలైః తాదృశేశ్వనిస్తారితః రేణుః ధూళిః “రేణుర్వయోః స్త్రియాం
ధూళిః పాంసుర్నానద్యయోగజ” ఇత్యనురః. “నేత్రకమేణ అంశుకపరిపాట్వా
అంశుకేనేవేత్మ్యర్థః. “స్వాజ్జలాంశుకయోరేత్ర” మిత్యనురః. క్రమోఽంశ్రా
పరిపాట్వాం”చేతి కేశవః, సూర్యముపయగోధ ఆచ్ఛాదయామాన.

మత్స్యధ్వజా వాయునశాద్వికీర్ణైర్మఖైః ప్రవృద్ధధ్వజినీరజాంసి,

బభుః పిబంతిః పరమార్థమత్యాః పర్యావ్రాజినీన నవోదకాని. 40

మత్సేతి. వాయునశాద్వికీర్ణైర్మఖైః మఖైః ప్రవృద్ధాని ధ్వజినీరజాంసి
సైన్యరేణున్ పిబంతిః గృహంతః మత్స్యధ్వజాః మత్యాకాదాః ధ్వజాః పర్యా
వ్రాజిని పరితః కలుషాణి నవోదకాని పిబంతిః పరమార్థమత్యాః ఆకృత్రిమ
త్యాగవ బభుః భాంతిస్మ.

రథో రథాంగధ్వనినా విజజ్జే

విలోలఘంటాకృణితేన నాగః,

స్వభర్తానామగ్రహణాద్భూవ

సాన్ద్రీకే రజస్యాత్మ పరావబోధః.

41

రథఇతి. సాన్ద్రీకే రజసి రథః, రథాంగధ్వనినాచక్రస్వరేన విజజ్జే జాతః
నాగః గజః “మతంగజో గజో నాగ” ఇత్యనురః, విలోలఘంటానాం కృణీ
తేన నాదేన విజజ్జే ఆత్మ పరావబోధః, స్వపరవివేకః యోధానామితి కేవల
స్వభర్తాణాం స్వస్వామినాం నామ గ్రహణాత్ నామోచ్చారణాత్ బభూవ
రజోఽంధతయానర్వ. శబ్దానువాదోపాయేన ప్రహరంతీత్యర్థః.

ఆవృణ్యతో లోచనమార్గ మాజ్ఞా

రజోఽంధకారస్య విజృంభితస్య.

శస్త్రక్షతాశ్వద్విపవీరజన్మా

బాలారుణోఽభూ ద్రుధిర ప్రవాహః.

42

ఆవృణ్యత ఇతి. లోచనమార్గమావృణ్యతః దృష్టిపథముపరుధతః ఆజ్ఞాయదే విజృంభితస్య రజవీవాంధకారః. తస్య శస్త్రక్షతాత్ అశ్వాశ్చ ద్విపాశ్చ వీరాశ్చ అశ్వద్విపవీరం సేనాంగత్వాద్ద్యం ద్వైకవద్భావః తస్మాత్ జన్మయస్య సః రుధిర ప్రవాహః రక్తప్రవాహః బాలారుణః బాలనూర్యః అభూత్ “అరుణో భాస్కరేఽపి స్యా” దిత్యమరః. బాలవిశేషణం రుధిరసామ్యార్థం.

స చ్చిన్నమూలః క్షతజేన రేణు

స్తస్యోపరిష్టా త్సవనావధూతః,

అంగారశేషస్య హుతాశనస్య

పూర్వోత్థిగో ధూమిభివాబభాసే.

43

స ఇతి. క్షతజేన రుధిరేణ చిన్నమూలః త్యాజితభూతలసంబంధ ఇత్యర్థః. తస్య క్షతజస్య ఉపరిష్టాత్ ఉపరిభాగే పవనావధూతః వాతాహతః సః రేణుః ధూళిః అంగారశేషస్య హుతాశనస్య పూర్వముత్థితో ధూమ ఇవ ఆబభాసే బభా.

ప్రహరమూర్ఛాపగమే రథసా

యంత్రానుపాలభ్య నివర్తితాశ్వాన్,

యై స్సాదితా లక్ష్మితపూర్వకేతూన్

తానేన సామర్పితయా నిజఘ్నుః.

44

ప్రహరేతి. రథిణః-ప్రహరేణ యా మూర్ఛా తస్యా అపగమే సతి రథసాః రథ ఏవ సిత్యా సంరక్షితా ఇత్యర్థః. మూర్ఛితానామన్యత్ర నిత్యా పి రక్షణం సారథీధర్మః ఇతి కృత్వా నివర్తితాశ్వాన్ యంత్రాన్ సారథీన్ ఉపాలభ్య ఆసాధు కృతమిత్యధిక్షిప్య పూర్వం యై స్సాదితాః స్వయం ప్రహృతాః లక్ష్మిత పూర్వకేతూన్ పూర్వదృష్టే కేతుభిః ప్రత్యభిజ్ఞాతానిత్యర్థః. తానేన సామర్పితయా సరోషతయా నిజఘ్నుః ప్రజహుః.

అప్యర్థమాగ్రే పరబాణాయానా

ధనుర్భ్రుతాం హస్తవతాం పృషతాః,

సంప్రాపు రే వాత్మజవానువృత్త్యా

పూర్వార్థభాగైః ఫలిభి శ్వరవ్యమ్.

45

అపీతి. అర్థశాస్త్రసామర్థ్యశ్చ తస్మిన్నర్థమార్థపరేషాం బాణాణానాః శిన్నా
అపి హస్తసతాం కుశలచాస్తానాం ధనుర్భృతాం పృషత్కాః శరాః ఆత్మజవాన
శృత్వా స్వవేగానుబంధేన ఫలిభిః బాణాగ్రవద్భిః “సస్యబాణాగ్రయోః ఫల”
మితి విశ్వః. అర్థాశ్చ తే భాగాశ్చ తైః పూర్వైర్థభాగైః శృణాతీతి శయః పింఠః
తస్మై హితం శరవ్యం “ఉగవాదిభ్యోయ” దితి యత్ ప్రత్యయః. “అత్యం లతుం
శరవ్యంచ” త్యమరః. సంప్రాపురేవ, న తు మధ్యే నిపేతురిత్వేవకారార్థః.

అథోరణానాం గజసన్నిపాతే శిరాంసి చక్రైర్నిశితైః త్సురప్రైః
హృతాన్యపి శ్యేసనఖాగ్రకోటివ్యాసక్త కేశాని చిరేణ పేతుః. 46

అథోరణానామితి. గజసన్నిపాతే గజయుద్ధే నిశితైః తీక్ష్ణైః త్సురప్రైర్భాగ
విశేషైః త్సురాగ్రైరితి పాతే త్సురస్యాగ్రమివాగ్రం యేషాం త్సరిత్యర్థః. చక్ర
రాయుధ విశేషైః హృతాన్యపి చ్చిన్నాన్యపి శ్యేనానాం పక్షివిశేషాణాం
నఖాగ్రకోటిషు వ్యాసక్తాః కేశాః యేషాం తాని అథోరణానాం హస్త్యరోహ
ణాం “అథోరణాహ సిపకా హస్త్యరోహనిషాదిన” ఇత్యమరః. శిరాంసి చిరేణ
పేతుః శిరః పాతాత్ప్రసక్త ఆయవ్య పశ్చాదుత్పతతాం పక్షిణాం నభేషు కేశ
సంగచ్ఛిరపాతహేతురిత్యర్థః.

పూర్వం ప్రహర్తా న జఘాన భూయః

ప్రతిప్రహారాక్షమమశ్వసాదీ,

తురంగమస్కున్ధనిషణ్ణదేహం

ప్రత్యాశ్వసంతం రిపునూచకాంక్షే.

47

పూర్వమితి. పూర్వం ప్రహర్తా అశ్వసాదీ తౌరంగికః ప్రతిప్రహారే అక్షమ
మశక్తం “క్షమం శక్తేవాతేత్రిష్యి” త్యమరః. తురంగమస్కున్ధే అశ్వస్కున్ధే
నిషణ్ణదేహం మూర్ఛితమిత్యర్థః. రిపుం భూయో న జఘాన పునర్న ప్రజహార, కిం
తు ప్రత్యాశ్వసంతం పునర్జీవంతమాచకాంక్షే “నాయుధవ్యసనంప్రాప్తం నార్తం
నాతి పరితృత” మితి నిషేధాదితి భావః.

తనుత్యజాం వర్మభృతాం వికోశై

ర్భుహత్సు దం తేష్వసిభిః పతద్భిః

ఉద్యంతమగ్నిం శమయాం బభూవు

ర్గజా వివిగ్నాః కరశీకరేణ.

48

తనుత్యజామితి. తనుత్యజాం తనుభునిస్సన్నహాణామిత్యర్థః. వర్మభృతాం
కవచినాం సంబంధిభిః బృహత్సు దం తేషు పతద్భిః వికోశైః విధానరహితైః “కోశైః

స్త్రీకుటులే ఖడ్గపిదూగేఽర్ధానునివ్యయో” రిత్యమరః. కోకోద్భృతైః అసిభి
ఉద్యంతముత్తతం అగ్నిం వివిగ్నైః భీతాః గజాః కరశికరేణ శమయాంబభూవు
శమం ప్రావయామాసు రిత్యధః.

శిలీముఖోద్భృతశ్చిరః ఫలాఢ్యాచ్యుతైశ్చిరస్త్రిశ్చషకోత్తరేవ.

రణక్షితిశ్చోణితమద్యకల్యా రరాజ మృత్యోరివ పానభూమిః. 49

శిలీముఖేతి. శిలీముఖైర్పాతైః “అలి బాణో శిలీముఖా” ఐత్యమరః. ఉత్క్ర
తాని చిన్నాని శిరాంస్తేవ ఫలాని తైరాఢ్యా సంపన్నా చ్యుతైః భ్రష్టైః శిరాం
సీత్రాయంత ఇతి శిరస్రాణి శిరఃజ్యాని “శిరఃజ్యం చ శిరస్సేచే” త్యమరః.
“ఆత్మోఽనుప సర్వక” ఇతి క ప్రత్యయః. తైశ్చషకో తరేవ పానపాత్రప్రచురేవ
నితా “చషకోఽస్త్రీపానపాత్ర” మిత్యమరః. శోణితస్తేవ మద్యస్య కల్యాః
ప్రవాహో యస్యాంసా “కుల్యాల్పాకృతిమాసరి” ఐత్యమరః. రణక్షితిః యుద్ధ
భూమిః మృత్యుః యమస్య పానభూమిరివ రరాజ.

ఉపాంతయోగ్నిష్కృషితం విహంగై రాక్షిప్య తేభ్యఃపిశితప్రియాపి,

కేయూరకోటిక్షుతాల్పదేశా శివా భుజచ్ఛేద మపాచకార. 50

ఉపాంతయోరితి. ఉపాంతయోః ప్రాంతయోః విహంగైః పక్షిభిః నిష్కృ
షితం తుండఖండితం “ఇన్నిస్థయా” మితిడాగమః. భుజచ్ఛేదం భుజఖండం
తేభ్యోవిహం గేభ్యః ఆక్షిప్య ఆచ్ఛిద్య పిశితప్రియా మాంసప్రియాపి శివాక్రాష్ట్రీ
శివః కిలశ్చివాక్రాష్ట్రీతి కాశ్వతః. కేయూరస్య కోట్యా క్షుతస్థాల్పదేశో
యస్యాస్స సతి “కేయూర మంగదం తుల్యే” ఐత్యమరః. అపాచకార అపసార
యామాసకరతేః కిరోతేర్వాలిట్.

కశ్చిద్ద్వివతడహృతోత్తమాంగ

స్సద్యో విమాన ప్రభుతా ముపేత్య,

వామాంకసంస క్తసురాంగస స్స్వం

నృత్యత్కబంధం సమరే దదర్య.

51

కశ్చిదితి. ద్వివతః ఖడ్గేన హృతోత్తమాంగః. చిన్నశిరాః కశ్చిద్వీర్యసద్యః
విమానప్రభుతాం విమానాధిపత్యం ఉపేత్య వామాంకసంసక్తా సవ్యోత్సంగనిషం
గిణీ కురాంగనా యస్య స తథోక్తస్సన్ నృత్యత్ స్వం నిజం కబంధం అశిరస్సు
కశేబరంసమరేదదర్య “కబంధోఽస్త్రీక్రియాయుక్తమపమూర్ధక శేబర” మిత్యమరః

అన్యోన్యసూతోన్మథనాసభూతాం

తావేవ సూతో రథినా చ కాచిత్,

వ్యశ్వోగదావ్యాయతసంప్రహారా

భగ్నాయుధౌ బాహువిమర్దనిష్ఠౌ.

52

అన్యోన్యేతి. కాచిద్విరావన్యోన్యస్య సూతయోస్సారభ్యోః ఉన్నభనాత్
హననాదేతోః తావేవసూతా రథినా యోధారా చాభూతాం వృత్త్యా నష్టశ్చా
సంతో గదాభ్యాం వ్యాయతో దీర్ఘః సంప్రహారో యుద్ధం యయోస్తా అభూతాం
తతో భగ్నాయుధౌ భగ్నగదా సంతా బాహువిమర్దస్థిష్ఠా బాహుయుధాసక్తా
అభూతాం.

పరస్పరేణ క్షతయోః ప్రహర్తో

యత్కృంతవాయోస్సమకాల మేవ.

అమర్త్యభావేఽపి కయోశ్చిదాసీ

దే కాస్సగః ప్రార్థితయోర్వివాదః.

53

పరస్పరేణేతి. పరస్పరేణ క్షతయోః ప్రహృతయోః సమకాలం ఏకకాలం
యథా తథా ఉత్కృంతవాయోః యుగపదవోద్దతప్రాణయోః ఏకవాప్సరాః
ప్రార్థితా యాభ్యాం తయోరేకాస్సరః ప్రార్థితై కాస్సరసోరిత్యర్థః. “వాహితా
గ్నాద్విది” ప్రితి పూర్వనిపాతః. అథవా ఏకస్యాం అస్సరసి ప్రారితం ప్రారణా
యయోరితి విగ్రహః “ప్రియాంబహుష్వస్సరస” ఇతి బహుత్వాభిధానం
ప్రాయికాభిప్రాయం కయోశ్చిత్రహర్తోన్యోధయోరమర్త్యభావేఽపి దేవత్వే
ఽపి వివాదః కలహ ఆసీత్. ఏకామిషాభిలాషా మహద్వైరబీజమితి భావః.

వ్యూహానుభౌ తా వితి గేతరస్మా

ద్భంగం జయం చాపతు రవ్యవస్థమ్,

పశ్చాత్పురో మారుతయోః ప్రవృద్ధౌ

పర్యాయవృత్త్యేవ మహార్ణవోర్మి.

వ్యూహావితి. తానుభౌ వ్యూహా. సేవాసంఘాతా “వ్యూహస్తు బలవి
న్యాస” ఇత్యమరః. పశ్చాత్పురశ్చ యా మారుతా తయోః పర్యాయవృత్త్యా
క్రమప్రవృత్త్యా ప్రవృద్ధౌ మహంతౌ మహార్ణవోర్మి సముద్రతరంగావివ “భంగస్స
రంగఊర్మిర్యే” త్యమరః. ఇతరేతరస్మాత్ ఆవ్యవస్థం వ్యవసారహితం అనియతం
భంగం పరాజయం జయం చ ఆపతుః ప్రాప్తవంతౌ.

పరేణ భగ్నేఽపి బలే మహాజా

యయావజః ప్రత్యరిసైన్యమేవ,

ధూమో నివర్త్యేత సమీరణేన

యతో హి కక్షస్తతవీవ వహ్నిః.

55

పరేణేతి. బలే స్వసైన్యే పరేణ పరబలేన భగ్నై సత్యపి మహాజా మహా
బలః ఆజః ఆచిసైన్యం ప్రత్యేవ యయా తథాహి సమీరణేన వాయునా ధూమః
నివర్త్యేతకక్షాదపసార్యేత. వర్తతేర్ణ్యంతాత్కర్మణి సంభావనాయాంలిక్. వహ్నిః

ప్రమతోయత్ర కక్షః తృణం “కక్షోతు తృణవీరధా” విశ్వమగః. తతఏవతత్రైవ ప్రవర్త ఇతి శేషః సార్వవిభక్తకస్తసిః.

రథీ నిమగ్నీ కవచీ ధనుస్మాన్

దృప్తస్స రాజన్యకమేకవీరిః,

నిలోడయామాస మహావరాహః

కల్పక్షయోద్వృత్తమివార్ణ వాంభః.

56

రథీతి. రథీ రథమాయాః - నిమగ్నీ తూణీరవాన్ “తూణోపాసంగతూణీర నిమంగా ఇమధిర్వయో” రిత్యమరః. కవచీ ధనుస్మాన్ “ధన్వీ ధనుస్మాన్ ధనుమ్” ఇత్యమరః. దృప్తః రణదృప్తః ఏకవీరః అసహాయహరః సః అజః రాజన్యకం రాజనయాహం “గోత్రో” తైత్త్యానినా పుషో ప్రత్యయః. మహావరాహః అదివరాహః కల్పక్షయే కల్పాంతే ఉద్వృత్తం ఉద్వేలం అర్ణవాంభ ఇవ నిలోడయామాస నివార యామాసేతి పాఠాంతరమ్.

స దక్షిణం తూణముఖేన వాహుం

వ్యాపారయన్ హస్తమలక్ష్మతాజ్ఞా,

ఆకర్ణకృష్టా సకృదస్య యోధు-

ర్హార్ద్రీవ జాణాం తుష్ఠువే రిపుఘ్నాన్.

స ఇతి. సః అజః ఆజౌ యుజే “సమత్యాజినమిద్యుధ” ఇత్యమరః దక్షిణం హస్తం తూణముఖేన నిమంగావివరేణాహుం అతిసుందరం “వాహుం సవ్యే ప్రతీ పేషద్రవిజే చాలిసుందర” ఇతి శాశ్వతః. వ్యాపారయన్ సంగమయన్ అలక్ష్మత శర సంధానాదయమ్ దుర్లభ ఇత్యాహ-సకృత్ ఆకర్ణకృష్టా యోధుః యుద్ధం వర్వతోఽస్య అజస్య మార్ద్రీ శింజన్ “మార్ద్రీ బ్యా శింజన్గుణ” ఇత్యమరః. రిపున్ ఘ్నంతీతి రిపుఘ్నాతాన్ “అమసుష్యకర్పకే” చేతి టక్ ప్రత్యయః జాణాన్ నుషుజే కిము ఇత్యుత్తేత్తా. యద్వా సోఽజః ఆజౌ సంగ్రామే దక్షిణం హస్తం తూణముఖే నిమంగావివరే వ్యాపారయన్నాలక్ష్మత నాదృశ్యత న వా వాహుం దక్షిణేతరం అస్య హి శరవిమోక్షణే ఉభయోరపి హస్తయోర్లాఘవాద్దృఢప్రహరకత్వం నూచితమ్.

సరోషదష్టాధికలోహితోష్ఠే

ర్వ్యోర్ధ్వరేఖాభ్రుకుటీ ర్వహద్భిః,

తస్మార గాం భల్లనికృత్తకం తై

ర్హంకారగర్భద్విషతాం శిరోభిః.

58

స ఇతి. సః అజః రోషేణ నష్టః అతఏవాధికలోహితాః ఓషాః యేషం తైశ్చక్రః ఉర్ధ్వరేఖాః యాసంతాః భ్రుకుటీః భ్రూభంగాన్ “భ్రుకుటిర్భ్రూ

కుటిస్త్రియా” మిత్యమరః. వహద్భిః-భటైర్బాహువిశేషైః నికృతైః చ్చిన్తా
కంఠాః యేషాః తైః హుంకారగర్భైస్స హుంకారైః ద్విషతాం శత్రూణాం “ద్విష
ద్వేషణదుర్హృద” ఇత్యమరః. శిరోభిః. గాం భూమిం “నిత్యేత్రఘృణిభూజితే
లత్యదృష్టాస్త్రియాం పుంసిగా” ఇత్యమరః. తస్మాద-అన్యదయామాస.

సర్వైర్బలాంగైర్ద్విగదప్రధానై -

స సర్వాయుధైః కంకటభేదిభిశ్చ,

సర్వప్రయత్నేన చ భూమిపాలా

స్తస్మిన్ ప్రజహు ర్యుధి సర్వ ఏవ.

సర్వైరితి. ద్విగద ప్రధానైః గజముద్భైః సర్వైః బలాంగైః హస్తశ్చర
పాదాః “హస్తశ్చరభపాదాతం నేనాంగం స్యాచ్చతుష్టయ” మిత్యమరః
కంకట భేదిభిః ఉరశ్చదభేదిభిః “ఉరశ్చదః కంకటకో జాగరః కవచోఽస్త్రియ
“మిత్యమరః సర్వాయుధైశ్చ బాహ్యం బలముక్త్వాంతరం బలమాహ-సర్వప్ర
యత్నేన చ సర్వఏవ భూమిపాలాః యుధి తస్మిన్నతే ప్రజహుః తం జఘ్ను
రః. సర్వత్ర సర్వకారక శక్తిసంభవాత్కర్మణ్యధికరణత్వ వివక్షారూపం స పరి
త్యుక్తం-“అశేషాయ కస్యవిశ్వస్య నేకవర్తణః, సర్వదా సర్వభావాత్క
చిత్కించిద్వివక్ష్యతే” ఇతి

సోఽస్త్రప్రజచ్ఛన్నరథః పరేషాం

ధ్వజాగ్రమాత్రేణ బభూవ లత్యః,

నీహారమగ్నో దినపూర్వభాగః

కించిత్ప్రకాశేన వివస్వతేవ.

సఇతి. పరేషాం ద్విషాం ఆస్త్రప్రజైః బాణసమూహైః ఛన్నరథః సః
నీహారే హిమేమగ్నః దినస్య పూర్వభాగః ప్రాతకాలః కించిత్ప్రకాశేన ఈ
త్యేణ వివస్వతా నూర్యేణేవ “దేవనూర్యా వివస్వతా” విత్యమరః ధ్వ
జాగ్రమాత్రేణలత్యో బభూవ-ధ్వజాగ్రాదన్యన్న కించి దలత్య తేత్యర్థః.

ప్రియంవదా త్ప్రిప్త మసౌ కుమారః

ప్రాయుజ్ఞ రాజ స్వధిరాజసూనుః,

గాన్ధర్వమస్త్రం కుసుమాస్త్రకాన్తః

ప్రస్వాపనం స్వప్న నివృత్తతౌల్యః.

ప్రియంవదాదితి. అధిరాజసూనుః మహారాజపుత్రః కుసుమాస్త్ర కా
మదన సుందరః “కాంతం మనోహరం రుచ్య” మిత్యమరః. స్వప్నాత్ నివృ
త్తతౌల్యః విత్పల్లః జాగరూక ఇత్యర్థః. అసౌ కుమారః అజః ప్రియంవదాత్ ప్రత్య

కాత్ గంధర్వాత్ ప్రాప్సంగంధర్వం గంధర్వదేవతాకం “సాస్యదేవ” తే
శ్శక్ష్ ప్రస్వాపయతీతి ప్రస్వాపనం నిద్రాజనకం అస్త్రం రాజసు ప్రాయుజ్ఞ-
ప్రయక వాన్.

తతో ధనుష్కర్షణమూఢహస్త. మేకాంసవర్మస్తశిరస్త్రజాలమ్,

తసౌ ధ్వజస్తంభ నిషణ్ణదేహం నిద్రావిధేయం నరదేవసైన్యమ్. 62

తత ఇతి. తతః ధనుష్కర్షణేచాపకర్షణే మూఢహస్తం అవ్యాపృతహస్తం
ఏకస్మిన్ అంసే భుజశిరసి “స్కంధో భుజశిరోఽంసోఽస్త్రే” త్యమరః. పర్వ-
స్తం ప్రస్తం శిరస్త్రజాలం యస్యతత్ ధ్వజస్తమ్భేషు నిషణ్ణాః అవమబాః దేహాః
యస్య తత్ నరదేహనాం రాజ్ఞాం సేనైవ సేన్యం. చతుర్వర్ణాదిత్వాత్సాన్విరే-
ష్యణ్ ప్రత్యయః నిద్రావిధేయం నిద్రాపరతంత్రం సత్ తస్మా.

తతః ప్రియోపాత్తరసేధరోష్ఠే

నివేశ్య దధ్నా జలజం కుమారః,

తేన స్వహస్తాగ్రితమేకవీరః

పిబన్యశో మూర్తమి వాబభాసే.

63

తత ఇతి. తతః కుమారః అజః-ప్రియయా ఇందుమత్యా ఉపాత్తరసే ఆస్వా-
దిత మాధుర్యే, అతిశ్లాఘ్యే ఇతి భావః. అధరోష్ఠే జలజం శంఖం “జలజం పద్మ-
శంఖయో” రితి శాశ్వతః. నివేశ్య పిదాయ కృత్యేత్యరః. దధ్నా ముఖమారుతేన
పూరయమాన తేన ఓషనిషేన శంఖేన ఏకవీరః అజః స్వహస్తాగ్రితం మూర్తం
మూర్తిమత్ యశః పిబన్నివ ఆబభాసే యశసశ్శుభ్రత్వాదితి భావః.

శంఖస్వనాభిజ్ఞతయా నివృత్తా

స్తం సన్నశత్రుం దదృశు స్వయోధాః,

నిమిలితానామివ పంకజానాం

మధ్యే స్ఫురంతం ప్రతిమాశ్శాంకమ్.

64

శంఖేతి. శంఖస్వాజవిజయశంఖస్య స్వనస్య ధ్వనే “ధ్వనిధ్వానరవ-
స్వనా” ఇత్యమరః. అభిజ్ఞతయా ప్రత్యభిజ్ఞాతత్వాత్ నివృత్తాః ప్రాకృలాయ్య
సంప్రతి ప్రత్యాగతాః స్వయోధాః సన్నశత్రుం నిద్రాణశత్రుం తం అజం నిమి-
లితానాం పంకజానాం మధ్యే స్ఫురంతం ప్రతిమాచాసా శ్శాంకశ్చ తం ప్రతిమా-
శ్శాంకం ప్రతి బింబచంద్రమివ దదృశుః.

సశోణితైస్తేన శిలీముఖాగ్రై ర్నిక్షేపితాః కేతుషు పార్థివానామ్,

యశోహృతం సంప్రతి రాఘవేణ నజీవితం వః కృపయేతివర్ణాః. 64

సశోణితైరితి. సంప్రతి రాఘవేణ రఘుపుత్రేణ పూర్వం రఘునేతీతి భావః
పూరాజానః వః యుష్మకం యశః హృతం-జీవితం తు కృపయా న హృతం నత్య

శత్రుతి భావః. ఇత్యేవం నూపాః వర్ణాః ఏతద్ధర్మప్రతిపాదకం వాక్యమిత్యర్థః, సశోణితైః శోణితద్విగైః శిలీముఖాగ్రైః బాణాగ్రస్సాధనైః తేనాజేన ప్రయోజక కర్తా-పారివానాం కేతుషు ధ్వజేషు నిక్షేపితాః ప్రయోజ్యైరన్యైస్సైస్సైనికైః నిక్షేపితాః లేఖితా ఇత్యర్థః క్షిపత్యేర్ధ్వంతాత్కర్మణిక్తః.

స చాపకోటినిహితైక బాహుస్థిరస్త్రనిష్కర్షణభిన్నమాళిః,

లలాటబద్ధశ్రమవారిబిందుర్భితాం ప్రియామేత్య వచోబ్రభాషే 66

స ఇతి. చాపకోట్యాం నిహితః ఏకో బాహుర్ధ్వేన సః శీరస్త్రం శీరణ్యం తస్య నిష్కర్షణేన అపనయనేన భిన్నమాళిః విశఫకేశబనః “చూడాకీరీటం కేశాశ్చ సంయతామాశయస్త్రయః” ఇత్యమరః. “మాళిః కిరీటే ధమ్మిల్ల” ఇతి విశ్వశ్చ, లలాటే బద్ధాః శ్రమవారిబిందువో యస్య సః యుద్ధశ్రమసంజాతస్యేద బిందురిత్యర్థః. సః అజః భీతాం ప్రియామిందుమతీం ఏత్య అసాధ్య వచః బ్రభాషే

ఇతిః పరాసర్భకహార్యశస్త్రా-

న్వైదర్భి పశ్యానుమతా మయాఽసి,

ఏవంవిధేనాహవచేష్టి తేన

త్వం ప్రార్థ్యసే హస్తగతా మమైభిః.

ఇతి ఇతి. “హే వైదర్భి హే ఇందుమతి, ఇతః ఇదానీం అర్భకహార్యశస్త్రాన్ అర్భకైః బాలైః “హేతః హేతోఽర్భకో డింభః పృథుకశ్చాబకశ్చికు” రిత్యమరః. హేర్యాణి పరిహేర్యాణి వస్త్రాణి యేషాం తాన్ పరాన్ శత్రూన్ “పరోఽరిప మాత్మనో” రితి విశ్వః పశ్య మయా అనుమతాసి ద్రప్తుమితి తేషః. ఏభిఃస్వపైః ఏవంవిధేన నిద్రాయాపేణ ఆహవచేష్టి తేన రణకర్మణా “సంగ్రామాభాగ్యమాహవా” ఇత్యమరః. మమహస్తగతవదుర్భిహేత్యర్థః. త్వం ప్రార్థ్యసే అపజహీర్యసే ఇత్యర్థః. ఏవంవిధేనేత్యత్ర సహస్రనిర్దేశం సోపహసం చాహేతి ద్రప్తవ్యం.

తస్యాః ప్రతిద్వంద్వీభవాద్విషాదా

త్సద్యో విముక్తం ముఖ మాబభాసే,

నిశ్వాసబాహుపగమాత్ప్రేషన్నః

ప్రసాదమాత్మీయమివాత్మ దర్శః.

68

తస్యా ఇతి. ప్రతిద్వంద్వీభవాత్ రిపూద్భవాత్ విషాదాత్ వైన్యాత్ సద్యః విముక్తం తస్యా ఇందుమత్యా ముఖం నిశ్వాసస్య యః బాహుః పాశ్చ “బాహు నేత్రజలోష్ణణో” రితి విశ్వః. తస్య అపగమాత్క్రోధోః ఆత్మీయం. ప్రసాదం నైర్మల్యం ప్రసన్నః ప్రాప్తః అత్మా స్వరూపం దృశ్యతే అత్రేతి ఆత్మదర్శ ఇవ బ్రభాసే

హృష్టాపి సా ప్రీతివిజితా న సాక్షా-

ద్వాభిస్సభినాం ప్రియమభ్యసందత్,
స్థి నవాంభః పృషతాభివృష్టా

మయూర కేకాభిరివాభ్రబృందమ్.

69

హృష్టేతి, సా ఇందులతీ హృష్టా పశ్యుః పారుషేణ ముదితాపి ప్రియావిజితాయతః ప్రియం పఠిం అజమిత్యర్థః, “ధవః ప్రియః పతీర్భక్తే” త్యమరఃసాక్షాత్ స్వయం నాభ్యసందత్ న ప్రశశంసకింతు నవైః అంభఃపృషతైః జలబిందుభిః ఆభివృష్టా సిక్తా స్థితీ అకృత్రిమభూమిః “జానపదో” త్యాదినా అకృత్రిమారేతీష్, అభ్రబృందం మేఘసంఘం మయూర కేకాభిరిన సభినాం వాగ్భిః అభ్యసందత్.

ఇతి శిరిసి న హంసం పాదమాధాయ రాజ్ఞా-

న్మదనహదననద్వ్యాం తామవద్వాద పేతః,

రథకురగంజోభిస్తస్య లూక్షాలకాగ్రా

సమరవిజయలక్ష్మీ స్సైవ మూర్తా బభూవ.

70

ఇతీతి, నోద్యతే నోచ్యత ఇత్యవద్యం గర్వాణి “అవద్యపణ్యే” త్యాదినా నిపాతః, “కవ్రూయకత్పితావద్యభేదగర్వాణికాస్సమా” ఇత్యమరః, తస్మాదపేతః నిర్దోష ఇత్యర్థః, సః అజః రాజ్ఞాం శిరిసి వామం పాదమాధాయ నిఘాయ అనవద్యాం నిర్దోషం తామిందుమతీం ఉదవహత్ అనయత్ ఆత్మ సాచ్చకారేతి వార్తః అయమర్థం “తముద్వహంతం పథ భోజకన్యా” మిత్యత్ర న సంక్లిప్తః తస్య అజస్య రథకురగస్య రజోభిః యాక్షాణి పసుషాణి అలకాగ్రాణి యస్యాస్యా “అలకాశుచ్రణ కుంతలా” ఇత్యమరః, సైవ ఇందుమత్యేవ మూర్తా మూర్తిమతీ సమరవిజయలక్ష్మీః బభూవ-ఏతల్లాభాదన్యః కో విజయలక్ష్మీలాభా ఇతి భావః.

ప్రథమపరిగతార్థస్తం రఘుస్సన్నివృత్తం

విజయినమభినంద్య శ్లాఘ్యజాయాసమేతమ్,

తదుపహితకటుంబశ్శాగతిచూర్ణోత్సుకోఽభూ-

న్న హి సతి కులధుర్యో సూర్యనంశ్యా గృహాయ.

71

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ. రఘువంశే, మహాకావ్యే. సప్తమస్కర్ధః.

ప్రథమేతి, ప్రథమం అజాగమనాత్పూర్వేవ పరిగతః జాతః ఆరః వివాహ విజయరూపో యేనసః ప్రథమపరిగతార్థం రఘుః విజయినం శ్లాఘ్యజాయాసమేతం సన్నివృత్తం స్వపురం ప్రత్యాగతం తమజం అభినంద్య తదుపహితకటుంబశస్మిన్నజే

ఉపహితకుటుంబః న్యస్తసంసారభారస్సన్ “సుతవిన్యస్తపత్నిక” ఇతియాజ్ఞవల్క్యై
 స్మరణాదితి భావః, శాంతిమాంధ్రే మోక్షమాంధ్రే ఉత్సుకః అగూఢ తథాహి కుల
 ధుర్యే కుల ధురంధరే సతి సూర్యవంశ్యాః సూర్యవంశే భవాః రాజానః గృహాయ
 గృహస్థాశ్రమాయ న భవంతి పుత్రే రాజ్యం దత్వా తపః కర్తుం వనం జిగమిషం
 తీతి సూర్యవంశ్య సంప్రదాయ ఇతి భావః.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ, మహామహాపాధ్యాయ
 శోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం, సంజీవిని సమఖ్యాయాం
 రఘువంశ వ్యాఖ్యానాం సప్తమస్తర్కః.

(శ్రీ)

(శ్రీ)రామచంద్రవిజయహృదయే నమః.

రిఘువంశముహాకావ్యే సవ్యాఖ్యానే

అష్టమోఽధ్యాయః.

అథ తస్య వివాహకాతుకం లలితం బిభ్రత ఏవ పార్థివః,

నసుధామి హస్తగామినీనుకరోద్విదుమతీమివాపరామ్. 1

అథేతి, అథ అనంతరం పార్థివోరఘుః లలితం సుభగం వివాహకాతుకం వివాహమంగళం హర్షం హస్తమూత్రం నా బిభ్రత ఏవానుభవత ఏవేత్యర్థః. “కాతుకం మంగళే హస్తే హస్తమూత్రే కుతూహల” ఇతి కాశ్యపః. తస్య అజస్య అపరా మిదుమతీమివ నసుధామి హస్తగామినీ. అకరోత్, “అస్మిన్ సర్వే జైతాశీయం వృత్తం” “వడ్డిప మేఽష్టాసమేకలాస్తాశ్చ సమేన్యుర్నా నిరంతరాః, ననమాత్ర పరాక్రితాకలా జైతాశీయేఽంతే రతో నయ” రితి లక్షణాత్.

దురితైరసి కర్తుమూత్సాత్ప్రయతంతే నృపసూనవోహియత్,

తదుపస్థితమగ్రసీదజః పితౄరాజ్ఞేతి న భోగత్పప్లయా. 2

దురితైరితి, నృపసూనవః-రాజపుత్రాః “ఆత్మజస్తనయన్మానుస్సు” పుత్రః స్త్రియాం త్వమి” ఇత్యమరః, యద్రాజ్యం దురితైరసి “అంహోదురితదుష్కృత” మిత్యమరః, ఆత్మసాత్-ఆత్మాధీనం అధీనార్థే పాతివ్రత్యయః, కర్తుంప్రయతంతేహి ప్రవర్తంత ఏవేత్యర్థః, “హిహితావకధారణ” ఇత్యమరః, ఉపస్థితం స్వతః ప్రాప్తం తద్రాజ్యం అజః పితుః ఆజ్ఞేతి హితోః అగ్రహీత్ అంగీచకార, భోగత్పప్లయా భోగాశయా నాగ్రహీత్.

అనుభూయ నసిష్ఠసంభృతైస్సలిలైస్తేన సహాభిషేచనమ్.

విశదోచ్చ్వసితేన మేదిని కథయామాస కృతార్థతామివ.

అనుభూయేతి, మేదిని మహిమహిషీ చ ధ్వన్యతే, “మేదినిమహిషీ మ్యా” రితివిశ్వః, వపిష్ఠేన సంభృతైః అవర్జితైఃసలిలైః తేన అజేనసహ అభిషే

నమసు భూయవిశదోచ్చసి తేన స్ఫుటమద్వయమనేన ఆనందనిర్మలాచ్చాస్మినేనేతి
ధ్వన్యతే, కృతార్థతాం గుణవద్భర్తృలాభకృతసాఫల్యం కథయామాసేవేత్త్యర్థః,
నై తావతాపూర్వేహమపకరః వర్ణ్యప్రశంసాపరత్వాత్ “పర్వత్ర జయమన్విచ్ఛే
త్ప్రతానిచ్ఛేత్పరాజయః” మిత్యంగీకృతత్వాచ్చ, విశదపదేన మృత్సలిలసంయో
గాదున్ముతస్య బాష్పస్య ధవళిమా ధ్వన్యతే.

స బహువ దురాసదః పరై ర్దురుణాఽధర్వవిదా కృతక్రియః,

పచనాగ్ని సమాగ మోహ్మాయం సహితం బ్రహ్మయదస్త్ర తేజసా.

స ఇతి, ఆధర్వవిదా ఆధర్వ వేదాభిజ్ఞేన గురుణా వసిష్ఠేన కృతక్రియః ఆధర్వ
వేదోక్తవిధినా కృతాభిషేకసంస్కార ఇత్యర్థః. సః అజః పరైః శత్రుభిః దురా
సదః దురరః బహువ, తథాహి అస్త్ర తేజసా శ్చత్ర తేజసేత్త్యర్థః, సహితం యుక్తం
బ్రహ్మ బ్రహ్మ తేజః యత్ ఆయం పచనాగ్ని సమాగ మోహి తత్కల్ప ఇత్యర్థః,
ఆత్ర పూర్వనిపాతశాస్త్రస్యా నిత్యత్వాదగ్నిశబ్దస్య “ద్వంద్వే ఘ్నీ”తి నపూర్వ
నిపాతః తథాచ కాశికా “ఆయమేవ లక్షణహేతోర్విరితి నిరేశః, పూర్వనిపాతస్య
వ్యభిచారచిన్నా” మితి, శ్చత్రతేజవా యం దురరః కింపునః నీడమంత్రప్రభావే సతీ
త్యర్థః, ఆత్రమనుః “నాశ్చత్రం బ్రహ్మ భవతి శ్చత్రం నాబ్రహ్మ వర్ధతే, బ్రహ్మ
శ్చత్రేతు సంయుక్తే ఇహాముత్ర చ వర్ధత” ఇతి.

రఘుమేవ నివృత్తయావనం తమమన్యంత నరేశ్వరం ప్రభాః,

స హి తస్య న కేవలాం శ్రియం ననిశేదే సకలాన్ గుణానపి.

రఘుమితి, ప్రభాః నరేశ్వరంతమజం నివృత్త యావనం ప్రత్యావృత్త యావనం
రఘుమేవామన్యంత నకించిచ్ఛేదకమస్తీ త్యర్థః. కుతః హి యస్మాత్ సః అజః తస్య
రఘోః ప్రతిపేదే అతస్తద్గుణయోగాత్తద్బద్ధిర్యక్షేత్యర్థః.

అధికం శుశుభే శుభం యునా ద్వితయేన ద్వయమేవ సంగతమ్,

పదమృద్ధమజేన పైతృకం వినయేనాస్య నవం చ యావనమ్, 6

అధికమితి, ద్వయమేవ శుభం యునా శుభాన్వితేన “శుభం యును శుభాన్విత”
ఇత్యమరః, “అహం శుభయోర్యున్” ఇతి యున్ ప్రత్యయః ద్వితయేన సంగతం సం
పృక్తం అధికం శుశుభే కింతే నాతఅహ-పైతృకం పితురాగతం “ఋతష్” ఇతి
రప్రత్యయః, ఋద్ధం సమృద్ధం పదం రాజ్యమజేన అస్యాజస్య నవం యావనం
వినయేన ఇంద్రియజయే నచ సంగతమితి యోజనా “వినయోహింద్రియజయస్తద్గుణ
శ్చాస్తువర్ధతీ”తి కామందకః, రాజ్యస్థోఽపి ప్రాకృతవన్నదృక్తోఽధూదిత్యర్థః.

నదయం బుభుజే మహాభుజ స్సహసోద్వేగమియం ప్రజేదితి,

అచిరోపగతాం సమేదిసిం నవపాణిగ్రహణాం వధూమివ, 7

సదయమితి, మహాభుజః అజః ॥ చిహ్నపగతాం నవోపగతాం మేదిసిం నవం
 ఖణ్డిగ్రహణం వివాహానాం సుస్వాస్త్యాం నవోథాం వసూమివ సహసా బలాత్కరణ
 తే "సహోబలంసహాయార్థ" ఇత్యమరః, ఇమం మేదిసి వసూర్యా ఉద్వేగం
 భయం వ్రజేదితి హేతోస్సదయం ఋభుజే "భుజోఽనవన" ఇత్యాత్మ సేవదం.

అహమేవమహో మహీపతే రితి సర్వః ప్రకృతిష్వచింతయత్,
 ఉదధేరివ నిన్ను గాత తేవ్యధవన్నాస్య విమాననా క్వచిత్. 8

అహమితి, ప్రకృతిః ప్రజాసు మధ్యే సర్వః అథవా ప్రకృతిష్విత్వస్వాహ
 షేత్య సేనాన్యాయః, వ్యవధానం సహ్యం సర్వః జనః ప్రకృతిః అహమేవమహీ
 శతేర్మతః మహీపతినా మాన్యమాన ఇత్యర్థః, "గతిబుద్ధి" త్యాదినా వర్తమానే
 క్కనిక్తః, క్వస్య చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ, ఇత్యచింతయత్ అమన్యత కతః ఉదధేః
 నిన్ను గాత తేష్వివ అస్య నృపస్య కర్తుః "కర్తుకర్మణోః కృత్" తి కర్మణి షష్ఠీ,
 క్వచిదపి జనే విషయే విమాననా తిరస్కారః నాభవత్ యతో న కంచిదవా
 మన్యత అతస్సర్వోఽప్యహ మేవాస్యాభిమత ఇత్యమన్యతేత్యర్థః.

న ఖరో న చ భూయసా మృదుః పనమానః పృథివీరుహోనివ,
 న పురస్కృతమధ్యమక్రమో నమ గూమాన రిపూననుద్ధగన్.

నేతి, సః నృపః భూయసా ఖరః తీక్షణః న భూయసా మృదుః మృదుగతిశ్చ
 కింతు పురస్కృతమధ్యమక్రమస్సన్ మధ్యమపరిపాటీమవలంబమాన ఇత్యర్థః
 పనమానః వాయుః పృథివీరుహోన్ వృక్షోనివ రిపూన్ అనుద్ధగన్ అనుత్పాదయ
 న్నేన సమయామాన ఆత్ర కామందకః "మృదుశ్చేదవమన్యేత తీక్షణాద్విజతే
 జనః, తీక్షణశ్చైవ మృదుశ్చైవ ప్రజానాం న చ సమ్మత" ఇతి.

అథ వీక్ష్యరఘుః ప్రతిష్ఠితిం ప్రకృతిష్వాత్మజమాత్మవత్తయా,
 విషయేషు వినాశధర్మసుత్రిదిగ్ధేష్వపి నిస్పృహోఽభవత్. 10

అథేతి, అథ రఘుః ఆత్మజం పుత్రం ఆజమిత్యర్థః, "ఆత్మజస్తనయన్మాను" త్యమరః, ఆత్మవత్తయా సత్త్వవత్తయా నిర్వికారమనస్కృతయేత్యర్థః, ఉదయా
 ద్యవికృతం మానసం సత్త్వముచ్యతే, "ఆత్మ వాంత్సత్త్వవాసుక్త" ఇత్యుత్పల
 లాలాయం, ప్రకృతిః అమాత్యాదిః ప్రతిష్ఠితం యాథమూలం వీక్ష్య జ్ఞాత్వా
 హో ధర్మాయేషాం తేషువినాశధర్మసు "ధర్మాదనిచ్ఛేదల" దిత్వవిచ్ఛృత్య
 న, అనిత్యే స్థిత్యర్థః, త్రిదిగ్ధేషు స్వర్గధేష్వపి విషయేషు శబ్దాదిషు నిస్పృ
 హః ఆభవత్.

కులధర్మశ్చానుమన్యాప్యాసీదిత్యాహః.....

గుణవత్సృతరోపితశ్రియః పరిణామే హి నిలీపనశబ్దాః.

పదనిం తరువల్క-వాసనాం ప్రణయశా స్సంయమినాం ప్రవేదితే.

గుణవదితి, హి యస్మాత్ దిలీపకంశబ్దాః దిలీపకంశోద్భవాః పరిణామేవారక
గుణవతి సుతేతే రోపితశ్రియః సంస్థాపితలక్ష్మికాః ప్రణయతాశ్చ సంతః తరువల్కా-
స్యేవ వాసాంసి యేషాం తేషాం సంయమినాం మునీనాం పదనిం మార్గం ప్రవే-
దితే ప్రాపుః, తస్మాదస్యాపీదముచితమిత్యర్థః.

తమరణ్యసమాశ్రయోన్ముఖం శిశుసా వేష్టనశోభినా సుతః,

పితరం ప్రణిపత్య పాదయోరపరిత్యాగ మయాచతాత్మనః. 12

తమితి, అరణ్యసమాశ్రయోన్ముఖం దినవాసోన్ముక్తం పితరం రఘుసుతః
అజః, వేష్టనశోభినా ఉష్ణీషమనోహరణి శిరసా పాదయోః ప్రణిపత్య నమస్కృ-
త్య ఆత్మనః అపరిత్యాగం ఆయాచత మాం పరిత్యజ్య గంతవ్యమితి ప్రార్థితవా-
నిత్యర్థః.

రఘురీప్సితమాత్మజ ప్రియః

కృతవానశ్రుముఖస్య తస్య తత్.

న తు సర్పజివ త్వచం పునః

ప్రతిపేదే వ్యపవర్జితాం శ్రియమ్.

13

రఘురీప్సిత, ఆత్మజప్రియః ప్రియపుత్రః రఘుః అశ్రూణి ముఖే యస్య తస్య
శ్రుముఖస్య తస్యైగస్య తత్ అపరిత్యాగ రూపవిప్రీతముఖిలపితం కృతవాన్కింతు-
సర్పః త్వచమివ వ్యపవర్జితాం త్యక్తాం శ్రియం పునః న ప్రతిపేదే న ప్రాప.

న కిలాశ్రమమంత్య మాశ్రితో

నివసన్నా వసధే పురాద్భూషిః.

సముపాస్యత పుత్రభోగ్యయా

స్నుషయేవావికృతేన్ద్రియశ్చిన్నా.

14

స ఇతి, సః రఘుః కిల అంత్యమాశ్రమం చతుర్మాశ్రమం ప్రప్రజ్యామిత్య-
ర్థః, అశ్రితస్సన్ పురాద్భూషిః ఆవసధే సానే నివసన్ శ్రిన్ అవికృతేన్ద్రియః విజ-
తేన్ద్రియస్సన్నిత్యర్థః అతఏవ స్నుషయేవ ఇందుమత్యేవ పుత్రభోగ్యయానతు స్వ-
భోగ్యయాశ్రియాసముపాస్యతకుశ్రాపితఃవిజితేన్ద్రియస్య తసకిన్నుషయేవశ్రియాపి-
పుష్పఫలదకాహరణాదికుశ్రాపావ్యతిరేకేణ న కించిదపేక్షితమాసీదిత్యర్థః, అశ్రి-
యద్యపి “బ్రాహ్మణాః ప్రప్రజంతీ”తి శ్రుతేః “ఆత్మగ్నీంత్యమాశోఽప్యే బ్రా-
హ్మణః ప్రప్రజేద్దహ”దితిమనుశ్చనాత్, ముఖజానామయం ధర్మోయదిగమోరిగ

ధారణమ్, బాహుజాతోరు జాతా నామయం ధర్మోనవిద్యత" ఇతి ప్రతిషేధదర్శనాచ్చ బ్రాహ్మణస్యేహంత్యాశ్రమే అధికారః నక్షత్రియాదేరిత్యాచూః, తథాపి "యదహారేవవిరజేత్తదహారేవ ప్రవ్రజే" దిత్వాదిప్రత్యేక్షవర్తిక సాధారణ్యాత్ "త్రయాణాం వర్ణానాం వేదమధీత్య చత్వార ఆశ్రమా" ఇతిసూత్రకారవచనాచ్చ "బ్రాహ్మణః క్షత్రియోవాపి వైశ్యోవా ప్రవ్రజేద్భవ" ఇతి మనుస్మరణ్యాత్ "ముఖజానామయం ధర్మోయద్విష్ణోర్దింగధారణమ్, బాహుజాతోరు జాతానామయం ధర్మోనవిద్యత" ఇతి నిషేధస్యపరమహంససన్న్యాసవిషయత్వాచ్చ "ముఖజానామయం ధర్మో యద్విష్ణోర్దింగధారణమ్, బాహుజాతోరు జాతానాంతిదండస్తుస్వధర్మత" ఇతి దర్శనాచ్చ క్వచిత్ తస్య బ్రాహ్మణ గ్రహణస్యోపలక్షణతా మాచక్షాణాః కేచిత్ త్రైవర్ణికానికారంప్రతిపేదిరే తథాచ సతిసకలశ్రమమంక్ష్యమాశ్రితఇతి కవినాప్యయ మేవ పక్షోవివక్షితః ఇతి ప్రతీయః, అన్యథా అన్యవానప్రసాశ్రమ పరతయా వ్యాఖ్యానే "విదభే విధిమస్య వైష్టికం యతిభిస్సార్థమనగ్నిమగ్నిచి" ఇతి వత్సయమాణేనా నగ్ని సంస్కారేణ విరోధస్సన్న్యోత్, అగ్ని సంస్కారవిరహితస్య వానప్రస్థస్యేవాభావాదిత్యలమతి ప్రసంగేన.

ప్రశమస్థితపూర్వపార్థివం కులమభ్యుద్యతనూత సేవ్యరమ్,
నభసానిభృతేందునా తులాముదితార్కేణసచూరురోహ తత్.

ప్రశమేతి, ప్రశమేతితః పూర్వపార్థివః రఘుః యస్యతత్ అభ్యుద్యతఃనూత సేవ్యరః అజః యస్యతత్ తత్ ప్రసేదం కులం నిభృతేందునా అసమయాసన్నచంద్రేణ ఉదితార్కేణ చ నభసా "నభోఽంతరిక్షం గగన" మిత్యమరః, తులాం సాదృశ్యమారురోహ-ప్రాప, నభసా తులామిత్యత్ర "నతుల్యాస్తే" రిత్వాదినా తృతీయా నిషేధః, తస్య సదృశవాచితులాశబ్దవిషయత్వాత్ కృష్ణస్య తులానా స్థితి ప్రయోగాత్, అస్యతు సాదృశ్యవాచిత్యాదితి.

యతిపార్థివలింగధారిణౌ దదృశౌతే రఘురాఘవౌ జనైః,

అపవర్గమహోదయార్థ యోగ్యవమంశావివ ధర్మయోగ్యతౌ. 16

యతీతి, యతిః భిక్షుః తస్యలింగం కాషాయాది, పార్థివోరాజా తస్యలింగం చక్రచామరాది తద్ధారిణౌ యతిపార్థివలింగధారిణౌ రఘురాఘవౌ రఘుతత్పుత్రౌ అపవర్గమహోదయార్థయోః షాక్షాభ్యుదయఫలయోః ధర్మయోః నివర్తకప్రవర్తక రూపయోరిత్యర్థః, భేవంగతా భూలోకమవతిర్థే అంశావివజనైః దదృశౌతేదృష్టే

అజితాధిగమాను మంత్రిభి ర్యయుజే నీతివిశారదై రజః,

అనపాయిపనోపలబ్ధయే రఘురాపై స్సమియామ యోగిభిః. 17

అజితేతి, అజః అజితాధిగమాయ అజితపదలాభాయ నీతివికారజైః
మంత్రిభిః యయుజేసంగత ఇత్యర్థః, రఘుః అనపాయపదస్య మోక్షస్య ఉపలబ్ధయే
ప్రాప్తయే ఆజైః ఋధార్థదర్శిభిః యోగిభిః సమియాన సమేతః- ఉభయత్రాప్య
పాయచింతార మితి శేషః.

నృపతిః ప్రకృతీరవేక్షితుం వ్యవహారాసననూదదే యువా,
పరిచేతుముపాంశు ధారణాం క్షశపూతం ప్రవయాస్తువిష్టరమ్

నృపతిరితి, యువానృపతిః అజః ప్రకృతీః ప్రజాః కాగ్యారినిః అవేక్షితుం
దుష్టదుష్టపరిక్షారం వ్యవహారాసనం ధర్మాసనం ఆదదే స్వీచికార ప్రవయాః సవిరః
నృపః రఘుస్థుః ప్రవయాః సవిరోవృద్ధ ఇత్యమరః, ధారణాం చిత్తస్య ఏకాగ్ర
తాం పరిచేతుం అభ్యసితుం ఉపాంశువిజనే “ఉపాంశువిజనేప్రోక్త” మితిమాట
యుధః క్షశైః పూతం విష్టరం ఆసనం ఆదదే “యమోదిగుణసంయుక్తే మనసః స్థితి
రాత్మని, ధారణాప్రోచ్యతేనద్భి”రితి వసిష్ఠః.

అనయత్ప్రభుశక్తిసంపదా వశమేగో నృపతీననంతరాక్షా,

అపరః ప్రణిధానయోగ్యతా మరుతః పంచశరీరగోచరాక్ష. 19

అనయదితి, ఏకః అనయతరః అజ ఇత్యర్థః, అనంతరాక్ష స్వభూమ్యనంత
రాక్ష నృపతీన్ యతవ్యపార్శ్వగ్రాహదీన్ ప్రభుశక్తి సంపదా కోశదండమహిమ్నా
వశం స్వాయత్తతాం అగ్రయత్ “హో శో దండో బలం చైవ ప్రభుశక్తిః ప్రకీర్తితా”
ఇతి మితాక్షరాగాం-అపరః రఘుః ప్రణిధానయోగ్యతా సమాధ్యభ్యాసేన
“యోగాభ్యాసార్థయోషితో”రితి విశ్వః శరీరగోచరాక్ష శరీరాశ్రయాన్ పంచ
మరుతః ప్రాణాదీన్ వశం అనయత్-నయతేర్ద్వికర్మకత్వం “ప్రాణోఽపానస్స
మానశ్చోదాన వ్యానాచవాయవః, శరీరస్థాః” ఇత్యమరః.

అకరోదచిరేశ్వరః క్షితౌ ద్విషదారంభఫలాని భస్మసాత్,

ఇతిరో దహనే స్వకర్మణాం వపుతే జ్ఞానమయేన వహ్నినా. 20

అకరోదితి, అచిరేశ్వరః నూతనప్రభుః అజః క్షితౌ ద్విషతాం శత్రుజాం
ఆరంభాః కర్మాణి తేషాం ఫలాని భస్మసాత్ కారేన్నివృత్త భస్మీచికార “విభాషా
సాతి కార్ష్య”ఇతి పాతిక్రత్యయః, ఇతరః రఘుః జ్ఞానమయేన ఆత్మతత్వజ్ఞాన
రూపేణ వహ్నినా కరణేన స్వకర్మణాం భవబీజభూతానాం దహనే భస్మీకరణే
వపుతే స్వకర్మాణి దగ్ధం ప్రవృత్త ఇత్యర్థః “యథైథాంసిసమిద్ధోఽగ్నిర్భస్మసాత్కు
రుతేఽర్జున, జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతేతథోతి గీతాయాం.

పణబంధముఖాన్మణానజష్టశుపాయుజ్జు సమీక్ష్య తత్ఫలమ్,
రఘురవ్యజయద్గుణత్రయం ప్రకృతిస్థం సమలోష్టకాంచనః. 21

పణేతి. పణబంధస్సంధితి కాటిల్యః అజః పణబంధముఖాన్ సంధ్యాదీన్
షడుణాన్ “సంధర్మావిగ్రహాయానమాసనం ద్వైధమాశ్రయః, షడ్గుణా” ఇత్య
మరః, తేషాం గుణానాం ఫలం తత్ఫలం సమీక్ష్య ఆలోచ్య ఉపాయుజ్జు ఫలి
వ్యంతమేవ గుణం ప్రాయుజ్జేత్వర్థః, “ప్రాపాభ్యాం యజేరయజ్ఞపాత్రే”
షిత్వాత్మ నేపదం సమే తుల్యతయా భావితే లోష్టం మృత్పిండః కాంచనంచేతే
యస్యసః సమలోష్టకాంచనః నిస్పృహ ఇత్యర్థః, స రఘురవి గుణత్రయం సత్త్వా
దికం “గుణాస్సత్త్వం రజస్సమ” ఇత్యమరః, ప్రకృతౌ సయావసాయామేవ తిష్ఠతీతి
ప్రకృతిస్థం పునర్వికారహాన్యం యథా భవతి తథా అజయత్.

న నవప్రభురాఫలోదయాత్ స్థిరకర్మా విరరామ కర్మణః,

న చ యోగవిధేగ్న వేతరః స్థిరధీరాపరమాత్మ దర్శనాత్. 22

నేతి, స్థిరకర్మా ఆఫలోదయకారీ నవప్రభుః నూతనప్రభుః అజః ఆఫలోద
యాత్ ఫలసిద్ధిపర్యంతం కర్మణః ఆరంభాత్ న విరరామ న నివృత్తః “జగుప్సావి
రామ ప్రమాదార్థానామపసంఖ్యాన” మిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ, “వాజ్ఞే
పరిభ్యో రమ” ఇతి వరనైపువదం, స్థిరధీః నవేతరో రఘుశ్చ అపరమాత్మదర్శనాత్
పరమాత్మ సాక్షాత్కారపర్యంతం యోగవిధేః విశ్వానుసంధానాత్ న విరరామ.

ఇతి శత్రుషు చేంద్రియేషు చ ప్రతిషిద్ధప్రసరేషు జాగ్రతౌ,

ప్రసితావుదయాపవర్గ యోరుభయ్యాం సిద్ధి ముభావవాపతుః. 23

ఇతితి, ఇత్యేవం ప్రతిషిద్ధః ప్రసరః స్వార్థప్రవృత్తిశ్యేషాం తేషు శత్రుషుచ
ఇంద్రియేషు చ జాగ్రతౌ అప్రమత్తౌ ఉదయాపవర్గయోః అభ్యుదయమోక్షయోః
ప్రసితౌ ఆసక్తో “తత్ప్రే ప్రసితాసక్తా” విత్యమరః, “ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీ
యా”చేతి చకారాత్సస్తమీ, ఉభౌ అజరఘూ ఉభయ్యాం ద్వివిధాం అభ్యుదయ
మోక్షరూపాం “ఉభౌదుదాత్తోనిత్య” మితి తయప్రత్యయస్యానుజాదేశః “టి
డ్గాణ”ఇత్యాదినా జీవ్. సిద్ధిం ఫలం అవాపతుః, ఉభౌ ఉభే సిద్ధి యథాసంఖ్య
మవాపతురత్యర్థః.

అథ కాశ్చిదజవ్యపేక్షయాగమయిత్యాసమదర్శనస్సమాః,

తమసః పరమాపదవ్యయం పురుషం యోగసమాధినా రఘుః. 24

అథేతి, అథ రఘుః సమదర్శనః సర్వభూతేషు సమదృష్టిపన్, అజస్య
వ్యపేక్షయా అజాకాంక్షయా తదనురోధేన కాశ్చిత్సమాః కతిచిద్వర్షాణి “సమా
వర్షే సమం తుల్యమితి విశ్వః “హయనోఽస్త్రీశరత్సమా” ఇత్యమరశ్చ, గమ
యిత్యాసిత్యా, యోగసమాధినా, విశ్వానుసంధానేన “సంయోగో యోగఇత్యుక్తః

జీవాత్మ పరమాత్మనో” రతి వసిష్ఠః. తమసః పరం అవిద్యాయాః పరం మాయాత్మిక మిత్యర్థః, అవ్యయం అనంతపురుషం పరమాత్మానం ఆపత్ జరమాత్మైక్యం ప్రాపేత్యర్థః.

శ్రుతదేహావిసర్జనః పితృశ్చిరమశ్రూణి విసృజ్య రాఘవః,

విదధే విధిసుస్యనైష్ఠికం యతిభిస్సార్థమనగ్నిమగ్నిచిత్. 26

శ్రుతేతి, అగ్నిం చితవానగ్నిచిత్ “అగ్నాచే” రతి క్రిష్త్ “చితవానగ్ని మగ్నిచి” దిత్యమరః, రాఘవః అజః పితుః రఘూః శ్రుతదేహావిసర్జనః శ్రుతపితృ దేహత్యాగస్సన్నిత్యర్థః, చిరం అశ్రూణి విసృజ్య అస్య పితుః యతిభిః పరివ్రాజ కైః తత్కల్పవిధిసార్థం, అనగ్నిమగ్ని సంస్కారరహితం అనగ్నిసాధ్యమిత్యర్థః, నిష్ఠాయామస్తే భవం నైష్ఠికం విధిం అంత్యకర్మ విదధేచక్రే. అనగ్నిం విధిమిత్యత్ర శౌనకః-“సర్వసంగనివృత్తస్య ధ్యానయోగరతస్యచ, న తస్య దహనం కార్యం నైవ పిండోదకక్రియాః. నిదధ్యాత్ప్రిణపేనైవ బిలే భిక్షోః కళేబరమ్. ప్రోక్షణం ఖననం చైవ సర్వం తేనైవ కారయే” దితి.

అకరోచ్చ తదార్ధ్వదైహికం పితృభక్త్యా పితృకార్యకల్పనిత్,

న హి తేన పథా తనుత్యజ స్తవ యావత్తపింశకాంక్షీణః. 26

అకరోదితి, పితృకార్యకల్పనిత్ శ్రాద్ధవిధానజః అజః తథా పితృభక్త్యా తస్య రఘూః ఊర్ధ్వం దేహాభ్యుపసౌర్ధ్వదైహికం శ్రాద్ధం చాకరోత్ “ఊర్ధ్వ దేహ” చేతి వక వ్యాతేతత్ “అనుశతికానీనాంచే” త్యుభయపదవృద్ధిః భక్త్యైవాక రోత్ సతువిధి రస్తితి భావః, ఏతదేవాచానహీతి, తేన పథా యోగిమార్గేణ తను త్యజః దేహత్యాగిః తనయేన ఆవరితం దత్తం పిండం కాంక్షంతీతి తథోక్తాః. నహి న భవంతి ఖలు “నైవ పిండోదకక్రియా” ఇతి వచనాదిత్యర్థః.

స పరార్థ్యగ తేంశోచ్యతాం పితృదుద్దిశ్య సదర్శవేదభిః,

శమితాధిరధిజ్య కాయకః కృశవాసప్రతిశాసనం జగత్. 27

స ఇతి, పరార్థ్యగ తేః ఉత్కృష్టగ తేః ముక్తస్యేత్యర్థః, పితుః రఘూః అశో చ్యతాం శోకసర్వత్వం ఉద్దిశ్య అభిసంధాయ శోశో న కర్తవ్య ఇత్యుపది శ్యే త్యర్థః. సదర్శ వేదభిః వృద్ధైః శమితాధిః నివర్తితమనోవృథః “పుంస్యాధిర్మానసీ వృథే” త్యమరః, సః అజః అధిజ్యమధిగతమార్హికం కాయకం యస్య స తథో క స్సన్ జగత్ అప్రతిశాసనం ప్రజ్వారహితం కృతివాన్, స్వయ మేవ సర్వనియామక ఇత్యర్థః, అశోచ్యత్వే నుమంతుః, “పరివ్రాజ విపక్షే తు పతితేచాత్మవేదిన, కార్యో న శోకో జ్ఞాతీనా మన్యథా దోషభాగిన” ఇతి.

క్షీతిరిందుమతీ చ భామినీ పతిమాసాద్య తమగ్న్యపౌరుషమ్,

ప్రథమా బహురత్న సూరభూదసరా వీరమజ్జనత్సతమ్. 28

క్షీతిరితి, క్షీతిః మహి ఇందుమతీ నామ భామినీ నారీ చ “నారీ భామాచ భామినీ”తి హలాయుధః, అగ్న్యపౌరుషం మహాపరాక్రమం తమజం పతిం ఆసాద్య తత్రప్రథమా క్షీతిః బహూని రత్నాని శ్రేష్ఠవస్త్రాని సూత ఇతి బహురత్ననూః అథూత్ “రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠేఽపీ”త్యమరః, అపరా ఇందుమతీ వీరం సుతం అజీజనత్-జనయతిస్మ.

కిన్నామకోఽసౌ? తత్రాహః :-

దశరశ్మిశతోపమద్యుతిం యశసా దిక్షు దశస్వసి శ్రుణు.

దశపూర్వరథం యమాఖ్యయా దశకణ్ణానిగురుం విదుర్బుధాః. 29

దశేతి, దశరశ్మిశతానియస్య సః దశరశ్మిశతః సహస్రాంశుః “భామర్థం సస్సహస్రాంశు”రిత్యమరః, సూర్య ఉపమా యస్యాస్మా ద్యుతిర్యస్య తం యశసా దశస్వసి దిక్షు శ్రుతం ప్రసిద్ధం దశకంతారేః రావణశత్రోః రామస్యగురుం పితరం యం సుఖం ఆఖ్యయా నామ్నా దశపూర్వః దశశబ్దపూర్వః రథః రథశబ్దోయస్యతం దశపూర్వరథం దశరథమిత్యర్థః, బుధాః విదుః వదంతి “విదోలటో”వేతి యేరు సాదేశః.

ఋషి దేవగణస్వధాభుజాం శ్రుతయాగప్రసవై స్స పార్థివః,

అన్యణత్వముపెయివాన్ బభౌ పరిధేర్ముక్త ఇవోష్ణదీధితిః. 30

ఋషీతి, శ్రుతయాగప్రసవైః అధ్యయనయజ్ఞసంతానైః యథా సంఖ్యంఋషీణాం దేవగణానాం స్వధాభుజాం పితౄణాం అన్యణత్వం ఋణనిర్మూలత్వం ఉపేయివాన్ ప్రాప్తవాన్ సః పార్థివః అజః పరిధేః పరివేషాత్ “పరివేషస్తు పరివేషస్తుపరిధిరుపసూర్య కమండలే”ఇత్యమరః, ముక్తః ఉష్ణదీధితిః ఉష్ణాంకురివబభౌ.

బలమూర్తభయోపశాంతయే విదుషాం సన్నతయే బహుశ్రుతిమ్,

వసు తస్య విభోర్న కేవలం గుణవత్తాపి పరప్రయోజనమ్. 31

బలమితి, తస్య విభోః కేవలం వసు ధనమేవ పరప్రయోజనం న కింతుగుణవత్తాపి పరప్రయోజనా పరేషామన్యేషాం ప్రయోజనం యస్యాం సా, కుతః, బలం ఆర్థానాం ఆపన్నానాం భయోపశాంతయే న తు స్వార్థం పరపీడారం వా బహుభూరి శ్రుతం విద్యా విదుషాం సన్నతయే సత్కారాయ నతూత్సేకాయ.

న కదాచిదవేక్షితప్రజస్సహ దేవ్యా విదహార సుప్రజాః,

నగరోపవనే శచీసఖో మయతాం పాలయిత్వేవ నందనే. 32

సఇతి, అవేక్షితప్రజః అకుతోభయత్వేనానుసంహితప్రజః కేవలం స్త్రీవ్యసనీ నాభవదితి భావః, శోభనా ప్రజాయస్య స సుప్రజాః సుపుత్రవాన్ పుత్రస్యస్త

భార ఇతి భావః. “నిత్యమసిచ్చిజానేథయో” రిత్యసిచ్చిత్యయః, సః సృషః కదాచిత్ దేవ్యా ఇందుమత్యా నహ నగరౌపవనేశచ్యాస్సఖా శచీసఖః “రాజా హస్సఖి భ్యష్టచే” మరుతామమరాణాం పాలయితా దేవేంద్రః నందన ఇవ విజ హార చిక్రీడ, “నందనం వస” మిత్యమరః.

అథ రోధసి దక్షిణోదధేః శితగోకర్ణనికేతిమూశ్వరమ్,

ఉపవీణయితుం యయా ర వేరుదగాన్మత్తిపథేన నారదః. 33

అథేతి అథ దక్షిణోదధేఃదక్షిణసూద్రస్యగోధసి కూతే “ఉదన్వానుదధి స్సింధుః, కూలః రోధశ్చ తీరం చే”తి చామరః, శ్రితం గోకర్ణనికేతం గోకర్ణాఖ్యం స్థానం యేన తం ఈశ్వరం శివం ఉపవీణయితుం వీణయా ఉప సమీపే గాతుం “సత్యావపా” శేత్యాది నా వీణాశబ్దాదుపగానాగ్రేణిచ్ ప్రత్యయః. తతస్తుమన్ ప్రత్యయః. నారదః ర వేస్సంబద్ధినా ఉదగావృత్తిపథేన ఉదినా దిగ్భాగాదా వృత్తేః పంథాః ఉదగావృత్తిపథః తేన ఆకాశమార్గేణ యయా.

కుసుమైర్ధ్రుతితానుపార్థివైః స్రజమాతోద్యశిరోనివేశితామ్,

అహరత్కిల తస్య వేగవాసధివాసస్పృహయేవ మారుతః. 34

కుసుమైరితి. అపార్థివైః అపృథివీజైః దివ్యైరిత్యర్థః. తైః కుసుమైః గ్రథ తాం రచితాం తస్య నారదస్య ఆతోద్యస్య వాద్యస్య వీణారూపస్య శిరసి నిశే శితాం “చతుర్విధమిదం వాద్యం వాదిత్రాతోద్యనామక” మిత్యమరః. స్రజం మాలాం వేగవాన్ మారుతః అధివాసే వాసనాయాం స్పృహయేవ తయా ప్రజా స్వాంగం సంస్కర్తుమి వేత్త్యర్థః. “సంస్కారో గంధమాల్యాదైర్యస్సన్యత్త దధి వాసన” మిత్యమరః. అహరత్కిల, కిలేత్యైతిహే.

భ్రమరైః కుసుమానుసారిభిః పరికిర్ణా పరివాదిని మునే,

దదృశే పవనావలేపజం సృజతి బాష్పమివాంజనావిలమ్. 35

భ్రమరైరితి. కుసుమానుసారిభిః కుసుమాన్యనుసరద్భిః భ్రమరైః పరికిర్ణా వ్యాప్తా మునేః నారదశ్చ పరివాదిని వీణావిశేషః. “వీణాతు వల్లకీ విపంచీ సాతు తంత్రీభిన్నప్రభిః పరివాదిని” త్యమరః. పవనస్య వాయోః ఆవలేపః అధిక్షేపః. తజ్జం అంజనేన ఆవిలం కలపం బాష్పం అశ్రు సృజతిమందతీవ “ఆచ్ఛీనద్యో” రితి నుమ్వికల్పః. దదృశే; పరిభూతా హి స్త్రియో దదంతీతి భావః. భ్రమరా ణాం సాంజన బాష్పమిందు సాదృశ్యం వివక్షితం “వా నపుంసకస్య” ఇతివర మా నే, “ఆచ్ఛీనద్యోర్నమ్” ఇతి నుమ్వికల్పః.

అభిభూను విభూతిమూర్తవీం మధుగంధాతిశయేన వీరుధామ్,

స్వపతేరమరస్రగావ సా దయితోరశ్చదభోటిషు సితిమ్. 36

అభిభూయేతి. సా అమరస్రగ్ దివ్యమాలా మధుగంధయోః మకరందసా రభ్యయోః అతిశయేన వీరుధాంతానాం “అతాద్రతానిసీవీరు” దివ్యమరః. ఆ ర వీం ఋతుభవాం విభూతిం మధుగంధసంపదం అభిభూయ తిరస్కృత్య స్వపతేర జస్య దయితాయాః ఇందుమత్యాః ఉరః ఛాద్యతే ఆభ్యామిత్తురశ్చదౌ కుచా తయోః కోటిషు అగ్రేషు ప్రదేశేష్విత్సర్థః. సీతిం ఆప ప్రాస్తా ఉరశ్చదః కంచుక ఇతి కేచిత్ “ఉరుస్త నకోటి సుసితిమి” తిప్రాత ఉర్వోర్విశాలయోస్సనయోర్వే కోటి చూచుకే తయోస్సుస్థితింగోప్యస్థానే పతితత్వాత్ప్రకస్తం స్థానం నివాసం ఆప ప్రాప్తేత్సర్థః.

క్షణమాత్రసఖీం సుజాతయోః స్తనయోస్తామవలోక్యవిహ్వలా,

నిమిమీల నరోత్తమప్రియా హృతచంద్రా తమసేవ కౌముది 37

క్షణేతి. సుజాతయోస్సుజన్మనోస్సుందర తమయోరిత్యర్థః. స్తనయోః క్షణ మాత్ర సఖీం తాం స్రజం. అవలోక్య-విహ్వలా వివసా నరోత్తమస్య అజస్య ప్రియా ఇందుమతీ తమసా రాహుణా “తమస్తు రాహుస్స్వర్ణామి” రిత్వమరః. హృతచంద్రాకాము దీన నిమిమీల మచారేత్సర్థః. “అంతో నిమీలనం దీర్ఘనిద్రా వే” తి హలాయుధః.

వపుషా కరణోజ్జితేన సా నిపతంతీ పతిమప్యపాతయత్,

నను తైలనిషేకబిందునా సహ దీపార్చిరుపైతి మేదిసిమ్. 38

వపుషేతి. కరణేంద్రియైః ఉజ్జితేన “కరణం సాధకతమక్షేత్రగాత్రేం ద్రియేష్వపీ” త్యమరః. వపుషా కరణేన నిపతంతీ సా ఇందుమతీ పతిం అజమప్య పాతయత్ పాతయతిస్మ తథాహి-నిషిచ్యత ఇతి నిషేకః తైలమేవ నిషేకః క్షుర తైలమిత్యర్థః. తస్య బిందునా సహ దీపార్చిః దీపజ్వాలా “జ్వాలాభాసోర్నపుం స్యర్చి” రిత్వమరః. మేదిసిం మహీం ఉపైతి నను ఉపైత్యేవ “ప్రక్షావధారణా యజ్ఞానునయామంత్రణేన” నిర్వృత్యమరః.

ఉభయోఃపరిపార్శ్వవర్తినాం తుములేనార్తరవేణ వేజితాః,

విహగాః కమలాకరాశ్రయాస్సమదుఃఖా ఇవ తత్ర చుక్రుశుః. 39

ఉభయోరితి. ఉభయోః జాయాసత్తోః బరిపార్శ్వవర్తినాం పరిజనా నాం తుములేన సంకులేన ఆరరవేణ కరుణస్య నేన వేజితాః భీషితాః కమలా కరాశ్రయాః విహగాః హంసాదయశ్చ తత్రఉపవసే సమదుఃఖా ఇవ తుల్యకోశా ఇవ చుక్రుశుః చక్రందుః.

స్వపతే ర్వ్యజనాదిభిస్తనౌ నునుదే సాతౌ తథైవ సంస్థితా,

ప్రతికారనిధానమాయుష స్సతి శేషే హి ఫలాయ కల్పతే. 40

నృపతేరితి. నృపతేః అజస్య తమః అజ్ఞానం మూర్ఖేతి యావత్ వ్యజాదిభి స్సాధ్యైః నమః స నమః అనిశఠేన జలసేకకర్మరక్షణస్యాసాదయో గృహ్యంతే సాత్విందుమతీ తదైవ సంస్థితా నృతా. తథాపి ప్రతికారవిధానం చ త్సామయంః శేషేనతి ఫలాయ కల్పితే ఆగోగ్యాయ భవతి నాన్యథా “కౌపిం సద్యమానా” చేతి చతురీ. తస్మాత్ ఆయుశ్యేష సదాభివాత్ నృపః ప్రతికాశే ఉజ్జీవితః సాతు తద భావాత్ మృతేత్వ్యం.

ప్రతియోజయితవ్యవల్లకీ సమచస్థామథ స త్వవిప్లవాత్.

స నినాయ నితాంతవత్సలః పరిగృహ్యోచితమంగమంగనామ్.

ప్రతీతి. అథ సత్వవిప్లవాత్ అనునిష్క్రమణార్థేన “ద్రవ్యాసు వ్యసామేషు సత్వమస్త్రీతుజంతుషి” త్యమరః. ప్రతియోజయితవ్యా తంత్రీభిశ్చ జనీయా నతుయోజితా వితంత్రీత్వం. తస్యా వల్లక్యాః వీణాయాః సమవసేన సమవసా దశా యస్యాస్మా తాం అపశ్యేణాం సమావసాయాం సమవసేతి కవిస్తా ప్రయోజ్యతే అంగనాం ఇందుమతీం నితాంతం వత్సలః శ్రేమవాన్ సః అజః పరిగృహ్య హస్తాభ్యాం గృహీత్వా ఉచితం పరిచితం అంకం ఉత్సంగం నినాయ.

పతిరంకనివల్లయా తయా కరణాపాయవిభిన్నవర్ణయా.

సమలక్ష్యత బిభ్రదావిలాం మృగశేఖాముచసేవ చంద్రమాః.

పతిరితి. పతిరజః అంకనివల్లయా ఉత్సంగసితయా కరణానా ఇంద్రియాణాం అపాయేనాపగమేన, విభిన్నవర్ణయా విచ్ఛాయితయాతయా అంగనయాకరణేన ఉపసి ప్రాతః ఆవిలాం మలినాం మృగశేఖాం బిభ్రత్ తంద్రమాః చంద్ర ఇవ సమలక్ష్యత.

విలలాప స బాష్పగద్గదం సహజామప్సవహాయ ధీరతామ్.

అభితప్తమయోఽపి మార్దవం భజతే కైవ కథా శరీరిషు.

విలలాపేతి. సః అజః సహజాం స్వాభావికీమపి ధీరతాం ధైర్యమపహాయ త్యక్త్వా బాష్పగద్గదం యథాతథా విలలాప పరిచేవితవాన్ “విలాపః పరిచేవన” మిత్యమరః. తథాపి-అభితప్తం సంతప్తం అయోఽపి అనుభావితమారవమతీ భావః. మార్దవం భజతే శరీరిషు విషయే అభితప్తేష్యితి శేషః కైవ కీదృశీ కథా వార్తా అనుక్తి సిత్యం.

కుసుమాన్యపిగాత్రసంగమాత్ప్రభవంత్యాయారపోహితుం యది.

స భవిష్యతి హంత సాధనం కిమివాన్యశ్చిహన్యతో విధేః.

కుసుమానితి. కుసుమాన్యపి ఆపిశబ్దో నితాంతమాగ వద్యోతనారః. గాత్ర సంగమాత్ శరీరస్పర్శాత్ ఆయాః జీవితకాలం “ఆయుర్జీవితకాలో శ్రీ” త్యమరః. అపోహితుం అపహర్తుం ప్రభవంతి యది హంతేతి విషయే “హంత హన్ విషయే” చేతి విశ్యః. బ్రహ్మవిద్యతః విధేః అన్యత్ కుసుమాతిరిక్తం కిమివ

ఇవ శబ్దోవాక్యా అంకారే తీర్థమిత్యర్థః. సాధనం న భవిష్యతి. సర్వమపి సాధనం భవత్యేవేత్యర్థః.

అథవా మృదువస్తు హింసితుం మృదునైవారభ్యతే ప్రజాంతకః,

హిమనేకవివ త్తిరత్ర మే నభినీ పూర్వనిదర్శనం మతా. 45

అథవేతి. అథవా ప్రజాంతకః జనానాం నాశకః కాలః మృద్వితి పదచ్ఛేదః మృదువోమలం వస్తు మృదునైవ వస్తునా హింసితుం హంతుం ఆరభ్యతే ప్రారభ్యతే, అత్రాచే హిమనేకేన వివ త్తిర్యస్యాస్య నభినీమే పూర్వనిదర్శనం ప్రథమోదాహరణం మతా సమ్మతా.

స్రగియం యది జవితాపహా హృదయే కిం నిహితాన హంతిమామ్,

విషమప్యమృతం క్వచిద్భవేదమృతం వా విషమీశ్వరేచ్ఛయా.

స్రగితి. ఇయం స్రగ్ జీవితమపహంతీతి జీవితాపహాయది “అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత” ఇతి హంతేర్ద్రవ్యత్యయః. “హృదయే వక్షసి స్వాంత” ఇతి శాశ్వతః. నిహితానతీ మాం కిం న హంతి, కింతు ఈశ్వరేచ్ఛయా క్వచిత్ విషమప్యమృతం భవేత్, క్వచిదమృతం వా విషం భవేత్, దైవమేవాత్ర కారణమిత్యర్థః.

అథవా మమ భాగ్యనిష్ఠవాదశనిః కల్పిత ఏష వేధసా,

యదనేన తరుర్న పాతితః క్షపితా తద్విటపాశ్రితా లతా. 47

అథవేతి. అథవా మమ భాగ్యస్య విష్ణవాద్విపర్యయాత్ ఏషః స్రగిత్యర్థః. విధేయ ప్రాధాన్యా త్సుల్లింగనిరేకః. వేధసా విధాత్రా ఆశనిః వేద్యుత్పాగ్నిః. కల్పితః “దమ్బాశ్చి రశనిర్వయా” రిత్యమరః. “ఆశనిః పవవిద్యుతో” రితి విశ్వశ్చ. యద్యస్మాత్ ఆనేన పుగోవర్తనా పుష్పాశనినాపి ప్రసిద్ధాశనినేన తరుః తరుస్థానీయః స్వయమేవ న పాతితః. కింతు తస్య తరోః విటపాశ్రితా లతాస్థానీయా శ్రియా క్షపితా నాశితా (తచ్ఛబ్దేనాత్మాధ్వన్యతే, లతాశబ్దేనేందుమతీ) లోకే ప్రసిద్ధోఽశని స్తరుం లతాం చ క్షిపయతి ఆయం తు లతామేవన తరుమిత్యనేన ప్రకారేణాస్యాపూర్వత్వ మిత్యభిప్రాయః.

కృతవత్స్యసి నావధీరణామపరాధేఽపి యథా చిరం మయి,

కథమేకప దేనిరాగసం జనమాభావ్యమిమం న మన్యసే. 48

కృతవతీతి. మయి చిరం భృశం అపరాధేఽపి అపరాధం కృతవత్స్యపిరాధేః కర్త రి క్తః. యథా యతో హేతోః యథేతి హేత్వర్థః, స్వరాదిషు పర్యతే. “యథేతి హేతా” ఇతి గణవ్యాఖ్యానే, అవధీరణామపరాధాన కృతవత్స్యసి నాకారీః. “అనేన వర్తమాపనూప్య” ఇతి భూతాచేత్. తత్ కథమేకపదేతత్ నే “తత్త్వ

జేస్యాదేకపదం వర్తన్యామేకపద్యపీ"తి విశ్వః నిరాగసం నిరపరాధం ఇమం జనం
ఇమమిత్యాత్మనిర్దేశః. మామిత్యర్థః ఆభాష్యం సంభాష్యం న మనస్వేన చింతయన్.

ధ్రువమస్మి శతశ్శుచిస్మి తే విచితః కైతవవత్సలస్తవ,

పరలోకమసన్నివృత్తయే యదనాపృచ్ఛ్య గతాసి మామితః.

ధ్రువమితి. హేనుచిస్మి తే శతః గూఢవిప్రియకారీ కైతవేన కపటేన వత్స
లః కైతవవత్సలః ఇతి తవ విదితః త్వయా వేద్యమానోఽస్మి "గతిబుద్ధి" త్యాదినా
వర్తమానేక్తః "క్తస్య చవర్తమాన" ఇతి వస్త్రీ ధ్రువం వత్తః. యద్యస్మాత్ హం
అనాపృచ్ఛ్య అనామంత్రియ ఇతః ఆస్మాత్ లోకాత్ పరలోకం అసన్నివృత్తయే
అపునరావృత్తయే గతాసి.

దయితాం యది తానద్యన్యగాద్వినివృత్తం కిమిదం తయీనా వినా.

సహతాం హతజీవితం మమ ప్రబలామాత్మకృతేన వేదనామ్ 60

దయితామితి. ఇదం మమ హతజీవితం వత్సలజీవితం "హరితేవత్సలతేహతః"
ఇతి హలాయుధః. తానదాదౌ దయితాయద్యన్యగాత్ అన్యగాదేవ, యదిరత్రా
ధారజేపూర్వం మూర్ఛితత్వాదితీభావః. తర్హితయా వినా కిం కిమర్థం నివృత్తం,
తేనానుచితం గృకమిత్యర్థః. అత ఏవాత్మకృతేన స్వదుశ్శేష్టితేన నివృత్తియానేన
ప్రబలాం వేదనాం సహతాం స్వయంకృతాపరాధేషు సహనమేవ శరణమితిభావః.

సురతశ్రమసంభృతో ముఖే ధ్నిరుతే స్వేదలవోద్గమోఽపితే.

అథచాస్తమితాత్వమాత్మనా ధిగిమాం దేహాభృతామసారతామ్.

సురతేతి. సురతశ్రమేణ సంభృతః జనితః స్వేదలవోద్గమోఽపి స్వేదబింబా
దయోఽపితే ముఖేధ్నిరుతే అవతిష్ఠతే "దృష్ అవస్థానే" ఇతి ధాతో, తాదా
కాత్కర్తరిలట్. "రిజ్ శయగ్లజ్" క్షిప్తిరిజ్జాదేశః. అథత్వం ఆత్మనాస్వరూపేణ
అస్తం నాశం ఇతాప్రాప్తాచ ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానా త్ప్రతీయా ఇమాం
దేహాభృతాం అసారతాం అసిరత్వం ధిక్ నిందామ ఇత్యర్థః. "ధిక్షిర్భర్తనని
క్షయో" రిశ్యమరః. "ఉభసర్వతసోః కార్యాధిగుపర్యాదిషుత్రిషు. ద్వితీయాప్రేషి
కాంతేషు తతోఽన్యేత్రాపి దృశ్యత" ఇతి ధిక్చబ్దయోగాద్వితీయా.

మనసాపి సవిప్రియం మయా కృతపూర్వం తవ కిం జహాసి మామే
నును శబ్దపతిః క్షి తేరహం త్వయి మే భావనిబంధనా రతిః. 61

మనసేతి. మయా మనసాపి తవ విప్రియం న కృతపూర్వం పూర్వం న కృత మిత్యర్థః. 'సుపుపే' తి సమాసః. కిం కేన నిమిత్తేన మాం జహాసి నన్యహం ఓ తేః శబ్దపతిః శబ్దత ఏవ పతిః. న త్వర్థత ఇత్యర్థః. భావనిబంధనా భావహేతుకా అభిప్రాయ పూర్వకా స్మరనిబంధనావా "భావస్సత్త్వాస్యభావాభిప్రాయచేష్టాత్మ జన్మస్మి"తి సర్వత్రాప్యమరః. సా రతిస్తు మేత్వయ్యేవ అస్మి తి శేషః.

కుసుమోత్థచితాన్వళీభృతశ్చలయన్ భృంగరుచ స్వవాలకాన్,

కరభోరు కరోతి మారుత స్త్వదుపావ ర్తకశంకి మే మనః. 53

కుసుమేతి. కుసుమైః ఉత్థ చితాన్ గ్రధితాన్ వళీభృతః భంగీయుకాన్ వటిలా నిత్యర్థః, భృంగరుచః సీలాన్ తవ అలకాన్ చూరకంతలాన్ "అలకాశ్చూర్ణకంతలా" ఇత్యమరః, చలయన్ కంపయన్ "మితాం ప్రాప్నోతి" ఇతి ప్రాప్నోతి మారుతః వాయుః హేకరభోరు, మే మనః త్వదుపావ ర్తనశంకి కరోతి త్వదుజ్జీవనశంకి కరోతి త్యర్థః.

తదపోహితుమర్హసి ప్రియే ప్రతిబోధేన విషాదమాశు మే,

జ్వలితేన గుహగతం తమస్తుహినాద్రేవ న క్తమోషధిః. 54

తదతి. హే ప్రియే, తత్తస్మాత్, ఆశుప్రతిబోధేన మేవిషాదం న క్తం రాత్రా "అథ దోషాచ న క్తం చ రజనా వి"తీత్యమరః. ఓషధిః తృణజ్యోతిరాఖ్యా లతా జ్వలితేన ప్రకాశేన తుహినాద్రేః హిమాద్రేః "తు సారస్తుహినం హిమ" మిత్యమరః. గుహగతం గుహస్థితం తమ ఇవ ఆపోహితుం నిరసితుం అర్హసి,

ఇదముచ్చసి తాలకం ముఖం తవ విశ్రాంతకథం దునోతి మామ్,

నిశి సుప్తమిచైకపంకజం విరతాభ్యంతరషట్పదస్వనమ్. 55

ఇదమితి. ఇదం ఉచ్చసి తాలకం చలితవంతలం విశ్రాంతకథం నివృత్తసల్లా పం తవ ముఖం నిశి సుప్తం నిమిలతం, విరతః ఉపరతః అభ్యంతరాణామంతర్వర్తినాం షట్పదానాం భ్రమరాణాం "షట్పద భ్రమరాశయ" ఇత్యమరః. స్వనో యస్మిన్ తత్ నిశ్శబ్ద భృంగయుక్తమిత్యర్థః. ఏకమద్వితీయం పంకజ మివ మాం దునోతి పరి తాపయతి.

ప్రాణినాం సంయోగవియోగో విలోక్యేతే, తత్త్వయా కిఘర్థ మేవం సంక ప్యతే ఇత్యాశంక్యాహః :-

శశినం పునరేతి శర్వరీ దయితా ద్వంద్వచరం పతత్రిణమ్,

ఇతి తౌ విరహాంతరక్షమా కథమత్యంతగతాన మాం దహే. 56

శశినమితి. శర్వరీ రాత్రిః శశినం, చంద్రం పునరేతి ప్రాప్నోతి ద్వంద్వ భూః శర్వరీతి ద్వంద్వ చరః తం పతత్రిణం చక్రవాకం దయితా చక్రవాకే పున రేతి ఇతహేతోః తౌ శశిచక్రవాకా విరహాంతరక్షమా విరహావధిసహకా "అంతర

మహాకావ్య పరిధానాంతరిభేదతాదగ్య” ఇత్యమరః. అత్యంతగతా పునరావృత్తి రహితా త్వం తు మాం కథం న దహేః.

నవపల్లవసంస్తగేఽపితే మృదు నూయేత యదంగమర్పితమ్,

తదిదం విషహిష్యతే కథం వద వామోరు చితాధిరోహణమ్. 57

నవేతి, నవపల్లవసంస్తగే నూతనప్రవాళశయనే అర్పితమపి తే తవ మృదుయదంగం శరీరంనూయేత పరితః పం భవేత్. వామా సుందరా ఊరూ యస్యాస్సావామోరూః “వామం స్యాత్సుందరే సవ్య” ఇతి కేశవః. “సంహితశపే” త్యాదినా ఊత్ ప్రత్యయః, హే వామోరు తదిదమంగం చితాయాః కావ్యసంచయస్య అధిరోహణం కథం విషహిష్యతేఽవద.

ఇయమప్రతిబోధశాయినీం రశనా త్వం ప్రథమా రహస్సభి,

గతివిభ్రమసాదనీరవా న శుచా నానుమృతేన లక్ష్యతే. 58

ఇయమితి, ఇయం ప్రథమా రహస్సభి సురతసమయేఽస్యనపాయాదితీ భావః గతివిభ్రమసాదన గతివిలాసోపరమేణనీరవా నిశ్చయై రశనా మేఖలా “స్త్రీకట్యాం మేఖలా కాంచీ సప్తతీ రశనాస్త్రీయా” మిత్యమరః. అప్రతిబోధం అపునరుద్బోధం యథాతథాశాయినీం మృతామిత్యరః. శుచా త్వమను త్వయా సహ “తృతీయార” ఇత్యనుశబ్దస్య కర్మప్రవచనీయత్వే “కర్మప్రవచనీయాయుక్తే ద్వితీయే” తిద్వితీయో. శుచా మృతేన న లక్ష్యత ఇతి న, లక్ష్యత ఏవేత్యరః. ద్వో నష్టో ప్రకృతమర్గం గమయత ఇతి న్యాయాత్.

కలమన్యభృతాసు భాషితం కలహంసీషు గతం మదాలసమ్,

హరిణీషు విలోలమీక్షితం పవనాధూతలతాసు విభ్రమః. 59

కలమితి. కలమితిత్రిదివేతియుగ్మం అన్యభృతాసు కోకిలాసు కలం భాషితం మధురభాషణం కలహంసీషు మదేన అలసం మధురం గతం గమనం హరిణీషు విలోలం ఈక్షితం చంచలా దృష్టిః పవనేన ఆఘాతాసు ఈషత్కింపితాసు లతాసువిభ్రమః విలాసః ఇత్యమి పూర్వోక్తాః గుణాః కలభాషణాదయః ఏషు కోకిలాదిస్థానేష్వితీశేషః.

త్రిదివోత్సుకయాప్యవేక్ష్య మాం

నిహితాస్సత్యమమీ గుణా స్త్వయా.

విరహే తవ మే గురువ్యథం

హృదయం సత్వవలంబితం క్షమాః.

60

త్రిదివేతి. త్రిదివోత్సుకయాపి ఇహ జీవంత్యైవ స్వర్గం ప్రతి ప్రశితయాపి త్వయామామవేక్ష్యవిరహాసహం విచార్య-అమీ గుణాః సత్యంనిహితాః మత్ప్రభు

ధాన్యోపామతయా సాపితా ఇత్యర్థః, కింతు తవ విరహేగురువ్యథాంతిదుఃఖం మే
మచ హృదయం అనలంబితుం ధారియితుంసాపయితుమిత్వర్థః. నక్షమాన శక్తాః,
తేఽపిత్వత్సంగమ ఏనసుఖకారిణః నాన్యధాప్రత్యుత్ప్రణానత్కృంతంతీతిభావః

మిథునం పరికల్పితం త్వయా సహకారః ఫలినీ చ నన్విమా,
అవిధాయవివాహసత్క్రియాయనయోగ్యమృతఇత్యసాంప్రతమ్. 61

మిథునమితి. సహకారః మాతవిశేషః ఫలినీ ప్రియంగులతాచేతి ఇహ
ప్రియం గులతాసహకారౌ “ప్రియంగుఃఫలినీ ఫలీ” త్వమరః. త్వయా మిథునం
పరికల్పితం నను మిథునత్వేనాభ్యమాని. ఆనయోః నివాహసత్క్రియాం వివాహ
మంగళం అవిధాయ అకృత్వా గమ్యత ఇత్యసాంప్రతమయ్యుక్తం మాతృవిహీనా
నాం మాతరం వినా న కించిత్సుఖమస్తితి భావః.

కుసుమం కృతనోహదస్త్యయాయదశోలోఽయముదీరయిష్యతి,
అలకాభరణం కథం ను తత్తవ నేమ్యామి నివాపమాల్యతామ్. 62

కుసుమమితి. త్వయా కృతం వృక్షాదిపోషకం దోహదం పాదతాడనరూపం
యస్య సః ఆయమశోకః యత్కుసుమం సుమం ఉదీరయిష్యతి ఉత్పాదయిష్యతి
తవాలకానాం ఆభరణభూతం తత్ కుసుమం నివాపమాల్యతాం కథం ను నేమ్యామి
“పితృదానం నివాపస్యా” దిత్వమరః.

స్మరతేవ సశబ్దనూపురం చరణానుగ్రహమన్యదుర్లభమ్,
అమునా కుసుమాశ్రువర్షిణా త్వమశోకేన సుగాత్రి శోచ్యసే. 63

స్మరతేతి. అన్యదుర్లభం కింతు స్మరవ్యమేవేత్వర్థః. సశబ్దనూపురం యస్మిన్
తంచరణేనానుగ్రహంతాడనరూపం స్మరతేవకుసుమాన్యవాశ్రూణితద్వర్షిణాఅము
నా శోకేన హేసుగాత్రి, అంగగాత్ర కంఠభ్యోవక్తవ్యాత్ జీవ్, త్వంశోచ్యసే.

తవ నిశ్చసితానుకారిభిర్వకులైరర్ధచితాంసమం ను గూ,
అసమాప్య విలాసమేఖలాం కిమిదం కిన్నరకంఠి సుప్యతే. 64

తవేతి. తవనిశ్చసితానుకారిభిః సాగంధ్యేనత్వన్నిశ్వాసోపమైఃపటలైర్వకుళ
పుష్పైః మయాసమం అరచితాం అరం యథా భవతి తథా రచితాం విలాసమేఖ
లాం అసమాప్య సమాప్యై కిన్నరశ్యేవ కంఠో యస్యాస్యా కిన్నరకంఠి “అంగ
గాత్రే” త్యాదినా జీవ్. హే కిన్నరకంఠి, కిమిదం సుప్యతేఇదమనుచితమిత్వర్థః.

సమదుఃఖసుఖస్సఖీజనః ప్రతిపచ్చంద్రనిభోఽయమర్భకః,
అహమేకరసస్తథాపి తే వ్యవసాయః ప్రతిపత్తినిష్ఠురః. 65

సమేతి. సఖీజనః సమదుఃఖసుఖః త్వద్దుఃఖేన దుఃఖీ త్వత్సుఖేనసుఖీత్వర్థః.
అయమర్భకః బాలః ప్రతిపచ్చంద్రనిభః దర్శనీయః పరిష్కృతేత్వర్థః, ప్రతిపచ్చద్రేన

ద్వితీయా లక్ష్యే తే ప్రతిపచ్చంద్రస్య దర్శనా యోగ్యత్వాత్ అహం ఏకరసః సమాను
రాగః “శృంగారాదా విషే వీర్యే నుణే రాగేంద్రవేరస” ఇత్యమరః. తథాపి జీవన
సామగ్ర్యే సత్యపీత్యర్థః. తే తవ వ్యవసాయః అస్మత్పరిత్యాగరూపా వ్యాపారః
ప్రతిపత్తినిష్ఠురః స్మర్యం న శక్యః కిముతాధికర్తుమితి భావః.

ధృతిరస్తమితా రతిశుక్లతా విరతం గేయమృత్యుర్నిరుత్సవః,

గతమాభరణప్రయోజనం శయనీయం పరిశూన్యమద్యమే. 66

ధృతిరితి. అద్య మే ధృతిః ధైర్యం ప్రీతిర్వా “ధృతిస్సంతోషధైర్యయో”
రితి విశ్వః. అస్తమితాః నాశంగమితా. రతిః రమణం చ్యుతాగతా గేయంగీతం విర
తం ఋతుః వసంతాదిః నిరుత్సవః ఆభరణానాం ప్రయోజనం ఫలంగతం అపగతం
శేరతేంద్రేతి శయనీయంతల్పం “కృత్యల్పాఙ్గోబహుశ” మిత్యధికరణాచేంద్రీయ
ప్రత్యయః. పరిశూన్యం రిక్తం త్వాం వినా మే సర్వం సమృద్ధమితి భావః.

గృహిణీ సచినస్సఖా మిథః ప్రియశిష్యా లలితే కలావిధౌ,

కరుణావినుభేన మృత్యునా హరతా త్వాం నదగిన్న మేహృతమ్.

గృహిణీతి. హృదయే. త్వమేవ మేగృహిణీ దారాః సచివః బుద్ధిసహాయో
మంత్రి మిథః రహసి సఖా నర్మసచివః లలితే మధురే కలావిధౌ గీతపాదిత్రాది
చతుష్షష్టి కలాప్రయోగే ప్రియశిష్యా అతః త్వాం సర్వసమృద్ధిరూపాం హరతా
అతఏవ కరుణావినుభేన కృపాశూన్యేన మృత్యునా మే మమ సంబంధి కిం న
హృతం? వద, సర్వమేవ హృతమిత్యర్థః.

చతుష్షష్టికలాను భోజరాజః

గీతం 1 వాదిత్రం 2 నృత్యం 3 నాట్యం 4 చిత్రం 5 పుస్తకకర్మ 6 పత్ర
చ్ఛేద్యం 7 లిపిజ్ఞానం 8 వచనకాశలం 9 వైలక్షణ్యం 10 మాల్యవిధిః 11 గంధయుక్తిః
12 అస్వాద్యవిధానం 13 అమరంజనసానం 14 రత్నపరీక్షా 15 నీవ్యం 16 ఉపకరణ
క్రియా 17 అజీవజ్ఞానం 18 తిర్యగ్యోనిచిత్పితం 19 మాయాకృతం 20 సామండ్
సమయజ్ఞానం 21 క్షీడాకాశలం 22 సంవాహనం 23 శరీరసంస్కారకాశలం 24 ఆయ
ప్రాప్తిః 25 రక్షావిధానం 26 రూపసంఖ్యా 27 క్రియామార్గః 28 జీవగ్రహణం 29
సయజ్ఞానం 30 చిత్రవిధిః 31 నూథరాశిం 32 తులావిధిః 33 క్షిప్రగ్రహణం 34 అను
ప్రాప్తిః 35 తేఖా 36 స్మృత్యనుక్రమః 37 లీలావ్యాపారమోహనం 38 ఫలి
వ్యామోహ ఇతి పాతాంతరం. గ్రహణాదానం 39 ఉపసానవిధిః 40 యుద్ధం 41 తతం
42 గతం 43 స్త్రీపురుషభావగ్రహణం 44 స్వరాగ్రహణం 45 ప్రత్యంగదానం
46 నఖవిచారః 47 బంతవిచారః 48 నీపీస్రంసనం 49 గుహ్యస్పృశ్యసలోమ్యం 50 వర
మార కాశలం 51 భూషణం 52 సమానాత్మతా 53 ప్రోత్సాహనం 54 మృదుక్రోధ

ప్రవర్తనం 55 క్రద్ధప్రసాదనం 56 సుప్తాపరిత్యాగః 57 పరమస్వాపకాలావేశ
 ఘోషగ్రహః 59 సామ్రాజపాతనం 60 రమణస్వవీక్షణం 61 స్వయంశపథక్రియా
 ప్రసీతానుగమనం 63 పునర్నిరీక్షణం 64 ఇతికలానాం చతుష్షట్టిః.

మదిరాక్షి మదాననార్పితం మధు పీత్వా రసవత్కథం ను మే,

అనుపాస్యసి బాష్పదూషితం పరలోలోపనతం జలాంజలిమ్. 68

మదిరేతి. యద్యపి మాద్యత్వనయేతి. మదిరాసురేతి ప్రసిద్ధంతథాపి నారోన్య
 మదిరలోచనాఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్. మాద్యత్వనే నేతిమదిరం మదకరమాత్ర
 విత్వాచక్షతే “ఇషిమదియుది” త్యాదినా కిరచ్యుత్యయః. తాదృశేఅక్షిణీ యస్యా
 స్సస్యాస్సంబుద్ధిః. హేమదిరాక్షి మదకరాక్షి, మదాననేన ఆర్పితందతం రసవత్
 స్వాదుతరం మధు పీత్వా బాష్పదూషితం అశ్రుతప్తమిత్యర్థః, తమపిపరలోకాయ
 ఉపనతం నత్విహారం మే జలాంజలిం కథం ను అనుపాస్యసేఅనంతరం పాస్యసేతద
 నంతరం ఇదమనర్హమిత్యర్థః. అతేదంధ్వస్యతే, మధ్యేహి కోష్ఠముదక మనుపాసం
 యథాహ బాహుటః. “అనుపాసం హిమం వారి యవగోధుమయోర్నితమ్, దధ్ని
 మద్యే పిబేత్ డ్రాద్రే కోష్ఠం పిప్లమయేతే ప్లితి, తచ్చ ఇక్షావోపయోజ్య. ఇదం
 తూష్ణం లోకాంతరోపయోగీత్యాయు ర్వేదవిరోధాత్కథ మనుపాస్యసీతి భావః.

విభవేఽపి సతి త్వయా వినా సుఖమేతావదజన్య గణ్యతామ్,

అహృతస్య విలోభనాంతరైర్మమ సర్వే విషయా స్త్వదాశ్రయాః.

విభవ ఇతి. విభవేఽపివిశ్వరేణ సత్యపిత్యయావినాఅజన్య ఏతావదేవసుఖం
 గణ్యతాంయనత్వయా సహభుక్తంతతోఽన్యన్నకించిద్భవిష్యదీత్యర్థః. కతఃవిలో
 భనాంతరైఃవిషయాంతరైః, అహృతస్యానాకృష్టస్యమమ సర్వేవిషయాః త్వదాశ్ర
 యాఃత్వత్ప్రధానాః త్వదధీనా ఇత్యర్థః. త్వాంవినానకించినన్మమ రోచకమస్తీత్యర్థః.

విలపన్నితి కోసలాధిపః కరుణార్థగ్రధితం ప్రియాం వ్రతి,

అకరోత్పుధివీరుహానపి స్రుతశాఖారసబాష్పదూషితాన్. 70

విలపన్నితి. కోసలాధిపః అజః ఇతి కరుణః శోకరసః స ఏవారః లేనగ్రధి
 తం యథా తథా “కరుణస్తు రనే వృక్షే దయాయాం కరుణామతే”తి విశ్వః.
 ప్రియాం ఇందుమతీః ప్రతివిలపన్ పుధివీరుహాన్ పృథ్వానపి స్రుతాః శాఖారసాః
 మకరందా ఏవ బాష్పైః తైః దూషితాన్ అకరోత్ అచేతనానప్యశోదయదిత్యర్థః.

అథ తస్య కథంచిదంతః స్వజనస్తామపనీయ సుందరమ్,

వినసర్జ తదంత్యమండనామనలాయాగురుచందనైర్ధనై. 71

అథేతి. అథ స్వజనః బంధువర్గః తస్య అజస్య అంతః ఉత్సంగాత్ - కథంచి
 ధవనీయ తత్ దివ్యభసుమమేవ అంత్యమండనం యస్యాస్సా తాం సుందరీం ఇందు

మఠిం అగ్రయాణి చందనాని చ ఏధాంసి ఇంధనాని యస్యతస్మై “కాష్ఠం దాహ్య
ధనం త్వేధ ఇథ్యుమేధస్సమిత్ ప్రియా” మిత్యమరః, అనలాయపానకాయవిష
త్యక్తవానిత్యర్థః, “క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్య” మితి క్రియామాత్రయోగే
సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థి.

ప్రమదామను సంస్థితశ్చ చా నృపతిస్సన్నితి వాచ్యదర్శనాత్,
న చకార శరీరమగ్నిసాత్సహ దేవ్యా న తు జీవితేచ్ఛయా. 7

ప్రమదామితి. నృపతిస్సన్ మహారాజస్సన్ శుచాశోకేన ప్రమదామనుప్రమ
దయాసహ “తృతీయార్థ” ఇత్యన్యోకర్మప్రచరణియత్వేతివ్యోగాద్వితియా, సంకి
మృత ఇతి వాచ్యదర్శనాత్ అపవాదజ్ఞానాదిత్యర్థః. దేవ్యా ఇందుమత్యా సహశరీం
అగ్నిసాత్ అగ్న్యధీనం న చకార “తదధీనరచన” ఇతిసాతిప్రత్యయః జీవితేచ్ఛ
యాతు న.

అథ తేన దశాహతః పరే గుణశేషామపదిత్య సుందరిమ్.

విద. సా విధయస్సమాపితాః పురస్వోపవనే మహార్థయః. 7

అథేతి. అథ విదుషా తేన అజేన గుణా ఏవ శేషా యస్యాస్తాం గుణశేష
సుందరిం ఇందుమతీమపదిత్య, ఉద్దిత్యదశా నామహ్నిం సమాహరః దశాహః తదైత
తేత్యాది నాసమాహారేతత్పురుషః సమాహరస్యైకత్వాదేకవచనం “రాజాహస్యే
భ్యిష్టజితిటచీ గ్రత్యయః” రాత్రాహ్నిహః పుంసీతి పులింగ తా “అహ్ని ౭ హ్నివే
భ్యః” ఇత్యహ్నిదేవో పభతతి “నసంఖ్యాతేస్సమాహరః” ఇతినిషేధాత్, తతః సన్ని
తస్మాద్దశాహతః పరేక్షార్థ్యం కర్తవ్యః సుహార్థయః మహాసమృద్ధయః విధయ
యాః పురః పుర్యాః ఉపవనే ఉద్భావనన ఏవసమాపితాః సంఖ్యామనుష్ఠితా ఇత్య
ర్థః సచాత్రదశాహతి ఇత్యస్య “శుభ్యేద్విప్రోదశాహేన ద్వాదశాహేన భూమి
వైశ్యః పంచదశాహేన శూద్రోమాసేనశుద్ధౌతి” ఇతి మనువచన-విరోధశృంకనీయః
తస్యనిర్గుణత్వప్రియవిషయత్వాత్ గుణవత్ప్రియస్యతు దశాహతశ్చదిమాహ వరా
శరః. “క్షుప్రియసుదశాహేన స్వకర్మనిరతశ్చచి” రితి-నూచ్యతేస్యాపి గుణ
వత్త్వం వినుషేతి.

స వివేక పురిం తయా వినా క్షణదాపాయశశాంకదర్శనః,

పరివాహమివావలోకయన్ స్వశుచిః పారవధూముఖాశ్రుషు. 7

సఇతి. తయా ఇందుమత్యా వినాక్షణదాయః రాత్రేః “నిశా నిశిధిరాత్రి
ప్రియామాక్షణదాక్షపా” ఇత్యమరః. అపాయేవసానే అపగమఇత్యర్థః
శశాంకః చంద్రః స ఇవ దర్శనః దృశ్యమాన ఇత్యర్థః. కర్మాశ్రేణ్యుట్ ప్రత్యయః
అవలోకయన్ “జలోచ్ఛ్వాసాః పరివాహ” ఇత్యమరః. స్వదుఃఖపూరాతిరేకమి
పశ్యన్ పురిం అయోధ్యాం వివేకశఘాగ్రహణాత్తాసామిందుమత్యాం సఖ్యభిమాన
దజసమాదుఃఖనూచనాత్పరివాహోక్తిర్నిర్వహేతి.

అథ తం సవనాయ దీక్షితః ప్రణిధానా ద్గురురాశ్రమస్థితః,

అభిషంగజడం విజజ్ఞి వానితి శిష్యేణ తదాస్వబోధయత్. 75

అథేతి. అథ సవనాయ యాగాయ దీక్షితః గురుః వసిష్ఠః ఆశ్రమస్థితః సావీ
శ్రమ ఏవ స్థితస్సన్ ప్రణిధానాత్ ధ్యానాత్ తంత్రజం అభిషంగజడం దుఃఖ
మోహితం విజజ్ఞివాన్ జ్ఞాతవాన్. “కస్యశ్చే”తి కస్యప్రత్యయః. ఇతివత్స్యమాణ
ప్రకారేణ శిష్యేణ బోధయిత్రా అబోధయత్ బుధ్యతేర్ణ్యంతాల్లక్.

వసిష్ఠశిష్య ఆహః—

అసమాప్తవిధిర్వ్యతో మునిస్తవ విద్వానపి తాపకారణమ్,

న భవంతముపస్థితస్స్వయంప్రకృతో స్థాపయితుం పథశ్చ్యుతమ్. 76

అసమాప్తేతి. యతః హేతోః మునిః వసిష్ఠః, అసమాప్తవిధిః అసమాపిత
క్రతుః ఆతోహేతోః తవతాపకారణం దుఃఖహేతుం కళత్రనాశరూపం విద్వాన్
జానన్నపి “విదేశ్యతుర్వసు”రితి స్వాదేశః. “నలోకే”త్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః.
పథశ్చ్యుతిం ప్రకృతేచ్ఛ్యుతంస్వభావాద్భృష్టం భవంతం ప్రకృతోస్వభావేస్థాపయ
తుం ఆశ్వాసయితుమిత్వ్యర్థః. స్వయం నోపస్థితః నాగత ఇత్యర్థః.

మయి తస్య సువృత్త వర్తతే లఘుసందేశపదా సరస్వతీ,

శృణు విశ్రుతసత్త్వసారతాం హృది చైనాముపధాతుమర్హసి. 77

మయీతి, హే శువృత్త సదాచార, సందిశ్యత ఇతి సందేశః సందేష్టవ్యార్థః
తస్య పదాని వాచకాని లఘూని సంక్షిప్తాని సందేశపదాని యస్యాం సా లఘుసం
దేశ పదా తస్య మనః వసిష్ఠస్య సరస్వతీ వాక్ మయివర్తతే “గీర్వాణ్యాణీ సర
స్వతీ” త్యమరః. హేవిశ్రుతసత్త్వసార ప్రఖ్యాత ధైర్యాతిశయ తాం సరస్వతీం
శృణుశ్రుతామేనాం వాచం హృది మనసి ఉపధాతుం చార్హసి.

వత్స్యమాణార్థోపయుక్తం మునేస్సర్వం తావదాహః—

పురుషస్య పదేవ్యజన్మన స్సమతీతం చ భవచ్ఛ భావి చ,

న హి నిష్ప్రతిఘేన చక్షుషా త్రితయం జ్ఞానమయేన పశ్యతి. 78

పురుషస్యేతి. ఆజన్మనః పురుషస్య పురాణపురుషస్య భగవత్త్రివిక్రమస్య
పదేతు విక్రమేషు భువనేష్విత్యర్థః సమతీతం భూతం చ భవత్ వర్తమానం చ
భావి భవిష్యచ్ఛేతిత్రితయం నిష్ప్రతిఘేన అప్రతిబంధేనేత్యర్థః. జ్ఞానమేవ జ్ఞాన
మయం తేన చక్షుషా దృష్ట్వా సః వసిష్ఠః పశ్యతి హి అతః తదుక్తేషు న సంశయిత
వ్యమిత్వ్యర్థః.

చరతః కిల దుశ్చరం తపస్తృణబిందోః పరిశంకితః పురా,

ప్రజిఘాయ సమాధిభేదినీం హరిరస్మైహరిణీం సురాంగనామ్ 79

చరతః. పురా కిల దుశ్చరం తీవ్రం తపః చరతః తృణబిందోః తృణబిందు నామకాదత్రివంశ్యాదృషేః పరిశంకితః ఛేతః కర్తరిక్తః “భీత్రాణానాం భయ హేతు” రిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ. హరిః ఇంద్రః సమాధిభేదినీం తపోవిఘాతినీం హరిణీం నామ సురాంగనామపురసం అస్మై తృణబిందవే ప్రజిఘాయ ప్రేషితవాన్.

స తపః ప్రతిబంధమన్యనాప్రముఖావిష్కృతచారుపభ్రమామ్,

అశవద్భవ మానుషీతి తాం శమవేలా ప్రళయోర్మిణా భువి. 80

స ఇతి. సః మునిః శమః శాంతిరేవ వేలా మర్యాదా తస్యాః ప్రళయోర్మిణా ప్రళయకాలతరంగేణ శమవిఘాతకే నేత్యర్థః “అభ్యంబువికృత” వేలా కాలమర్యాదయోరపి” త్యమరః. తపః ప్రతిబంధేన విఘ్నేన యోమన్యః క్రోధః తేన హేతునా “మన్యైర్నైక్రతా క్రుధీత్యమరః. ప్రముఖే అగ్రే అవిష్కృతః ప్రకటితః చారువిభ్రమః మనోహరవిలాసో యయా సా తాం హరిణీం భువి భూలోక మానుషీ మనుష్యస్త్రీ భవేత్యశపత్ శకాప.

భగవన్పురవానయం జనః ప్రతికూలాచరితం యమస్య మే,

ఇతిచోపనతాం క్షితిస్సుశం శృతవానా సురపుష్పదర్శనాత్. 81

భగవన్నితి. హేభగవన్ మహర్షే, అయంజనః పరోఽస్యాస్తి స్వామిత్వే నేతిపరవాన్ పరాధీనః ఆయమితి తస్యా ఆత్మనిర్దేశః అహం పరాధీనేత్యర్థః. మేమమ ప్రతికూలాచరితం విరుద్ధాచరణం అపరాధం తపోఽంతరాయం యమస్వ ఇతి అనేన పకారేణ ఉపనతాం శరణం గతాం హరిణీం ఆసురపుష్పదర్శనాత్ సురపుష్పదర్శన ఉద్యంతం క్షితిం స్పృశతీతి స్పృశతాం క్షితిస్సుశం మానుషీం కృతవాన్ అకరోత్, దివ్యపుష్పదర్శనం శాపావధిరిత్యనుగృహీతవానిత్యర్థః.

క్రథ కైశికవంశసంభవా తప భూత్వా మహిషీ చిరాయ నా,

ఉపలబ్ధవతీ దివశ్చ్యుతం వివశా శాపనివృత్తికారణమ్. 82

క్రథ కైశికేతి. క్రథ కైశికానాం రాజ్ఞాంవంశసంభవో యస్యాస్యా సుకాగనా తపమహిషీ భూత్వా చిరాయ దివః స్వర్గాత్ చ్యుతం శాపనివృత్తికారణం సుర

పుష్పయాశం ఉపలబ్ధవతీ ప్రాప్తవతీ వికళా అభూదితి శేషః, మృతేత్యర్థః.

తదలం తదపాయుచింతయా వివశిత్తుత్తిమ తాముచస్థితా,

వసుధేనుమవేక్ష్యతాం త్వయా వసుమత్యా హి సృషాకళత్రిణః.

తదితి. తత్ తస్మాత్ తస్యాః ఇందుమత్యాః అపాయచింతయా నాశచింతయా అలం; తస్మరణం న చింత్యమిత్యర్థః. నిషేధక్రియాం ప్రతికరణత్వాచ్చింతయేతి తృతీయా, కుతో న చింత్యమత ఆహ — యతః ఉత్పత్తిమతాం జన్మవతాం విపత్ విపత్తిః ఉపస్థితా సిద్ధా “జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యు” రిత్యుత్తేరిత్యర్థః. నను తథాపి కళత్రహీనస్య కిం జీవితం? తత్రాహ. — వసుధేతి. త్వయా ఇయం వసుధా భూమిః “వసుధోర్ధ్వ వసుంధరే” త్యమరః. అవేక్ష్యతాం పాల్యతాం. హియస్మాత్ సృషాః రాజానః వసుమత్యా భువా కళత్రిణః కళత్రవంతః తస్మాన్న శోచితవ్యమిత్యర్థః. “కళత్రం శ్రోణీభార్యయో” రిత్యమరః.

ఉదయేమదవాచ్యముష్ణతా శ్రుతమానిష్క్రృతయాత్మవత్తయా,

మనసస్తదుష్ఠి తే జ్వరే పునరిక్లీబతయా ప్రకాశ్యతామ్. 84

ఉదయఇతి. ఉదయే అభ్యుదయే సతిమదేవ యద్వాచ్యం నిందాతదుష్ణతా పరిహారతా సత్యపి మదహేతా ఆమాద్యతాత్వయా ఆత్మవత్తయా అవికృత చిత్తవత్తయాలింగేన శ్రుతం శాస్త్రం తజ్జనితం జ్ఞానమితియావత్. ఆవిష్కృతం ప్రకాశితం తత్ శ్రుతం మనసః జ్వరే సంతాపే ఉపస్థితే ప్రాప్తసతిఅక్లీబతయా అకాతర్యేణలింగేన పునః ప్రకాశ్యతాం; విదుషాసర్వావస్థాన్వసిధీరణ భవితవ్యమితిభావః.

ఇతోఽపి న రోదితవ్య మిత్యాహః—

రుదతా కుతఏవ సా పునర్భవతా నానుమృతాపి లభ్యతే,

సరణోకజమాం స్వకర్మభిర్గతయో భిన్నపథా హి దేహినామ్. 85

రుదతేతి. రుదతా భవతా సా కుత ఏవ పునర్లభ్యతే, న లభ్యత ఏవేత్యర్థః. యతః అనుమ్రీయత ఇత్యనుమృతోక్తిర్. తేన అనుమృతా అనుమృతవతాపి భవతా పు. ౭ న లభ్యతే. నన్వనుమృతేన పరత్ర లభ్యతే ఇతిచేత్ తదపి నేత్యాహ — పరణోకజమాం లోకాంతరభాజాం దేహినాం గమ్యంత ఇతిగతయః గమ్యస్థానాని స్వచ్ఛభిః పుణ్యస్థానైః భిన్నపథా హి పృథక్కృతమార్గా హి పరత్రాపి స్వస్వకర్మనుకూపఫలభోగాయభిన్నభిన్నదేశగమనాన్నానుమృతేనాపిలభ్యత ఇత్యర్థః.

అపశోకమనాః కుటుంబినీమనుగృహ్నిన్వ నివాపదత్తిభిః,

స్వబనాశ్రు కిలాశిసంతతం దహతి ప్రేతమితి ప్రచక్షతే.

అవేతి. కింతు అపశోకమనాః నిర్ముఖాని తస్మిన్ కటుంబినింపత్నీం “భాగ్యా
జాయాథపుంభూమ్ని దారాస్సాన్యత్తుకుటుంబిని” త్యమగః. నివాపదత్తిభిః పింజోద
కాదిదానైః అనుగృహ్ణిష్య తర్పయేత్సర్వః. అన్యథా దోషమాహ—అతిసంతత
మవిచ్ఛిన్నం స్వజనానాం బంధూనాం అశ్రుప్రేతం మృతం “పరేతప్రేతస్థితా”
ఇత్యమగః. దహతి ఇతి ప్రచక్షతే కిల మన్వాదయః. అత్ర యాజ్ఞవల్క్యుః—
“శ్రేష్ఠాశ్రువాంధవై ర్యుక్తం ప్రేతో భుక్తే యతోఽవశః. అతో న రోదిత
వ్యం హి క్రియాః కార్యాస్వశక్తిత” ఇతి.

మరణం ప్రకృతిశ్చగీరిణాం వికృణ్ణిరీభవముచ్యతే బుధైః.

క్షణమప్యవతిష్ఠతే శ్వఃస్వది జంతుర్నను లాభవానసా. 87

మరణమితి. శరీరణాం మరణం ప్రకృతిః స్వభావః; ధ్రువమిత్యర్థః. బుధైః
జీవితం వికృతిః యాదృచ్ఛిక మిత్థుచ్యతే, ఏవం స్థితే సతి జంతుః ప్రాణీ క్షణ
మపీతి. అత్యంత సంయోగే ద్వితీయా క్షణమపి పూర్ణం శ్వసన్ జీవన్ అవతిష్ఠతే
యది అసాక్షణజీవీ లాభవానను జీవతే యథాలాభం సంతోషవ్యం అలభ్య
లాభాత్ మరణేతు న శోచితవ్యం, తస్య స్వాభావాదితి భావః.

అవగచ్ఛతి మూఢచేతనః ప్రియనాశం హృది శ్లోషయన్పితమ్.

సిరధీస్తు తదేవ మన్యతే కుశలద్వారతయా సముద్ధృతమ్. 88

అవేతి. మూఢచేతనః భ్రాస్త బుద్ధిఃపురషః ప్రియనాశం ఇష్టనాశం హృది
అర్పితం నిఖాతశల్యం శంకుం అవగచ్ఛతి మన్యతే, సిరధీర్విద్వాంస్తు తదేవశల్యం
సముద్ధృతం ఉత్థాతం మన్యతే ప్రియనాశే సతీతి శేషః. కుశలద్వారతయా ప్రియ
నాశస్య మోక్షోపాయయేత్సర్వః. విషయలాభ వినాశయోః యథాసంఖ్యం హిత
హితసాధనత్వాభిమాన పామరాణాం, విపరీతం తు వివక్షితామితి భావః.

స్వశరీరణావపి శ్రుశంయోగవిపర్యయా యదా,

విరహః కిమివానుతాపయేద్వద బాహ్యైర్విషయైర్విపశ్చితమ్. 89

స్వేతి. స్వస్య శరీరశరీరిణౌ, స్వదేహాత్మానావపి యదా యతః శ్రుతాశ్రుత్య
వగతౌ సంయోగవిపర్యయా సంయోగవిప్రయోగో యయోస్తా తథోక్తాతతః బాహ్యై
ర్విషయైః పుత్రకళత్రాదిభిః విరహః విపశ్చితం విద్వాంసం సంతం కిమివానుతాప
యేత్ త్వం వద, నకించిదిత్యర్థః. అహం పదే శరీరేఽపి వినాశో నిత్యోమతః విష
యాణా మన్యేషాం వినాశేన పరివేదనా విదుషామితి భావః. స్వశరీరేత్యత్ర ఘటస్య
స్వయాపం రాహాశ్శిర ఇత్యాదివదుపపత్తిః. అథవా స్వకబ్దస్య శరీరేణైవసమృద్ధః.

న పృథగ్జనవచ్చుచో వశం
వశినాముత్తమ గంతుమర్హసి,
ద్రుమసానుమతాం కిమంతరం

యది వాయకా ద్వితయేఽపి తే చలాః

90

నేతి. హేవశినాముత్తమజితేంద్రియశ్రేష్ఠ, పృథగ్జనవత్ పామరవత్ “ప్రాకృతశ్చ పృథగ్జన” ఇత్యమర్హః. శుచః శోకస్య వశం గంతుం వార్హసి. తథాహి. — ద్రుమసానుమతాం తరుశ్శిఖరిణాం కిమంతరం శో విశేషః వాయాసతి తే ద్వితయేఽపి ద్విప్రకారా అపి “ప్రథమచరమే” త్యాదినా జసి విభాషా స్వస్య నామ సంజ్ఞా, చలా యది చంచలాయశి సానుమతామపి చలనే ద్రుమవత్తే సామప్యచలసంజ్ఞా న స్యాదిత్యర్థః.

న తథేతి వివేతురుదారమతేః

ప్రతిగృహ్య నచో విససర్జ ముగమ్.

తదలబ్ధపదం హృది శోకఘన

ప్రతియాతమివాంతి కమస్య గురోః.

91

స ఇతి. సః అజః ఉదారమతేః మహాబుద్ధేః వివేతుః వసిష్ఠస్య వచః తచ్చిష్య ముఖేనోక్తం తథేతి ప్రతిగృహ్య అంగీకృత్యనునిం వశిష్ఠశిష్యం విససర్జ ప్రేషయా మాన కింతు తద్వచః శోకఘన దుఃఖసాంద్రే అస్యాజస్య హృది అలబ్ధపదమ ప్రాపావకాశం సత్ గురోఃవశిష్ఠస్య అంతికం ప్రతియాతమివ ప్రతినీవృత్తేం కిము ఇత్యుత్ప్రేక్షా. తోటకవృత్తం “ఇహతోటకమమ్ముద్గిస్తైః కథిత” మితి లక్షణాత్.

తేనాష్టా పరిగమితాస్సమాః కథంచి-

ద్బాలత్వాదపితథసూన్యతేన సూనోః.

సాదృశ్యప్రతికృతిదర్శనైః ప్రియానూః

స్వప్నేషు త్షణికసమాగ మోత్సవైశ్చ.

92

తేనేతి. అవిశిఖం యథార్థం సూన్యతం ప్రియవచనం యస్య తేన ఆజేన సూనోపుత్రస్య దశరథస్య బాలత్వాత్ రాజ్యాత్ మత్వాదిత్యర్థః ప్రియానూః ఇందుమత్యః సార్వశ్యం వత్సంతరగతమాకారసామ్యం ప్రతికృతిః చిత్రంతయో దర్శనైః స్వప్నేషు త్షణికాః త్షణికం గురూసమాగ మోత్సవాః తైః త్షణిక సమాగ మోత్సవైశ్చ కథంచిత్ కృచ్ఛ్ణానామ సమాః సంవత్సరాః పరిగమితాః పరివా హితాః. ఉక్తంచ. — “వియోగావసాను ప్రియజనదిదృశ్యనుభవనం తతశ్చిత్రం కర్మ స్వపనసమయే దర్శనమపి, తదంగస్ఫుష్టానామావగతవతాం స్మరణమపి ప్రతికారః కామవృద్ధితమనసాం శోఽపిగ దిత,” ఇతి. ప్రకృతే సాదృశ్యాదిత్రితయాభిధానం తదంగస్ఫుష్టపదార్థ స్ఫుష్టరపుష్కలక్షణం ద్రష్టవ్యం. ప్రహర్షణివృత్తమేతత్.

తస్య ప్రసహ్య హృదయం కిల శోకశంకః

ప్లక్షప్రగోహ ఇవ సౌధతలం విభేద.

ప్రాణాంత హేతుమపి తం భిషజామసాధ్యం

లాభం ని. చానుగమనే త్వరయానుమేనే 93

తస్యేతి శోక ఏవ శంకః “శంకః కీలే శివే”తి విశ్వః. తస్య ఆజ
స్య హృదయం నయః ప్లక్షప్రగోహః ప్లక్షవృక్షంకురః సౌధతలమివ ప్రసహ్యబలా
తగ్రత్య విభేద ప్రాణాంత హేతుమపి మరణ కారణమపి భిషజాం చికిత్సకానాం
భిషగైవద్యచ్ఛిత్సక” ఇత్యమరః, అసాధ్యం అసతి సమాధేయం తం శోకశంకం
శోగపర్యవసితం ప్రియాయాః అనుగమనే త్వరయా ఉత్కంఠయా లాభం అను
మేనే; ప్రియాం విచా జీవనస్య దుస్సహత్వాత్ తత్ప్రాప్తి కారణం మరణమేవ
వరమిత్య పున్య శేత్యర్థః.

సమ్యగ్వినితమథ సన్మహారం కుమార-

చూదిశ్య రక్షణవిధౌ విధివత్ప్రిజానామ్,

రోగోపస్మప్తమదుర్వసశీం ముముక్షుః

ప్రాయోపవేశనమతిర్నిపతిశ్చభూవ. 94

సమ్యగితి. అథ సృపతిః ఆజః సమ్యగ్వినితం నిసర్గ సంస్కారాభ్యాంవినితం
వర్మహరతీతి వర్మచరః కవచ ధారణార్హ వయస్కుః “వయసి” చేత్యత్ ప్రత్యయః.
తం కుమారం దశరథం ప్రజానాం రక్షణవిధౌ రాజ్యే విధివద్విధ్యర్హం
యథాశాస్త్ర మిత్యర్థః. “తదర్హ” మితి వతిప్రత్యయః. ఆదిశ్యనియుజ్య రోగణి
ఉపస్మప్తాయః వ్యాప్తాయా సన్తోః శరీరస్య దుర్వసశీం దుఃఖావస్థితిం ముముక్షుః
జీహసుస్సన్ ప్రాయోపవేశనే అనశనావసానే మతిర్వస్య స బభూవ “ప్రాయ
స్త్వనశ నే మృత్యో తుల్యబాహుళ్య యోరపీ”తి విశ్వః. అత్రాదిత్య పురాణవచ
నాని. “సమాయక్రోభ వేద్యస్తు పాతక్త ర్మహదాదిభిః, దుశ్చక్తిన్న ర్మహరోగః
పీడితో వా భవేత్తుయః. స్వయందేహవినాశస్య కాలే ప్రాప్తే మహామతిః, అబ్రా
హ్మణోవా స్మరాదిమహాఫలజిగ్షయా, ప్రవిశేజ్యలనందీప్తం కర్మాదనశనంతథా
వీతేషా మధికారోఽస్తి నా న్యేషాం సర్వజంతుభు. నరాణామథ నారిణాం సర్వ
వర్ణేషు సర్వదే”తి.

తీర్థే తోయవృణికరభవే జహ్నుకన్యాసరయ్యా

రేహత్యాగాదమరగణనాతేభ్యమాసాద్య సద్యః,

పూర్వాకారాదధిచతురీయా సంగతః కాంతయానుసౌ

లీలాగారేష్వరమత పునర్నందనాభ్యంతరేషు.

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ, రఘువంశే, మహాకావ్యే, అష్టమస్కంధః.

తీర ఇతి, అసా అజః జహ్నుకన్యాసర్వయోః తోయానాం వ్యతికరణ సంభే
దేన భవేత్తీరే గంగాసరయూసంగమే దేహత్యాగాత్సద్య ఏవ అమరగణనాయాం
లిఖ్యత ఇతి లేఖ్యం లేఖనం “తయోరేవ కృత్య క్ఖలరా” ఇతి భావార్థేణ్యత్ప్రత్య
యః, అసాద్య ప్రాప్య పూర్వస్మాదాకారా ద్రూపాత్ అధి అధికం చతురయా
సుభగయా కాంతయా రమణ్యా సంగతస్సన్ నందనస్యాభ్యంతరేషు అంతర్వర్తిషు
లీలాగారేషు క్రీడాభవనేషు పునరరమత క్రిడితవాన్ “యథాకథం చిత్తీరేఽస్మిన్
దేహత్యాగం కరోతియః, తస్యాత్మఘాతదోషో న ప్రాప్నుయా దీప్సితాన్యపీ”తి
స్కాండే.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ, మహామహోపాధ్యాయ

కోలాచల మల్లినాథమూరివిరచితాయాం, సంజీవిని సమాఖ్యాయాం

రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం అష్టమ స్కంధః.

శ్రీః

శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః.

రఘువంశమహాకావ్యే. సవ్యాఖ్యానే

స వ మ స ర్గ ప్రా ర ం భః.

ఇదాసీం యమకం దర్శయిష్యన్ దశరథన్యాపారం వర్ణయతి. —

పితురనంతరముత్తరకోసలాంత్సమధిగమ్య : మాధిజితేంద్రియః,

దశరథః ప్రశశాస మహారథో యమవతామవతాం చ ధురిస్థితః।

పితురితి. సమాధినా సంయమేన “సమాధి ర్నియమే ధ్యానే” ఇతి కోశః. జితేంద్రియః “జితేంద్రియస్య నృపతేన్మితీశాస్థానసారిణః. భవన్విజ్వలితాలక్ష్మీః క్షీర్తయశ్చ నభస్పృశః” ఇతి కామందకః. యమవతాం సంయమినాం అవతాం రక్షతాం చ ధురి అగ్రేస్థితః మహారథో దశరథః పితురనంతరం ఉత్తరకోసలాన్ సమధిగమ్య ప్రశశాస పర్యపాలయత్. అత్రమనుః. — “క్షుత్రియస్య పరోధర్మః ప్రజానాం పరిపాలన” మితి. ద్రుతవిలంబితవృత్తం. “ద్రుతవిలంబితమాహ నభో భరా” వితి లక్షణాత్.

అధిగతం విధివద్యదపాలయత్ప్రకృతిమండలమాత్మకుబ్జోచితమ్,

అభవదస్య తతో గుణవత్తరం సనగరం సగరంద్రకరౌజనః. 2

అధిగతమితి. అధిగతం ప్రాప్తం ఆత్మకుబ్జోచితం స్వవలగతం సనగరం సగరజనసహితం ప్రకృతిమండలం జానపదమండలం అత్ర ప్రకృతిశబ్దేన ప్రజా మాత్రవాచినా నగరశబ్దప్రయోగా ద్దోబలీవర్దన్యాయేన జానపదమాత్ర ముచ్యతే యద్యస్మాత్ విధివత్ యథాశాస్త్రం అపాలయత్ తతో హేతోః రంద్రం కరో తీతి రంద్రకరః రంద్ర హేతురిత్యర్థః. “కృణోహేతుతా చీల్వానులో మ్యే” ష్వితి టచ్ ప్రత్యయః. సగరంద్రకరో నగరంద్రకరః సుప్తంధః “కుమారః క్రాంచ దారణ” ఇత్యమరః. తస్య ఓజ ఇవ ఓజః పరాక్రమో తస్య ఆస్య దశరథస్య గుణ వత్తరమభవత్, తత్పరజానపదమండలం తస్మిన్నతీవానుక్తమభూదిత్యర్థః.

ఉభయమేవ వదంతి మనీషిణస్సమయవర్షితయగాః కృతకర్మణామ్, బలనిష్ఠాదనమర్థ పతిం చతం శ్రమనుదం మనుదండధరాన్యాయమ్.

ఉభయమితి, మనసః ఈషిణో మనీషిణః విద్వాంసః పృథోదరాదిత్వాత్సాఘః బలనిఘాదసమింద్రం దండస్య ధరోరాజా మనురితి యోదండధరః సవిన అన్వయః కూటస్థో యస్య తం అర్థపతిం తం దశరథం చేత్యుభయమేవ సమయే అవసరే జలం ధనంచ షష్ఠీతి సమయవర్తి తస్య భావస్సమయవరి తాతయా హేతు నాకృతకర్మణాం స్వకర్మకారిణాం నుదత్తితి నుదం “ఇగుపథే” త్యాదినా కప్రత్యయః శ్రమస్యనుదం క్షిబంత త్వే నపుంసకలింగేనో భయశబ్దేన సామానాధికరణ్యం న స్యాత్ ఇతి వదంతి.

జనపదేన గదః పదమూదధావభిభవః కుత ఏవ సపత్నజః,

క్షీతిరభూత్ఫలవత్సజనందనే శమర తేమర తేజసి పారివే. 4

జనపదఇతి, శమరతే శాంతిపరే అమరతేజసి అజనందనే దశరథే పారివే సతి పృథివ్యాః ఈశ్వరేసతి “తస్యైశ్వర” ఇత్యణ్ ప్రత్యయః జనపదే దేశేగదో వ్యాధిః “కోగ వ్యాధిగ దామయా” ఇత్యమరః, పదం నాదభౌ నచక్రామేత్యర్థః, సపత్నజః శత్రుజన్యః అభిభవః కుతఏవ అసంభావితవేత్యర్థః, క్షీతిః ఫలవత్సభూత్.

దశదిగంతిజితా రఘునా యథా

శ్రియమపుష్యదజేన తతః పరమ్,

తమధిగమ్య తదైవ పునర్బభౌ

స స మహీనమహీనపరాక్రమమ్.

5

దశేతి, మహీ దశదిగంతాన్ జితనాన్ దశదిగంతజిత్ తేన రఘునా యథా శ్రియం శాంతిం అపుష్యత్ తతః పరం రఘోరనంతరం అజేన యథా శ్రియమపుష్యత్, తథైవ అహీనపరాక్రమం అన్యూనవిక్రమం తం దశరథం ఇనం స్వామినం ఆధిగమ్య పునర్బభౌ వితి న, బభౌవేవేత్యర్థః ద్వౌ నశ్చౌ ప్రకృతమర్థంగమయతః.

సమతయా వసువృష్టివిసర్జనైర్నియమనాదసతాం చ నరాధిపః,

అనుయయామపుణ్యజనేశ్వరౌ సవరుణా వరుణాగ్రసరందుచా. 6

సమతయేతి, నరాధిపో దశరథః సమతయా సమవర్తిత్వేన మధ్యస్థత్వేనేత త్యర్థః, వసువృష్టేః ధనవృష్టేః విసర్జనైః అసతాం దుష్టానాం నియమనాన్నిగ్రహేచ్ఛ సవరుణౌ పరుణసహితౌ యమపుణ్యజనేశ్వరౌ యమకబేరవరుణాన్ యధాక్రమమనుయయా అనుచకారయచా తేజసా అరుణాగ్రసరం అనూరుసారథిం నూర్యమనుయయా.

తస్య వ్యసనానక్తిర్నాస్తీత్యాహ. —

న మృగయాభిరతిర్న దురోదరం

న చ శశిప్రతిమాభరణం మధు,

తమదయాయ న వా నవయావనాః

ప్రియతమా యతమానమపాహరత్.

7

నేతి. ఉదయాయ యతమానం అభ్యుదయార్థం వ్యాప్తియమాణం తం దశ రథం మృగయాభిరతిరా భేటవ్యసనం నాపాహరత్ నాచక్షత్. “అచ్ఛోటనం మృగవ్యంస్యాదాభేటో మృగయాస్త్రియా” మిత్యమరః దుష్టం ఆసమంతాదుదరమ స్యేతి దురోదరం ద్యూతంన నాపాహరత్. “దురోదరో ద్యూతకారేప జేద్యూతే దురోదర” మిత్యమరః. శశిప్రతిమాప్రతిబింబం అభరణం యస్య తన్మగురుద్యం చ నాపాహరత్ నవేతిచ్ఛేదః. నాశబ్దస్సముచ్చయే. నవయావనాప్రియతమా నాస్త్రి చ నాపాహరత్ జాతానేకవచనం. అత్రమమః “పానమత్యఃస్త్రియశ్చైవ మృగ యాచ యథాక్రమం, ఏతత్కష్టతమం విద్యా చతుష్కం కామివోగుణ” ఇతి.

నకృపణా ప్రభవత్యసి వాసవే న వితథా పరిహానకథాంస్వసి,

న చ సపత్నజనేవ్యసి తేన వాగపరుషాపరుషాక్షరమీరితా. 8

నేతి. తేన రాజ్ఞా ప్రభవతి ప్రభా వాసవే ఇంద్రజే-2-సి కృపణా దీనావాక్ నేరితానోకా, పరిహాసకథాస్వసి వితథావాక్ నేరితా, కించ అపరుషా రోషశూన్యేన తేన దశరథేన, సపత్నజ నేమశత్రుజనేవ్యసిపరుషాక్షరం యథావాత్సేరితాకిముతా న్యత్రేతి సర్వత్రాప్యసిశబ్దార్థః కింతవదీనా సత్యా మగునైన వాగుక్తేతిఫలితార్థః.

ఉదయమస్తమయం చ రఘూద్వహః-

దుభయమానశిరే వసుధాధిపాః.

స హినిదేశమలఘయతామభూ-

త్సహృదయోహృదయః ప్రతిగర్జతామ్

9

ఉదయమితి. వసుధాధిపాః రాజానః ఉద్వహతీత్యుద్వహోనాయకః పచా ద్యచీరఘూణాముద్వహాత్ రఘూనాయకాత్ ఉదయం వృద్ధిం అస్తమయం నాశం. చేత్యుభయం అనశిరే తేభిరే. కుతః హి యస్మాత్కారణాత్ సః దశరథః నిదేశం ఆజ్ఞాం ఆలంఘయతాం శోభనం హృదయం యస్య సుహృత్ మిత్రమభూత్ “సుహృద్వర్సృదౌ మిత్రా మిత్రయౌ” రితి నిపాతః ప్రతిగర్జతాం ప్రతిస్ఫుర్ధినాం ఆయోవత్ హృదయం యస్య ఆయోహృదయః కఠినచిత్తో-2-భూత్ స్వాజ్ఞాకారిణో రక్షతి ఆన్యాన్నాశయతీత్యర్థః.

అజయదేశరథేన స మేదిసిముదధి నేమినుధిజ్యశరాసనః,

10

జయమభూవయదస్య తు కేవలం గజవతీజవతీవహాయా చమూః.

అజయదితి. అధిజ్యశరాసనః సః దశరథః ఉదధి నేమిం సముద్రవేప్తనాం మే దిసిం ఏకరథేన అజయత్ స్వయమేక ఏవాజైషీదిత్యర్థః. గజవతీ గజేన యుక్తా జవేన తీవ్రాః జవాధికాః హయాః యస్యాస్యా చమూస్తు అస్య నృపస్య కేవలం జయమభూవయత్ స్వయమేకవీరస్య చమూరుపకరణమాత్రమిత్యర్థః.

అవని మేకర ధేన వరూధినా జితవతః కిల తస్య ధనుర్భుతః,

విజయదుందుభితాం యయురర్ణ వాఘు నరవానరవాహనసంపదః. 11

అవనిమితి. వరూధినా రథగుప్తిమతా “వరూధిరథగుప్తి ర్భూతిరోధతేధరస్థిత” ఇతి సజనః. ఏకరథేనాద్వితీయరథేనావనిం జితవతః ధనుర్భుతః నరవాహన సంపదః కుబేరతుల్యశ్రీయః తస్య దశరథస్య ఘనరవాః మేఘసమఘోషాః మహాఘోషావా అర్ణవాః విజయదుందుభితాం యయుః ప్రాపుః కిల. అర్ణనాంత విజయా త్యర్థః.

శమితపక్షబలశ్చతకోటినా శిఖరిణాం కులిశేన పురందరః,

సశరవృష్టిముచా ధనుషా ద్విషాం స్వనవతా నవతామరసాననః.

శమితేతి. పురందరః ఇంద్రః శతకోటినా-శతాస్రిణా కులిశేనవజ్రేణ, శిఖరిణాం-పర్వతానాం, శమితపక్షబలః-వినాశితపక్షసారః, నవతామరసాననః-నవపంకజాననః, సః దశరథః శరవృష్టిముచా స్వనవతా ధనునిమతా ధనుషా ద్విషాం శత్రూణాం శమితః పక్షః సహాయః బలం చ యేన సః తథోక్తః “పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయ బలభిత్తి” ష్టితి యాదవః.

చరణయోర్నఖరాగ సమృద్ధిభిర్మకుటరత్న మరీచిభిరస్పృశన్,

నృపతయశ్చతతో మరుతో యథాశతమఖం తమఖండితపౌరుషమ్.

చరణయోరితి. శతశః పృథివీపతయః రాజానః, అఖండిత పౌరుషం-తం-దశరథం మరుతోదేవాః శతమఖం యథాశతక్రతుమివ నఖరాగే-చరణసఖికాంత్యా సమృద్ధిభిః సంపాదితద్విభిః ముకుటరత్నమరీచిభిః చరణయోరస్పృశన్తం ప్రణేమరిత్యర్థః.

నివవృతే స మహార్ణవరోధస స్సచివకారితబాలసుతాంజలీన్.

సమచుకంప్య సపత్నీపరిగ్రహానలకానలకాననమాం పురీమ్. 14

నివవృతేతి. సదశరథః సచివైః ప్రయోజ్య కర్తృభిర్మంత్రిభిః కారితాః సంప్రదాజితాః బాలసుతానామంజలయో యైస్తాన్ స్వయమసమ్ముఖాగతానిత్యరః. అనలకాన్ హరిభర్తృకతయా అలకసంస్కారశూన్యాన్, సపత్నీపరిగ్రహాన్ శీత్రూపత్నీః “పత్నీపరిజనాదానమూలకాపాః పరిగ్రహ” ఇత్యమరః. సమచుకంప్య రాజ్యాదదానేనామగృహ్య అలకాననమాం అలకానగరాదన్యూనాం పురీం ఆయోధ్యాం ప్రతి, మహార్ణవానాం-సముద్రాణాం, రోధసః పర్యంతాత్ నివవృతే శరణాగత్యుల ఇతిభావః.

ఉపగతోఽపినమండలనాభితామనుదితాన్యసి తాతపవారణః,

అనిమన్తి నృపాస్పదమిత్యభూదనలసోఽనలసోమసమద్యుతిః. 15

ఉపగతేతి. అనుదితం అనుదితం అన్యత్ స్వచ్ఛత్రాతిరిక్తం. సి తాతపవారణం క్షేతిచ్ఛత్రం యస్య సః అనలసోమసమద్యుతిః అనలసోమయోః అగ్నిచంద్ర

యోస్య మేద్యుతీతేజఃకాంతీ యస్య సః దశరథః మండలస్య ద్వాదశ రాజమండల
స్య నాభితాం ప్రధానమహీపతిత్వం ఉపగతోఽపి చక్రవర్తీ సన్నవీత్యర్థః. “అథ
నాభిస్తుజంత్యంగే యస్య సంజ్ఞాప్రతారికా, రథచక్రస్య మధ్యస్య పిండికాయాంచ
నాపునః. ఆద్యక్షత్రియభేదే తు మతో ముఖ్యే మహిపతా” విచిత్రేశవః. అజితం
నృపాస్యదమ సిజేతవ్య పరమహీమండలమ నీతి బుద్ధ్యాఅనలసఃఅప్రమ తఃఅభూత్
విజితనిఖిల జేతవ్యోఽపి పునః జేతవ్యాంతరవానివ భాగయాక ఏవాత్మితేత్యర్థః,
ద్వాదశ రాజమండలం తు కామందకేనోక్తం. “అరిర్మిత్రమరేర్మిత్రం మిత్రమిత్ర
మతః పరమ్, అథారి మిత్రమిత్రం చ విజిగీషాః పురస్సరాః. పార్షి గ్రాహస్తతః

పశ్చాదాక్రంద స్తదనంతరమ్, ఆసారావనయోశ్చైవ విజిగీషాస్తు పృథతః. అరేశ్చ
విజిగీషేశ్చ మధ్యమో భూమ్యనంతరః, అనుగ్రహే సంహతయో స్సమర్థోవ్యస్త
యోర్వధే. మండలాద్భూపారేతేషాముదాసీనోబలాధికః, అనుగ్రహే సంహతానాం
వ్యస్తానాంనాశనే ప్రభుః ఇతి” “అరిమిత్రాదయః పంచవిజిగీషాః పురస్సరాః,
పార్షి గ్రాహాక్రంద పార్షి గ్రాహసారః ఆక్రందాసార” శ్చేతి పృథతః మధ్యమో
దాసీనాద్వో విజిగీషురేకః ఇత్యేవం ద్వాదశ రాజమండలం తత్రోదాసీన స్సర్వో
త్తరశ్చక్రవర్తీ, దశరథశ్చైతాద్యగీతి తాత్పర్యార్థః.

తమపహాను కకుత్స్థస్థులోద్భవంపురుషమూర్త్యభువంచ పతివ్రతా,

నృపతిమస్యమసేవతే దేవతా సమకలా కమలాఘనమర్ధిషు. 16

తమితి. పత్యో వ్రతం నియమో యస్యాస్సాపతివ్రతా, కమలాకమలహాసా
దేవతాత్మ్యే, అర్ధిషు విషయే. అలాఘవం లఘుత్వరహితత్వం, అపరాజ్ఞుభిమత్త్వ
రః. కకుత్స్థస్థులోద్భవం తం దశరథం ఆత్మభువం పురుషం విష్ణుం చ అపహాను
అన్యంకం నృపమసేవతే? కమపి నాసేవతేత్యర్థః. విష్ణోవివ విష్ణుతుల్యే తస్మై న్నపి
క్రీడితీరాభూదిత్యర్థః.

తమలభంతే పతి పతిదేవతాశ్చిఖరిణామివ నాగరమాపగాః,

మగధగోసల కేక యశాసి నాందుహితరోఽహితరోపితమార్గణమ్ 17

తమితి. పతిదేవతా యానాం తాః పతిదేవతాః పతివ్రతాః మగధాన్ కోస
లాన్ కేకయాంశ్చ జనపదాన్ కాసతీతితచ్ఛాసనః తేషాంరాజ్ఞాందుహితరఃపుత్ర్యైః
సుమిత్రా కాసల్యా కేకేయ్య ఇత్యర్థః, అత్రక్రమో వివక్షితః. అహితరోపితమార్గ
ణం శత్రుఘ్న నిఘాతశరం “కలంబమార్గణశరా” ఇత్యమరః. తందశరథంశిఖరిణాం
హృద్భృతాం దుహితరః. ఆసమంతాదప గచ్ఛంతీతి, ఆపేన అప్సంబంధినా వేగేన
గచ్ఛంతీతివాఅపగా ఇతిక్షీరస్వామి. తాః నద్యః, సాగరమివ పతిం భర్తారమల
భంతే.

ప్రియతమాభిరసౌ నృపతిర్బభౌ తిస్సభిరేవ భువం సహశక్తిభిః,

ఉపగతోవినిసిఘ్రివప్రజాహరిహయోఽరిహయోగ విచక్షణః. 18

ప్రియతమాభిరితి. అరిన్ శత్రూన్ ఘ్నంతీతి. అరిహణః రిపుఘ్నః హంతేః క్విప్ “బ్రహ్మభూణవృత్తేషు క్వి” విత్యస్య నియమస్య ప్రాయకత్వాత్. యథా హన్యాసకారః— “ప్రాయిక త్వాం నియమః, క్వచి దన్యస్మి న్న పుష్ప పదే ద్యత్యతే, మధుహః, ప్రాయికత్వం తు వత్సమాణస్య బహులగ్రహణస్య పురస్తా దపకర్షణాల్లభ్యత” ఇతి, తేషుయోగేషు ఉపాయేషు విచక్షణోదత్తః “యోగస్స న్న హనోపాయధ్యాన సంకతియుక్తి” ప్లిత్యమరః. ఇంద్రజేషి యోజ్యమే తత్, అసౌ నృపతిః దశరథః తిస్సభిః ప్రియాభిస్సహ ప్రజాః వినిసిషుః వివేతు మిచ్ఛుః తిస్సభిః ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తిభిరేవ సహభవ ముపగతో నారహయః ఇంద్ర ఇవ బభౌ.

స కిల సంయుగమూర్ధ్ని సహాయతామఘవతః ప్రతిపద్యమహారథః,

స్వభుజవీర్యమగావయదుచ్చితం సురవధూరవధూతభయాశ్శరైః.

స ఇతి. మహారథః సః దశరథః సంయుగమూర్ధ్ని రణరంగే మఘవతః ఇంద్రస్య సహాయతాం నహాయత్వం ప్రతిపద్య శరైర్వాజైః అవహుతభయా నివర్తితత్రా సాః సురవధూః దేవరమణీః ఉచ్చితం స్వభుజవీర్యం అగావయత్ కిల. గాయతే శబ్దకర్మత్వా “దత్తిబుద్ధి” త్యాదినా సురవధూనామపి కర్మత్వమ్.

క్రతుషు తేన విసర్జితమాళినా భుజసమాహృత దిగ్వసునా కృతాః,

కనకయూపసమచ్ఛయ శోభినోవితమసాతమసాసరయూతటాః. 20

క్రతుష్వితి. క్రతుషు అశ్వమేధేషు విసర్జితమాళినా అవరోపితకిరీటేన, యా దృష్టమధ్వర్యరేవరాజా భవతీతి రాజ్ఞః స్వచిహ్నత్యాగ విధానాదిత్యభిప్రాయః. “హాళిః కిరీటే ధమ్మిల్ల” ఇతి విశ్వాః. భుజసమాహృతదిగ్వసునా భుజార్జితదిగంత సంపదా అనేన త్కత్రియగ్ర విజితమిత్యక్తనియమార్జితధనత్వం సద్వినియోగకారి త్వం చ నూచ్యతే. వితమసా తమోగుణరహితేన తేన దశరథేన తమసా చ సర యూశ్చనద్యౌతయోగ్దటాః కనకయూపానాం సమచ్ఛయేణ సమన్నయనేన శోభినః భాసురాః కృతాః కనకమయత్వం చ యూపానాం శోభార్థం విధ్య భావాత్. “హేమయూవస్తుశోభిక” ఇతి యాదవః.

అజినదండభృతం కుశ మేఖిలాం యతగిరం మృగశృంగపరిగ్రహమ్,

అధినసం స్తనుమధ్వర దీక్షితామ సమభాసమభాసయదీశ్వరః. 21

అజినేతి. ఈశ్వరోభగవానప్రమూర్తిః అజినం కృష్ణాజినం దండం బొదుం బరం చ విభర్తిత్యజినదండభృత్ “తాం కృష్ణాజినేన దీక్షయతి బొదుంబరందీక్షిత

దండం యజమానాయ ప్రయచ్ఛతీ"తి విధానాత్. ప్రకృతే కుశగ్రహణం క్వచిత్ప్రీతినిధిదర్శనాత్కృతమ్, యతగిరం వాచంయమాం 'వాచంయచ్ఛతీ'తి శ్రుతేః మృగశృంగపరిగ్రహం మృగస్య కృష్ణసారస్య శృంగం పరిగ్రహః కండూయన సాధనం యస్యాస్తాం కృష్ణవిషణయా కండూయత' ఇతి విధేః. అధ్వర దీక్షితాం అధ్వరసంస్కారవిశేషయంతాం తనుం దాశరథీం అధివసన్నధితిష్ఠన్ అతఏవ అస మోఽసదృశో భాసోదీప్తి ర్యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా అసమభాసం భాసేర్లుణో "భాసఃకాంతో ఖగాంతరే" ఇతి విశ్వేః. అథవా 'అపంచెవహలంతా నామి' త్యనుశాసనాట్టాబంతభాసాశబ్దేనబహువ్రీహిః, యద్వా అసమాభాసాయస్యా ఇతితనువిశేషణం. అభాసయత్ భాసయతిస్మ.

అవభృథప్రయతోనియతేంద్రియః సురసమాజసమాక్రమణోదితః,

సమయతిస్మన కేవల మున్నతం వసముచే నముచేరరయేశిరః. 22

అవభృథేతి, అవభృథప్రయతః అవభృథేన నీహంతేన ప్రయతః వియతేంద్రియః సురసమాజసమాక్రమణోచితః దీవసభాధిష్ఠానార్హః స దశరథః ఉన్నతం శిరః వసముచే జలవర్షిణే "వనం నీరం వనం సత్ర" మితి శాశ్వతః. నముచేరరయే కేవలం ఇంద్రాయైవ సమయతిస్మ న కన్తైచిదన్యస్మై మానుసాయేత్యర్థః.

అసకృదేకరథేన తరస్వినా హరిహయగ్రసరేణ ధనుర్బృతా,

దినకరాభిముఖా రణరేణవో రురుధిరేణ సురద్విషామ్. 23

అసకృదితి. ఏకరథేన అద్వితీయ రథేన తరస్వినా బలవతా హరి హయస్య ఇంద్రస్య అగ్రసరేణ ధనుర్బృతా తేన దశరథేన అసకృద్బహుళో దినకరస్య అభిముఖా అభిముఖోప్రతా ఇత్యర్థః. రణరేణవః సురద్విషాం రక్షసాం రుధిరేణ రక్షేన రురుధిరే నివారితాః.

జిగమిషుర్ధనదాధ్యుషితాం దిశం రథయుజా పరివర్తితవాహనః,

దినముఖాని రవిర్నిమగ్నహైర్విమాయన్మలయం సగమత్యజత్.

జిగమిషురితి. ధనదాధ్యుషితాం కుబేరాధిష్ఠితాం దిశం ఉత్తరాం జిగమిషుః గంతుమిచ్ఛుః రథయుజా సారథినా అనూరుజా పరివర్తితవాహనో నివర్తితాశ్వః రవిః హిమస్య నిగ్రహైః నిరాకరణైః దినముఖాని ప్రభాతాని విమలయన్ విశదయన్ మలయం సగం మలయాచలం ఆత్యజత్ దక్షిణాం దిశమత్యాక్షీనిత్యర్థః.

అథ సమావప్యతే కుసుమైర్నవైస్తమివ సేవితుమేక సరాధిపమ్,

యమకుబేరజలేశ్వరవజ్రణాం సచుధురం మధురంచితవిక్రమమ్. 24

అథేతి. యమ వచేర జలేశ్వరవజ్రజాం ధర్మరాజ ధనద మరుణేంద్రాణాం సమాధూర్భారో యస్య సః సమధురః మాధ్యస్థ్యవితరణాసన్ని యమనైశ్వర్యైస్తత్తుల్యకత్వ్య ఇత్యర్థః. “ఋహు” రిత్వాదినా సమాసాంతోఽచ్చరిత్యయః. తం అంచిత విక్రమం పూజితపరాక్రమం ఏకనరాధిపం తం దశరథం నేవితమివ మధు ర్వసంతః. “అథ పుష్పరసే మధు, చైత్యే వసంతే చ మధు” రితి విశ్వః. సమధు రం మధురేణసహితం యథాతథా నవైః కసుమైరుపలక్షితస్సన్ సమావప్యతేసమా గతః “రిక్తహస్తేన నోపేయాద్రాజానం దైవతం గురు” మితి వచనాదితిభావః.

హిమవివర్ణితచందనపల్లవం

విరహాయస్కలయాద్రిముదఙ్ముఖః,

విహగయోః కృపయేవ శనై ర్యయా

రవిరహర్విరహాద్రువభేదయోః,

26

హిమవివర్ణితేతి. హి మేనవివర్ణితాః మలిసీకృతాః చందనవృక్షాణాఃపల్లవాః యస్య తం మలయాఖ్యమిదిం విరహాయన్ పరిత్యజన్ ఉదఙ్ముఖః ఉత్తరాభిముఖో రవిహార్యః అహ్నో విరహః అహర్విరహః తస్మిన్ ద్రువఃనిశ్చితః భేదో వియోగో యయోస్తయోః విహగయోశ్చక్రవాకయోః స్త్రీపుంసయోః కృపయేవశనైర్యయా జగామ వసంతే నిశాయా అల్పత్వాదహ్నో మహత్త్వాదుత్పేక్షా.

కుసుమజన్మతతో నవపల్లవస్తదను పట్నదహోకిలకూజితమ్,

ఇతియథాక్రమమావిరభూన్మధుర్దుమవతీమవతీర్య వనస్థలీమ్, 27

కుసుమేతి. అదౌకుసుమజన్మతతో నవపల్లవః తదను “అమర్లక్షణ” ఇతికర్మ ప్రవచనీయత్వాద్వివేచితం. తదుభయానంతరం పట్నదానాం ఊకిలానాం చ కూజితం. ఇత్యేవం ప్రకారేణ యథాక్రమం ఉక్తక్రమమనతిక్రమ్య యథాక్రమం ద్రుమ వతీం ద్రుమ భూయిష్టాం వనస్థలీ మవతీర్యప్రవిశ్య మధుః వసంతః ఆవిరభూత్, కేషాం చిద్భూతాణాం పల్లవప్రాధమ్యాత్కేషాం చిత్కుసుమప్రాధమ్యాన్నోక్త క్రమస్య దృష్టవిరోధః.

నయగుణోపచితామివ భూపతేస్సదుపకారఫలాం శ్రియమర్థినః,

అభియయుస్సరసోమధుసంభృతాం కమలీనీనులిసేరపతత్రిణః. 28

నయేతి. నయో నీతిరేవగుణః తేన అథవా నయేన నీత్యాగుణైశ్చ తార్యాదిభిశ్చ ఉపచితాం సతాం ఉపకారః ఫలం యస్యాస్థాం సగుణకాగ ఫలం భూపతేః దశ రథస్య శ్రియమర్థిన ఇవ మధునా వసంతేన సంభృతాం సమృద్ధ్యైః సరసస్సంబంధి

నీం కమలినీం పద్మినీం అశిసీరపత్రాణః అశయః భృంగాః నీరపత్రాణో జలపక్షి
ణో హంసాదయశ్చ అభియయూరాగతాః.

నుసుమమేవ న కేవలమూర్తవం నవమశోకతరోః స్మరదీపనమ్,

కిసలయప్రసవోఽపివిలాసినాం మదయితాదయితాశ్రవణార్పితః 29

కుసుమేతి. ఋతు రస్య ప్రాప్తః ఆర్తవం “ఋతుర” జిత్యున్మిత్యయః,
నవం ప్రత్యగ్రం అశోకతరోః కుసుమమేవ స్మరస్య దీపనం ఉద్దిపకం న, కింఘ
విలాసినాం మదయితా మదకరః దయితాశ్రవణార్పితః కిసలయప్రసవః పల్లవసం
తానోఽపి స్మరదీపనః.

విరచితా మధునోపవనశ్రియా-

మభినవా ఇవ పత్రవిశేషకాః,

మధులిహం మధుదానవిశారదాః

కురవకా రవకారణతాం యయుః.

30

విరచితాఇతి. మధునావసంతేన ఉపవనశ్రియాం విరచితాః అభినవాః పత్ర
విశేషకాః పత్రరచనా ఇవస్థితాః మధునాం మకరందానాం, దానే విశారదాః
చతురాః కురవకాః తరవః మధులిహం మధుసానాం రవే కారణతాం యయుః
భృంగాః కురవకమధుని సీత్వా జగురిత్యర్థః. దానశాండానర్థినః స్తువంతీతి భావః.

సువదనావదనానవసంభృతః తదనువాదిగుణః కుసుమోద్గమః,

మధుకరైరకరోన్మధులోలుపైర్వకులమాకులసూయతపక్షిభిః 31

సువదనేతి. సువదనావదనానవసంభవతాముఖమద్యేన సంభృతో జనిత్య
తత్తస్య దోహదమితి ప్రసిద్ధిః తస్యానవసూయనవాదే నదృశో గుణో గంధగుణో
యస్య సః తదనువాదిగుణః కుసుమోద్గమః కర్తామధులోలుపైః ఆయత పక్షిభిః
ర్మధుకరైర్మధుపైః కరణైః వకుళం వకుళవృక్షం ఆవలమకరోత్.

ఉపహితం శిశిరాపగమశ్రియా ముకులజాలమశోభితకింశుకే,

ప్రణయినీననఖిక్షతమండనం ప్రమదయామదయాపితలజ్జయా. 32

ఉపహిత మితి. శిశిరాపగమ శ్రియా వసంత లక్ష్మ్య కింశుకే పలాశ వృక్షే
“పలాశే కింశుకః పల్ల” ఇత్యుపరః. ఉపహితం, దత్తం ముకులజాలం మదేన య
పితలజ్జయా ఆపసారితత్రపయా ప్రమదయా ప్రణయిని ప్రియతమే ఉపహితం
ప్రయత్నం యన్నఖిక్షతమేవ మండనం తదివాశోభత.

ప్రణగురుప్రమదాధరదుస్సహం జఘనని ర్విషయ్యాకృత మేఖలమ్,
నఖలుతావదశేషమహాహితుం రవిరలం విరలంకృతవాన్ హిమమ్.

ప్రణేతి. ప్రణైః దంతక్షతైః గురుభిః దుర్భరైః ప్రమదానామధరై గోష్టై
దుస్సహం హిమస్య వృథాకరత్వాదసహ్యం జఘనేషు నిర్విషయ్యాకృతా నిరవకాశీ
కృతా మేఖలా యస్యతత్ తైత్యాత్మజిత మేఖలమిత్యర్థః, ఏవం భూతం హిమం
రవిః తావత్తదా వసంతే ఆశేషం నిశ్చేషం యథా తథా అహాహితుం నిరసితుం
నాలం ఖలు న శక్తోహి, కింతు విరళం కృతవాన్ తనూచకార.

అభినయాన్పరిచేతు మివోద్యతా మలయమారుత కంపిత పల్లవా,
అమదయాత్సహ కారలతా మనస్సకలికాకలికామజతామపి. 4

అభినయానితి. ఆశ్రమాతలతాయాః నర్తకీ సమాధిరభిధీయతే అభినయాన్
అర్థవ్యంజకాన్ వ్యాపారాన్ “వ్యంజకాభినయా సమా” విత్త్యమరః. పరిచేతు
మభ్యసీతుం ఉద్యతేవసితా, కుతః మలయమారుతేన కంపితః పల్లవో యస్యాస్యా
మలయమారుతకంపితపల్లవా-పల్లవశబ్దేన హస్తా గమ్యతే సకలికాసకారకా “కలికా
కారకః పుమా” నిత్యమతః. సహకారలతాకలిః కలహః ద్వేషఉచ్యతే “కలిస్యా
త్కలహే పాపే ఆరనాశే యుగేయధీ”తి విశ్వః. కామారాగఃతజ్జితామపి జిత
రాగద్వేషాణాం యోగినామపీత్యర్థః. మనఆమదయత్ మదసహితకరోదిత్యర్థః.

ప్రథమమన్యభృతాభిరుదీరితాః ప్రవిరళా ఇవ ముగ్ధవధూకథాః,
సురభిగంధిషు శుశ్రువిరేగిరః కుసుమితాసు మితా వనరాజిషు. 35

ప్రథమమితి. సురభిర్గంధో యాసాంతాసు సురభిగంధిషు గంధస్యేత్వాదినా
ఇకారస్పృహసాంతః. కుసుమితా కుసుమాన్యాసాం సంజాతాని కుసుమితాః తాసు
వనరాజిషు వనపక్షిషు అన్యభృతాభిః కోకిలాభిః ప్రథమంప్రారంభే ఉదీరితాః
ఉక్తాఃఅత ఏవమితాః పరిమితాః గిరః ఆలాపాః ప్రవిరళాః మృగ్ధాత్ స్తోకోక్తాః
ముగ్ధవధూనాం కథాః నాచ ఇవ శుశ్రువిరేశ్రుతాః.

శ్రుతిసుఖభ్రమరస్వనగీతయః కుసుమకోమలదంతరుచో బభుః,

ఉపవనాంతలతాః పవనాహతైః కిసలయైస్సలయైరివ పాణిభిః 36

శ్రుతీతి. శ్రుతిసుఖాః కర్ణమధురాః భ్రమరస్వనా ఏవ గీతయో యాసాం
తాః కుసుమాన్యేవ కోమలా దంతరుచః దంతకాంతయో యాసాం తాః అనేన
సన్నితత్వం నివక్షితం, ఉపవనాంతలతాః పవనేనాహతైః కంపితైః సలయైస్సాభి

నయైః కిసలయైః పల్లవైః అయశబ్దేన అయానుగతోఽభినయో లక్ష్మ్యతే, ఉపమేయే పవనాహతైరితిసక్రియత్వాభిధానాత్ పాణిభిరవ బధుః, అశేన అతానాం సర్వక్ సామ్యం గమ్యతే.

లలితవిభ్రమబంధవిచక్షణం సురభీగంధపరాజిత కేసరమ్,

పతిషు నిర్వివిశుర్మధుమంగనాస్మరసఖం రసఖండవివర్జితమ్. 37

లలితేతి. అంగనాః స్త్రీయః, లలితవిభ్రమబంధవిచక్షణం మధురవిలాససంఘటనాపటుతరం సురభిణా మనోహరేణ గంధేన పరాజితకేసరం నిరితవక్షశ్చుష్పం “అథకేసరే వక్షశ్చ” ఇత్యమరః, స్మరస్య సఖాయం స్మరసఖం స్మరోద్దిష్టమిత్యర్థః” మధురం మధ్యం “అర్ధరాచ్చః పుంసి”చేతి పుంలింగతా. తదుక్తం-“మకరందస్య మధ్యస్య మాక్షికస్యాపి వాచకః, అర్ధరాచిగః శిషాతాత్ పున్నపుంసకయోర్మధు”రితి శబ్దార్థవే, పతిషు విషయే రసఖండవివర్జితం అనురాగభంగరహితం యథాతథానిర్వివిశుః పరస్పరానురాగపూర్వకం పతిభీస్సహ పపురిత్యర్థః.

శుశుభిరేస్మితచారుతరాననాః స్త్రియా ఇవ శ్లథశింజిత మేఖలాః,

వికచతామరసాగృహదీర్ఘా కా మదకలోదకలోలవిహంగమాః. 38

శుశుభిర ఇతి. వికచతామరసాః వికసితకమలాః మదేనకలాః అవ్యక్తమధురం ధ్వనంతః ఉదకలోల విహంగమాః జలప్రియ పక్షిణః హంసాదయో యానుతాః మదకలోదక లోలవిహంగమాః గృహేషు దీర్ఘా కాః వాప్యః గృహదీర్ఘా కాః స్మితేనచారుతరాణి అత్యంతచారుణి అననాని యాసాం తాః శ్లథాః శింజితాః మేఖలాః యాసాం తాః శింజితేతి కర్తరిక్తః స్త్రీయఇవ శుశుభిరే.

గమయితుంప్రభురేవసుఖేనమాం నభవతీతి చ పాంధజనోఽలసః,

ఇతి దయాత ఇవాభవడాయతా నరజనీ రజనీశవతీ మధా. 39

గమయితుమితి. కించ మధా వసంతే అలసః, ఏవపాంధజనః పథికజనః మాం సుఖేనగమయితుం యాపయితుం ప్రభుస్సమర్థః న భవతీతి ఇతం దయాత ఇవ దయావశాదివ రజనీశవతీ మేఘావరణాద్యభావేనప్రశస్తచంద్రవతీరజనీరాత్రిః కయతా దీర్ఘనాభవత్ న బభూవ.

ఉపయయా తనుతాం మధుఖండితా

హిమకరోదయపాండుముఖచ్ఛనిః,

సదృశమివసమాగమనిర్వృత్తిం

వనితయాఽసితయా రజనీవధూః.

ఉపయమువితి. మనునా మనుసమయేన ఖండితా హాసం గమితా క్షీయంతే ఖలాత్త రాయణే రాత్రయః. ఖండితాఖ్యా నాయుకా చ ధ్వశ్యతే హిమకరోదయేన చంద్రోదయేన పాండుః ముఖస్య ప్రదోషస్య కత్తస్య చ చ్చవిర్యస్వాస్సా రజన్యేవ వహూః - ఇష్టసమాగమనిర్వృత్తిం ప్రేయసుగమసుఖం అనితయా అప్రాప్తయా, ఇహోధాతోః క రరి క్కః. వనితయా సదృశం తుల్యం యథా తథా తమతాం మ్యానతాం కార్యం చోపయయా.

తిలకమ స్తకహర్త్యకృతాస్పదైః కుసుమమధ్వనుమంగాసుగన్ధిభిః, కలమగీయత భృంగవిలాసినాం స్మరయుతైరయుతైరబలాసభైః.

తిలకేతి. తిలకానాం వృక్షవిశేషణాం “తిలకః తురకశ్శ్రీమా”నిత్యమరః. మస్తకముపరిభాగః తదేవ హర్మ్యం ప్రాసాదః తత్ర కృతాస్పదైః నివిష్టైః కుసుమానాం మధునో మకరందస్యామషంగస్సంపర్కః తేన సుగంధిభిః స్మరయుతైః సకామైః అబలానాం సఖా యః అబలాసఖాః తైః “గాజానాసుభిభ్యష్ట”జితిటచ. భృంగా ఏవ విలాసినస్తేషామయుతైర్బహుభిః కలం మధుగం అగీయత చుకూశే. కామినోహి హర్షారూఢాస్సప్రియాస్స కామాఃకుసుమాదిభ్యో గృహీతస్య మధున ఆస్వాదనేన సురభయః కలం గాయంతి- యద్యప్యయుతశబ్దేన దశసహస్రాణ్యభిధీయంతే తథాప్యత్ర “శతం సహస్రమయుతమిత్యాద్యానంత్యవాచక” మితి వచనాత్ బహుత్వోపలక్షకతయా ప్రయుక్తమ్.

అపతుషారతయా విశదప్రభై స్సురతరాగపరిశ్రమనోదిభిః,

కుసుమచాపమతేజయదంశుభిర్హిమకరో మకరోర్జితకేతనమ్. 42

అపేతి. హిమకరశ్చంద్రః అపతుషారతయా అపకతనీహరతయా, విశదప్రభైః నిర్మలకాంతిభిః, సురతరాగపరిశ్రమనోదిభిః సురతసంగ భేదహరిభిః, అంశుభిఃకిరణైః, మకరోణ్ణ ఊర్జితం కేతనం యస్య తం; లభానకావత్వానుచ్ఛ్రితధ్వజమితి భావః. కుసుమచాపం మన్మథం, అతేజయత్ న్యకాతయత్, ‘తిజనికాతన’ ఇతి ధాతోర్ణ్యం తల్లక్ష. సహకారిలాభాత్కామోపి తీక్ష్ణోఽభూదిత్యర్థః.

అనలసాన్యభృతానలసాన్యనః

కమలఘాళిభృతా మరుతేరితా,

కుసుమభారనతాధ్వగయోషితా-

మనమశోకమశోకలతాకరోత్ ,

43

అనలసేతి. అనలసా కలహూజితే ప్రవీణా అన్యభృతా కోకిలా యస్యాం సా, తథా, కమలఘాళిభృతా కమలపరాగయంతేన, మరుతా పవనేన, ఈరితా కంపితా, కుసుమభారైర్నతా నన్దు. అశోకలతా అశోకతరువల్లీ, అధ్వగయోషితాం పాంథ

వధూనాం, అనుమతాకమతిదుఃఖం మనః అనలసాత్ ఆగ్నీధీనం; అగ్నిస్వరూప
మితీయావత్. చకార. “విభాషా సాతి కార్తస్యై” ఇతి సాతిప్రత్యయః.

విశదచంద్రకరం సుఖమాయతం

కుసుమితద్రుమమున్నదకోకిలన్,

తదాపభోగరసం హిమవరిణః

పరమృతోరమృతోపమతాం యయా.

44

విశదేతి. హిమవరిణః ఋతః శశరఋతః పరం తత్త్వస్థిధం వసంతాఖ్యం
వస్తు అమృతోపమతాం అమృతసామ్యం యయా ప్రాప. కీదృశం? విశదాః అపతుషా
త్వాన్నిర్మలాశ్చంద్రకరాశ్చంద్రశ్చయో యస్మిన్ తత్, సుఖయతీతి సుఖ
మాయతో వాయుర్యస్మిన్ తత్, కుసుమితద్రుమం పుష్పితవృక్షం ఉన్నదాః
కోకిలాః యస్మిన్ తత్, ఉపభోగే సురతే రసోఽనురాగో యస్మిన్ తత్; స
భోగశృంగార ప్రచురమిత్యర్థః. తదితి సామాన్య పేక్షయా నపుంసకలింగనిర్దేశః.

హుతహుతాశనగీప్తి వనశ్రియః ప్రతినిధిః కనకాభరణస్య యత్,
యువతయః కుసుమం దధురాహితం తదలకే దళకేనరపేళలమ్. 45

హుతేతి. హుతహుతాశనగీప్తి అజ్ఞానిప్రజ్వలితాగ్నిప్రభం యత్కుసుమం
కర్ణికారమిత్యర్థః, వనశ్రియో వనలక్ష్మ్యైః కనకాభరణస్య సువర్ణాభరణస్య ప్రతి
నిధిః అభూదితి శేషః. దళేషు కేసరేషు చ యత్పేళలం సుకుమారపత్రకంజల్ప
మిత్యర్థః. అహితం అనీకం; ప్రియేరితి శేషః. తత్కుసుమం యువతయః అలకే
చూర్ణకుంతలేషు జాతావేకవచనం, దధుః.

అభిభిరంజనబిందుమనోహరైః కుసుమపక్షి-నిపాతభిరంకితః,

న ఖలు శోభయతి స్థవనస్థిం న తిలకస్తీలకః ప్రమదామివ. 46

అభిభిరితి, అంజనబిందుమనోహరైః కజ్జలకణసుందరైః కుసుమపక్షి-మనిపతం
తీతి నిపాతినః తైరభిభిః అంకితః చిహ్నితః తిలకః శ్రీమన్నామవృక్షః, “తిలకః తురక
శ్రీమ” నిత్యమరః. వనస్థిం తిలకో విశేషకః “తమాలపత్రతిలకచిత్ర కాణివిశేష
కమ్, ద్వితీయం చ తురీయం చ న స్త్రిమ” మిత్యమరః. ప్రమదామివ న శోభ
యతీన్నేతి న ఖలు అపిత్యశోభయదేవేత్యర్థః. ‘లట్మన్’ ఇతి యోగాద్భూతేఽపిలట్.

అమదయన్న్యధుగంధసనాథయా కిసలయాధరసంగతయా మనః,

కుసుమసంభృతయా నవమాలికాస్తి తరుచా తరుచాదువిలాసిని. 47

అమదయదితి. తరుచాదువిలాసిని తనోః పుంసః చారువిలాసిని మనోహర
విలాసస్త్రీ నవమాలికాసప్తలాఖ్యాంతా “సప్తలా నవమాలికే” త్యమరః. మధునో
మకరందస్య మదస్య చ గంధేన సనాథయా గన్ధప్రధానయేత్యర్థః, కిసలయమేవా

వాధరః తత్ర సంకతయా ప్రసృతయేత్వర్థః, స్మితరుచా హాసకాంత్యా మనః చక్య తామితి శేషః, అనుదయత్.

అరుణరాగనిషేధిభిరంశుకైశ్చవణలబ్ధపదైశ్చ యవాంకురైః,
పరభృతావిరుత్తైశ్చ విలాసినః స్మరబలైరబలైకరసాః కృతాః. 48

అరుణేతి, విలాసినఃవిలాసనశీలాః పురుషాః “వాకషల” సేత్యాదిచా ఘనణ ప్రత్యయః. అరుణస్యానూహోః రాగం నిషేధంతి తిరస్కుర్వంతీత్యరుణరాగనిషేధినః. తైః కసుంభకాదిరంజనాత్తత్పద్యైశ్చైత్యర్థః. “తమ స్వేత్వమబధ్నాతి తచ్ఛీలంతం నిషేధతి, తస్య వాసుకరోతీతి శబ్దాస్సాదృశ్యవాచకా” ఇత్యాచార్యదండి. అంశుకై రంబరైః శ్రవణేషు లబ్ధపదైః నిషేధైశ్చైత్యర్థః. యవాంకురైః పరభృతావిరుత్తైః (స్త్రీ) కోకిలాలాపైశ్చైత్యైః స్మరబలైః కామసైన్యైః అబలాస్వేక త్రైవరసో రాగో యేషం తే అబలైకరసాః (స్త్రీ) పరతంత్రాః కృతాః.

ఉపచితావయవా శుచిభిః కణై రళికదంబకయోగముపేయుషీ,
సదృశకాంతిరలత్వృత మంజరీ తిలకజాలకజాలకమశా క్తికైః. 49

ఉపచితేతి, శుచిభిశ్శుభైః కణైః రశోభిః ఉపచితావయవా పుష్టావయవా ఆళికదంబకం భ్రమరసంహతిః తస్య యోగం ఉపేయుషీ ప్రాప్తా తిలకజా తిలకవృక్షా జ్ఞాతా మంజరీ అలకేషు యజ్జాలకమాధరణిశేషః. తస్మిన్ మా క్తికైః సదృశకాంతి రలత్వృత భృంగసంగినీ శుభ్రా, తిలకమంజరీ నీలాలక సక్తముక్తాజాలకమివా లత్వృతేతి వాక్యార్థః.

ధ్వజపటం మదనస్య ధనుర్భృతశ్చవికరం ముఖచూర్ణమృతుశ్రియః,
కుసుమకేసరరేణుమళివ్రజాస్సపవనో పవనోత్థితమన్వయః. 50

ధ్వజేతి, అప్రిజాః భృంగసమూహః ధనుర్భృతో ధానుషస్య మదనస్య కామస్య ధ్వజపటం పతాకాభూతం ఋతుశ్రియో వసంతలక్ష్మ్యైఃచవికరం శోభాకరం ముఖచూర్ణం ముఖాలంకారచూర్ణభూతం పవనసహితం యదుపవనం తస్మిన్నుత్థితముత్పన్నం కుసుమకేసరరేణుం కుసుమానాం కేసరేషు క్రిందలైః యో రేణుస్తం అన్వయః అన్వగచ్ఛన్ యాతేర్లజ్.

అనుభవన్నవదోలమృతూత్సువం పటురపి ప్రియకంఠజిఘ్కయాయ,
అనయదాసనరజ్జుపరిగ్రహే భుజలతాం జలతామబలాజనః. 51

అనుభవన్నితి. ననాః దోలాః శ్రేణాః యస్మిన్ తం నవదోలం ఋతు త్వకం వసంతోత్సవమనుభవన్ అబలాజనః పటురపి నిఘ్నోఽసి ప్రియకంఠస్య జిఘ్నుయా గృహీతుమిచ్ఛయా ఆసనరజ్జుపరిగ్రహే పీతరజ్జుపరిగ్రహే భుజలతాం జలతాం లడయోరభేదః శిథిలతామితి యావత్ అనయత్ దోలాక్రీడాసు పతన భయనాటితకేన ప్రియకంఠమౌర్ధ్వనిత్యర్థః.

త్యజతమానమలం బత నిగ్రహైర్న చతురం పునరేతి గతం వయః, పరభృతాభిరీన నివేదితే స్మరమతే రమతేస్య వధూజనః. 52

త్యజతేతి. బతేత్యామంత్రణే “విస్మయామంత్రణే బతే” త్యమరః. బత హే అంగనాః మానం కోపం త్యజత “స్త్రీజామిర్వాక్యకృతః కోపో మానోఽన్యాసం గిని ప్రియ” ఇతి విగ్రహైర్వాక్యోద్ధారణం. విగ్రహో న కార్య ఇత్యర్థః. గతమతీతం చతురం ఉపభోగక్షమం కయః యావనం పునః నైతి నాగచ్ఛతి ఇతి ఏవంయాపే స్మరమతే స్మరాభిప్రాయే నపుంసకే భావక్తః. పరభృతాభిః కోకిలాభిః నివేదితే సతివధూజనో రమతే స్మరేమే కోకిలకూజినోద్దిపితస్మరవికారః వధూజనః స్మర కాసన భయాదివ ఉచ్ఛ్ఛంఖలమఖేదిత్యర్థః.

అథ యథాసుఖమూర్తవముత్సవం సమనుభూయ విలాసవతీసఖః, నరపతిశ్చగమే మృగయాగతిం మధుమన్మధుమన్మధసన్నిభః. 53

అథేతి. అథానంతరం మధుం మథ్యాతీతి మధుమద్విష్టః సంపదాదిత్వా త్కివ్. మధుర్వసంతః మథ్నాతీతి మథః, పచాద్యచ్. మనసో మఖో మన్మథః పుషోదరాదిత్వాత్సాధుః. యద్యా, మమతే ఇతి మత్ మతిః సంపదాదిత్వా త్కివ్. మన ఇతి యావత్, మథ్నాతీతి మథః పచాద్యచ్, మత్ మథఃమన్మథః కామః తేహం సన్నిభసదృశః మధుమన్మధుమన్మధసన్నిభః; విష్టువసంతమన్మథ సదృశ ఇత్యర్థః. సనరపతిర్దళరథః విలాసవతీసఖః స్త్రీసహచరస్సన్ ఋతుః ప్రాప్తోఽస్య ఆర్తః ఋతుసంబంధీ తముత్సవం. వసంతోత్సవం యథాసుఖం సమనుభూయమృదయారతిం మృగయావిహారం చకమే-ఆచకాంక్ష.

వ్యసనాసంగదోషం పరిహరన్నాహః :—

పరిచయం చలలక్ష్యనిపాతనే

భయరుషోశ్చ తదింగితబోధనమ్,

శ్రమజయాత్ప్రగుణాం చ కరోత్యసా

తనుమతోఽనుమతస్సచివవైర్యయా.

పరిచయమితి. అసౌ మృగయా చలత్వాశీ మృగాదీని తేషాం నిపాత నేపరిచయభూతం కరోతి, భయసుహః భయక్రోధః శిదింగితబోధనం తేషాం చలత్వాణాం ఇంగితం చిత్తవికారః “ఇంగితం చూర్దతో భాన” ఇతి సజ్జనః. తస్య చేష్టితస్య భయాదిలింగభూతస్య బోధనం విజ్ఞానం చ కరోతి మనుగళిరం శ్రమస్య జయాన్ని రాసాత్ ప్రగుణాం ప్రకృష్టలూఢువాదిగుణముక్తాం కరోతి, అతో హేతో స్సచివై రమాత్యైరమమతో మోదితస్సన్ మయా, సర్వం చేతద్యుత్తోపయోగీత్యుత్తద మేక్షయా మృగయా ప్రవృత్తిః న తు వ్యసనితయేతి భావః.

మృగవనోపగమక్షమవేషభృద్విపులకంఠనిషక్తశరాసనః,

గగనమశ్వఖుగోభిర్రేణుభిర్నిసమితా సుతాసమివాకరోత్. 55

మృగేతి. మృగాణాం సాను యద్వనం తస్యోపగమః ప్రాప్తిః తస్య క్షమ మర్హం వేషం చిత్తరీతి తథోక్తః మృగయానిహారానుసూచేష భారీత్యర్థః. విపులేకంఠ నిషక్త శరాసనో లగ్నభన్యా నాసవితేవ నృసవితా పురుషశ్రేష్ఠః ఉపమితసమానః స రాజా అశ్వఖుగోభిర్రేణుభిః గగనం వితానం తుచ్ఛమసదివాకరోత్ గగనం నాలక్ష్యతేత్యర్థః. “వితానం తుచ్ఛమందయో” రితి విశ్వః. అథవా సవితాసమిత్యేకంఠదంసవితాసముల్లోచనసౌతమివాకరోత్ “అప్రివితాసముల్లోచ” ఇత్యమర్థః.

గ్రధితచూళిగసౌ వనమాలయా తరుసలూశసవర్ణతనుచ్ఛదః,

తురగవల్లనచంచలకుండలో విరుగుచే దురుచేష్టితభూమిషు. 56

గ్రధితేషి. వనమాలయా వనపుష్పగ్రజా గ్రధితహాళిః బద్ధభమ్మిల్లః తయాణాం పలాశైః సత్రైః సవర్ణయ్యైః తనుచ్ఛదో వర్ణయస్య స తథోక్తః ఇదం చ వర్ణణః పలాశసాదృశ్యాభిభాసం మృగాదీనాం విశ్వాసార్థం, తురగస్య వల్లనేన గతి విశేషేణ చంచలకుండలః అసౌ దశరథః దురుభిర్మృగైశ్చేష్టితాః చరితాయ భూమయస్తాసు విరుగుచే విదియ్యతే.

పనులతావినివేశితవిగ్రహ భ్రమరసంక్రమితేక్షణపృత్తయః,

దదృశురధ్వని తం వనదేవతాస్సునయనం నయనందితకోసమ్. 57

తన్వీతి. తన్వీషు లతాసువినివేశితవిగ్రహః సంక్రమితాత్మనః భ్రమరేషుసక్రమితాః ఈక్షణవృత్తయో దృగ్వాప్తపారాయాభిప్రాః వనదేవతాః సునయనం సులూచనం నయన నీత్య నందితాస్తాపితాః కోసలాః యేన తం దశరథం అధ్వనిమానేదదృశుః ప్రసన్నపావనతయా తం దేవతా అపి గూఢవృత్త్యా దదృశురిత్యర్థః.

శ్వగణివాగురికైః ప్రథమాస్థితం న్యవగతానలదస్య వివేశ సః,

స్థిరతురంగమభూమి నిపాననన్మృగవయోగనయోసచితం వనమ్. 58

శ్వగణీతి. శః దశరథః కుశాం గణః సుమహానీతి శ్వగణీనఃశ్వగ్రాహిణః
తైః వాగురా మ్పుగబంధనరజ్ఞః “వాగురా మ్పుగబంధనీ” త్యమరః. తయా నరం
తీతి వాగురికాః బాలికాః చరతీతి తక్ “జ్వా వాగురిబాలికా” విత్యమరః. తైశ్చ
ప్రథమ మాస్థితం ఆధిష్ఠితం వ్యపగతా అనలా దవాగ్నయో దస్యవస్సస్మరాశ్చ
యస్మాత్తథోక్తం “దస్యతస్మరమౌషకా” ఇత్యమరః. “కారయేద్భవనశోభన
మాదో మాతురం తికమపి ప్రవివిత్సుః. ఆ ప్తశస్త్రస్యమగతః ప్రవిశేత్తత్సంకటే చ
గహనే చ న తిష్ఠేది”తి కామందకః. స్థిరా దృఢా పంకాదిరహితా తురంగమ
యోగ్యాభూమిర్యస్మిన్ తత్ నిసాన వదాహవయ్యుక్తం “ఆహవస్తు నిసానం స్వా
దుపకూపజలాశయ” ఇత్యమరః. మృగైః హరిణాదిభిః కయోభిః పక్షిభిః గవయైః
గోసద్భుతైః ఆరణ్యకపకునిశ్చేష్టైశ్చ ఉపచితం సమృద్ధం వనం వివేక.

అథ నభస్య ఇవ త్రిదశాయుధం తనకసింగతీర్థినుణానంయుతమ్,

ధనురధిజ్యమనాధిరుపాదదే నరవహో రవగోషిత కేసరీ.

59

అథేతి, అథ అనాధిః మనోవ్యధారహితః, నరేషు కనో నరవరః నరశ్రేష్ఠః
రవేణ ధనుష్టంకాశేణ రోషితాః కాపితాః కేసరిణః సింహాయేన సః రాజా, కనక
సింగః కనకవత్సింగః యస్తటిదేవ గుణః మార్గీ తేన నయంతం, త్రిదశాయుధం
ఇంద్రచాపం, నభస్య ఇవ భాద్రపదమాస ఇవ, “మృగభస్యః ప్రౌష్ఠపదభాద్ర
భాద్ర పదస్సమా” ఇత్యమరః. అధిజ్యమధికృతమార్గీకం ధనురుపాదదే జగ్రాహ.

తస్య స్తనప్రణయిభిర్బృహురేణశాబై -

ర్వాహన్యమానహరిణీగమనం పురస్తాత్,

ఆవిర్భూవ శిశగగ్భముఖం మృగాణాం

యూధం తదగ్రచరగర్విశక్పన్తసారమ్.

60

తస్యేతి. మహుఃస్తనప్రణయిభిః స్తనప్రార్థిభిఃవీణశాబైఃహరిణశిశుభిః “పుగు
కశ్చాబకశ్చికు” రిత్యమరః. వ్యాహన్యమానం తీర్థిత్వలతయా తద్దమనానుసారేణ
మహుర్బృహుఃప్రతిషిధ్యమానం హరిణీనాం గమనం గతిఃయస్య తత్ - కుశాగర్భ
యేసంతాని మఖాని యస్య తత్ తస్య యూధస్యాగ్రసరః పురస్సరః గర్వితో
ద్భుష్టః కృష్ణసాగో యస్య తత్ మృగాణాం యూధం కులం “సజాతీయైః కులం
యూధ”మిత్యమరః. తస్యదశరథస్యపురస్తాదగ్రే ఆవిర్భూవనవస్తతిలకావృత్తమ్.

తత్ప్రార్థితం జవనవాజగ తేన రాజ్ఞా

తూణీముఖోద్భృతశరేణ విశీర్ణపక్షి,

శ్యామీచకార ననమాకులదృష్టిపాతై -

ర్వాతేరితోత్పలదశప్రకరైరివార్జైః.

61

తదితి. జననో జనశీలః “జాచంక్ర” మేత్వాదినా యుచో ప్రత్యయః. “తరస్వీ త్వరితో వేగీ ప్రజపీ జననోజవ” ఇత్యమరః. తం వాజసమశ్శింగ తేన ఆయాధేన తూణీఇషుధిః “బహ్వదిభ్య” శ్చేతి జీష్ తస్యాః ముఖాద్వివరాత్ ఉద్భృతశరణ రాజ్ఞా దశరధేన ప్రారితం అభియాతం “యాజ్ఞాయామభియానేచ ప్రార్థనాకథ్యతే బుధై” రితి కేశవః. ఆత ఏవ విశీర్ణా పజ్జ్ఞః సంఘీభావః యస్య తత్ మృగయా ధం కర్తృత్రైః భయాదశ్రుసిక్తైః ఆకులైః భయాచ్ఛటులైః పృష్టిపాతైః వాతేరితో త్వలదశప్రకరైః పవనకంపితేందీవరదశబృందైరిత వనం శ్యామీచకార.

లక్ష్మీకృతస్య హరిణస్య హరిప్రభావః
ప్రేక్ష్య స్థితాం సహచరీ వ్యవధాయ దేహమ్,
ఆకర్ణ కృష్టమపి కామితయా స ధన్వీ
బాణం కృపామృదుమనాః ప్రతిసంజహార.

62

లక్ష్మీకృతస్యేతి. హరిరింద్రః విష్ణుర్వా తస్యేవ ప్రభావో యస్య సః ధన్వీ ధనుష్పాన్ స సృషః లక్ష్మీకృతస్య వేదమిష్టస్య హరిణస్య స్వప్రేయపోదేహంవ్యవధాయ తదనురాగదంతర్ధాయ స్థితాం సహచరీతి సహచరీ. “పచాదిషుచర” డితి టిత్కరణా సిప్-ఆత ఏవాహ వామనః—“అనుచరీతిచ చరేషి తానీ” బితి తాం సహచరీం హరిణీం ప్రేక్ష్య కామితయా స్వయంచ కామకత్వాత్కృపామృదుమనాః కరుణార్ద్రచిత్తస్యన్ ఆకర్ణకృష్టమపి దుష్ప్రీతిసంహ-చుపీత్యర్థః. బాణం ప్రతిసంజహార నైపుణ్యాదితి భావః. నైపుణ్యం తు ధనీత్యనేన గమ్యతే.

తస్యాపరేష్యపి మృగేషు శరాన్ముముక్షోః
కర్ణాంతమేత్య బిభిదే నిబిడాపి ముష్టిః,
త్రాసాతిమాత్రచటులైః స్మరయత్సు నేత్రైః
ప్రాథప్రియానయనవిభ్రమచేష్టితాని.

63

తస్యేతి. త్రాసాద్భయాదతిమాత్రచటులైః ఆత్యంతచపలైః నేత్రైః ప్రాథప్రియానయనవిభ్రమచేష్టితాని చతురశంతావిలోచనవిలాసవ్యాపారాన్ స్మరయత్సుసాదృశ్యాత్ స్మృతిం జనయత్సు ఆపరేషు మృగేషు శరాన్ముముక్షోస్తస్య సృపస్యనిబిడా దృఢాపి ముష్టిః కర్ణాంతమేత్య ప్రాప్య బిభిదే స్వయమేవ భిద్యతేస్మ భిదేః కర్మక రిరి లిట్-కామినస్తస్య ప్రియావిభ్రమస్మృతిజనితకృపాతికే కాన్ముష్టిభేదః సత్యనైపుణ్యాదితి తాత్పర్యమ్.

ఉ త్తస్తుషశ్శిశిరపల్వలపంకమధ్యా-
న్ముస్తాప్రరోహాకబళావయవానుకీర్ణమ్,

జగ్రాహ సద్రుతవరాహకులస్య మార్గం

సవ్యక్తమార్ద్రపదపక్షిభిరాయతాభిః.

64

ఉత్తమః ఇతి. సవ్యక్తః మస్తాప్రరోహణాం మస్తాంకరాణాం బళాః గ్రాసాః తేమమవశువేః శ్రమవివృతముఖభ్రంశభిశ్చకలైః అనుక్షీర్ణం వ్యాప్తం - ఆయతాభిః క్షిరాభిః ఆద్రౌపదపక్షిభిః సవ్యక్తం అతిస్పృష్టం శిశిరపల్వలపంకమధ్యాత్ శిశిరసేవంతకర్దమమధ్యాత్ ఉత్తమః ఉత్తితస్య ద్రుతవరాహకులస్య పలాయితవరాహాయూధస్య మార్గం పంథోనం జగ్రాహ అనుససారేత్సర్థః.

తం వాహనాదవనతోత్తర కాయసిరీష-

ద్విధ్యంతమఃస్థ తనటాః ప్రతిహంతుమీహం,

నాత్మానమస్య కివిదుస్సహసా వరాహః

వృక్షేషు బభ్రుమిషుభిర్జఘనాశ్రయేషు.

65

తమితి. వరాహః వాహనాదశ్వాదీషత్కించిత్ అనననోత్తరకాయం ఆనతో ర్ద్వకాయం విధ్యంతం ప్రచారంతం స్పృశం ఉద్రుతసటాః ఉత్తితకేసరాస్సంతః. "సటా జటాకేసరయో" రితి విశ్వః. ప్రతిహంతుమీహం విచ్చిన్ అస్య నృపస్య ఇషుభిః సహసా జఘనానామాశ్రయేషు అవప్తంభేషు వృక్షేషు బద్ధమాత్మానం దేహంన విదుః నాజ్ఞాసిషుః ఏతేన వరాహణాం మనస్విత్వ స్పృశస్య హస్తలాఘవం చోక్తమ్.

తేనాభిఘాతరథసస్య వికృప్య పత్రీ

- వన్యస్య నేత్రవినరే మహిషస్య ముక్తః.

నిర్భిద్య విగ్రహమశోణితలిప్తపుంఖ

స్తం పాతయాం ప్రథమమాస పపాత పశ్చాత్.

66

తేనేతి. అభిఘాతే రథసః ఔత్సుక్యం యస్య తస్య అభిహంతుమద్య తస్యేత్సర్థః. వన్యస్య వసేభవస్య మహిషస్య నేత్రవినరే నేత్రమధ్యే తేన వృషేణ వికృప్య ఆకృప్య ముక్తః పత్రీ శరః విగ్రహం మహిషదేహం నిర్భిద్య విదార్య శోణిత లిప్తాన భవతిత్వశోణితలిప్తః పుంఖో యస్య సతథోక్తస్సన్ తం మహిషం ప్రథమంపాత యమాస. స్వయం పశ్చాత్పపాత. "కృత్వాను ప్రయుజ్యతే లి" టీత్యత్రానుశబ్దస్య వ్యవహితవిపర్యస్తప్రయోగనివృత్త్యర్థత్వాత్ "పాతయాం ప్రథమమాస" త్యప ప్రయోగఇతి పాణినీయాః, యచ్చాహ వార్తకకారః. "విపర్యాసనివృత్త్యర్థం వ్యవహిత నివృత్త్యర్థం" చేతి.

ప్రాయో విపాణపరిమోక్షలఘూత్తమాంగాన్

ఖడ్గాంశ్చకార నృపతిర్నిశితైః యురప్తైః.

శృంగం స దృప్తవినయాదికృతః పరేషా -

మత్యుచ్చితం న మమృషే న తు దీర్ఘమాయుః.

67

ప్రాయ ఇతి. నృపతిర్దశరథః నిశితైః తురప్తైః శరవిశేషైః ఖడ్గాన్ ఖడ్గ మృగాన్ - "Xండకే ఖడ్గఖడ్గినా" విత్యమరః. ప్రాయోబాహుశ్చేన విషణపరిమోక్షేణశృంగభంగేన లఘూన్యగుయాచి ఉ త్తమాం గానిశిరాంసి యేషాం తాన్ చకార నత్వపథీదిత్యర్థః. కుతః దృప్తవిలయాధి కృతః దుష్టనిగ్రహనియుక్త స్సరాజా పరేషాం ప్రతికూలానాం ఆత్మ్యుచ్చితమత్యున్నతం శృంగం విషణం ప్రాధాన్యం చ "శృంగం ప్రాధాన్యసాన్వోశ్చే" త్యమరః. న మమృషే న సేషే దీర్ఘమాయుః జీవితకాలం తు "ఆయు జీవితకాలోనే" త్యమరః. న మమృష ఇతి న కింతు మమృష ఏవేత్యర్థః.

వ్యాఘ్రానభీరభిముఖోత్పతితాన్దహభ్యః

పుల్లాసనాగ్రవిటపానివ వాయురుగ్ణాః,

శిక్షావిశేషలఘుహస్తతయా నిమేషా -

తూణీచకార శరపూరితవక్తరంధ్రాన్.

68

వ్యాఘ్రానితి. అభీః నిర్భీకో రాజా గుహాభ్యోఽభిముఖం ఉత్పతి తానా గతాన్ వాయునా రుగ్ణాన్ భగ్నాన్ పుల్లావికసితాః అసనస్య సర్జకవృక్షస్య అగ్ర విటపాః తానివసితాన్ హతాదావిరూఢతానిత్యర్థః. వ్యాఘ్రాణాం చిత్రయాపత్వా దుపమానే పుల్లవిశేషణం "అనుపసర్గాత్పుల్లక్షీబక్తవ్రోల్లాఘా" ఇతి నిష్ఠాతకారస్య లత్వనిపాతః. "సర్జకాసనబంధూకపుష్పప్రియకజీవకా" ఇత్యమరః. శరైః పూరితాని వక్తరంధ్రాణి యేషాం తాన్ వ్యాఘ్రాన్ శిక్షావిశేషేణ అభ్యాసాతిశయేన లఘు హస్తతయాక్షిప్రహస్తయా నిమేషాత్తూణీచకార తూర్ణం శరైః పూరితవాన్ తూణీ పూరం పూరితవానిత్యర్థః.

నిరాలోక్తైః కుంజలీవాన్ జిఘాంసు -

జ్యౌనిరోషైః క్షోభయామాస సింహాః,

సూనం తేషామభ్యసూయాపరోఽభూ -

ద్వీరోదగ్రే రాజశబ్దే మృగేషు..

69

నిరాలోకైః కుంజేషు లీవాన్ "నికుంజకుంజా వా క్షీ జేలతాదివి హితోదర" ఇత్యమరః. సింహాన్ జిఘాంసుః హంతుమిచ్ఛుః నిరాతః వ్యోమోతిత బౌత్పాతిక శ్చబ్దవిశేషః, తద్వద్యుక్తః శబ్దః జ్యౌనిరోషైః మార్వీకశబ్దః 'మార్వీజ్యౌకింజినీగుణ ఇత్యమరః. క్షోభయామాస తుభిత హృదయాం శ్చకార ఆలోక్తేషు తే తేషా

సింహానాం సంబంధిని వీర్యేణ ఉదగ్రే ఉన్నతే మృగేషు విషయే యోరాజశబ్దః,
తస్మిన్నభ్యనూయాపరోఽభూత్ నూనం అన్యథా కథమేతానన్విష్య హన్యాదిత్య
ర్థః. మృగాణామితి పాతే సహాసే గుణీభూతత్వాద్రాజశబ్దేన సంబంధో దురటః,
శాలివృత్తమేతత్. “శాలిన్యక్తాహతగాతోఽబ్ధిలోక్త” రితి లక్షణాత్.

తాన్ హత్వా గజకులబద్ధతీవ్రవైరాన్

కాకుత్స్థః కుటిలనఖాగ్రలగ్నముక్తాన్,

ఆత్మానం రణకృతకర్మణాం గజానా -

మాన్వణ్యం గతమివ మార్గజైరమంస్త.

70

తానితి. కాకుత్స్థః దశరథః గజకులేషు బద్ధం తీవ్రం జైరం యైస్తాన్ కుటి
లేషు నఖాగ్రేషు లగ్నః ముక్తాః గజకుంభ హా క్షికాని యేషాం తాన్ సింహాన్
హత్వా ఆత్మానం రణకృతకర్మణాంకృతోపకారాణాం గజానాం అన్వణ్యం అన్వణ
త్వం మార్గజైశ్చరైః “మార్గజోయాచ కేశర” ఇతి విశ్వః. గతం ప్రాప్తవంతమివ
ఆమంస్తమేన.

చమరాస్పరితః ప్రవర్తితాశ్వః

క్వచిదాకర్ణనికృష్టభల్లవర్షి,

నృపతీనిన తాన్వియోజ్య సద్య

స్సితేవాలవ్యజనైర్జగమ శాంతిమ్.

71

చమరానితి. క్వచిచ్చమరాస్పరితః “అభిరః పరిత” ఇత్యాదినా ద్వితీయా,
ప్రవర్తితాశ్వః ప్రధావితాశ్వః ఆకర్ణం వికృష్టాన్ భల్లాన్ ఇమవిశేషాన్ వర్షతితి
తథోక్తస్స నృపః నృపతీనిన తాన్ చమరాన్ చమర మృగాన్ నితకులవ్యజనై
శ్చుభ్రచామరైః వియోజ్యవిరహాయ్య, సద్యశ్శాంతింజగమశమమాస, శూరాణాం
పరకీయమైశ్వర్యమేవాసమ్యాం న తు జీవితమితి భావః ఔపచ్ఛందసికం వృత్తమ్.
అపి తురగసమీపాదుత్పతంతం మయూరం

న న రుచిరకలాపం బాణలక్ష్మీచకార,

సపది గతమనస్కుశ్చిన్నమాల్యానుకీర్ణే

రతివిగళితబంధే కేశపాశే ప్రియాయాః.

72

అపీతి. స నృపః దశరథః తురగసమీపాదుత్పతంతమపి సుప్రహరమవీర్య
ర్థః. రుచిరకలాపం భాసురబర్హం మహ్యమతిశయేన రాతీతిమయూరః బర్హే పృషా
దరాదిత్వాత్పాదుః, తం కుశ్చిన్న మ్రుటిలేనమాత్యేనానుకీర్ణరత్నాం విగళితబంధే

ప్రియా యాః కేశపాశే సపదిగతమనస్కః ప్రవర్తితచిత్తః ఉత్కంఠితస్సన్ “ఉరః ప్రభృతిభ్యః క” వితి కవ్, న బాణలక్ష్మీచకార బాణలక్ష్మ్యం నాకార్షీత్ నప్రజ హారేత్యర్థః చిత్రమాత్యేతి పాఠాంతరమ్.

తస్య కర్కశవిహారసంభవం స్వేదమాననవిలగ్నజాలకమ్,

అచచామసతుషారశీకరో భిన్నపల్లవపుటో వనానిలః.

73

తస్యేతి. తస్య కర్కశవిహారాదతివ్యాయామాత్ సంభవో యస్యతం అననే విలగ్నజాలకం బద్ధకదంబకం తస్య నృపస్య స్వేదం సతుషారశీకరః శిశిరాంబు కణసహితః భిన్నా విదళితాః పల్లనానాం పుటాః కోశాః యేన సః వనానిల అచ చామ మమార్జ జహారేత్యర్థః. గఢోద్ధతా వృత్త మే తత్ “నోనరావిహరఢోద్ధతా లగా” వితిలక్షణాత్.

ఇతి విస్మృతాన్యకరణీయమాత్మన -

స్సచివాలంబితధురం ధరాధిపమ్,

పరివృద్ధరాగమనుబద్ధసేవయా

మృగయా జహార చతురేవ కామినీ.

74

ఇతీతి. ఇతి ఆత్మనః విస్మృతమన్యత్కరణీయం కార్యం యేన తం విస్మృతా త్మకార్యాంతరమిత్యర్థః. సచివైరవలంబితాధృతాధూః యస్య తం “ఋక్షూరబూ” రిత్యాదీనా సమాసాంతః. అనుబంధ సేవయా సంతత సేవయా పరివృద్ధోరాగో యస్య తం ధరాధిపం నృపం మృగ్యంతేఽస్మాం మృగా ఇతి మృగయా “పరిచర్యా పరి సర్యా మృగయాట్యానా ముపసంఖ్యాన” మితి యత్ప్రకృత్యయాంతో నిపాతః. చతురావిదగ్ధా కామినీ జహార అచకర్ష, “నజాతు కామః కామానా ముపభోగేన కామ్యుతి, హవిషాకృష్ణవర్తేవ భూమివాభివర్ధతే” ఇతిభావః.

స లలితకుసుమప్రవాళశయ్యాం

జ్వలితమహాషధిదీపికాసనాథామ్,

నరపతిరతివాహయాంబభూవ

క్వచిదసమేతపరిచ్ఛదస్త్రియామామ్.

75

స ఇతి. సనరపతిః లలితాని మనోహరాణి కుసుమాని ప్రవాళాని చ శయ్యా యస్యాం తాం జ్వలితాభిర్మహాషధీభిరేవ దీపికాభిస్సనాథాం తత్ప్రధానా మిత్య

ర్థః త్రియామాం రాత్రిం క్వచిత్ప్రదేశే అసమేత పరిచ్ఛదః అమిలితపరిజనః పరి
హృతపరిజనసన్నిత్యర్థః. అతివాహయాం బభూవ గమయామాస, పుష్పితాగ్రా
వృత్తమ్.

ఉషసి స గజయూధకర్ణతాలైః పటుపటహాధ్వనిభిర్విధూత నిద్రః
అరమతమధురస్వరాణిశృణ్వన్ విహగవిహజితవందిమంగళాని. 76

ఉషసీతి. ఉషసి ప్రాతఃపటానాం పటహానామివ ధ్వనిర్యేషాం తెః గజ
యూధానాం కర్ణరేవ తాలైః వాద్యభేదైః విధూతనిద్రః స నృపః తత్ర వనే,
మధుర స్వరాణి విహగవిహజితాశ్చేవ వందినాం మంగళాని మంగళగీతాని శృణ్వ
నరమత అరమత. మధురాణి తత్రేతి పాఠాంతరమ్.

అథ జాతు రురోర్మహీతవర్తా

వివినే పార్శ్వచరైరలక్ష్మ్యమాణః,

శ్రమఘేనముచా తపస్విగాఢాం

తమసాం ప్రాపనదీం తురంగమేణ.

77

అథేతి, అధానంతరం జాతు కదాచిత్ రురోర్మగస్య గహీతవర్తా స్వీ
కృతరుమార్గఇత్యర్థః. సాపేక్ష త్వేనపి గమకత్వాత్సమానః, వివినే వనే పార్శ్వ
చరైరలక్ష్మ్యమాణః అదృశ్యమానః తురంగవేగాదిత్యర్థః. స రాజా శ్రమేణ ఘేన
ముచానఘేనం స్విద్యతేత్యర్థః తురంగమేణ తపస్విభిర్గాఢామవగాఢాం నేవితాం
తమసాం నామ నదీం సరితం ప్రాప. ఔపచ్ఛందసికం వృత్తం.

కుంభపూరణభవః పటురుచ్చైరుచ్చచాల నినదోఽంభసితస్యాః,

తత్ర స ద్విరదబృంహితశంకీశబ్దపాతినమిషుం వినసర్జ.

78

కుంభేతి. తస్యా స్తమసాయాః అంభసి కుంభస్య పూరణేన భవః ఉత్పన్నః
పచాద్యచ్-పటుః మధురః. ఉచ్చైః గంభీరః నినదః ధ్వనిః ఉచ్చచాలఉదియాయ
తత్ర నినదేన నృపః ద్విరదబృంహితమితి శంకత ఇతిద్విరదబృంహితశంకీసన్ శబ్దేన
శబ్దానుసారేణ పతతీతి శబ్దపాతీ తం ఇషుం బాణం వినసర్జవిసృష్టవాన్. స్వాగతా
వృత్తమ్.

నృపతేః ప్రతిషిద్ధమేవ త -

తక్రతవాన్పక్షి-రథో విలంఘ్య యత్,

అపథే పదమర్పయంతి హి

శ్రుతవంతోఽపి రజోనిమిలితాః.

79

నృపతేరితి. నృపతేః క్షత్రియస్య తత్కర్మ ప్రతిషిద్ధమేవ యదే తత్కర్మ
గజవధయాపం పక్షిరథో దశరథః ‘పక్షివింశతి త్రింశది’ త్యాదినా దశాశే
పక్షిశబ్దోనిపాతితః. విలంఘ్య, “లక్ష్మీకామోముద్ధాదన్యత్రకరివధంన వర్యా”
దిత్యాది కాస్త్ర ముల్లాఘ్య, కృతవాన్. నను వినుషస్తస్య కథమీ దృగ్విధచేష్టిత
మిత్యత ఆహ—అపథ ఇతి. శ్రుతవంతో విద్వాంసోఽపి రక్షోనిమాలితాః రక్షో
గుణావృతాస్సంతః, న పంథా ఇత్యపథం “పథోవిభాషే”తి సమాసాంతః, “అప
థం నపుంసక”మితి నపుంసకత్వ, “అపంథాస్త్యపథం తుల్య” ఇత్యమరః. తస్మి
న్నపథే ఆమాగ్నేఽపి పదం అర్పయంతి హి నిక్షిప్తంతి ప్రసర్తంత ఇత్యర్థః. వైతా
లీయం వృత్తమ్.

హః తాతేతి క్రందితమాకర్ణ్య విషణ్ణ
స్తస్యాన్విష్యన్వేలసగుఢప్రభవం సః,

శల్యప్రోతం ప్రేక్ష్యసంభం మునిపుత్రం,
తాపాదంతశ్శల్య ఇవాసీతి జిహ్వాఽపి.

80

హః తాతేతి. ఇత్యార్థా తాత జనక “హవిషాదగు గా రిషు” “తాతసు జనకః
పితే”తి చామరః. హః తాత హః పితః ఇతి క్రందితం ఆక్రోశనం ఆకర్ణ్య విషణ్ణః
భగ్నో త్నాహస్యన్ తస్య క్రందితస్య వేతనైః గుఢం చ్చన్నం ప్రభవత్యస్మా
దితి ప్రభవః కారణం తమన్విష్యన్ శల్యేన బాణేన ప్రోతం మూతం “శల్యం
శంకా శరేవంశ” ఇతి విశ్వః. సంభం కలశదహితం మునిపుత్రం ప్రేక్ష్యవీక్ష్యసః
క్షితిపోఽపితాపాద్గుఢాత్ అంతః శల్యం యస్యసోఽంతశ్శల్య ఇవాసీత్. మత
మయూరకృత్త మేతత్ “నేదై రంధ్రైర్మాయస గామత్త మయూర”మితిలక్షణాత్.

తేనావతీర్య తురగాత్ప్రేథితాన్వయేన

పృష్టాన్వయస్స జలకుంభనిషణ్ణదేహః,

తస్మై ద్విజేతరతపస్విసుతం స్థలద్భి -

రాత్మానమక్షరపథైః కథయాం బభూవ.

81

తేనేతి. ప్రథితాన్వయేన ప్రఖ్యాత వంశేన ఏతేన పాపభీరుత్వం సూచితం,
తేన రాజ్ఞా తురగాదవతీర్య పృష్టాన్వయః బ్రహ్మహత్యాశంకయా పృష్టకులః జల
కుంభేనిషణ్ణదేహః స మునిపుత్రః తస్మై రాజ్ఞే స్థలద్భిరశక్తివశాదర్థో చ్చారితైరిత్య
ర్థః. అక్షరప్రాయైః పదైఃరక్షరపథైః ఆత్మానం ద్విజేతరశ్చాసాతపస్వి సుతశ్చ తం
ద్విజేతరతపస్విసుతం కథయాం బభూవ అకథయత్ న చ త్రైవర్ణిక ఏవాహం
కింతు కరణః “వైశ్యాత్తు కరణక్పాద్రాయ”మితి యాజ్ఞవల్క్యః. కతో బ్రహ్మ
హత్యేత్యర్థః. తథాచ శ్రీమద్రామాయణే—“బ్రహ్మహత్యాకృతం పాపం హృద

యాదపసియతాం, న ద్విజాతిరహం రాజన్ మాభూతే హససి వృథా, కూద్రా
యామస్మి వైశ్యేన జాతో జనపదాధిపేతి.

తచ్చోదితస్స తమనుద్ధృతశల్యమేవ

పిత్రోస్సకాశమనసన్నదృశోర్నినాయు,

తాభ్యాం తథాగతముపేత్య తమేకపుత్ర

మజ్జానతస్స్వచరితం నృపతిశ్యశంస.

82

తదితి. తేన మునిపుత్రేణ చోదితః పితృసమీపం ప్రాపయేత్సుకః సస్పృ
తిః అనుద్ధృతశల్యం అనుత్పాటితశరమేవ తం మునిపుత్రం అవసన్నసదృశోః వినష్ట
చతుహః అంధయోరిత్యర్థః. పిత్రోః మాతాపిత్రోః “పితామాతే” త్యేకశేషః.
సకాశం సమీపం నినాయు- ఇదం చ రామాయణ విరుద్ధం. తత్ర “అథాహ మేక
స్తం దేశం సీత్యా తౌ భృశదుఃఖితౌ, అస్పర్శయ మహం పుత్రం తం మునిం సహ
భార్యయే”తి- తత్రనదీతీర ఏవ మృతం పుత్రం ప్రతి పిత్రోరా నయనాభిధానాత్
తథాగతం వేతనగూఢం ఏకశ్చాసౌ పుత్రశ్చతం ఏకపుత్రం ఏకపుత్రగ్రహణం
పిత్రోరసన్యగతికత్వనూచనార్థం. తం మునిపుత్ర ఉపేత్య సన్నికృష్టో భూత్వా
జ్ఞాపయిత్వేతి వారః అజ్ఞానతః కరిభ్రాంత్యా స్వచరితం స్వకృతం తాభ్యాం పితృ
భ్యాం క్రియాగ్రహణాచ్చతుర్థీ. శశంస కథితవాన్.

తౌ దంపతీ బహు విలప్య శిశోః ప్రహర్త్రా

శల్యం నిఖాతముదహరయతామూరస్తః,

సోఽభూత్పరాసురథ భూమిపతిం శశాప

హస్తార్పితైర్నయనవారిభిరేవ వృద్ధః.

83

తావతి. జాయాచ పతిశ్చదంపతీ, రాజదంతాదిషు జాయాశబ్దస్య దంభావో
జంభావశ్చ వికల్పేన నిపాతితః- “దంపతీ జంపతీ జాయాపతీ భార్యాపతీచ తా”
విశ్వమరః. అనాథతయా బహువిలప్యభూయిష్ఠం పరిదేవ్య, శిశోః ఉరస్తః వక్షసః
పంచమ్యాస్తసిః నిఖాతం శత్ర్యంశరం ప్రహర్త్రా దశరథేన ఉదహరయతాం ఉద్ధార
యామాసతుః స శిశుః పరాసుః మృతః అభూత్, అథవృద్ధో హస్తార్పితైః నయన
వారిభిః కాపదానస్య జలపుర్యకత్వాతైరేవ భూమిపతిం శశాప.

ద్విష్టాంతమాప్స్యతి భవానపి పుత్రశోకా-

దం తేవయస్యహమివేతి తముక్తవంతమ్,

అక్రాంతపూర్వమివ ముక్తవిషం భుజంగం

ప్రోవాచ శోసలపతిః ప్రథమాపరాధ్యః.

84

దిష్టేతి. హేరాజన్, భవానపి అంతే వయసి వార్ధకే అహమివ పుత్ర
శోకాత్ దిష్టాంతం కాలావసానం మరణ మిత్యర్థః. “దిష్టఃకాలేచ దైవే స్యాద్దిష్ట”
మితి విశ్వః. ఆప్యతి ఇత్యుక్తవంతం ఆక్రాంతః పాదాహతః పూర్వ మాక్రాంతః
ఆక్రాంతపూర్వః “సుపుషే”తి సమాసః. రాజదంతాదిః ప్రథమమపకృతమిత్యర్థః
ముక్త విషమపకారాత్సత్సాగుత్సృప్తవిషం భుజంగమివ స్థితంవృద్ధం ప్రథమాపరాద్ధః
ప్రథమాపరాధీ కర్తరిక్తః ఇదంచ సహజే కారణముక్తం శోసలపతి ర్దశరథః కాప
దానా త్పశ్చాదప్యేనంమునిం ప్రతిప్రోవాచ.

శాపోఽప్యదృష్టతనయాననపద్మశోభే

సానుగ్రహో భగవతామయి పాతితోఽయమ్,

కృష్యాం దహన్నపి ఖలు క్షీణమింద్రనేద్ధో

బీజప్రోహజనసిం జ్వలనః కరోతి.

85

కాపఇతి. అదృష్టా ఆలక్షితా తనయాననపద్మశోభా సుతముఖకమలకాంతః
యేన తస్మిన్నపుత్రకేయయి భగవతా పూజ్యేన త్వయా పాతితః వజ్రప్రాయత్వా
త్పాతిత ఇత్యుక్తం, “అయం త్వం పుత్రశోకాత్ మ్రియస్యే”త్యేవం రూపశ్చాపో
ఽపి సానుగ్రహః. వృద్ధమూరి వరచ్యాయే నేష్టవాప్తేరంతరీయకత్వాత్సోపకార
ఏవ. నిగ్రాహకస్యాప్యనుగ్రాహకత్వయథాంతరన్యాసేనాహ—కృష్యామితి. ఇంద్ర
నేః క్షాప్తేః ఇద్ధః ప్రజ్వలితః జ్వలనః అగ్నిః కృష్యాం కర్ణజ్ఞాన్వాం “ఋశుపథా
చ్చాక్ల పిచృతే” రితి క్యవ్. క్షీణం దహన్నపి బీజప్రహోహజాం బీజాంవరాజాం
జననీయత్పదసత్తమాం కరోతి ఖలు కరోత్యేవ.

ఇత్థం గతే గతఘృణః కిమయం విధత్తాం

వధ్యస్తవేత్యభిహితో వసుధాధిపేన,

ఏథాన్ హుతాశనవతస్సమునిర్యయాచే

పుత్రం గతాసుమనుగంతుమనాస్సదారః.

86

ఇత్థమితి. ఇత్థం గతే వృత్తే సతి వసుధాధిపేన రాజ్ఞా గతఘృణః నిష్కార
రణశాంత్యత్వాన్నిష్కరుణః ఆత వివ తవ వధ్యః వధాహ్వాంఽయం జనః అయమితి
రాజ్ఞోనిర్వేదాదనాదరేణ శ్వాత్మనిర్దేశః కిం విధత్తామిత్యభిహితఃమయా కిం విధేయ
మితి విజ్ఞాపిత ఇత్యర్థః. స ముని స్సదారస్సభార్యః పరాసుం గతాసుం. “పరాసు
ప్రాప్త పంచశ్య పరేతప్రేతసంస్థితా” ఇత్యమరః. పుత్రం అనుగంతుం మనోయస్య

సః అనుగతమనా స్సన్. “తుంకామ మనసో రప్రీ” తి మకారలోపః. చుతాశన
వతః సాగ్నిన్ ఏధాన్ కాష్టాని యయాచే. న చాత్రాత్మనూతదోషః “అనుష్ఠానా
సమర్థస్య వానప్రస్థస్య జీర్ణతః, భృగ్వగ్నిజలసంపాతై ర్మరణం ప్రవిధీయత” ఇతి
వచనాత్.

ప్రాప్తానుగస్సవది శాసనమస్య రాజా

సంపాద్య పాతకవిలు ప్రథుతిర్నిస్పృత్యః,

అంతర్ని విష్టపదమాత్మవినాశహేతుం

శాపం దధజ్వలనమకార్యమివాంబురాశిః.

87

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ, రఘువంశే, మహాకావ్యే, నవమస్కంధః.

ప్రాప్తేతి, ప్రాప్తానుగః ప్రాప్తానుచరః రాజా దశరథః సపదితస్య మనో
శ్శాసనం కాష్టసంభరణరూపం ప్రాగేకోఽపి సంప్రతి ప్రాప్తానుచరత్వాత్ సం
పాద్య పాతకేన మునివధనిమిత్రేన విలుప్తధృతిః భగ్నోత్సాహస్సన్ అంతః నివిష్ట
పదం లబ్ధిపానం ఆత్మవినాశహేతుం శాపం అంబురాశిః ఔర్వం జ్వలనమివ బడ
బానలమివ “ఔర్వస్తు బాడబో బడబానల” ఇత్యమరః, ఔర్వస్తు మునిభేదేఽపి
బడబానల వైశ్యయో” రితి వైజయంతీ. దధత్ ధృతవాన్ సన్ నివృత్తః వనా
దితిశేషః.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీక్ష, మహామహోపాధ్యాయ

కోలాచలముల్లి నాథనూరివిరచితాయాం, సంకేతసమాఖ్యాయాం

రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం నవమస్కంధః.

శ్రీః
శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణేనమః
రఘువంశ మహాకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే
ద శ మ స్స ర్గ స్తా ర ం భః.

పుథివీం శాసతస్తస్య పాకశాసనతేజసః,
కించిదూనమనూనర్థేశ్వరదామయుతం యయా.

1

పుథివీమితి. పుథివీం శాసతః పాలయతః పాకశాసనతేజసః ఇంద్రవర్చస్య అనూనర్థేశ్వరహాసమృద్ధేః తస్య దశరథస్య కించిదూనం ఈషన్మున్ననం శరదాం సంవత్సరాణాం “స్వాదృతౌ వత్సరే శర” దిత్యమః. అయుతం దశసహస్రం యయా “ఏకదశ దశసహస్రాణ్యాయుతం నియుతం తథా. ప్రయుతం కోట్యర్బుదం చ బృందం స్థానాత్ స్థానం దశగుణం స్థా” దిత్యార్థః. ఇదంచ మునిశాపాత్పరం వేదితవ్యం నతు జననాత్ “షష్టిర్వర్ష సహస్రాణి జాతస్య మమ కాశిక, దుఃఖే నోత్పాదితత్వానాం న రామం నేతు మర్హసి” ఇతి రామాయణవిరోధాత్, నాప్యభిషేకాత్పరం తస్మాప్యి “సమ్యగ్విసీతమథ వర్మహరం కుమారమాదిశ్య రక్షణవిధౌ విధివత్ప్రజానా” మితి కామారానుష్ఠితత్వాభిధానాత్ స ఏవ విరోధ ఇతి.

న చోపలేభే పూర్వేషామృణనిర్మోక్షసాధనమ్,
సుతాభిధానం స జ్యోతిస్సద్య శ్శోకతమోఽపహమ్.

2

న చేతి. స దశరథఃపూర్వేషాంపితృణాం ఋణనిర్మోక్షసాధనం “ఏషవా అన్యజోయః పుత్రీ”తి క్రుతేః. పితృఋణవిముక్తి కారణం సద్యః శోకఏవ తమః తదపహంతీతి శోకతమోఽపహం అత్రాభయంకర ఇతివదుపపదేఽపి తదంతవిధ్యా శ్రయణేన “అపేక్షేతమసా”రితి ద్దప్రత్యయః. సుతాభిధానం సుతాభ్యం జ్యోతి రోఽపలేభే న ప్రాప ద.

అతివత్ప్రత్యయాపేక్షసంతతిస్స చిరం నృపః,
ప్రాజ్ఞంథానభివ్యక్తరత్నోత్పత్తిరివార్ణవః.

3

అతిష్ఠదితి. ప్రత్యయం హేతుమపేక్షిత ఇతి ప్రత్యయాపేక్షా సా సంతతిః
యస్య సంతపోక్షః “ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతు” స్వీత్యమరః. స
వృషః మంథాత్పాఞ్మంథనాత్పూర్వం అనభివ్యక్తా అద్భుతై రతోఽత్పత్తిర్యస్య
సఃఅర్ణవ ఇవ చిర మతిష్ఠత్ సామగ్ర్యభావాద్విలంబో న తు వంధ్యత్వాదితి భావః.

ఋశ్యశృంగాదయస్తస్య సంతస్సంతానకాంక్షీణః,

ఆరేభిరే యతాత్మానః పుత్రీయామిష్టిమృత్విజః.

4

ఋశ్యశృంగేతి. యతాత్మానః ఆవహితచిత్తాస్సంతః మహంతః ఋశ్యశృంగో
నామ కశ్చిద్భూషిః తదాదయః ఋతుం ఋతౌ వా యజంతీతి ఋత్విజః యాజకాః
“ఋత్విగద్ధృ” గిత్వాదినా క్విప్ ప్రత్యయాంతోనిపాతః. “ఋత్వితో యాజకాశ్చ
త” ఇత్యమరః. సంతానకాంక్షీణః పుత్రార్థినః తస్య దశరథస్య పుత్రీయాం పుత్ర
నిమిత్తం “పుత్రాశ్చ” చేతి ఛప్రత్యయః. ఇష్టిం యాగమారేభిరే ఉపచక్రమిరే.

తస్మిన్నవసరే దేవాః పాలస్త్యోపప్లుతాహరిన్,

అభిజగ్నుర్నిదాఘార్తాః ఛాయావృక్షమివాధ్వగాః.

5

తస్మిన్నితి. తస్మిన్నవసరే పుత్రకామేష్టి ప్రవర్తనమయే దేవాః ఇంద్రాద
యః పులస్త్యస్య గోత్రాపత్యం పుమాన్ పాలస్త్యో రావణః దేవోపప్లుతాః వీడితా
స్సంతః నిదాఘార్తాః ఘర్మాతురాః అధ్వానం గచ్ఛంతీత్యధ్వగాః పాంథాః
“అంతాత్యంతా” ధ్వేత్వాదినాడ ప్రత్యయః. ఛాయాప్రధానం వృక్షం ఛాయా
వృక్షమేవ కాకపార్థి నాదిత్వా నృధ్యమపదలోపీ సమాసః, హరిం విష్ణుమభిజగ్నుః
ప్రాపుః.

తే చ ప్రాపురుదన్వంతం బుబుధే చాది పూరుషః,

అవ్యాజ్ఘేపో భవిష్యంత్యాః కార్యసిద్ధేర్ని లక్షణమ్.

6

తేచేతి. తే దేవాశ్చోదన్వంతం సముద్రం “ఉదన్వా నుదధా” చేతి నిపాత
నాత్పూరుషః. ప్రాపుః ఆదిపూరుషః విష్ణుశ్చబుబుధే యోగనిద్రాం జహావిత్యర్థః.
ప్రాప్తిప్రతిబోధయోరవిలంబార్థా చ కారా తథాపి అవ్యాజ్ఘేపో గమ్యప్యాసస్య
వ్యాసంగః భవిష్యంత్యాః కార్యసిద్ధేర్లక్షణం లింగం హి ఉక్తంచ “అనన్య పర
తాభావికార్యసిద్ధేర్ని లక్షణమ్” మితి.

భోగిభోగాసనాసీనం దదృశుస్తం దివౌకనః

తత్పణామండలోదర్శిర్మణిద్యోతితవిగ్రహమ్.

భోగితి. ద్వాగ్లోకా యేషాం తే దివాకసోదేవాః పృషాదరాదిత్వాత్సాధుః
యద్వానివశబోఽదంతోఽప్యస్తి, తథాచానిరుదచరితేఽనుభూతిచంద్రః- 'సశో
భతే తేన పీడినో వివాపురం మరుత్వతా వృత్రవధే యథా దివం' ఇతి తత్ర 'దివు
క్రీడాదా'వితిధాతోః 'ఇగుపథే' త్యాదినా కః దివమోతోయేషామితి విగ్రహః
"మందిరం సైరిభశ్శక్రభవనం ఖం దివంసభః" ఇతి త్రికాండశేషః. దివం స్వరేఽం
తరిక్షే" చేతి రత్నమాలాచ "దివోకాశ్చ దివోకాశ్చ దేవే చాతకపక్షిణీ"తి రంతి
దేవః. భోగినః శేషస్య భోగశ్చరీరం "భోగస్సుభే స్త్రాదిభృతావహేశ్చ ఫణకా
యయో" రిత్యమరః. సవీవాసనం సింహాసనం తత్రాసీన ముపవిష్టం అసేశ్శానచ
"ఈదాసు" ఇతికారాదేశః. తస్య భోగినః ఫణామండలే యే ఉదర్శిషః ఉద్రశ్మ
యోణయః తైర్ద్యోతితవిగ్రహం ప్రకాశితశరీరం తం విష్ణుం దదృశుః.

శ్రియః పద్మనిషణ్ణాయాః ఔమాంతరితమేఖలే,
అంకే నిక్షిప్తచరణమాస్తీర్ణకరపల్లవే.

8

శ్రియఇతి. కీదృశం విష్ణుం పద్మే నిషణ్ణాయాః ఉపవిష్టాయాః శ్రియః
లక్ష్మ్యోః ఔమాంతరితా తుమాయా ఆతస్యా వికారఃఔమం శ్రిదుకులం. "ఆతసీ
స్యాదు మాతు మేత్వమరః. తేనదుకూలేన అంతరితావ్యవహితా మేఖలాయస్యతస్మిన్
ఆస్తీర్ణకరపల్లవా పాణిపల వాయత్రతస్మిన్ విశేషణద్వయే నాపిచరణయోస్సౌకుమా
ర్యాతో కఠినమేఖలాస్సర్పాసహత్వం సూచ్యతే తస్మిన్నంకే నిక్షిప్త చరణమ్.

ప్రబుద్ధపుండరీకాక్షం బాలాతపనిభాంశుకమ్,
దివసం శారదమివ ప్రారమ్యసుఖదర్శనమ్.

9

ప్రబుద్ధేతి. పునః కీదృశం ప్రబుద్ధే వికసితే యే పుండరీకేతే ఇవాక్షిణీయస్య
తం దివసే తు పుండరీకమేవ అక్షి యస్యేతి విగ్రహః బాలాతపేన సదృశం బాలా
తపనిభం తాదృశమంకుకం యస్య తం పితాంబరమిత్యర్థః. అన్యత్ర బాలాతపవ్యా
జాం కుకమిత్యర్థః. "నిభోవ్యాజ సదృశయో" రితి విశ్వః. ప్రారంభాః ప్రకృప్త
ద్యోగాః యోగినః తేషాం సుఖదర్శనం అన్యత్ర ప్రారంభే ఆదౌ సుఖదర్శనం
శారదం శరత్సంబంధం దివసమితీతమ్.

ప్రభానులిప్త శ్రీవత్సం లక్ష్మీవిభ్రమదర్శణమ్,
కౌస్తుభాఖ్యమపాంసారం బిభ్రాణం బృహతోరసా.

10

ప్రభేతి. పునః కింవిధం! ప్రభయా ఆనులిప్తః ఆనురజితః శ్రీవత్సోనామ
లాంఛనం యస్య తం లక్ష్మీవిభ్రమదర్శణం శ్రీవిలాసదర్శణం కౌస్తుభ ఇత్యాఖ్యా
యస్య తం అపాం సాముద్రజాం సారం స్థిరాంశం అమృతం మణిమిత్యర్థః.
బృహతా ఉరసా బిభ్రాణమ్.

బాహుబిర్విటపాకారైర్ద్వివ్యాభరణభూషితైః,
ఆవిర్భూతమపాం మధ్యే పారిజాతమివాపరమ్.

11

బాహుభిరితి. విటపాకారై శ్చాఖాసదృశై దివ్యాభరణభూషితై ర్భాహుభి
రుపలక్ష్మితం అపాం సైంధవీనాం మధ్యే ఆవిర్భూతమపరం ద్వితీయం పారిజాత మి
థి

దైత్యస్త్రీ గండలేఖానాం మదరాగవిలోపిభిః,
హేతిభిశ్చేతనావద్భిరుదీరితజయస్వనమ్.

12

దైత్యేతి. దైత్యస్త్రీ గండలేఖానాం అసురాంగనా గండసలీనాం యోమద
రాగ సం విలుంపంతి అపహరంతీతి మదరాగవిలోపినః తై శ్చేతనావద్భిస్సజీవై ర్చే
తిభి స్సుదర్శనాదిభిరాయుధైః “హేతిశ్చస్త్రీ తు నృప్తియో” రితి శేషః. ఉదీ
రితజయస్వనం జయశబ్దము ద్వోవయంతీభిః మూర్తిమతీభి శ్చస్త్ర దేవతాభి రుపాస్య
మాన మిత్యర్థః.

ముక్తశేషవిరోధేన కులిశ వ్రణలక్ష్మణా,
ఉపస్థితం ప్రాంజలినా వినీతేన గరుత్మతా.

13

ముక్తేతి. ముక్తో భగవత్సన్నిధానాత్త్వక్తః శేషేణాహీశ్వరేణ సహ విరో
ధః సహజమపి వరం యేన తేన కులిశేన వ్రణాః అమృతావారణకాలే ఇంద్ర
యౌదేయే వజ్రప్రహారాః త ఏవ లక్ష్మణీ యస్య తేన ప్రబద్ధోఽంజలిర్యేన తేన
ప్రాంజలినా వినీతేన గరుత్మతా తాత్పర్యేణ ఉపస్థితం ఉపాసితం పురాకిల మాతలి
ప్రార్థితేన భగవతా తద్దుహితరుణకేశ్యాః పత్న్యైః కన్యచిత్సర్వస్య గరుడాదాగా
మిభయం పరిహరు మభయదానే కృతే స్వవిపక్షరక్షణ తుభితం పక్షిరాజంత్య
ద్వోధాహం త్వత్తోబలాఘ్నఇతి గర్జంతం స్వవామహ స తరనీభారణైవ భద్రాన్వి
భగవాన్వినినాయేతి మహాభారతకథాం సూచయతి-వినీతేనేతి.

యోగనిద్రాంతవిశదైః పావనైరవలోకనైః,

భృగ్యాదీననుగృహ్లాంతం సౌఖశాయనికాన్మునీన్.

14

యోగేతి. యోగః మనసో విషయాంతరవ్యావృత్తిః స ఏవ నిద్రా సామ్యా
న్నిద్రా తస్యాః అంతే ఆవసానే విశదైః ప్రసన్నైః పావనైశ్శోభ కైరవలోకనైః
సౌఖ్యాయనం పృచ్ఛంతీతి సౌఖశాయనికాః “పృచ్ఛతా సున్నతాదిభ్య” ఇత్యుప
సంఖ్యానాత్ తక్, తాన్ మునీన్ భృగ్యాదీన్ ఋషీననుగృహ్లాంతం తం దద్యుః.

ప్రణిపత్య సురా స్తస్యై శమయిత్రే సురద్విపామ్,

అధైవం తుష్టుపుస్సుత్యమవాజ్ఞనసగోచరమ్.

15

ప్రణిపత్యేతి. అథ దర్శనానంతరం సురాః దేవాః సురద్విపామసురాణాం
శమయిత్రేవివాహకాయతన్త్ర విష్ణవే ప్రణిపత్యతుత్యం ప్రోతార్హం ఏతిష్టుకాస్సు

దృజుషః కృత్ వాక్చునశ్చ వాజ్మనసే “అచతు” రేత్యాది నా అచ్చుత్వయాం తో నిపాతః. తయోర్లోచనోవిషయో న భవతీత్యవాజ్మనసగోచరః తం ఏవంతుష్టు పురసువన్.

నమో విశ్వస్యజే పూర్వం విశ్వం తదను విభ్రతే,

అథ విశ్వస్య సంహరే తుభ్యం త్రేథా సితాత్మనే.

16

నమఇతి. పూర్వమాదౌ విశ్వస్యజే విశ్వసప్తే తదనుస్వరానంతరం విశ్వం విభ్రతే పుష్టతే అథ విశ్వస్య సంహరే ఏవం త్రేథా సుప్తిస్థితిసంహార కర్తృత్వే స్థిత ఆత్మాస్వరూపం యస్య తస్మై తుభ్యం నమః.

నమహుటస్సస్య కథం త్రైయాప్యమిత్యాశంక్య బోధాధిక మిత్యాహః—

రసాంతరాణ్యేకరసం యథా దివ్యం పయోఽశ్నుతే,

దేశేదేశే గుణేష్యేవమవస్థాస్త్వమవిక్రియః.

17

రసాంతరాణీతి. ఏకరసం మధురైకరసం దివి భవం దివ్యం పయః కరోదకం దేశేదేశే ఉషరాది నానాప్రదేషు అన్యాన్ రసాన్ రసాంతరాణి అవణాదీని యథా ఆశ్నుతే ప్రాప్నోతి ఏవమవిక్రియో నిర్వికారః ఏకరూప ఇత్యర్థః. త్వం గుణేషు సత్త్వాదిభుఉపాధిభునీత్యేతిశేషః. అవస్థాః సప్తృత్వాదిరూపాః ఆశ్నుషే.

ఏకః కారణతంత్రాం తామవస్థాం ప్రతిపద్యసే,

నానాత్వం రాగసంయోగాత్స్ఫుటికస్యేవ తే ద్రువమ్.

18

ఏకఇతి. ఏకః ఏకరూపః త్వం కారణతః ఉపాధేః తాం తామవస్థాం ప్రతి పద్యసే ప్రాప్నోషి, తస్మాత్తే నానాత్వం రజ్యతేఽనేనేతిరాగః రాగీద్రవ్యం జపాకుమూది తస్య సంయోగాత్ స్ఫుటికస్యేవ ద్రువంస్ఫుటం. (ప్రక్షిప్త మే తద్గ తార్కంచ.)

అమేయో మితలోక స్త్వమనర్థి ప్రార్థనావహః,

అజితో జిహ్వురత్యంతమవ్యక్తో వ్యక్తకారణమ్.

19

అమేయఇతి. హేదేవత్యం అమేయః లోకైరియత్యయా న పరిచ్ఛేద్యః మిత లోకః పరిచ్ఛిన్నలోకః అనర్థి నిస్పృహః ఆవహతీత్యావహఃపవాద్యచ్—ప్రార్థనా నామావహః ప్రార్థనావహః కామదః అజితః అనెరితిశేషఃజిహ్వురయశీలః అత్యంత మవ్యక్తం నూత్నయోపః తథాపి వ్యక్తస్య నూలరూపస్య జగతః కారణం హేతుః అన్యథా ప్రకాశాయోగాత్.

హృదయస్థమనాసన్నమకామం త్వం తపస్వినమ్,

దయాళుమనఘస్పృష్టం పురాణమజరం విదుః.

20

హృదయేతి. హేదేవ, త్వం హృదయస్థంసర్వాంతర్యామికయానిత్యసన్ని హితం తథాప్యనాసన్నం అగమ్యరూపత్వాద్విప్రకృష్టంచ విదుః, సన్నికృష్టస్యాపి విప్రకృష్టత్వమితివిరోధః. అకామం నిత్యపూర్ణత్వాన్నిష్కామంతథాపి తపస్వినం

లోకయాత్రారం తాపసం విదుః. ఉక్తంచ గీతాసు “నానవా పమవా ప్రవృత్తవర
ఏవచ కర్మ” జీతి కిమప్యనిచ్చస్త వ ఇతి విరోధః. దయాళుంపరదుఃఖప్రహణేచ్ఛం
తథాప్యనఘస్పృష్టం నిత్యానందరూపత్వాదదుఃఖినం “అంహోదుఃఖన్యసనేష్యఘ”
మిత్యమరః “అఖం దుఃఖత దుఃఖయో” రితి విశ్వత్స దయాళురదుఃఖిచేతి విరోధః.
“ఈర్ష్యఘణీ త్వసంతుప్తః క్రోధనో నత్యశంసకః. ఋభాగ్యోపజీవీ చ షడేతే
నిత్యదుఃఖితా” ఇతి మహాభారతే పురాణమనాదిం అజరం నిర్వికార త్వాత్తరం
విదుః, చిరంతన మపినజీర్ణతీతి విరోధాలంకారః. ఉక్తంచ “అభాసత్వే విరో
ధస్య విరోధాలంకృతిర్మతా” ఇతి, విరోధేన చాలాకిమహిమత్వం వ్యజ్యతే.

సర్వజ్ఞ స్త్యమవిజ్ఞాతస్సర్వయోని స్త్యమాత్మభూః,

సర్వప్రభురనీశ స్త్యమేక స్త్యం సర్వరూపభావ్.

21

సర్వజ్ఞ ఇతి. త్వం సర్వజ్ఞః ఇగుపథలక్షణః కప్రత్యయః. త్వం అవిజ్ఞాతః
అన్యై రితి శేషః. త్వం సర్వేషాం యోనిః కాగణం త్యమాత్మనైవ భవతీత్యాత్మ
భూః న తే కించిత్కారణమనీత్యర్థః. త్వం సర్వస్య ప్రభుః త్వం అనీకః త్వమేక
సర్వరూపభావ్ ఏకఏవ సర్వాత్మనా వర్తన ఇత్యర్థః.

సప్తసామోపగీతం త్వం సప్తార్ణవజలేశయమ్.

సప్తార్చిర్ముఖమాచఖ్యస్సప్తలోకైశంశ్రయమ్.

22

సపేతి. సేదేవత్వాం సప్తభిన్నామభిః రథంతథ భి ర్ముఖైరుపగీతం ఉప
గీయమానం “తదితా” శత్యాదినో తిర పదసమాసః. సప్తానాం అర్ణవానాం జలం
సప్తార్ణవజలం పూర్వోన్మీయాసః తత్ర శేతే ఇతి సప్తార్ణవజలేశయం “శయవాసవా
సిష్వకాలా” దిత్యుక్తం. సప్తార్చిరగ్నిః ముఖం యస్య తం ‘అగ్ని ముఖా వై దేవా’
ఇతి శ్రుతేః సప్తానాం భూర్భువరాదీనాం లోకానాం ఏకశంశ్రయం ఏకశ్రయం,
పూర్వవత్సమాసః ఏవం భూతం చాచఖ్యః.

చతుర్వర్గ ఫలం జ్ఞానం కాలావసా చతుర్ముగా,

చతుర్వర్ణమయో లోక స్త్యత్తస్సర్వం చతుర్ముఖాత్.

23

చతురీతి. చతుర్థాం ధర్మార్థకామమోక్షాణాం వర్గః చతుర్వర్గః “త్రివరో
ధర్మకామాగ్ర శ్చతుర్థస్య మోక్షకై” రిత్యమరః. తత్ఫలకంయత్ జ్ఞానం చత్వారి
యుగాని కృతత్రేతాదీని యస్యాం సా చతుర్ముగా కాలావసా కాలపరిణామః
చత్వరో వర్గాః బ్రాహ్మణాదయః ప్రకృతా అస్మిన్నితి చతుర్వర్ణమయః చతుర్వ
ర్ణ్యప్రచురఇత్యర్థః. “బ్రహ్మక్షత్రియవిట్పూద్రావరా” ఇతి యజ్ఞవల్క్యః. తత్
ప్రకృతవచనేమయత్ “తదితా” శత్యాదినా తదితా శేవిషయే సమాసః. సలోకః
ఇత్యేవం సర్వం చతుర్ముఖాత్ చతుర్ముఖరూపిణి స్వత్రే జాతమితి శేషః “ఇదగ్
సర్వమృజత, యదిదం కిం” చేతి శ్రుతే.

అభ్యాసనిగృహీతేన మనసా హృదయాశ్రయమ్,
జ్యోతిర్మయం విచిన్వంతి యోగినస్తాన్ త్వాం విముక్తయేమ్.

24

అభ్యాసేతి. అభ్యాసేన నిగృహీతం విషయాంతరభ్యాస నివర్తితం తేన మనసా యోగినో హృదయాశ్రయం హృత్పద్మస్థం జ్యోతిర్మయం త్వాం విముక్తయేమ్ యోగీ ర్థం విచిన్వంతి అన్విష్యంతి ధ్యానంతీత్యర్థః.

అజస్య గృహ్లాతో జన్మ నిరీహస్య హతద్విషః,
స్వపతో జాగరూకస్య యాథార్థ్యం వేద క స్తవ.

25

అజస్యేతి. న జాయత ఇత్యజః “అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత” ఇతి ద్దప్రత్యయః. తస్య జన్మశూన్యస్యాపి జన్మగృహ్లాతః మత్స్వదిరూపేణ జాయమానస్య నిరీహస్య నిస్పృహస్యాపి హతద్విషశ్చ త్రుఘ్నాతినః జాగరూకస్య సర్వసాక్షితయా ప్రతిబుద్ధస్యాపి స్వపతః యోగనిద్రామనుభవత ఇత్యర్థః. ఇతం విపరీత చేష్టితస్య తవ యాథార్థ్యం తత్త్వం యోగో వేదకేతి “విదోఽటో” వేతి లాలాచేశః.

శబ్దాదీన్ విషయాన్ భోక్తుం చరితుం దుశ్చరం తపః,
పర్యాప్తోఽసి ప్రజాః పాతుమాదాసీన్యేన వర్తితుమ్.

26

శబ్దేతి. కించ కృష్ణాదిరూపేః శబ్దాదీన్విషయాభోక్తుం సరనారాయణాది రూపేణ దుశ్చరం తపశ్చరితుం తథా దైత్యాదిమర్దనేన ప్రజాః పాతుమాదాసీన్యేన సాక్షితయా తాటన్యేన వర్తితుం చ పర్యాప్తస్సమర్థః. అసి భోగతపసో పాతనాదాసీన్యయోః పరస్పరవిరుద్ధయోరాచరణే త్వదన్యః కస్యమర్థ ఇత్యర్థః.

బహుధాప్యాగమైర్భిన్నాః పంథానస్సిద్ధిహేతవః,

త్వయ్యేవ నిపతంత్యోఽపి జాహ్నువీయా ఇవార్ణవే.

27

బహుధేతి. ఆగమైః త్రయాసాంఖ్యాదిభిర్వర్ణనైః బహుధాభిన్నా అపి సిద్ధివీతరః పురుషార్థసాధకాః పంథానః ఆచారమార్గాః ఉపాయాః జాహ్నువ్యా ఇమే జాహ్నువీయాః గాంగాః “వృద్ధాచ్ఛ” ఇతి ఛప్రత్యయః. ఓఘాః ప్రవాహాః తేఽప్యాగమైరాగతిభిర్బహుధా భిన్నాః సిద్ధిరేతవశ్చ అర్ణవ ఇర త్వయ్యేవ నిపతంతి ప్రవిశంతి యేన కేనాపి రూపేణ త్వామేవ సర్వేఽప్రుపయాంతీత్యర్థః. యథాచూరాచార్యాః. “కేం బహునాకారతోఽపి విశ్వకర్మే త్యుపాసతే” ఇతి విభిన్నేష్వపి శ్రుతి రచ నేషు మనిమతేషు చ తేషాం ప్రతిపాద్య స్వమేవైకః ఇతిభావః.

త్వయ్యావేశితచిత్తానాం త్వత్సమర్పితకర్మణామ్,

గతి స్త్వం వీతరాగాణామభూయస్సన్నివృత్తయే.

28

త్వయాతి. త్వయి ఆశీతం నిహితం చిత్తం యైస్తేషాం తుభ్యంసమర్పితాని కర్మాణియైస్తేషాం త్వత్సమర్పిత కర్మణాం 'మస్మనాభవ మద్భక్తో మద్యాజీమాం నమస్కరు, మామేవేష్యసి కాంతేయ ప్రతిజానే ప్రియోఽసీమే' ఇతి భగవద్వచనాత్ ఈశ్వరాభివృద్ధ్యా కర్మవర్జతామిత్యర్థః. వీతరాగాణాం విరక్తానాం ఆభూయస్సన్నివృత్తయే ఆపునరావృత్తయే మోక్షాయేత్యర్థః. త్వమేవ గతిః సాధనం "తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి, నాన్యః పంథా ఆయనాయవిద్యతే" ఇతి శ్రుతేరితి భావః.

ప్రత్యక్షోఽప్యపరిచ్ఛేదో మహ్యోదిర్మహిమా తవ,
ఆప్తవాగనుమానాభ్యాం సాధ్యం త్వాం ప్రతి కా కథా. 29

ప్రత్యక్ష ఇతి. ప్రత్యక్షః ప్రత్యక్ష ప్రమాణగ మ్యోఽపి తవ మహ్యోదిఃపుథి వ్యాదిః మహిమాప్యైశ్వర్యం చాపరిచ్ఛేద్యః ఇయతయా నావధార్యః. ఆప్త వాగ్యేదః "యతోవా ఇమా" నీత్యాదిః అనుమానంత "క్షిత్వాదికం సకర్మకం కార్యత్వాఘటన" దిత్వాదికం తాభ్యాం సాధ్యం గమ్యం త్వాం ప్రతికాకథా ప్రత్యక్షమపి త్వత్కృతం జగదపరిచ్ఛేద్యం తత్కారణ మప్రత్యక్ష స్వమపరిచ్ఛేద్య ఇతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః.

కేవలం స్మరణేనైవ పునాసి పురుషం యతః,
అనేన వృత్తయశ్శేషా నివేదిత ఫలా స్త్వయి. 30

కేవలమితి. కేవలం కృతస్మిం "కేవలః కృతస్మింక" శ్చేతి కాశ్యతః. పురుషం స్మరారం జనం స్మరణేవైవయతః. పునాసి అనేన స్మృతికార్యేణైవ త్వయి విషయేయః శేషః అవశేషః వృత్తయో దర్శనస్మర్శనాదయోవ్యాపారాః నివేదిత ఫలాః విజ్ఞాపితకార్యాః తవస్మరణప్రైవేదం ఫలం దర్శనస్మర్శనాదీనాం తు క్షిందితి నావధారయమితి భావః. "యస్య చేతసి వక్తేభాస్సతావత్కృతినాంవరః" ఇతిస్మరణేనైవ పుణ్యతామా పాదయస్తవ దర్శనస్మర్శనభావణాదయస్సుతరాం సావనా. ఇతి కిము వక్తవ్యమితి భావః.

ఉదధేరివ రత్నాని తేజాంసీవ వివస్వతః,
స్తుతిభ్యోఽప్యతిరిచ్యంతే దూరాణి చరితాని తే. 31

ఉదధేరితి. ఉదధేః రత్నానివ వివస్వతః తేజాంసీన దూరాణి అవాబ్జనన గోచరాణి తే చరితానిస్తుతిభ్యోఽప్యతిరిచ్యంతేనిశ్చేషంస్తోతుంనశక్యంతిత్వార్థః.

అనవాప్తమవాప్తవ్యం న తే. కించన విద్యతే,
లోకానుగ్రహ ఏవైకో హేతుస్తే జన్మకర్మణోః. 32

అనవాప్తమితి. అనవాప్తమప్రాప్తం అవాప్తవ్యం ప్రాప్తవ్యం తే తవ కించన కించన నవిద్యతే నిత్యపరిత్యక్తత్వాదితి భావః. తస్మిం నిబంధనే జన్మ కర్మణో

ఇత్యత్రాహలోకేతి ఏకః లోకానుగ్రహ ఏవ తే జన్మకర్మణో హేతుః పరమ
కారుణికస్య తే పరాత్మ ప్రవృత్తిర్న స్వాధీత్యర్థః.

మహిమానం యదుత్కీర్త్య తవ సంప్రీయతే వచః,

శ్రమేణ తదశక్త్యావా న గుణానామిత్యయా.

33

మహిమానమితి. తవ మహిమానయత్కీర్త్య సంకీర్త్య వచస్సంప్రీయత ఇతి
యత్ తద్వచస్సంహరణం శ్రమేణ వా గ్వాన్యపారత్రాంత్యే వా, అశక్త్యా వా
కార్యేన్నిష్ఠినః వక్తృమశక్యత్వాద్వా గుణానామిత్యయా ఏతావన్మాత్రతయా న
తేహమానంత్యాదితి భావః.

ఇతి ప్రసాదయామానుస్తే సురాస్తమధోక్షజమ్,

భూతార్థవ్యాప్యతిస్సా హి న స్తుతిః పరమేష్ఠినః.

34

ఇతితి. ఇతి తే సురాః తమధోక్షజం ఆధోభూతమక్షజం ఇంద్రియజన్యం
జ్ఞానంయస్య తమధోక్షజం విష్ణుం ప్రసాదయామానుః ప్రసన్నంచక్రః. హి
యస్మాత్పర మేష్ఠినః సర్వోత్తమస్య తస్య దేవస్య సా దేవైః కృతా వ్యాప్యతిః
భూతస్య సత్యస్వార్థస్య వ్యాప్యతిరు క్తిః. “యుక్తేష్టాదృశ్యతే భూత” మిత్యర్థః.
న సుతిర్నప్రళంసామాత్రం, మహానోహ యథాకథంచన సులభా ఇతి భావః.
పరమే సా నే తిష్ఠతీతి పరమేష్ఠీ, “పరమేకి” చిత్తుణాదినూత్రేణ తిష్ఠతేరినిః.
“తత్కురుషే కృతిబహుళ” మితి సప్తమ్యా ఆఘక్, ‘స్థాన్ స్థానామి’తి వక్త
వ్యాప్త్యర్థమ్.

తస్మై కుశలసంప్రశ్నవ్యంజితప్రీతయే సురాః,

భయమప్రళయోద్వేలాదాచఖ్యురైర్నైర్వతోదధేః.

35

తస్మా ఇతి. సురాః దేవాః కుశలసంప్రశ్నేన వ్యంజితా ప్రకటితా ప్రీతి
ర్యేనతస్మై కుశలసంప్రశ్నవ్యంజితప్రీతయే లక్షితప్రసాదాయేత్యర్థః. అన్యథా
అనవసర విజ్ఞప్తమూషకోప్తమివ విఫలమేవేతి భావః. తస్మై విష్ణునే ఆప్రళయే
ప్రళయాభావేపి ఉద్వేలాదున్మర్యాదాత్ నైర్వతో రాక్షసస్సవీవ ఉదధిస్స
ముద్రః తస్మాద్భయ మాచఖ్యుః కథితవంతః.

అథ వేలాసమాసన్నశైలరంధ్రానునాదినా,

స్వరేణోవాచ భగవాన్ పరిభూతార్ణవధ్వనిః.

36

అథేతి. అథ వేలాయమద్భే హాలే సమాసన్నానాం సన్నికృష్టానాంశైలా
నాం రంధ్రేషు గర్వా రేషు అనువాదినా ప్రతిధ్వనిమతా స్వరేణ పరిభూతార్ణ
వధ్వనిః తిరస్కృతసముద్రఘోషో భగవానువాచ.

పురాణస్య కవే స్తస్య వర్ణనానసమూరితా,
బభూవ కృతసంస్కారా చరితారైవ భారతీ.

37

పురాణేతి. పురాణస్య పురాణనస్య కవే స్తస్య భగవతో వర్ణనానేషు ఉరః
కంఠాదిషు సమూరితా సమ్యగుచ్ఛరితా అత ఏవ కృతస్సంసాదితః సంస్కారస్సా
ధుక్త్య స్పష్టతాదిప్రయతో సాహిత్యాస్స భారతీ వాణీ చరితారాబభూవైవ, ఏవ
కారస్తస్య సుభావనావివేకసంభావనాప్యదాసార్థః.

బభౌ సదశనజ్యోత్స్నా సా విభోర్వదనోద్వతా,
నిర్యాతశేషా చరణాద్దం గేవోర్ధ్వప్రవర్తిసి.

38

బభౌవతి. విభోర్ధ్వోర్వదనాదుద్వతా నిస్సృతా సదశనజ్యోత్స్నా దంత
కాంతి సహితా ఇదం విశేషణం ధావజ్యోతిశయద్యోతనారం అతఏవ సా భారతీ
చరణాదంఘ్రేః నిర్యాతా చ సా శేషా చ నిర్యాతశేషా నిస్సృతావశిష్టత్యర్థః.
'స్త్రీ' యాః పుం' దిత్వదువృత్తా 'పుంవత్కర్మధార' యేత్యాదిసా నిర్యాతాశబ్దస్య
పుంవద్భావః. యా నిర్యాతా యాచ శేషాసా గంగేతి సామానాధికరణ్యానిర్యా
హేత్ నిర్యాతాయాశ్చేషేతి విగ్రహేతు పుంవద్భావో దుర్బల ఏవ ఊర్ధ్వప్రవ
ర్తిసి ఊర్ధ్వవాహినీ గంగేవ బభౌవతి త్యేతి.

యదాహ భావాన్ తదాహః—

జానే వో రక్షసాక్రంతా వనుభావపరాక్రమా,
అంగినాం తమసేవోభా గుణౌ ప్రథమమధ్యమా.

39

జానతి. శేషే దేవాః, వో యుష్మాకం అనుభావపరాక్రమా మహిమ
పురుషకారా రక్షసా రారణేన అంగినాం శరీరిణాం ప్రథమమధ్యమాపుభా గుణౌ
సత్త్వరజసీ తమసేవ తమగుణేశేవ ఆక్రంతా జానే వాక్యార్థః కర్మ.

విదితం తప్యమానం చ తేన మే భువనత్రయమ్,

అకామోపనతేనేవ సాధోర్హృదయమేనసా.

40

విదితిమితి. కిం చ అకామేన అన్నిచ్చయా ఉపనతేన ప్రమాదాదాగతేన
ఏనసా పాపేన సాధోస్పృష్టనస్య హృదయమివ తేన రక్షసా తప్యమానం తవ
తేర్థా వాదికా త్కర్మణీశానచ్, భువనత్రయం చ మే విదితం మయా జ్ఞాయత
ఇత్యర్థః. 'మతిబుద్ధి' త్యాదిసావర్తమానేక్షః 'క్షస్యచ వర్తమాన' ఇతి షష్ఠీ.

కార్యేషు చైకకార్యత్వాదభ్యుద్ధోఽస్మిన్ వజ్రణా,
స్వయమేవ హి వాతోఽగ్నే సాగరఖ్యం ప్రతిపద్యతే.

41

కార్యేష్యితి. కిం ఏకకార్యత్వాదావయోరేతార్థత్వాజ్ఞోః కార్యేషు
కర్తవ్యాభ్యం ఏవయే వజ్రణా ఇంద్రేణ ఆభ్యర్థ్యః ఏవం కర్వీతి ప్రార్థనాయా

నాస్మి, తథాహి-వాతో వాయుః స్వయమేవాగ్నే సాగరభ్యం సాహాయ్యం వ్రతి
పద్యతే ప్రాప్నోతి, న తు వహ్నిప్రార్థనయైవేత్యేవకారార్థః. ప్రేక్షావతాం హి
స్వాగ్రేభ్యు స్వతవీవ ప్రపుత్తిః న తు పరప్రార్థనయా స్వార్థశ్చాయమిద్ధ్రస్యైవ
మమాపీత్యర్థః.

పురా కిల పురారాతిప్రీణనాయ స్వశిరాంసి ఛందతా దశకంధరేణయద్ద
శమం శిగోఽవశేషితం తన్నమ చక్రార్థమిత్యాహః—

స్వాసిధారాపరిహృతః కామం చక్రస్య తేన మే,

స్థాపితో దశమో మూర్ధా లభ్యాంశ ఇవ రక్షసా.

42

స్వేతి. స్వస్వాసిధారయా పరిహృతోఽచ్చిన్న ఇత్యర్థః. దశమఃదశానాం
పూరణః మూర్ధా మే చక్రస్య కామం పర్యాప్తం లభ్యాంశః ప్రాప్తవ్యభాగ ఇవ
లభ్యాంశ ఇతి పాతే ఛేద్య భాగ ఇత్యర్థః. తేన రక్షసా స్థాపితో నిహితః సర్వ
ధాతమహం హనిష్యామిత్యర్థః.

కిం తస్మి ప్రాగుపేక్షితం? తత్రాహః—

స్రష్టుర్వరాతిసర్గాత్తు మయా తస్య దురాత్మనః,

అత్యారూఢం రిపోస్సోఢం చందనేనేవేవ భోగినః.

43

స్రష్టురితి. కింతు స్రష్టూః బ్రహ్మణో వరాతిసర్గాద్వరదానాద్దేతోః మయా
తస్య దురాత్మనో రిపోః రావణస్య అత్యారూఢమత్యారోహణం అతివృద్ధిరితి
యావత్, నపుంసకే భావేక్షః. భోగినస్సర్వస్య అత్యారూఢం చందనేనేవసోఢం
చందనస్యాపి తథాసహనం స్రష్టుర్నియతేరితి ద్రష్టవ్యమ్.

సంప్రతి తస్య వరస్వరూపమాహః—

ధాతారం తపసా ప్రీతం యయాచే న హి రాక్షసః,

దైవాత్సర్గాదవధ్యత్వం మర్త్యేష్వాస్థాపరాజ్ముఖః.

44

ధాతారమితి. స రాక్షసః తపసా ప్రీతం సుతుప్తం ధాతారం బ్రహ్మణం
మర్త్యేషు విషయే ఆస్థాపరాజ్ముఖః ఆదరవిముఖస్సన్ మర్త్యననాదృత్యైత్యర్థః.
దైవాత్సర్గాత్, అష్టవిధ్వాదా దేవసృష్టేః అవధ్యత్వం యయాచేహి.

తస్మి కా గతిరిత్యాశంక్య మాసుషావతారేణ హనిష్యామిత్యాహః—

సోఽహం దాశరథిర్భూత్వా రణభూమేర్బలిక్షమమ్,

కరిష్యామి శరై స్తీక్షణైశ్చిచ్ఛిరః కమలోచ్చయమ్.

45

స ఇతి. సోఽహం దశరథస్య రాష్ట్రోఽపత్యం పుమాన్ దాశరథిః ఆత ఇభి
తీఞ్. రామో భూత్వా తీక్ష్ణశ్చైస్తస్య రావణస్య శిరాంస్త్యేవ కమలాని తేషాం
ఉచ్చయం రాశిం రణభూమేర్బలితమం పూజాయోగ్యం కరిష్యామి, పుష్పై
ర్నిష్పద్యాహిపూజేతి భావః.

అచిరాద్యజ్వభిర్భాగం కల్పితం విధివత్పునః.

మాయావిభిరనాలీఢమాదాస్యధ్వే నిశాచరైః.

46

అచిరాదితి. యజ్వభిః విధివద్విధ్యర్హం యథా తథా కల్పితం ఉపచ్యుతం
భాగం హవిర్భాగం మాయావిభిః మాయావేదిభిః అస్మాయేత్వాదినా వినిశ్చ
త్యయః. నిశాచరైః అనాలీఢం అనాక్రాంతం యథాతథా అచిరాత్పునః ఆదా
స్యధ్వే గృహీష్యధ్వే.

వైమానికాః పుణ్యకృతస్త్యజంతు మరుతాం పథి,

పుష్పకాలోకసంక్షోభం మేఘావరణతత్పరాః.

47

వైమానికా ఇతి. మరుతాం పథి వోమ్ని వైమానికాః విమానైశ్చరంతః
చరతీతి తక్పృత్యయః. మేఘావరణతత్పరాః రావణభయాన్మేఘవ్యవృత్తరాన
తత్పరాః పుణ్యకృతస్సుకృతినః పుష్పకాలోకేన యద్వచ్చయా రావణవిమాన
దర్శనేన యస్య త్క్షోభః భయచ్చకితం 'సంక్షోభోభయచకిత' మితి శబ్దార్థః, తం
త్యజంతు.

మోక్ష్యథ స్వర్గబంధీనాం వేణీబంధానదూషితాన్,

శాపయంత్రితపాలస్త్యబలాత్కారకచగ్రహైః.

48

మోక్ష్యథేతి. శాపేన యూయం శాపేన నశిమాబరక ర్తృకేణయంత్రిత
తాః ప్రతిబద్ధాః నివారితా ఇతి యాతృ పాలస్త్యస్య రావణస్య బలాత్కారేణ
యేకచగ్రహైః కేశాకరానైరదూషితాననుపమాతాన్ స్వర్గబంధీనాం బంధీకృత
స్వర్గరాంగనానాం వేణీబంధాన్మోక్ష్యథ-పురా కిల నలమాబరణాత్మానమభిస
రంత్యా రంభాయా బలాత్కారసంభోగాత్ క్రుదేన దురాత్మా రావణః శపః
ఇతః ప్రభృతి అన్యస్త్రీణాం బలాద్గ్రహణే మూర్ఛితే శతధా దలిష్యతీతి భార
తీయ కథానుసంధేయా.

రావణావగ్రహక్లాంతమితి వాగమృతేన సః,

అభివర్న్వ మరుత్సస్యం కృష్ణమేఘ స్తిరోదధే.

49

రావణేతి. సః కృష్ణో విష్ణుః సవీర మేఘః నీల మేఘశ్చద్వయతే, విశ్రవ
సోఽపత్యం రావణ ఇతి విగ్రహః విశ్రవశ్చబ్దాచ్చివాదిత్వాదిజీ విశ్రవసో 'విశ్ర
వణరణణా' విత్యంతర్ణనూత్రేణ విశ్రవశ్చబ్దస్య వృత్తివిషయే రథణాదేకే రావణ
ఇతిసిద్ధం నవీనా వగ్రహా వర్న్వప్రతిబంధః 'అవగ్రహావర్న్వప్రతిబంధ' ఇత్యచ్చి

త్వయః తేన కాంతం మానం పురుతో దేవా ఏవ సస్యం ఇతి ఏదం యాపేణ నాగ
మృతేన వాక్సలితేన “అమృతం సలితే మోక్షే పీయూషే బ్రహ్మణి స్మృతం.”
ఇతి విశ్వః, అభివర్ష్యాభిషిచ్య తిరోదధే అంతర్దధే.

పురుహూతప్రభృతయస్సురకార్యోద్యతం సురాః,

అంతైరనుయయుర్విష్ణుం పుష్పైర్వాయమివ ద్రుమాః. 50

పురుహూతేతి. పురుహూతప్రభృతయః ఇంద్రప్రముఖాః సురాః దేవాః
సురకార్యరావణవధరూపే ఉద్యతం విష్ణుమంతైర్వాత్రాభిః గ్రుమాః పుష్పై
స్సాన్వంతైర్వా యమివానుయయః సుగ్రీవాదిరూపేణ వానరయోనిషు జాతా
ఇత్యభిప్రాయః, పురుభూయిషం హూతో యజ్ఞేష్వాహూతః పురుహూతః.

అథ తస్య విశాంపత్స్వరంతే కామ్యస్య కర్మణః,

పురుషః ప్రబభూవాగ్నేర్విస్మయేన సహర్ద్విజామ్. 51

అథేతి. అథ తస్య విశాంపత్స్యః రాజ్ఞోదశరథస్య సంబంధినః కామ్యస్య
కర్మణః పుత్రకామేష్టేః అంతే అవసానే అగ్నేః పావకాత్ పురుషః కల్పిద్వివ్యః,
పుమాన్ బుద్ధిజాం విస్మయేన సహప్రబభూవప్రదుర్బభూవ తదావిర్భావాత్తేషా
మపి విస్మయోఽభూదిత్యర్థః. (కిమప్యుద్దేశ్యమభిసంధాయ యత్కార్యం క్రియతే
తత్కార్యమ్య మిత్యభిధీయతే.)

తమేవపురుషంవిశిష్యః—

హేమపాత్రగతం దోర్భ్యామాదధానః పయశ్చరమ్,

అనుప్రవేశాదాద్యస్య పుంసస్తేనాపి దుర్వహమ్. 52

హేమపాత్రేతి. ఆద్యస్య పుంసః ఆదిపురుషస్య విష్ణోః అను ప్రవేశాదధి
షానాదేతోతేనాపి హేమపాత్రధారిణా దివ్యపురుషేణాపి దుర్వహంచతురశ
భవనాదరస్య భగవతో హరేరతిగరియస్తాత్వతోస్థుమశక్యం హేమపాత్రగతం
స్వరపాత్రస్థంపయసి పక్వం చతుర పయశ్చరం పాయసాన్నం దోర్భ్యామాద
ధానః పురుషః అగ్నేప్రబభూవేతి పూర్వేణసంబంధః. “అననస్రావితోన్తరుష్క
పక్వఃపదనశ్చరు”రితి యాజ్ఞికాః.

ప్రాజాపత్యోపనీతం తదన్నం ప్రత్యగ్రహీన్నప్రహః,

వృషేవ పయసాం సారమావిష్కృతముదన్వతా. 53

ప్రాజాపత్యేతి. నృహారాజా ప్రాజాపత్యేన ప్రజాపతీసంబంధినా పురుషే
ణోపనీతం న తు వసీష్టేన, “ప్రాజాపత్యం నరం విద్ధి మామిహాభ్యాగతం నృషే”తి
శ్రీరామాయణవచనవిరోధాత్, తదన్నం పాయసాన్నం ఉదన్వతా ఉదధినా
ఆవిష్కృతం ప్రకాశితం పయసాం సారమమృతిం వృషావాసవ ఇవ ప్రత్యగ్రహీత్
స్త్రిచకార.

అనేన కభితా రాజ్ఞో గుణా స్తస్యాస్యమర్థభాః,

ప్రసూతిం చకమే తస్మిన్ త్రైలోక్యప్రభవోఽపి యత్. 54

అనేనేతి. తస్య రాజ్ఞో దశరథస్య అన్యైరర్థభాః అసాధారణా గుణా అనేనహేతునా కభితాః వ్యాఖ్యాతాః. యద్యస్మాత్ త్రయో లోకాస్త్రైలోక్యం చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్వాన్వితేష్యభో ప్రత్యయః తస్య ప్రభవః కారణం విష్ణురపి తస్మిన్ రాజని ప్రసూతిముత్పత్తిం చకమే కామితవాన్ త్రిభువనకారణస్యాపి కారణమితి పరమావధి రస్య గుణసముదాయ ఇత్యర్థః.

స తేజో వైష్ణవం పత్నోర్విభేజే చరుసంజ్ఞితమ్,

ద్యావాపృథివ్యోః ప్రత్యక్రమహర్షిరివాతపమ్. 55

స ఇతి. స రాజా చరుసంజ్ఞాస్య సంజాతా చరుసంజ్ఞితం చరునామధేయం వైష్ణవం విష్ణుసంబంధి తేజః పత్నోర్విభేజే కాసల్యాకైకేయోఽద్యాశ్చ పృథివీ చ ద్యావాపృథివ్యోః “దివసశ్చ పృథివ్యా”మితి. చకారాదివశబ్దస్య ద్యావాదేవః తయోర్ద్యావా పృథివ్యోః అహోపతిరహర్పతిన్సూర్యః “అహరాదీనాం పత్యా దిషు వా రేఫ”ఇత్యుప సంఖ్యానాచైవకల్పికో రేఫస్య రేఫాదేవో విసర్గాపవాదః, ప్రత్యగ్రమాతపం బాలాతపమివ విభజ్య దదావిత్యర్థః.

పత్నీత్రయే సత్యపి ద్వయో రేవ చరువిభాగే కారణమాహః—

అర్చితా తస్య కాసల్యా ప్రియా కేకయవంశజా,

అతస్సంభావితాం తాభ్యాం సుమిత్రామైచ్ఛదీశ్వరః. 56

అర్చితేతి. తస్య రాజ్ఞః కా పృథివ్యాం సలతి గచ్ఛతీతి కోసలః, సఃగతా పచాద్యచ్. వశబ్దస్య పృథోదరాదిత్వాదుణః, కోసలస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ కాసల్యా, ‘పృథేతోఽసలజ్ఞాన్యజ్ఞే. ఇతియజ్ఞో ‘యజ్ఞాచ’బితి చావ్, అర్చిత ముత్రే నిర్దేశతోఽసలశబ్దో దంతస్యసకారమధ్యహః, కాసల్యా అర్చితా జ్యేష్ఠాస్మాన్యా కేకయవంశజా కైకేయా ప్రియా ఇష్టా ఆతః కారణాదీశ్వరో భర్తా సుమిత్రాంతాభ్యాం కాసల్యాకైకేయాభ్యాం సంభావితాం భాగదాసేన సమ్మానితాం విచ్ఛత్ ఇచ్ఛతిస్మి, అనుసంభావితామితి చ పాఠః. ఏవం చ సామాన్యం తిపుణాంచభాగప్రాపణమితి రాజ్ఞ ఉచితజ్ఞతా కాగలం చ లభ్యతే

తే బహుజ్ఞస్యచిత్తజ్ఞే పత్నోర్విసత్పుర్వహీక్షితః,

చరోరధారభాగాభ్యాం తామయోజయతాముభే. 57

తే ఇతి. బహుజ్ఞస్య అనేకవేదినః ఉచితజ్ఞశ్చేత్యర్థః మహీక్షితః మహీశ్వరే పత్నోర్వర్తమా విశేషణత్రయేణ రాజ్ఞోఽనుసరణీయతామాహ. చిత్తజ్ఞే అభిప్రాయ

జ్ఞాతే ఉచే పత్న్యాచరోశ్యే ఆర్థే సమభాగా తయోశ్చాత్థా ఏకదేశాతా చతా
భాగా చ తాభ్యామర్థార్థభాగాభ్యం 'పుంస్యర్థార్థం సమేనశికే' ఇత్యమరః.
తాం సుమిత్రాం ఆయోజయతాం యుక్తాం చక్రతుః, ఆయం చ విభాగోన రామా
యణసంవాదీ. తత్రచరోరర్థం కాసల్యాయై అవశిష్టార్థం సుమిత్రాయై శిష్టార్థం
కైకేయ్యశిష్టంపునస్సు మిత్రాయై ఇత్యభిధానాత్, కిం తు పురాణాంతరసంవాదో
ద్రష్టవ్యః ఉక్తం చ నారసింహే. — 'తే వింశప్రాశనే కాతే సుమిత్రాయై మహీ
పతేః, పిందాభ్యామల్పమల్పంతు స్వభగిన్యా ఆయచ్ఛతాం' ఇతి ఏవమన్యత్రాపి
విరోధే సతి పురాణాంతరాత్సమాధాతవ్యం. నను 'కాసల్యాజనయద్రామం దివ్య
లతాణసంయుతం, విష్ణ్వర్థం మహాభాగం పుత్రమిత్వాహనందన' మితి రామాయణే
కాసల్యాపుత్రస్య రామస్య చరోరర్థాంశభాక్త్వం సూచితం. అత్ర రామస్య తురీ
యాంశభాక్త్వముక్తం తత్కథం విరోధపరిహార ఇతి చేదుచ్యతే. అర్థశబ్దః పుల్లింగః
న సమభాగవచనః. అమరసింహేన 'భిత్తంశకలఖండేనా పుంస్యర్థార్థాంశమేంశక'
ఇత్యుక్తేః. తస్మా 'ద్విష్టార్థం మహాభాగం పుత్రమిత్వాహనందన' మిత్యత్ర అర్థ
శబ్దః పుల్లింగశ్శకలవాచీ, అన్యథా భరతో నామ కైకేయ్యాం జ్ఞజ్ఞే సత్యపరా
క్రమః' సాక్షాద్విష్టాశ్చతుర్భాగస్సర్వైస్సముదితో గుణై' రితి భరతస్య చతు
ర్థాంశభాక్త్వం 'అథ లత్యుణశ్చతుర్భుయోరర్థాంశభాక్త్వం చ విరుధ్యే తేతి
తస్మాత్తత్ర చద్రుపదానఘట్టస్థోకా అప్యత్రోక్తస్యా విరోధేన యోజనీయాఇతి.
నచైతం సతి తస్యా ఈర్ష్యానీదిత్యాహః. —

సాపి ప్రణయవత్సాసీత్సపత్నీర్వరుభయోరపి.

భ్రమరీవారణస్యేవ మదనిష్యందలేఖయోః.

58

సాపీతి. సా సుమిత్రాపి ఉభయోరపి సమానఏకః పతిర్యయోస్తయోస్సప
త్నీర్వైః 'నిత్యం సపత్నీర్విది' పీతి జీవ. నకారాదేశశ్చ భ్రమరీ భృంగాం
గనా, 'జాతేర' స్త్రీత్యాదినా జీవ. వారణస్య గజస్య మదనిష్యందలేఖయోః
కపోలాభ్యాంనిస్సృత మదరేఖయోరివ ప్రణయవతీ ప్రేమవత్సాసీత్, సపత్నీర్వై
రిత్యత్ర సమాసాంతర్గతస్య పత్యురుపమానం వారణస్యేతి.

తాభిర్గర్భః ప్రజాభూత్యై దధే దేవాంశసంభవః,

సారీభిరవ నాడీభిరమృతాభ్యాభిరమృయః.

59

తాభిరితి. తాభిః కాసల్యాందిభిః ప్రజానాం భూత్యై అభ్యుదయాయ దేవస్య
విష్ణోః అంశసంభవః కారణం యస్య సః దివ్యకలాసంభూత ఇత్యర్థః. సూర్యస్య
ఇయాః సూర్యః తాభిః సారీభిః 'సూర్యతిష్యాగస్త్యమత్స్యానాం య ఉపధాయా'

ఇతియకాలోపః అమృతా ఇత్యాఖ్యానాసాం తాభిః జలవహనసామ్యాన్నా
 డీభిరివ నాడీభిః వృష్టివిసర్జనీభిః ఆపాం వికారోఽమృతయో జలమయో గర్భ ఇవ
 దగ్రే భృతః జాతావేవచనం గర్భదగ్రర ఇత్యర్థః, అత్ర యాదవః—తాసాం
 శతాని చత్వారి రక్తిణాం వృష్టిసర్జనే, శతత్రయం హిమోత్పదే తావద్గర్భస్య
 సర్జనే, ఆనందనాశ్చమేధ్యాశ్చ సూతనాః పూతనాః ఇతి. శతం శతం వృష్టి
 వహః తాస్యర్వా అమృతాస్త్రినియః ఇతి.

సమమాపన్నసత్త్వాస్తా బభురాపాండురత్విషః,

అంతర్గతఫలారంభాస్సన్యానామివ సంపదః.

60

సమమితి. సమం యుగపత్ ఆసన్నా గృహీతాస్సత్త్వాః ప్రాణినో
 యాభిస్తాః గర్భిణ్యః ఆపన్నసత్త్వాస్త్వా ధ్వర్విణ్యంతర్వత్త్విచ గర్భిణీత్యమరః.
 అత ఏవాపాండురత్విషః ఈషత్పాండురవర్ణాః తాః రాజపత్న్యః అంతరతాః
 గుహాః ఫలారంభాః ఫలప్రాదుర్భావాః యాసాం తాః సన్యానాం సంపద ఇవ
 బభుః రేజాః.

సంప్రతి తాసాం స్వప్నదర్శనాన్యాహః—

గుప్తం దదృశురాత్మానం సర్వాస్వప్నేషు వామనైః,

జలజాసిగదాశార్ఙ్గచక్రలాంఛితమూర్తిభిః.

61

గుప్తమితి. సర్వాః తాః స్వప్నేషు జలజశృంఖః జలజాసిగదాశార్ఙ్గచక్ర
 లాంఛితామూర్తయో యేషాం తైర్వామనైః ప్రాప్తైః పురుషైః గుప్తం రక్షితం
 ఆత్మానం స్వరూపం దదృశుః.

హేమపక్షప్రభాజాలం గగనే చ వితన్వతా,

ఊహ్యంతేస్మ సువర్ణేన వేగాకృప్తపయోముచా.

62

హేమేతి. కించితి చారః హేముః పక్షజాలం ప్రభాజాలం కాంతిపుంజం
 వితన్వతా విస్తారయతా వేగేనాకృష్టాః పయోముచోమేఘాయేన తేన సువర్ణేన
 గర్భతృతా గగనే ఊహ్యంతే స్మ ఊహాః తా ఇతి శేషః.

బిభ్రత్త్యా కాస్తుభన్యానం స్తనాంతరవిలంబినమ్,

పర్యుపాస్యంత లక్ష్మ్య చ పద్మవృజనహస్తయా.

63

బిభ్రదితి. కిం చ స్తనయారంతరే మధ్యే విలంబితం అంబమానం సృస్యత
 ఇతిన్యాసః నిక్షేపః కాస్తుభ వేదం న్యాసః తం పత్యా కాకుకాన్నస్య స్తం కాస్తు
 భవిత్యర్థః బిభ్రత్త్యా పద్మమేవ వృజనం హస్తే యస్యాస్తయాలక్ష్మ్య పర్యుపా
 న్యాసః ఉపాసితాః.

కృతాభిషేక్తేర్దివ్యాయాం త్రిసోతసి చ సప్తభిః,

బ్రహ్మర్షిభిః పరం బ్రహ్మ గృణద్భిరుపతస్థితే.

64

కృతాభిషేక్తేరితి, దివ్యాయాం త్రిసోతసి అకాశగంగాయాం కృతాభిషేక్తేః కృతస్నానైః పరంబ్రహ్మవేదరహస్యం గృణద్భిః ఉచ్చరభిః సప్తభిర్బ్రహ్మర్షిభిః అతి ప్రభృతిభిః. “అతిర్భృగుశ్చ కత్సశ్చ కపిలోనాతమస్తథా, కశ్యపశ్చాంగి రాశ్చైవ మనయస్స పక్షి రితా” ఇత్యేవం రూపైః. యద్వా—బ్రహ్మర్షిభిః “మరీచిరంగిరా అతిః ఘోరస్యః పులహః క్రతుః. వసిష్ఠ శ్చేతి స పరీ నాచుశ్చిత్ర శబంధినః” ఇతి ప్రతాపమూర్తండః తైర్మునిభిరుపతస్థితే ఉపాసాం చక్రతే.

తాభ్యస్తథావిధాంతస్త్వస్మాన్ శ్రుత్వా ప్రీతోఽథ పార్థివః,

మేనే పరార్థ్యమాత్మానం గురుత్వేన జగద్గురోః.

65

తాభ్యితి, అథ పార్థివో దశరథః తాభ్యః పత్నీభ్యః ‘అఖ్యాతోఽప యోగో’ ఇత్యుపాదానత్వాత్పంచమీ తథావిధాన కప్రకారాన్ స్వస్మాన్ శ్రుత్వా ప్రీతో ముదితస్సన్ ఆత్మానం జగద్గురోర్విష్ణోరపి గురుత్వేన పితృత్వేన హేతునా పరార్థ్యం సర్వోత్కృష్టం మేనే అమనుతే.

విభక్తాత్మా విభుస్తానా మేకః కుక్షిమ్యనేకధా,

ఉవాస ప్రతిమాచంద్రః ప్రసన్నా నామపామివ.

66

విభక్తాత్మేతి, ఏక ఏకరూపాః విభుర్విష్ణుః పురుషోత్తమః ఏకః అనేకధా బహుధాతాసాం రాజపత్నీనాం కుక్షిమూదరేషు ప్రసన్నానాం నిర్మలానా మపాం కుక్షిమ ప్రతిమాచంద్ర ఇవ అనేకధా విభక్తాత్మా సన్ ఉవాస నాయనా కంపితే జతే యథా ఏక ఏవ చంద్రో బహుధా విభక్తో దృశ్యతే తద్వదితి భావః.

అథాగ్ర్యమహిషీ రాజ్ఞః ప్రసూతిసమయే సతి,

పుత్రం తమోఽపహం లేభే న క్తం జ్యోతిరివౌషధిః.

67

అథేతి, అథానంతరం రాజ్ఞో దశరథస్య అగ్ర్యా చాసా మహిషీ చాగ్ర్య మహిషీ సతి పతివ్రతా కాసల్యా ప్రసూతిసమయే దశమే మాసి తమోఽపహం తమోగుణనాశకం పుత్రం సుతం న క్తం రాత్రౌ ఓషధిః తృణజ్యోతిః తమోఽప హంతీతి తమోఽపహం, “అపేక్షేతమసా” రితి ద్దప్రత్యయః జ్యోతిరీవ లేభే ప్రాప.

రామ ఇత్యభిరామేణ నపుషా తస్య చోదితః,

నామధేయం గురుశ్చక్రే జగత్ప్రథమమంగళమ్.

68

రామ ఇతి, అభిరమంతేఽత్రేత్యభిరామం మనోహరం, అధికరణే మహా ప్రత్యయః తేన వపుషా చోదితః ప్రేరితః గురుః పితా దశరథః తస్య పుత్రస్య జగతాం ప్రథమభూతం మంగళం సుఅక్షణం రామ ఇతి నానుభేయం చక్రే అభిరామత్వమేవ రామశబ్ద ప్రవృత్తి నిమిత్తమిత్యర్థః.

రఘువంశప్రదీపేన తేనాప్రతిమతేజసా,

రక్షాగృహగతా దీపాః ప్రత్యాదిష్టా ఇవాభవన్.

69

రఘువంశేతి, రఘువంశస్య ప్రదీపేన ప్రకాశకేన అప్రతిమతేజసా అసదృశ తేజసా తేన రామేణరక్షాగృహగతాః సూతాః రక్షాగతాః దీపాః ప్రత్యాదిష్టాస్తీర స్మృతా ఇవాభవన్ మహాదీపసమీపే నాల్పదీపాస్సు స్ఫురంతీతి భావః (ప్రాగ యమగోఽభిహితః “అరిష్టశయ్యాం పరితో విసారిణ్”తి.)

శయ్యాగతేన రామేణ మాతా శాతోదరీ బభౌ,

సైకతాంభోజబలినా జాహ్నువీవ శరత్కృశా.

70

శయ్యేతి. శాతోదరీ గర్భమోచనాత్కృతోదరీ మాతా కాసల్యాశయ్యా గతేన రామేణ సైక తే పులి నేయోఽంభోజబలిః పద్మోపచారస్తేన శరదాకృశా జాహ్నువీ గంధేన బభౌ సైకతోపమయాశయ్యా ప్రచ్ఛదస్య ధావశ్యసాభాగ్యే ఆంభోజబల్యుప మయాశిశోస్సాకుమార్యం గంగోపమయా దేవ్యాస్వచ్ఛతా పవిత్రతాచ సూచ్యంతే.

కైకేయ్యాస్తనయో జజ్ఞే భరతో నామ శీలవాన్,

జనయిత్రీమలంచక్రే యః ప్రశ్రయ ఇవ శ్రియమ్.

71

కైకేయ్యా ఇతి. కేకయస్యాపత్యం స్త్రీ కైకేయా, “తస్యాపత్య”మిత్యణి కృతే “కేకయమిత్రయు ప్రశయానాం యాదేరియ” ఇతీయాదేశః, తస్యాః భరతో నామ భరత ఇతి ప్రసిద్ధః శీలవాం స్తనయో జజ్ఞే జాతః యస్తనయః ప్రశ్రయో వినయః శ్రియం సంపదమివ జనయిత్రీం మాతరం అలంచక్రే అలంకృతవాన్.

స్మృతో లక్ష్మణశత్రుఘ్నా సుమిత్రా సుఘవే యమా,

సమ్యగాగమితా విద్యా ప్రబోధవినయావివ.

72

సుతామితి, సుమిత్రా లక్ష్మణశత్రుఘ్నా నామ యమా యగ్మజాతా మతా పుత్రా సమ్యగాగమితాస్వధ్యస్తా విద్యా ప్రబోధవినయా తత్త్వజ్ఞానేంద్రి యజయా వివ సుఘవే నూతవతి.

నిర్దోషమభవత్సర్వమావిష్కృతగుణం జగత్,

అన్వగాదివ చ స్వర్గో గాం గతం పురుషోత్తమమ్.

73

నిర్దోషమితి. సర్వం జగత్ నిర్దోషం దుష్కృతాదిదోషరహితం అవిష్కృతగుణం ప్రకటితార్థోగ్యాదిగుణం చాభివృద్ధి, అన్వోప్రేక్ష్యతే గాం భువం గతం అవతీర్ణం పురుషోత్తమం విష్ణుం స్వర్గోఽప్యన్వగాదివ స్వర్గోపే గుణవాన్నిష్టోషశ్చేత్యాగమః స్వర్గశుల్యమభవదితి భావః.

తస్యోదయే చతుర్ముఖై పౌలస్త్యచకిలేశ్వరాః,

విరజన్తైర్నభస్వద్భిర్దేశ ఉచ్చసితా ఇన.

74

తస్యేతి. చతుర్ముఖై రామాదియాపేణ చతుర్ముఖై తస్య హనరుదయే సతి పౌలస్త్యాదావణాచ్చకితా ఉద్యేజితా ఈశ్వరానాథాఇంద్రాదయోయాసాంతాః దిశః చతురః విరజన్తైర్నభగతిభూలిఖిః. నభస్వద్భిః వాయుభిః తన్మిషేణ ఉచ్చసితా ఇవేత్పుత్రేషా శ్వసేః కరరికః స్వనాథశరణలాభసంతుష్టానాం దిశాయుచ్చాస్సనవాతా ఇన వాతా వపురిత్యర్థః. చతుర్దిగీశరత్సంఘా ర్తి చతుష్టయప్రయోజనమితి భావః.

కృశానురపభూమత్వాత్ప్రసన్న త్వాత్ప్రభాకరః,

రక్షోవిప్రకృతావాస్తామపవిద్ధశుచావిన.

75

కృశానురితి, రక్షసా రావణేన విప్రకృతా అపకృతా వీడితావిత్కరః కృశానురగ్నిః ప్రభాకరమూర్త్యశ్చేతి ద్వయభిః సంఖ్యమపభూమత్వాత్ప్రసన్నత్వాచ్చ అపవిద్ధశుచా నిరస్తదుఃఖావివ ఆస్తామభవతాం.

దశాననకిరీటేభ్యస్తత్త్వణం రాక్షసశ్రియః,

మణివ్యాజేన పర్యస్తాః పృథివ్యామశ్రుభిందవః.

76

దశేతి, తత్త్వణం తస్మిన్ క్షణే రామోత్పత్తిక్షణ ఏవ రాక్షసానాం శ్రియోఽశ్రుభిందవః దశాననస్య రావణస్య కిరీటేభ్యస్సుకాశాత్ మణివ్యాజేన పృథివ్యాం పర్యస్తాః పతితాః రామోదయేసతి తద్వధ్యస్య రాక్షసానాం కిరీటేభ్య మణిభ్రంశ లక్షణం దుర్నిమిత్తమభూదిత్యర్థః.

పుత్రజన్మప్రవేశ్యానాం తూర్వాణాం తస్య పుత్రీణాం.

ఆరంభం ప్రథమం చక్రుద్దేవదుందుభయోషిని.

77

పుత్రేతి, పుత్రా అన్యసంతీతి పుత్రీతస్య జాతపుత్రస్యతస్య దశరథస్య చ జన్మని ప్రవేశ్యానాం ప్రవేశిత్యానాం వాదవీయానాం తూర్వాణాం తానానాం ఆరంభముప్రథమం దివిదేరదుందుభయః ప్రథమం చక్రుః సామిన్విహితరథాదప్యకం దేవా ముముదికే ఇత్యర్థః.

సంతానకమయీ వృష్టిరవనే తస్య పేతుషీ,

సన్మంగళోపచారాణాం సై వాదిరచనాభవత్.

78

సంతానకేతి. తస్య రాష్ట్రో భవనే భవనే సంతానకానాం కల్పవృక్షమనుమానాం వికారః సంతానకమయీ వృష్టిర్వర్షం చ పేతుషీ సతితాభూత్ = సా తేత్యర్థః, “కస్య” శ్చేతి కస్య ప్రత్యయః “ఉగిత” శ్చేతిజీవ, సా వృష్టిరేవ సంతః పుత్రజన్మన్యభక్త్య కాయేమంగళోపచారాస్తేషాం యద్యా సా వృష్టిరేవ పద్మిరనుషేయానాం మంగళోపచారాణాం ఆదిరచనా ప్రభుత్వక్రీడా ఆభరణ ఆనేన దేవానాం భగవదవతార నిమిత్తకౌత్సాహస్యచిత్తః.

కుమారాః కృతసంస్కారాస్తే ధాత్రీస్తస్య పాయినః,

ఆనందేనాగ్రజేనేవ సమం వవృధిరే పితుః.

79

కుమారా ఇతి. కృతాస్సంస్కారాః జాతకర్మాదయో యేషాం తే ధాత్రీణా ముపమాత్మాణాం సన్యాని పిజంతీతి తథోక్తాః, అగ్రజేనాగ్రజాతేవ జ్యేష్ఠేనేవ సితేన పితుః ఆనందేన సమం వవృధిరేవ కుమార వృద్ధ్యా పితామహంతే మానంద మవాపేత్యర్థః, కుమారజన్మనః ప్రాగేషా తస్య దగ్రజత్వోక్తిరానందస్య.

స్వాభావికం వినీతత్వం తేషాం వినయకర్మణా,

ముమూర్ష సహజం తేజో హవిషేవ హవిర్భజన్.

80

స్వాభావికమితి, తేషాం కుమారాణాం సమ్బంధి స్వాభావికం సహజం = వినీతత్వం వినయకర్మణా శిక్షయా హవిర్భజమగ్నినాం సహజం స్వాభావికం తేజోహవిష ఆజ్యాదినేవ ముమూర్ష వవృధే; నిస్సంస్కారాభ్యాం వినీతా ఇత్యర్థః.

పరస్పరవిరుద్ధాస్తే తద్రహ్వోరనఘం కులమ్.

అలముద్యోతయామాసురేవారణ్యమివ ర్తవః.

81

పరస్పరేతి, పరస్పరం అవిరుద్ధా అవిద్విష్టాః సౌభ్రాతృగుణవంత ఇత్యర్థః. తే కుమారాః తత్ప్రసిద్ధం అనఘం నిష్పాపం రహాః కలం ఋతవః ససంతాదయః దేవారణ్యం నందనమివ. సహజవిగోధానామపి, ఋతూనాం సహవసాన సంభవార్థం దేవవిశేషణం. అలమత్యర్థమద్యోతయామాసుః ప్రకాశయాం చక్రీకే సౌభ్రాత్రీకంతః కులభూషణాయంత ఇతి భావః.

సమానేపి చ సౌభ్రాత్రే యథోభా రామలక్ష్మణౌ,

తథా భరతశత్రుఘ్నా వ్రీత్యా ద్వంద్వం బభూవతుః.

82

సమాన ఇతి. యథోభావాయోషా తే సౌభ్రాతృః “సద్వృత్త” శ్చేతి కష్టమిత్యయా నభవతి కందితే భ్రాతృతి నిషేధాత్ తేషాం భావసౌభ్రాత్రం

యవాదిత్వా దణ్ తస్మిన్ సమానే చతుర్థాం తుల్యే సత్యపి రామలక్ష్మణా
పుభౌ యథా ప్రీత్యా స్నేహేన ద్వంద్వం భూకనుః తద్వద్భగత శత్రుఘ్నవపి
ప్రీత్యా ద్వంద్వం ద్వంద్వో సాహచర్యేణాభేద్యక్తా బభూవతుః. “ద్వంద్వం
రహస్యమర్యాదావచనయజ్ఞపాత్ర క్రయోగాభ్యాక్రమః” ఇత్యభివ్యక్త్యైవ
నిపాతః క్వచిత్కస్య స్నేహోఽతిరిచ్యత ఇతిభావః, (అనేన ‘వృత్తిపజతిపదార్థా
నాంతరః కోఽపి హేతురతి తాత్పర్యం వ్యజ్యతే.)

తేషాం ద్వయోర్ద్వయో రైక్యం విభిజే న కదాచన,

యథా వాయువిభావస్వోర్వథా చంద్రసముద్రయోః.

83

తేషామితి, తేషాం చతుర్థాం మధ్యే ద్వయోర్ద్వయో రామలక్ష్మణయో
ర్భగత శత్రుఘ్నయోశ్చేత్యర్థః, వాయువిభావస్వోర్వథా అనిలాగ్నోర్విరివ చంద్ర
సముద్రయో రివ చైక్యమైకమత్యం కదాచన కదాచిన్న విభిజే కర్మ
కర్తరి లిట్, ఏకకార్యత్వం సమానసుఖదుఃఖత్వం చ క్రమాదుపమానద్వయా
లభ్యతే సహజస్సహకారీ హేవహ్నే ర్వాయుః చంద్రవృద్ధౌ హి వర్తతే సింధుః
తిత్తయే చ క్షీయత ఇతి.

తే ప్రజానాం ప్రజానాథా స్తేజసా ప్రశ్రయేణ చ,

మనో జహ్రుర్నిదాఘాంతే శ్యామాభ్రా దినసా ఇవ.

84

తఇతి, ప్రజానాం నాథాః స్వామినస్తే కుమారాః స్తేజసా ప్రభావేణ
ప్రశ్నయేణ వినయేన చ నిదాఘాంతే గ్రీష్మావసానే శ్యామావృథాణి యేషాం
తే శ్యామా భ్రానాతిశీతోష్ణా ఇతి భావః, దినసా ఇవ ప్రజానాం మనో
జహ్రుః.

స చతుర్థా బభౌ వ్యస్తః ప్రసవః పృథివీపతేః,

ధర్మార్థకామమోక్షాణామవతార ఇవాంగభాక్.

85

సఇతి, చతుర్థా చతుర్థిః ప్రకారైః “సంఖ్యాయావిధానేధా” ఇతిధా
ప్రత్యయః. వ్యస్తో విభక్తః పృథివీపతేః ప్రసవస్సూతానః అంగభాక్ చతుర్థా
అంగవాన్ మూర్తిమాన్ ధర్మార్థకామమోక్షాణాం అవతార ఇవ బభౌ.

గుణైరారాధయామాసుస్తే గురుం గురువత్సలాః,

తమేవ చతురంతేశం రత్నైరివ మహర్ణవాః.

86

గుణైరితి, గురువత్సలాః పితృభక్తాః తే కుమారాః గుణైర్నినయాదిభిః గురుం
పితరం చతుర్థామంతానాం చతుర్దిగంతానాం ఈశం చతురంతేశం “తద్రితా”
చేత్వాదినా ఉత్తరపదసమాసః. తం దశరథమేవ మహర్ణవాశ్చత్వాకో రత్నైరివ
ఆరారాధయామాసురానందయామాసుః.

సురగజ ఇవ దంతైర్భగ్నదై త్యాసిధార్తైః,

ర్షయ ఇవ ఫలబద్ధవృక్షయోగైరుపాయైః.

హరిరివ యుగదీర్ఘరంజై స్తదీయైః

పతిరవనిపతీనాం తైశ్చగాశే చతుర్భిః.

87

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ, రఘువంశే, మహాకావ్యే, దశమస్కంధః.

సురగజ ఇతి, భగ్నా జైత్ర్యానామసిధారా ఆయుధధరా యైస్తైశ్చతుర్భిర్దం
తైస్సురగజ విరావత ఇవ ఫలబంధేన ఫలసిద్ధ్యావ్యక్తయోగైరనుమితయుక్తిభిః
చతుర్భిరుపాయైస్సామాదిభిః నయో నీతిరివ యుగపదీర్ఘరంజైశ్చతుర్భిర్దీర్ఘభైః
హరిర్విష్ణురివ తదీయైః హరిసంబంధిభిః అంతై రంశభూతైశ్చతుర్భివైః పుత్రైః
అవనిపతీనాం పతిః రాజాధిరాజో దశరథః చకాశే విదిద్యుతే పణబంధవ్యక్తేతి
పాశే పణబంధస్సంధిః తత్ర వ్యక్తయోగైరిత్యర్థః.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ, మహామహోపాధ్యాయ

కోలాచల మల్లినాథసూరి విరచితాయాం, సంజీవిసీసమాఖ్యాయాం

రఘువంశవాక్యఖ్యాతాయాం దశమస్కంధః.

సంపూర్ణము.

